

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

OSMANLI DÖNEMİ

Balkan

Şehirleri

3

Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar'da hâkimiyetini tesis ettikten sonra Anadolu'dan Balkanlar'a nüfus iskan ederek Balkanlar'ı şenlendirmiş, inşa ettiği ve yukarıda bahsedilen mimari eserler sayesinde şehirleri hem geliştirmiş hem de insana faydalı hale getirmiştir. Bu sayede Balkan şehirleri günden güne gelişerek yeni bir kültüre, yeni bir kimliğe sahip olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu yaklaşık 550 yıl hüküm sürdüğü Balkan coğrafyasında birçok yeni şehir inşa ettiği gibi mevcut şehirleri sosyal, kültürel ve iktisadi açıdan geliştirerek insan yaşamına elverişli hale getirmiştir. Şehirleşme, kamusal binaların inşası, nüfus artışı, ekonomik ve ticari ilişkiler gibi süreçlere bağlıdır. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı Devleti Balkanlar'da, hem yeni kurulan hem de mevcut şehirlerde çok sayıda cami, han, hamam, bedesten, medrese, çeşme vs. inşa etmiştir. Klasik Osmanlı şehri cami eksenli gelişir. Merkezde cami etrafında han, hamam, bedesten gibi kamuya açık binalar inşa edilir ve şehir bu şekilde caminin etrafında gelişir. Osmanlı Dönemi Balkan şehirlerinin en önemli geçim kaynaklarından birisi daha çok tarımsal ürünlere dayalı yapılan ticarettir. Bu bağlamda bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu tarımın gelişmesi için Balkanlar'a girdiği andan itibaren timar sistemini uygulayarak şehirlerin can damarı tarımın gelişmesine olanak sağlamıştır. Gelişmiş bir timar sistemine sahip olan Osmanlı İmparatorluğu bu sayede sağladığı güvenlik sistemi sayesinde güvenliği ve sürekli üretimi sağlayarak Balkan şehirlerinin ekonomik açıdan gelişmesine olanak sağlamıştır.

gece
kitaplığı

gece
kitaplığı

OSMANLI DÖNEMİ
Balkan
Şehirleri
3
Zafer GÖLEN
Abidin TEMİZER
gece
kitaplığı

Editörler
Zafer GÖLEN & Abidin TEMİZER

OSMANLI DÖNEMİ

Balkan

Şehirleri

3

gece
kitaplığı

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki hâkimiyetinin sona ermesinden sonra milliyetçi fikirlerin de etkisiyle bir taraftan gelişen tarih yazıcılığı Osmanlı'nın söz konusu mirasını görmezden gelirken diğer taraftan millî hükümetler Osmanlı'dan kalan çok sayıda somut mirası yok ederek veya değiştirerek Osmanlı'nın izlerini ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Geldiğimiz noktada Osmanlı Devleti'nin inşa ettiği birçok mimari eserin yok edildiğini görmekle birlikte Osmanlı'dan kalma yerleşim yerlerinin de henüz tam olarak tespit edilemediğini, hatta bazılarının yok olduğunu görmekteyiz.

gece
kitaplığı

OSMANLI DÖNEMİ

Balkan

Şehirleri

3

Yayın Koordinatörü • Yaşar HIZ
Genel Yayın Yönetmeni • Aydın ŞİMŞEK
Editör • Prof. Dr. Zafer GÖLEN & Doç. Dr. Abidin TEMİZER
Kapak Tasarım • Esra YILDIZ
İç Tasarım • Prof. Dr. Hasan BABACAN & Yrd. Doç. Dr. Tuğrul ÖZCAN
Sosyal Medya • Büşra BÜYÜKDAĞ

İkinci Basım • © Ocak 2017 / ANKARA
ISBN • 978-605-180-566-5 (III. Cilt)

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü
Araştırma Derneği'ne aittir. Kaynak gösterilmeden alıntı
yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz. Yazıların
her türlü hukuki sorumluluğu ilgili makalenin yazar/larına
aittir.

Gece Kitaplığı
Adres: Korkut Reis Mh. Yeşilırmak Cd. 10 / B Demirtepe
Çankaya/ANKARA
Tel: 0312 384 80 40

web: www.gecekitapligi.com
e-posta: gecekitapligi@gmail.com

Baskı & Cilt
Son Çağ
İstanbul Caddesi İstanbul Çarşısı 48/48
İskitler/Ankara

Sertifika No: 25931
Tel: 0312 341 36 67

OSMANLI DÖNEMİ

Balkan

Şehirleri

3

Editörler
Zafer GÖLEN & Abidin TEMİZER

gece
kitaplığı

1 970’de Almanya’nın Hilpoltstein kentinde dünyaya geldi. İlk, orta ve lise eğitimini Samsun/Bafra’da tamamladı. 1987 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümüne kaydoldu. 1991 yılında üniversiteden mezun olan Gölen, aynı yılın Kasım ayında Adana Kadirli Yoğunluk Ortaokulunda Tarih öğretmeni olarak göreve başladı. 1995 yılında Süleyman Demirel Üniversitesi Eğitim Fakültesi’ne araştırma görevlisi olarak atandı. 1996 yılında Yüksek Lisansını, 2001 yılında doktorasını tamamladı. 2010’da doçent, 2015’de profesörlüğe yükseltildi. Akademik çalışmalarını Balkan Tarihi üzerine yoğunlaştıran Gölen’in Baruthane-i Amire; Çanakkale’den Cumhuriyet’e Cumhuriyetten Geleceğe; Tanzimat Dönemi Bosna Hersek İsyanları; Tanzimat Döneminde Bosna Hersek; Şark Meselesi ve Milli Mücadele adlı basılı 5 kitabı bulunmaktadır. Gölen ayrıca Burdur Kitabı-I, II, III, IV; Kuva-yı Milliye’den Cumhuriyete Burdur; Balkan Tarihi-I-II adlı 7 kitabın da editörlüğünü yapmıştır. Gölen’in çoğunluğu Bosna Hersek’le ilgili olmak üzere yurtiçi ve yurtdışında yayınlanmış 60’ın üzerinde makale ve tebliği vardır. Zafer Gölen evli, İlayda ve İlber adlı iki çocuk babasıdır.

1 981 yılında Van'nın Gürpınar ilçesinde doğdu. İlk, orta ve lise eğitimini Van'da tamamladı. Lisans Eğitimini 1999-2003 yılları arasında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümünde aldı. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümünde 2007 yılında Yüksek Lisans eğitimini "Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878-1912)" başlıklı tezi ile; Doktora Eğitimini 2013 yılında "Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)" başlıklı tezi ile tamamladı. 2005-2008 yılları arasında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümünde Araştırma Görevlisi; 2009-2014 yılları arasında Balıkesir Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarih Bölümü'nde Okutman olarak çalıştı. 2014 yılı Mayıs ayında Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi'ne Yardımcı Doçent olarak atanan Temizer, 2015 yılında Doçentliğe yükseltildi. Abidin Temizer'in çalışmaları Karadağ ve Balkan tarihi üzerine yoğunlaşmaktadır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Karadağ'da Türk Sefirleri ve Şehbenderleri; Şefik Avni Özudoğru'nun Serbest Fırka Hatıratı, Türk İnkılabı Tarihi adlı üç kitabı bulunmaktadır. Balkan Tarihi Araştırmalarına Metodolojik Yaklaşımlar, Balkan Tarihi I-II; South-East European Diplomacy: 100 Years Since the Balkan Wars isimli kitaplara da editörlük yapmıştır. Karadağ, Sırbistan, Romanya ve Sam-sun ile ilgili yurtiçinde ve yurtdışında yayımlanmış çok sayıda makale ve bildirisi bulunmaktadır. Abidin Temizer evli ve iki çocuk babasıdır.

İNDEKİLER / CONTENTS

KISALTMALAR / ABBREVIATIONS /-XI

ÖN SÖZ / PREFACE /-993-

HAKEM KURULU / REFEREE BOARD /-997-

VIII. BÖLÜM /CHAPTER VIII

ŞEHİR VE SAVAŞ / CITY AND WAR

Muhittin KAPANŞAHİN /-1001-

Cihan Sultanı Kanunî'nin İlk Seferi ve Belgrad'ın Fethi

*The First Military Campaign of Suleiman the Magnificent
and the Conquest of Belgrade*

Fadimana FİDAN /-1031-

17. Yüzyılda Bir Sefer Hazırlığı: Belgrad'dan Adriyetik'e
Bosna Menzilleri

*A Campaign Preparation in the 17th Century: Bosnian Post
Stations from Belgrade to Adriatic*

Gökhan CİVELEK /-1057-

Manastır Kazası'nın Girit Seferi'ne Katkısı

*Contribution of the Township of Manastir (Bitola) to
Conquest of Crete Island*

Eyüp KUL/-1073-

Bosna Sancağı'nda Yapılan Kale Tamirleri (1705-1715)

Repairs to the Castles in the Sanjak of Bosnia (1706-1710)

Besim ÖZCAN /-1101-

Kırım Savaşı'nda Bosna ve Silistre Eyaletleri

Bosnia and Silistre in the Crimean War

Fatma ÜREKLİ & Muzaffer ÜREKLİ /-1121-

Balkan Harbi Esnasında Kurulan “Balkan Neşr-i Vesaik
Cemiyeti”

*The Association Established During the Balkan Wars for
Issuing Documents (Balkan Neşr-i Vesâik Cemiyeti)*

IX. BÖLÜM /CHAPTER IX

TEMATİK / THEMATIC

Božidar JEZERNIK /-1149-

The Clash between Millet and Nation in the Balkan Peninsula

Balkan Yarımadasında Millet ve Ulus Arasındaki Tartışma

Fevzi DEMİR /-1175-

Osmanlı Egemenliğindeki Balkan Kentleri İle İngiliz Kolonyal Kentleri Üzerine Anakronik Bir Karşılaştırma Denemesi

An Anachronistic Comparative Study of The Balkan Cities Under The Ottoman Rule and the British Colonial Cities

Orhan KILIÇ /-1223-

16-18. Yüzyıllarda Balkan Şehirlerinde Yaşanan Veba Salgınları ve Sosyo-Ekonomik Etkileri

The Plague Epidemic Appeared in Balkan Cities in the 16th-18th Centuries and Its Socio-economics Impacts

Emine DİNGEÇ /-1253-

XVI. Yüzyılın Başlarında Rumeli Şehirlerinde Çingeneler

Gypsies in the Cities of Rumelia at the Beginning of the 16th Century

Rıza KARAGÖZ /-1265-

18. Yüzyıl Başlarında Saraybosna ve Çevresine Dair Bazı Tespitler (Şikâyet Defterleri Işığında)

Some Observations about Sarajevo and Around in the Early 18th Century (According to the Complaint Books)

Mehmet İNBAŞI /-1289-

18. Yüzyılın İkinci Yarısında Ohri Sancağı

Ohrid Sanjak in the Second Half of 18th Century

Ahmet YÜKSEL /-1319-

Tuzla Sancağı Hakkında Bazı Bilgiler (1700-1878)

Some Information About of Tuzla Sanjak (1700-1878)

Abidin TEMİZER /-1343-

Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da Kurduğu Bir Şehir: Akova

A City Built by the Ottoman Empire in the Balkans: Bijelo Polje

Tuğrul ÖZCAN /-1369-

Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılmasının Toplumsal Etkileri
(Bosna Eyaleti Örneği)

*Social Impacts of the Abolition of the Janissary Corps:
(Bosnia Province as an Example)*

Ersoy TOPUZKANAMIŞ /-1417-

1920 Selânik Maarif-i İslamiye Kongresi

1920 Thessaloniki Islamic Education Congress

Yıldırım ATAYETER & Tuncay SAKAR & Mustafa ARSLAN /-1437-

Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki Bosna Haritaları: Tarih ve
Kartografya Açısından Bir Değerlendirme

*Bosnia Maps in The Prime Ministry Ottoman Archive: An
Evaluation in Terms of History and Cartography*

Mehmet Ali ÜNAL /-1459-

Evliya Çelebi'de Avrupa Algısı ve Osmanlı İle Avrupa
Mukayesesi

*Evliya Çelebi's Perception of Europe and Comparison of
Ottoman and Europe*

Özen TOK /-1483-

Osmanlıda Nezir Uygulamalarına Dair Bir Örnek: 1812
Yılında Bosna-Hersek'te Kluç Kalesi ve Civarındaki
Ahalinin Nezre Bağlanması

*An Example of Nezir Application in Ottoman Empire: The
Application of Nezir (Vow) to the People around Kluc Castle
in Bosnia and Herzegovina in 1812*

KISALTMALAR / ABBREVIATIONS

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
A.MKT. NZD.	: Sadaret, Nezaret ve Devair Evrakı
A.MKT. UM.	: Sadaret Mektubî Kalemi Umûm Vilâyât
A.MTZ (04).	: Sadaret Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan Evrakı
AE. SAMD. III	: Ali Emiri III. Ahmed
BEO.	: Bâb-ı Âlî Evrak Odası
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
C.ADL.	: Cevdet Adliye
C.AS.	: Cevdet Askeriye
C.DRB.	: Cevdet Darphane
C.ML.	: Cevdet Maliye
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DH. MKT.	: Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi
DH.ŞFR.	: Dâhiliye Nezâreti Şifre Evrakı
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
e.t.	: Erişim Tarihi
Ed.	: Editor
FO.	: Foreign Office
H.	: Hicri
H. H.	: Hatt-ı Hümayûnlar:
Haz.	: Hazırlayan
HR.MKT.	: Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi
HR.TO.	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası
İ.DH.	: Dâhiliye Nezareti İradeleri
İ.HR.	: Hariciye Nezareti İradeleri

İ.MSM.	: Mesâil-i Mühimme İrâdeleri
İ.MVL.	: Meclis-i Vala İradeleri (: 1037/30.
İA	: İslam Ansiklopedisi
İE.MDN.	: İbnülemin Meadin
KK	: Kamil Kepeci
M.	: Miladi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
ML.VRD.	: Maliye Nezareti Varidat Kalemi
MVL.	: Meclis-i Vala
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
p.	: Page
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
TDVİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TFR.I.A.	: Rumeli Müfettişliği Sadaret Evrakı (
TFR.I.ŞKT.	: Rumeli Müfettişliği Arzuhaller
TKGM	: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü
TKGMA	: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Vol.	: Volume
Y. MTV.	: Yıldız Mütenevvi Maruzat Kalemi
Y.A.RES.	: Yıldız Sadâret Resmî Maruzât
Y.PRK.ASK.	: Yıldız Perakende Askerî Maruzât
Y.PRK.BŞK.	: Yıldız Perakende Mâbeyn Başkitâbeti
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

ÖN SÖZ

UBTAS bir grup bilim insanı tarafından Balkan Tarihi araştırmacılarını bir çatı altında toplamayı ve ortak bilgi birikimi üretmeyi hedefleyen akademik-sivil bir oluşumdur. UBTAS kendine dört temel misyon belirlemiştir. Bunlardan ilki Balkan Tarihi araştırmacılarının birbirlerini tanımaları, çalışmalarından haberdar olmalarıdır. İkincisi Balkan Tarihi hakkında spesifik konularda bilgi üretimine katkı yapmak ve özellikle Balkan tarihi yazımında Osmanlı arşivlerini ön plana çıkarmak, üçüncüsü sempozyumlarda sunulan bildirileri mutlaka kitap haline dönüştürmek, dördüncüsü ise Balkan Tarihi araştırmacılarının çalışma sahalarını tanımlarını sağlamaktır. Bu yüzden UBTAS teorik çalışmalara olduğu kadar saha tetkiklerine de önem veren bir oluşumdur. UBTAS'ın en güçlü yanı da budur. UBTAS her etkinlik sonrası gerçekleştirdiği zengin sosyal programlarla araştırmacıları saha ile buluşturmuştur. Bu sebeple Balıkesir'de yapılan UBTAS etkinliklerinin ilki hariç tamamı bir Balkan ülkesinde gerçekleştirilmiştir. Şimdiye kadar Türkiye, Karadağ, Romanya ve Bosna Hersek'te sempozyumlar yapılmış, bundan sonra da geleneğe bağlı kalarak düzenli olarak herhangi bir Balkan ülkesinde UBTAS etkinlikleri yapılmaya devam edilecektir. UBTAS ekibi olarak bizim en büyük bahtıyarlığımız, Balkan ülkelerindeki meslektaşlarımızın da UBTAS oluşumuna sahip çıkmaları ve özellikle UBTAS'ın kendi ülkelerinde gerçekleşmesi için gösterdikleri çaba olmuştur.

UBTAS'ın bir başka özelliği ise katılımcıların kabul ettiği ve takdirlerini toplayan katı bilimsel tutumudur. Sempozyuma gönderilen bildiri özetleri önce düzenleme kurulu tarafından gözden geçirilerek, sempozyuma davete layık bulunanlar alanında uzman iki hakeme gönderilir, tebliğ özetlerinin hakemler tarafından onayından sonra araştırmacılar sempozyuma davet edilir. Tebliğ sunumları gerçekleştirildikten sonra, tam metinler yayınlanmadan önce yeniden iki hakem tarafından incelenir. Hakem raporlarının olumlu olmasından sonra ilgili tebliğ sempozyum kitabına girmeye hak kazanır. UBTAS'ı diğer birçok sempozyumdan ayıran hususlardan

biri de budur. UBTAS’da sunulan bildiriler, ilk sempozyumdan itibaren Türkiye’nin önde gelen yayınevleri tarafından kitap olarak basılmıştır. 2016 yılından itibaren sempozyum kitapları basılı olarak yayımın yanında, sempozyum web sitesinde e-kitap olarak da ücretsiz olarak araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Böylece dünyanın herhangi bir yerindeki araştırmacılar kitaplarımıza istediği yerden kolayca ulaşabilecektir. Sempozyum kitapları ayrıca dünyanın sayılı üniversitelerinin kütüphanelerinde de bulunmaktadır.

UBTAS’ın en zayıf yanı ise maalesef ekonomik bir kaynaktan yoksun olmasıdır. Tamamı akademisyenlerden oluşan UBTAS Komitesi bir sempozyumu her yönü ile yapacak malî kaynaktan yoksundur. Ancak bu problem başta TTK, TİKA, Yunus Emre Enstitüsü ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü gibi kurumların verdikleri destek ile aşılmaya çalışılmıştır. Bu noktada birçok meslektaşımız da kendi masraflarını karşılamak suretiyle sempozyuma destek vermişlerdir. Tüm destekçi devlet kurumlarına ve meslektaşlarımıza teşekkür etmek bizim için bir vazifedir.

2016 UBTAS Bosna Hersek’in başkenti Saraybosna’da “Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri ve Balkanlar’da Tapu-Tahrir Sistemi” teması ile gerçekleştirilmiştir. Sempozyuma TTK, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Tuzla Üniversitesi, Erciyes Üniversitesi ve Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi katkı sunmuşlardır. Sempozyuma başta Türkiye Cumhuriyeti Bosna Hersek Büyükelçisi Sayın Cihad Erginay, TTK Başkanı Prof. Dr. Refik Turan, Erciyes Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Muhammet Güven, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Adem Korkmaz, Polis Akademisi Başkan Yardımcısı Prof. Dr. Osman Köse, Tapu Kadastro Genel Müdür Yardımcısı Hüseyin Kesimoğlu ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanı Zeynel Abidin Türkoğlu olmak üzere; Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri, Bosna Hersek, Bulgaristan, Hırvatistan, İsveç, Karadağ, Makedonya, Romanya, Sırbistan, Slovenya ve Yunanistan’dan 123 katılımcı iştirak etmiştir.

2016 UBTAS açılış töreni 1 Haziran 2016'da gerçekleştirilmiştir. Açılış töreninin ardından UBTAS Balkan Tarihine Katkı ve Hizmet Ödülleri takdimine geçilmiştir. Balkan Tarihine Katkı Ödülü UBTAS seçici komitesi tarafından her yıl düzenli olarak, Balkan Tarihi alanında öncü çalışmalar yapmış bir ya da birden fazla profesör unvanlı akademisyenlere takdim edilmektedir. Balkan Tarihine Hizmet Ödülü ise akademisyen olmayan, ancak Balkan Tarihinin aydınlatılması için her aşamada görev üstlenmiş kişi ya da kişilere verilmektedir. Balkan Tarihine katkı ödülleri 2016 yılına kadar, Montenegro Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Šerbo Rastoder'e, Romanya Bilimler Akademisi'nden Prof. Dr. Ioan Scurtu'ya, Bükreş Üniversitesi'nden Prof. Dr. Mihail Maxim'e, Erciyes Üniversitesi'nden Prof. Dr. Mehmet İnbaşı'ya verilmiştir. 2016 yılı UBTAS Balkan Tarihine Katkı Ödülü'ne ise Bosna Hersek tarihine ilişkin yaptığı çalışmalarından dolayı Prof. Dr. Zafer Gölen layık bulunmuştur. Balkan Tarihine Hizmet Ödülü ise Balkan Tarihi alanında yapılan çalışmalara verdiği desteklerden dolayı Tapu Kadastro Genel Müdür Vekili Sayın Gökhan Kanal'a takdim edilmiştir.

Sempozyum açılışında Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü ve T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından iki sergi açılmış olup, sergiler katılımcıların büyük takdirini toplamıştır. Sergide Osmanlı İdaresi dönemi Bosna Hersek'ine ait onlarca tarihi vesika yer almıştır.

Sunumlar 2 ayrı salonda 2-3 Haziran 2016, sosyal program ise 4-5 Haziran 2016 tarihlerinde gerçekleştirilmiştir. Sunumlar Türkçe, İngilizce ve Boşnakça gerçekleştirilmiş olup, her salonda simultene çevirileri yapılmıştır.

Kitabın içeriğinde de görüleceği gibi, Osmanlı Balkanlar'ındaki şehirlerin başta mimarî yapısı olmak üzere, ekonomik, sosyal ve siyasî vaziyetlerine ilişkin birbirinden kıymetli tebliğler sunulmuştur. Şimdi ise sempozyumun üzerinden henüz altı ay dahi geçmeden, hakem değerlendirme sürecinden geçmeyi başaran 55 makale bu kitapta yer almaktadır. Böylece ilk kez Balkan şehirleri ve Osmanlı Devleti'nin idare sistemi ile ilgili bu çapta bir çalışma okuyucu ile buluşmuş ola-

caktır. Bu vesile ile başta katılımcılar ve destekçilerimiz olmak üzere bizlere destek veren tüm kişi ve kuruluşlara teşekkür eder, diğer sempozyumlarda buluşmak üzere saygılarımızı sunarız.

HAKEM KURULU / REFERENCE BOARD

- Prof. Dr. Abdullah Soykan, Balıkesir Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Adnan Jahić, Tuzla Üniversitesi, Bosna-Hersek
Prof. Dr. Aleksandar Kadijević, Belgrad Üniversitesi, Sırbistan
Prof. Dr. Amira Turbic-Hadžagić, Tuzla Üniversitesi, Bosna-Hersek
Prof. Dr. Božidar Jezernik, Ljubljana Üniversitesi, Slovenya
Prof. Dr. Hasan Babacan, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal, Pamukkale Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Yavuz Erler, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Osman Köse, Polis Akademisi, Türkiye
Prof. Dr. Šerbo Rastoder, Montenegro Üniversitesi, Karadağ
Prof. Dr. Yılmaz Kurt, Ankara Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Zafer Gölen, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Abidin Temizer, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Bilgin Çelik, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Hatice Oruç, Ankara Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Mucize Ünlü, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Nihada Delibegović Džanić, Tuzla Üniversitesi, Bosna-Hersek
Doç. Dr. Yıldırım Atayeter, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Yücel Yiğit, Polis Akademisi, Türkiye
Doç. Dr. A. Şevki Duymaz, Süleyman Demirel Üniversitesi, Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Camelia Elena Călin, Spiru Haret Üniversitesi, Romanya
Yrd. Doç. Dr. Dimitar V. Atanassov, Sofia Üniversitesi, Bulgaristan
Yrd. Doç. Dr. Esra Özsüer, İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Gülsüm Tütüncü, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Haluk Aydın, Balıkesir Üniversitesi, Türkiye
Yrd. Doç. Dr. İsmail Avcı, Balıkesir Üniversitesi, Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Jędrzej Paszkiewicz, Poznań Adam Mickiewicz Üniversitesi, Polonya

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Işıık, Mustafa Kemal Üniversitesi, Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Redzep Škrijelj, Novi Pazar Devlet Üniversitesi, Sırbistan

Yrd. Doç. Dr. Reyhan Şahin Allahverdi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Suat Donuk, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Sümer Aktan, Balıkesir Üniversitesi, Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Tuğrul Özcan, Ordu Üniversitesi, Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Tuncay Ercan Sepetçioğlu, Adnan Menderes Üniversitesi, Türkiye

Dr. Hasan Bello, Albania Historical Association, Arnavutluk

Dr. Kujtim Nuro, Toronto, Kanada

Dr. Yannis Papadopoulos, Peloponnisos Üniversitesi, Yunanistan

III. BÖLÜM /CHAPTER VIII

ŞEHİR VE SAVAŞ / CITY AND WAR

CİHAN SULTANI KANUNÎ'NİN İLK SEFERİ VE BELGRAD'IN FETHİ

The First Military Campaign of Suleiman th Magnificent and
the Conquest of Belgrade

Muhittin Kapanşahin*

Özet: XVI. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nin her yönden zirveye çıktığı bir yüzyıldır. Osmanlı Devleti süper güç olma özelliğine bu yüzyılda ulaşmış, en büyük fetihlerinden birçoğunu yine bu yüzyılda gerçekleştirmiştir. Sultan Süleyman, uzun saltanatı ve yaptığı seferleriyle, Türk tarihinde müstesna bir yer teşkil etmektedir. O, Avrupa topraklarına on sefer-i hümayun gerçekleştirmiş, bunun sonunda birçok Avrupa şehrini ve ülkesini fethetmiştir. Kanunî Sultan Süleyman'ın tahta çıktığı sırada ortam Osmanlılara, Avrupa ile doğrudan ilgilenilebilecek bir kolaylık sağlamaktaydı. Aslında Yavuz Sultan Selim'in de amacı Batıya yönelik bir sefere girişmekti fakat buna ömrü vefa etmemişti. Şimdi Sultan Süleyman, Batıya karşı gazâyı yeniden canlandırmak ve özellikle Fatih Sultan Mehmed'in yolundan giderek, onun vaktiyle hedeflediği fakat ele geçiremediği biri Orta Avrupa'nın kilidi olan Belgrad ve diğeri Akdeniz hâkimiyetinin anahtarı olan Rodos'u almak istemekteydi. Bu tarihlerde Avrupada eşzamanlı pekçokçaşma yaşanmaktaydı. Avrupa genelinde, önemli toplulukları peşinden sürükleyen Luther ile mücadele devam ediyordu. Macaristan kralı II. Layoş, Leh ve Macarlardan meydana gelmiş asillerin geleneksel çatışması ile meşguldü. Şariken (Charles Quint) ile I. Fransuva, birbirlerine üstünlük sağlayabilmek için Avrupa'yı savaş alanı haline getirmeye çalışıyorlardı. Sultan Süleyman, babasının Doğu-İslâm dünyasına yönelik politikalarını değiştirerek, genelde Orta Avrupa ve Macaristan'a yönelik bir strateji benimsemiştir. Sultan Süleyman'ın ilk seferi, Macaristan'a uzanmanın kilit noktası olan Belgrad üzerine idi. Belgrad'ın alınması kuzeye yapılacak seferlerin yolunu açacaktı. Ayrıca daha önce Fatih Sultan Mehmet tarafından alınamamış bir yerin fethedilmesi, devlet başkanlığının ilk yıllarında Kanunî'ye müthiş bir itibar ve nüfuz kazandıracaktı. Bu bildiride Kanunî Sultan Süleyman'ın Belgrad seferi ve fethi ile bu fethin Osmanlı Devleti için önemi ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kanunî, Belgrat, Fetih

* (Doç. Dr.), Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
Kayseri/Türkiye, e-mail: mksahin@erciyes.edu.tr.

Abstract: 16th century was the golden age of the Ottoman Empire in all aspects. Most of significant conquests were carried out and the Ottoman Empire became the supreme power in this century. Sultan Suleyman, with his long reign and expeditions, constitutes an exceptional place in Turkish history. He carried out ten royal expeditions to Europe and conquered many European cities and countries during those expeditions. The historical atmosphere made it easy for the Ottomans to cope with Europe directly during the time Suleyman accessed to the throne. Indeed, carrying out expeditions to the west was Yavuz Sultan Selim's purpose, too. However he couldn't live long enough to fulfil this purpose. Sultan Suleyman focused on the west in the first years of his reign. He, like Mehmed the Conqueror, intended to conquer the Christian strongholds of Belgrade, which was the key point for Central Europe, and Rhodes, which was the key point for the domination of the Mediterranean. There were simultaneous conflicts in Europe during the same period. In Europe, there was a struggle with Luther, who influenced a considerable number of communities. The King of Hungary, Louis II, was busy with the traditional conflicts of nobles, who were composed of the Poles and the Hungarians. In addition, there were the Habsburg-Valois Wars between Charles Quint and Francis I of France, both of whom were trying to gain an advantage over each other. Sultan Suleyman changed his father's strategy considering the Eastern Islamic world and adopted a new strategy considering Central Europe and Hungary. He mounted his first expedition to Belgrade, which was the key point to access Hungary. The conquest of Belgrade would lead to expeditions in northern Europe. Furthermore, the conquest of Belgrade, which could not be conquered by Mehmed the Conqueror, would grant Sultan Suleyman a remarkable reputation and influence at the beginning of his reign. In this paper, military expedition and conquest of Belgrade and the importance of that conquest for the Ottoman Empire will be explained.

Keywords: Kanunî, Belgrade, Conquest

1. 16. Yüzyılda Avrupa'nın Sosyal ve Siyasi Yapısı

Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) tahta çıktığı zaman Osmanlıların fetih yönünü Avrupa'ya çevirdi. Aslında Yavuz Sultan Selim'in de amacı Batı'ya yönelik bir sefere girişmekti fakat buna ömrü vefa etmemişti. Şimdi oğlu Batı'ya karşı gazâyı yeniden canlandırmak ve özellikle Fatih Sultan Mehmed'in yolundan giderek, onun vaktiyle hedeflediği fakat ele geçiremediği biri Orta Avrupa'nın kilidi,

diğeri Akdeniz hâkimiyetinin anahtarı olan Belgrad ve Rodos'u almak istemekteydi.

Sultan Süleyman'ın cülusunun başında Avrupa'da Papa X. Leon, Roma Katolik camiasından Almanya, İtalya, İsviçre ve Fransa'da önemli toplulukları peşinden sürükleyen Luther ile mücadele ediyordu. Macaristan Kralı II. Layoş, Leh ve Macarlardan meydana gelmiş asillerin geleneksel çatışması ile meşguldü. Kâh biri, kâh diğeri galip gelen Şarlken (Charles Quint) ile I. Fransuva, Avrupa'yı savaş alanı haline getirmeye çalışıyorlardı. Mezhep ayrılığında kralını takip eden İngiltere bir gün içinde üç krallığı Katolik camiasından çıkartıyordu. Almanya, Hollanda, Franche-Comte, Belçika, İspanya ve yeni keşfedilen Amerika tarafından teşkil edilen evrensel mutlakiyet rejimleri, Hristiyan dünyasını Kudüs'teki İsa'nın kutsal mezarından daha ziyade meşgul ediyordu.¹

Yeniçağın başında Avrupa'yı çok derinden meşgul eden başlıca iki problem vardı: Din sorunları ve Türk tehlikesi. 16. yüzyılın başında, din önemli bir politik faktördü. İmparatorluk meclislerinin Protestan dini uğruna atıldıkları mücadele, bu nedenle yalnız din alanında kalan bir sorun değildi. İmparatorla boy ölçüşme imkânını veren bir politika idi.²

Yüzyılın başında Avrupa politikasında menfaat esasına dayanan bir yenilik kemale eriyordu. 1521 yılında İmparator'un küçük kardeşi Ferdinand, Habsburg, Macaristan ve Bohemya krallıkları haklarının kendisine veya kendi varislerine intikal etmesi gayesiyle Kral II. Layoş'un kız kardeşi Anna ile evlendi.³ Avrupa, birçok yıkıcı, siyasi ve askerî mücadelelerle için için kaynıyor, dinî ve kültürel büyük

¹ A. de Lamartine, *Cihan Hâkimiyeti*, C.I-IV, Haz. M.R. Uzman, Tercüman Yayınları, s. 722-723.

² Karl Vocelka, "Avusturya-Osmanlı Çekişmelerinin Dâhili Etkileri", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, S.31, İstanbul 1977, s. 11-13.

³ Renzo Sertoli Salis, *Muhteşem Süleyman*, Çev. Şerafettin Turan, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963, s. 69.

değişimler kaydediyordu. Şarlken'in kurmuş olduğu Avrupa İmparatorluğu, çok geçmeden Şarlman'ın İmparatorluğunu gölgede bıraktı. İspanya, Venedik, Macaristan ve Fransa'yı geride bırakarak Avrupa'nın en önde gelen Hristiyan devleti oldu. Şarlken, nüfuz sahasını Kuzey İtalya'nın zengin devletine hassaten Cenova ve Floransa dükalıklarına kadar genişletti. Venedik, Habsburglar ile anlaşmayı kendisine uygun ve emniyetli buldu. Macaristan üzerindeki Alman tesiri korkunç şekilde artıyordu. Şarlken'e boyun eğmek istemeyen yalnız I. Fransuva idi.⁴

Bu sırada Alman prensleri aldıkları çeşitli vaatlerle büyük destek verdikleri Habsburg hanedanına mensup Şarlken (V. Karl)'ı İmparator seçmişlerdi. Avusturya Arşidükü I. Filip ile Kastilya Kraliçesi I. Juana'nın oğlu olan Karl, 1519 yılında dedesi Kutsal Roma-Germen İmparatoru I. Maximilian'ın ölümüyle boşalan İmparatorluğa, büyük bölümünü güçlü banker ailesi Fuggerlerden sağladığı paralarla oylarını satın aldığı Alman prensleri sayesinde, rakibi Fransa Kralı I. Fransuva'yı alt ederek seçilmişti. Sultan Süleyman'ın tahta çıkmasından bir ay sonra 1520 Ekiminde Aachen'de Alman krallık tacını giydi ve aynı tarih içinde de seçilmiş İmparator unvanını aldı.⁵ Sonuç olarak 16. yüzyıla damgasını vuran aktörlerin başında şunlar geliyordu: Habsburg hanedanından İspanya ve Kutsal Roma-Germen İmparatoru Şarlken; Fransa'nın "En Hristiyan Kralı" ve Şarlken'in en büyük rakibi I. Fransuva; öyle bir amaçla yola çıkmadığı halde kilise birliğini paramparça eden reformcu Martin Luter; her üçünün de bazen müttefikleri bazen de düşmanı olan, İngiltere Kralı VIII. Henry ve Moskova'nın büyük ilerleyişini başlatan Korkunç İvan. Ama dünya

⁴ Ahmet Asrar, *Kanunî Devrinde Osmanlıların Dinî Siyaseti ve İslâm Âlemi*, Büyük Kitaplık, İstanbul 1972, s. 74.

⁵ Feridun Emecen, "Sultan Süleyman Çağı ve Cihan Devleti", *Türkler*, C.IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.503.

sahnesinin merkezinde onlardan daha yüksekte duran biri vardı: Kanunî Sultan Süleyman.⁶

2. 16. Yüzyılda Osmanlı Dünyası

16. yüzyılda, Osmanlı Türk devleti, değişik ülkelerin fethiyle ele geçirilen ve çok değişik ilişkilerle elde tutulan çok geniş topraklara hükmediyor, çeşitli halkları yönetiyordu.⁷ Osmanlılar, yeni yüzyıla girildiğinde birçok yeni mesele ile karşı karşıya kaldı. Mısır ve Suriye'nin fethi, sultanın, Emevi ve Abbasi halifelerinin yerine geçmesi sonucunu doğurmuştu. Üstelik 16. yüzyılın başından beri Osmanlılarla çatışma halinde bulunan Safevi hükümdarlarının temsil ettiği İran Şii'leri de yenilgiye uğratılarak Sünniliğin zaferi kanıtlanmış oluyordu. I. Selim 1514 yılında Safevi ordularını Çaldıran'da ezmış ve Tebriz'in ele geçirilmesiyle Azerbaycan yolu da açılmış oldu.⁸

1520'ye kadar geçen kısa süre içinde Çaldıran'da Şii misyonunun geri püskürtülmesi, Kahire'nin dolayısıyla Arap dünyasının kalbinin idare altına alınması gerçekleştirilmiş, bütün bu faaliyetler Osmanlı Devletine yeni bir vasıf kazandırmıştı. Bu vasıf ona, Sünni İslam dünyasının tepkisini çeken ve büyük bir tehdit olarak algılanan Safevi dinî düşüncesinin yayılmasını engellemek, Sünni İslam'ı takviye etmek görevini yükledi. Diğer taraftan İslam'ın mukaddes topraklarına yönelik Hristiyanlık tehdidini ortadan kaldırmada aciz kalan Memluk sultanlığına son vererek, bütün İslam dünyasının koruyucusu olma sıfatını da ön plana çıkardı.⁹

⁶ Merle Severy, “*Kanunî Sultan Süleyman'ın Dünyası*”, National Geographic, No. 6, Ekim 2001, s. 46.

⁷ Albert Howe Lybyer, *Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğunun Yönetimi*, Çev. Seçkin Cılızoğlu, Sarmal Yayınevi, İstanbul 2000, s. 33-34.

⁸ Robert Mantran, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti”, Çev. Zeki Arkan, *Belleten*, C. LI, S. 201, Ankara 1987, s. 1433.

⁹ Feridun Emecen, “*Sultan Süleyman Çağı ve Cihan Devleti*”, s. 501.

Sultan Selim'in doğu ve güney siyaseti ile büyük bir gelişme gösteren Osmanlı Devleti, hemen her bakımdan rakipsiz bir duruma gelmiş ve son derece zengin gelir kaynaklarına sahip olmuştur. Güçlü Osmanlı deniz donanmasının temelleri de yine bu devirde atılmıştı. Bu müsait şartlar, I. Selim'in vefatından sonra onun yerine geçen oğlu Süleyman devrinin son derece parlak geçeceğini adeta müjdelemekteydi.¹⁰ Gelibolulu Mustafa Âli, Kanunî'nin yüzyılın başında doğmuş olmasının büyük bir olay olduğunu belirtir. Böyle bir şeyin atalarından sadece Osman Gazi'ye nasip olduğunu ve ayrıca, onuncu veya on ikinci padişah olmasının da, onun tarihe mal olacak büyük bir şahsiyet olacağı şeklinde yorumlar.¹¹

3. Kanunî'nin Batıya Yönelmesi

Yavuz Sultan Selim, Osmanlı Devleti'nin doğusunda varlığını sürdüren İslam topraklarının büyük ve önemli bir kısmını ülke sınırlarına katmayı başardıktan sonra, Kanunî Sultan Süleyman, dikkatini Avrupa'nın Hristiyan devletlerine çevirdi ve devletin fetih dinamiğini bu yöne sevk etti. Osmanlıların uzun zamandır duraklamış bulunan batı taarruzları, Sultan Süleyman'ın tahta çıkmasıyla yeniden ele alındı ve Sultan'ın Şark meseleleriyle meşgul olduğu bazı haller müstesna hiç kesintiye uğramaksızın, bütün saltanat hayatı boyunca devam etti. Bu onun esas siyaseti oldu.¹²

Sultan Süleyman tahta çıktığında, babasının Doğu-İslam dünyasına yönelik politikalarını değiştirerek, genelde

¹⁰ Gelibolulu Mustafa Âli; *Künhü'l-Ahbar*, Kayseri Raşid Ef. Küt. No:920, v. 272b; Peçevi, İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, C.I, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 2; Feridun Emecen, *"Kânûni Sultan Süleyman Devri", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.X, Rd: Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s.313-314.

¹¹ Gelibolulu Mustafa Âli, *a.g.e.*, v. 272 a.

¹² Ahmet Asrar, *a.g.e.*, s. 69; Ali İbrahim Savaş, "Osmanlı Devleti ile Habsburg İmparatorluğu Arasındaki Diplomatik İlişkiler", *Türkler*, C.IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 555.

Orta Avrupa ve Macaristan'a yönelik bir strateji benimsemiştir.¹³

Kanunî için, ciddi bir dış politika gerektiren sebepler vardı. Batıdaki son gelişmeler kuvvet dengelerini değiştirmiş, Şarlken'in ortaya çıkışı, Batı Avrupa'nın neredeyse tek elde toplanmasına ve Habsburg İmparatorluğu'nun günden güne siyasi ve askerî gücünün artmasına neden olmuştu. İspanya ve Portekiz'in büyüyen deniz kuvvetleri, Macaristan'ın azalan kuvveti, Almanya ve Fransa arasındaki düşmanlık ve her şeyden ziyade Osmanlılara karşı yeni bir haçlı seferinin açılma imkânının doğması, Kanunî Sultan Süleyman'ı bunları ciddi olarak ele almaya ve Batı'ya karşı askerî seferleri yeniden başlatmaya sevk ediyordu.

Sultan Süleyman'ın ilk seferleri, Fatih Sultan Mehmet'ten kendini kurtarmış iki hedef, Rodos ve Belgrad üzerine idi. Bunlardan birisi Güney Akdeniz'e diğeri de Macaristan'a uzanmanın kilit noktasıydı.¹⁴ Belgrad'ın alınması kuzeye yapılacak seferlerin yolunu açacaktı. Belgrad, İmparatorluğa bağlı olan Macar krallığının elindeydi. Matyas'ın 1490'da ölümünden sonra Macar tahtı nüfuzlu soylular tarafından Bohemya Kralı II. Vladislav'a verilmiş, İmparator I. Maximilian, 1515'teki anlaşmayla Macaristan üzerindeki üstünlüğünü kabul ettirmişti. Yapılan anlaşma karşılıklı evliliklerle kurulan akrabalık bağları dolayısıyla, Vladislav'ın oğlu Lajos'un varis bırakmama durumunda Macar tahtının Maximilian'ın torunu (V. Karl'ın kardeşi) Ferdinand'a geçeceğini kanuna bağlıyordu. Ancak bu durum yabancı bir kral seçmeme kararını 1505'te almış

¹³ Tahsin Fındık, "Osmanlı Belgelerinin Tanıklığı İle XVI. Yüzyılda Osmanlı-Fransız İlişkileri", *Türkler*, C.IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 568.

¹⁴ Metin Kunt, "Süleyman Dönemine Kadar Devlet ve Sultan: Uç Beyliğinden Dünya İmparatorluğuna", *Kanunî ve Çağı Yeniçağda Osmanlı Dünyası*, Ed. Metin Kunt, Christine Woodhead, Çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 25; Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul 1994, s. 137.

olan Macar soylularının bir kısmı tarafından tepkiyle karşılanmıştı. Onlar Erdel Beyi Yanoş Zapolya'yı destekliyorlardı. Vladislav'ın 1516'da ölümü üzerine Macar tahtı henüz 9 yaşındaki II. Layoş'a geçti.¹⁵ Bütün bu gelişmeleri yakından takip eden Kanunî Sultan Süleyman, Batı'ya karşı takip edeceği siyaseti ortaya koymak için, yapacağı seferlerin hazırlıklarına başladı.

4. Belgrad Seferi (I. Sefer-i hümayun)

a. Sebepleri ve Sefere Çıkış

Kanunî Sultan Süleyman'ın Batı'ya karşı yaptığı seferleri, yalnızca bir sebebe bağlamak mümkün değildir. Bütün seferlerin gelişen durumlara göre farklı sebepleri vardır. Bu sebepler yerine göre siyasî, dinî, ekonomik ve konjonktürel sebepler olabilmektedir.

Kanunî Sultan Süleyman'ın Belgrad seferine çıkmasıyla ilgili belirtilen birçok sebep vardır. Sultan Selim, oğlu Süleyman'a zengin bir hazine ve Hristiyanları korkutacak büyüklükte geniş bir ülke bıraktı. Yavuz Sultan Selim, Mısır ve civarı problemlerin halline çalışırken, batıda Macarlar, sınırlara tecavüz ediyorlardı. Yavuz, bu durumun farkında olmakla beraber Batı'ya karşı yapmak istediklerine fırsat bulamadı. Sultan Süleyman, babası Yavuz'un yerine tahta geçince, o zamanki devletlerarası uygulama gereği, komşu devletlere yeni padişahın haberini veren elçi ve heyetler gönderdi. Bu amaçla Macaristan'a da Divân-ı Hümayun çavuşlarından Behram Çavuş'u elçi olarak gönderdi.¹⁶ Fakat Macaristan Kralı Layoş bu elçiye kötü muamelede bulundu. Hatta bazı kaynaklara göre idam ettirip,

¹⁵ Feridun Emecen, “Sultan Süleyman Çağı ve Cihan Devleti”, s.503

¹⁶ Bkz. Celâl-zâde Mustafa Koca Nişancı, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, Haz. Petra Kappert, Wiesbaden, 1981, v. 41a-42a; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.II, TTK, Ankara 1998, s. 311; Hüseyin Gazi Yurdaydın, *Kanunî'nin Cülusu ve İlk Seferleri*, AÜ. İlahiyat Fak. Yay., TTK, Ankara 1961, s. 16; Robert Mantran, a.g.m., s. 180, Suphi Labib, “The Era of Suleyman The Magnificent: Crisis of Orientation”, *Int. J. Middle East Stud.* on, 444, Printed in Great Britain 1979.

burun ve kulaklarını kestirerek Kanunî Sultan Süleyman'a göndermişti.¹⁷

Devletlerarası hukuk hiçe sayılarak, Osmanlı elçisine yapılan çirkin muamele ve yeni padişahın kendisinin, atalarının yolunu tuttuğunu göstermesi için bu bir sebep oldu. Ayrıca devlet erkânı, yeni padişaha fütuhât lezzetini tattırmak istiyorlardı. Cihan fatihi hükümdar “yakınınızda bulunan inkârcılarla savaşın”¹⁸ emriyle farz olan meseleyi yerine getirme çabasında olarak, Rum diyarının etrafında olan kâfirleri kökünden kazımaya samimi bir kalple karar verdi. Bu bedbaht kral, ne Kanunî'ye elçi gönderip mal yollardı* ne de haraç vermeyi kabul ederdi. Macar taifesi, Hristiyanlar arasında kuvvetleriyle şöhrat bulmuştu. Sultan Murad zamanından beri bahtları iyi gitmiş, rüzgâr arkalarından esmişti. Sevinç ve mutluluk içinde mamur kalelerde yaşamakta idiler. Daha önce Varna ve Kosava'da kâfirler tarumar edilip, yer ve yurtları perişan edilmişti. Varna'da gaziler haçlılara karşı zafer elde etmişler, küffarın çoğu ölmüş, yakalananlar esir edilmişti. Kosava'da olanlar da farklı değildi. Düşmana öyle bir darbe vurulmuştu ki, kâfir cesetleriyle tepeler oluşmuştu.¹⁹

Sırplar, Osmanlılara karşı koruyamayacaklarını düşündükleri Belgrad'ı, Macarlara bırakmışlardı.²⁰ Kanunî'den önce Fatih, Sırbistan'ın kuzeyden gelecek taarruza karşı savunmasının Tuna-Sava hattını elde tutmak ve

¹⁷ Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.V, Çev. Mehmet Ata Bey, Yay. Haz. Mümin Çevik; Erol Kılıç, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1993, s.8; Mehmet Mazhar Fevzi, *Haber-i Sahih*, C.V, Hacı İzzet Efendi Matbaası, İstanbul 1293, s. 11; Feridun Dirimtekin, “Belgrad’ın İki Kuşatması”, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, II, 1956, s. 76; Feridun Emecen, “*Kânûnî Sultan Süleyman Devri*”, s.315; Ahmet Asrar, *a.g.e.*, s. 67.

¹⁸ *Kur'an-ı Kerim*, 9 Tevbe 123.

* Tahta oturmasından dolayı tebrik için gönderilen elçi ve hediyeler.

¹⁹ Bkz. Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Al-i Osman*, X. Defter, Haz. Şefaettin Severcan, TTK, Ankara 1996, s. 50-56; Hasan Beyzade, *Tarih-i Hasan Beyzade*, TSMK, Hazine koll. No. 1585, v.3a; Eyyubî, *Menakıb-ı Sultan Süleyman*, Süleymaniye Küt. Esad ef. Koll., No:2422, v.15.

²⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 310.

bilhassa Semendire ve Belgrad kalelerinin alınması ile mümkün olabileceğini düşünmüştü.²¹ Bundan dolayı İstanbul'u alıp gerekli imar ve iskânda bulunduktan sonra Belgrad'ı Macarların elinden almaya karar verdi. Gerekli hazırlıklar yapıp kale kuşatıldı. Fakat tedbir, takdire uymadı ve o kalenin fethi gerçekleşmedi. Kanunî bu ayıbı ortadan kaldırmak için gayret etti ve kaleden küfrün kökünü kazımayı kendisine vazife kıldı. Böylece Kanunî Sultan Süleyman 11 Cemaziyelahir 927 (18 Mayıs 1521) günü Macaristan üzerine sefer emrini verdi.²²

Sultan Süleyman Belgrad seferine karar verince, Rumeli Beylerbeyi Ahmed Paşa başta olmak üzere, Anadolu, Karaman, Dulkadir, Ramazan, Şam, Halep Beylerbeyileri ile Gürcistan ve Kürt askerine münasip bir mahalde, kuşatma için hazır olmaları emir olundu. Sefer emrini alan askerler, uzak yakın demeden gazâ sancağını kaldırıp, Leh, Çek, Rus ve Macar üzerine akına hazır oldular. Anadolu'da asayişî sağlamak ve İran'a karşı uyanık olunması için Vezir Ferhad Paşa görevlendirilirken, Mısır hâkimi Hayr Bey, Mısır, Yemen, Aden, Cidde, Zebid, Haremeyn bölgelerine sahip olmakla görevlendirildi.²³ Kırım tatarlarının serdarı olan Mengli Giray'ın oğlu Muhammed Giray'a da haber gönderilip, sefer için hazır bulunması ve Ruslardan Macarlara gelebilecek olan muhtemel yardımların önünün kesilmesi istendi.²⁴ Yine Eflak ve Boğdan'da bulunan komutanlara ferman gönderilerek, savaş için hazır olmaları ve eğer

²¹ Feridun Dirimtekin, a.g.m., s. 60.

²² Bkz. Kemal Paşa-zâde, a.g.e., X. Defter, s.50-56; Hasan Beyzâde, a.g.e., v.3a; Eyyubi, v.15; Gelibolulu Mustafa Âli, a.g.e., 275a; Zuhuri Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.VI, Yeni Matbaa, İstanbul 1965, s.14; Feridun Dirimtekin, a.g.e., s.77.

²³ Kemal Paşa-zâde, X. Defter, s.48; Bostan Çelebi, *Gazavât-ı Sultan Süleyman*, Ayasofya 3317, v. 12b-13a; Âli, 275a; Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, Çev. İsmail Erünsal, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 514; Hüseyin Gazi Yurdaydın, a.g.e., s. 17.

²⁴ Mehmet Efendi, *İbtihacü't-Tevarih*, Süleymaniye Küt. Hüsrev Paşa Koll, no:321-322, v. 56a; Bkz. Kemal Paşa-zâde, X. Defter, s. 63-64.

Üngürüs Kralına bir yardımda bulunacak olanlar olursa, gereği gibi haklarından gelinmesi istendi.²⁵

Kanunî Sultan Süleyman bir yere sefere çıkacağı zaman, kara ordusunun yanında donanmanın da hazırlanmasını emrederdi. Hazırlanan donanma, sefere çıkılan bölgeye, ordunun ağırlıklarını ve asker taşırdı. Ayrıca Karadeniz ve özellikle Akdeniz'e açılarak, düşman donanmalarından gelebilecek olan muhtemel tehlikelere karşı hazırlıklı bulunurdu. Böylece düşmana gözdağı verilmek istenirdi. Belgrad seferine çıkılırken denizden de gerekli tedbirler alınarak Danişmend Reis kumandasında elli kadar gemiden oluşan hafif bir filo, Karadeniz'den Tuna'ya sevk edildi. Tuna ve Sava civarında bulunan Sancak beylerine de 400 at kayığı hazırlanması emredildi.²⁶

Bu hazırlıklar sınır ülkelerinde büyük bir kaygıya sebep oldu. Moldova Prensi bu hareketin kendi üzerine olduğunu zannediyor ve bunun için Polonya'dan yardım talep ediyordu. Macar Kralı da bir taarruza uğrayacaklarını zannettiği Ulah sınırındaki sadık tebaasına, vaktinde yardım edeceğini bildirdi. Görülüyor ki, vaziyetin oldukça açık olmasına rağmen, Türk taarruz hedefi düşmanlarca katiiyetle kestirilememiştir. Hâlbuki Osmanlı ordusu Belgrad üzerine hareket edecekti.²⁷

Kanunî Sultan Süleyman, kendisinden önceki atalarının yaptığı gibi, sefere çıkacağı zaman, maddi hazırlıklarla birlikte manevi hazırlıkları da ihmal etmezdi. Belgrad seferine çıkacağı hafta Eba Eyyub el-Ensârî hazretlerinin türbesini ziyaret etti. Sonra Fatih, Bayezid, Sultan Selim camilerine gidip Kur'an okuttu. Buraların her birinde 30 bin akçeyi fakirlere ve miskinlere dağıttı. Ayrıca Edirne ve Bursa fakirlerine de İstanbul fakirlerine yaptığı gibi

²⁵ Kemal Paşa-zâde, *a.g.e.*, X. Defter, s. 62-63.

²⁶ Gelibolu Mustafa Âli, *a.g.e.*, 275a; Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, 30a; Mehmet Mazhar Fevzi, *a.g.e.*, 5/12; Feridun Dirimtekin, *a.g.m.*, s. 77; Hüseyin Gazi Yurdaydın, *a.g.e.*, s. 19.

²⁷ Feridun Dirimtekin, *a.g.m.*, s. 77.

dağıtılması için yüzzer bin akçe gönderdi. İstanbul'un salihlerine ve gariplerine, ulemasının küçük ve büyüğüne, derecelerine göre üç binden on bine kadar ikramlarda bulunup, sadakalar dağıtarak milletin hayır dualarını aldı.²⁸

Her türlü hazırlık bittikten sonra yukarıda da belirtildiği üzere 11 Cemaziyelahir 927 (19 Mayıs 1521) günü Halkalıpınar'da çadırlar kurularak, cephaneler taşındı. Ertesi gün için, padişahın hareketi kararlaştırıldı. Büyük devlet adamları padişahın atının dizginleri hizasında sağa, sola geçtiler. Orada hocalar, dervişler, şeyhler Osmanlı Devleti'nin muvaffakiyeti için hayırlı dualar ettikten sonra ordugâha doğru gittiler. Askerler coşkun bir deniz gibi şehirden geçerek Edirne kapısından çıktılar.²⁹ Askerlerin hünerlerini gösterdikleri yolculuktan sonra, Cemaziyelahir ayının yirminci günü Edirne'ye vardılar. Edirne'de, gazâyâ katılmak için değişik memleketlerden yola çıkan gaziler ile Rumeli Beylerbeyi Ahmed Paşa, emrinde bulunan komutan ve askerleriyle orduyu hümayuna katıldılar.³⁰

Padişah, Recep ayının beşinci günü Filibe'ye vardı. Karadeniz'den Tuna'ya gönderilen gemilerin de Belgrad'a ilerlemeleri için haberciler gönderildi. Ordu Recep ayının yedinci günü Filibe'den ayrıldı ve on birinci günü Sofya'ya gelip kondu. Burada birkaç gün divânlar oldu. Bu toplantılarda en çok erzak işleri görüldü. Bu arada eksik olan diğer şeylerin nasıl ve nereden tamamlanması gerektiği de kararlaştırıldı.³¹ Bu ihtiyaçlar sağlandıktan sonra ordu yine harekete geçerek, dağ ve tepeler aşır, Niş'e vardı. Burada

²⁸ Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, v. 30b; Bostan Çelebi, *a.g.e.*, 15a-b; Mehmet Efendi, *a.g.e.*, v. 56a; Hüseyin Gazi Yurdaydın, *a.g.e.*, s. 22.

²⁹ Bkz. Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, v.30b-31b; Kemal Paşa-zâde, *a.g.e.*, X. Defter, s.64-67; Feridun Ahmet Bey, *Mecmua-i Münşeat-ı Feridun Bey*, C.I, Takvimhane-i Amire, İstanbul 1274, s.507.

³⁰ Bkz. Kemal Paşa-zâde, *a.g.e.*, X. Defter, s.68; Feridun Bey, I/507; Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, v. 32a; Hüseyin Gazi Yurdaydın, *a.g.e.*, s. 23.

³¹ Bkz. Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, v.32a-b; Bostan Çelebi, *a.g.e.*, 17b, 18a-b.

divân kurulup, Tuna kenarında bulunan düşman kalelerinin durumu görüşüldü.³²

Osmanlı Devletinde başarının en büyük sırlarından biri istişare makamının çok iyi işlemesidir denebilir. Divân, devlet işlerinin birinci derecede görüldüğü yer idi. Seferde ve sefer dışında memleket işlerinin görülmesi için haftanın belirli günlerinde düzenli bir şekilde divân kurulurdu. Sefer esnasında da padişahın ve serdarın istediği yer ve zamanlarda divânlar kurulurdu. Divâna katılan devlet erkânı görüşlerini açıklar, sonunda alınan kararlar doğrultusunda hareket edilirdi. Saray, bir nevi seyyar olarak hareket ederdi.

Belgrad seferine giden padişah, Alaca Hisar'a gelindiğinde divân kurulmasını emretti. Burada yapılan divân'da farklı görüşler ileri sürüldü. Belgrad'ın batısında ve Sava nehrinin sağ tarafında "Böğürdelen" adlı bir kale ve bu kalenin biraz kuzeyinde Sava nehrinin bir geçit yeri vardı. Ahmet Paşa, evvela buranın alınmasını, sonra Sirem yarımadasına geçilmesini düşündü ve mütalaasını karargâha arz etti. Bunun lehinde ve aleyhinde bulunanlar oldu. Söz sırası Veziriazam Piri Mehmet Paşa'ya gelince o fikrini şöyle hülâsa etti: "Böğürdelen mevkiî bir mihrak noktası değildir. Biz Böğürdelen'den işe başlarsak Macarlar Belgrad'ı yığınak yeri yaparlar ve buradan sağ tarafımızı tehdit ederler. Böğürdelen'in adı kadar bir ehemmiyeti yoktur. Bilirsiniz ki böğür insanın yan tarafları demektir. Sava nehri Böğürdelen mevkiinde kuzeye doğru bir kavis çiziyor. Kavisin sağ tarafında bir geçit noktası vardır. Kavisin merkezinde vaktiyle bir kale yapılmıştı. Bu kale geçit noktasının yan tarafına ateş edebildiğinden dolayı buna biz Böğürdelen adını verdik. Burası Belgrad kadar mühim değildir. Belgrad, Macaristan'ın

³² Bkz. Kemal Paşa-zâde, *a.g.e.*, X. Defter, s. 70-71; Hüseyin Gazi Yurdaydın, *a.g.e.*, s. 25; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 311; Feridun Dirimtekin, *a.g.e.*, s. 79

kilit noktasıdır. Bundan dolayı Belgrad'dan işe girişelim" dedi.³³

Devlet adamlarından bir kısmı dediler ki: "Tuna ve Sava nehirlerinden gelecek düşman kuvvetlerini birleştirmemek için evvela bu iki nehrin teşkil ettiği Sirem yarımadasını işgal etmelidir. Bu adayı kolayca almak için de Böğürdelen tarafından karşıya geçmek gerekir. Belgrad müstahkem bir şehir olduğu için orduyu uzun müddet oyalamakla alıkoyabilir. Eğer Belgrad'a takviye geleceğinden korkuluyorsa; orasını şimdiden kuşatabiliriz. Fakat bu da kâfi gelmez. Ordumuz fazlasıyla kuvvetlidir. Bundan dolayı Semendire kolundan da harekete geçelim". Divân, bu kararı çoğunlukla kabul ettikten sonra Semendire Sancak Beyi Hüsrev Bey'i çağırdılar. Emrindeki kuvvete 1.000 tüfekli asker katarak Belgrad'ı kuşatmaya gönderdiler.

Bundan sonra İstanbul'da kalan askerlerin bir an evvel Karadeniz-Tuna yolu ile yollanması için buyruk yazıldı ve Tuna'da yolculuğun emniyeti için tedbirler alındı. Çünkü Macarlar, sınırın tashihiinden istifade ettikten sonra derhal Tuna'nın bazı yerlerinde küçük kaleler yaptılar. Bu hisarlar, Belgrad'a gelecek olan donanmayı çeşitli yerlerde tehdit edebilirdi. Bu düşünce ile o taraflara beş yüz kadar yeniçeri gönderildi. Ordunun büyük kısmı Belgrad'ın güneyinde, İlyas Köyü ovasında, merkezi bir vaziyette çadır kurarak istirahat çekildi. Piri Mehmet Paşa da Belgrad cephesini keşfetmek ve Belgrad Kalesi'nin düşürülmesi için gereken tedbirleri yerinde temin etmek üzere padişahın izin istedi. Gerekli iznin verilmesi üzerine kapıkulu askerlerinden bir miktarını gemilerle Semendire'ye gönderdi ve kendisi de karadan oraya gitti. Orada üç gün sabahtan akşama kadar askerlerin başında çalışarak Semendire kalesinin kulelerinde bulunan topları indirdi ve atlarla çektirerek Tuna sahiline getirdi. Sonra

³³ Kemal Paşa-zâde, *a.g.e.*, X. Defter, s. 70-71; Hüseyin Gazi Yurdaydın, *a.g.e.*, s. 25; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 311; Feridun Dirimtekin, *a.g.e.*, s. 79.

bunları gemilere yerleştirip Belgrad'a yolladı ve kendisi de Belgrad'a yöneldi.³⁴

Bu sırada Nakkaş Ali Bey, on bin kişilik kuvvetiyle Belgrad'a geldi. Semendire Beyi de Semendire'de bulunan azap askerleriyle, Tuna korsanlarını gemilerle Tuna'dan ve geri kalan on beş bin kadar askerini de karadan yürüttü ve Belgrad'ı ansızın karadan ve nehirden kuşattı. Piri Mehmet Paşa'nın topları da yetiştirdi. Bir taraftan da henüz ardı arakası kesilmeyen Osmanlı askerleri, Tuna'dan ve ovoidan Belgrad'a gelmekte idi.³⁵

Düşman diyarlarına akın için izin verilen İslam askerleri, hayli yolculuktan sonra Tuna'yı geçerek düşman beldelerine ulaştılar. Önerine gelen köy ve şehirleri fethederek yollarına devam ettiler. Elde ettikleri ganimetlerle gönülleri ve gözleri doydular.³⁶

b. Böğürdelen Kalesi'nin Fethi

Fatih Sultan Mehmet, daha önce Belgrad Kalesi'ni fethedemeyince Semendire Sancağı Beyi İshak Paşa oğlu İsa Beye Böğürdelen Kalesi'ni vermiş, Belgrad Kalesi'ne karşılık burayı bina ettirmiş idi. Beş sene Müslümanların elinde kalan kaleyi daha sonra düşman, bir fırsatını bulup ele geçirmişti. Sultan Süleyman, Ahmed Paşa'ya buyurdu ki; “yanında bulunan askerlerle birlikte Böğürdelen'e var, kaleyi kendi rızalarıyla vermezlerse, harb ile al ve civarında olan gayrimüslimlerin hakkından gel”.

Böğürdelen Kalesi o zaman Osmanlılar ile Macarlar arasında sınır olan Sava nehri üzerinde idi. Kalenin içi meşhur savaşılarla doluydu. Gayrimüslimler bu kaleye çok önem verirler ve karargâh olarak kullanırlardı. Etrafta başları sıkıştığı zaman hemen buraya sığınırldardı. Artık bu fitne yuvası kalenin yıkılması kaçınılmazdı. Sultan, Veziriazamı, Belgrad Kalesi üzerine gönderirken kendisi de Böğürdelen

³⁴ Bostan Çelebi, *a.g.e.*, v.19b.

³⁵ Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, v.33a-34a.

³⁶ Kemal Paşa-zâde, *a.g.e.*, X. Defter, s. 49-50.

Kalesi üzerine yürüdü. Rumeli askerleri bu hisarı her yandan kuşattılar ve duvar örmek suretiyle kapılarını kapattılar. Her taraftan top ve tüfek ateşi açıldı.³⁷

Kalede bulunan gayrimüslimler, Osmanlı hücumlarına karşı oldukça direndiler. Çok şiddetli geçen savaştan dolayı her taraf, kan gölüne döndü. Sonunda Müslümanlar düşmanlara galip geldi. Oldukça fazla düşman kılıçtan geçirildi ve ganimetler elde edildi. Osmanlı askerlerinden şehit düşenlerin sayısı da azımsanamayacak kadar çok oldu.³⁸ 1 Şaban 927 (7 Temmuz 1521) günü Osmanlı gazileri Böğürdelen Kalesi'ne girdiler ve düşmanlarını kılıçtan geçirdikten sonra kaleye Osmanlı bayraklarını çektiler. Kulelerde ezan okuyup, davullar çalarak şenlikler yaptılar. Rumeli Beylerbeyi Ahmed Paşa komutasında askerler kaleyi alarak tekrar Müslümanların eline geçirdiler ve kale Osmanlı ülkesine katıldı.³⁹

Sultan Süleyman yolda iken Böğürdelen Kalesi'nin fetih haberi geldi. Eflak, Boğdan ve Deşt-i Kıpçak'a ulaklar gönderilerek, zaferi, cihana iletiler. Şaban ayının üçünde Sultan Süleyman muzaffer askeriyle Böğürdelen'e gelip kondu. O diyarda bulunan tüm komutan ve askerler de gelip padişaha katıldılar. Aynı zamanda Canberdi Gazâli'nin hakkından gelmesi için Şam'a gönderilen asker ve komutanlar da geldiler. Aynı gün Karadeniz'den gönderilen gemiler Tuna'ya girmişler, bütün alet ve edevatlarıyla sağ salim ulaşmışlardı. Böğürdelen'in fethinde rol oynayan askerler padişahın elini öpmekle şeref buldular. Padişah, Böğürdelen'i seyredip, "ilk fethettiğim kaledir, mamur olması gerekir" diye emir buyurarak şehrin istihkâmlarının artırılmasını ve güçlendirilmesini istedi. Sultan Süleyman,

³⁷ Kemal Paşa-zâde, *a.g.e.*, X. Defter, s.72-73; Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, v.37a-b; Gelibolulu Mustafa Âlî, *a.g.e.*, v. 275a.

³⁸ Kemal Paşa-zâde, *a.g.e.*, X. Defter, s. 75-76; Bostan Çelebi, *a.g.e.*, 20a; J. Von Hammer, *a.g.e.*, C. V, s. 9.

³⁹ Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, v.37b; Eyyubî, *a.g.e.*, v.15; Peçevi, *a.g.e.*, s. 68; Kemal Paşa-zâde, *a.g.e.*, X. Defter, s. 77; Lütü Paşa, *Tevarih-i Al-i Osman*, Matbaa-i Amire, Birinci Baskı, İstanbul 1341, s. 296-302.

Böğürdelen'in fethinden sonra her kişiye hizmetlerine göre terakki ve mansıplar verdi. Kaleyi gezen padişah, buraya bir komutan tayin etti. Kalenin yapımı ve korunması için yeterli asker bırakıldı.⁴⁰

Bundan sonra Tuna'nın açık yerlerinde kale ve kuleler yapıldı. Nehir kıyısının bazı yerleri dağlık ve ormanlık olduğundan dolayı geçişe engel olmakta idi. Bunun uygun yerinde sabit bir köprü yapılmak istenildiği sırada Piri Paşa gelerek, Belgrad'a önem verilmesini padişaha arz etti. Lakin Rumeli Beylerbeyi Ahmed Paşa'nın, padişahın huzurunda Piri Paşa'yı eleştirmesi üzerine, padişah da Belgrad'dan Macaristan'a girilmesi fikrini kabul etmedi ve oradaki topraklarla askerleri, hemen karargâha getirmesi için Piri Paşa'ya emir verdi.⁴¹

c. Sirem Adası'na Geçiş

Padişahın emri üzerine hemen Sava nehri üzerine köprü yapımına başlandı. Buradan ordunun cephanesiyle geçebileceği bir köprü yapılmaktaydı. Fakat tedbir takdire uymayıp, ansızın çıkan rüzgâr ve yağın yağmur sonucunda oluşan sel, köprüyü alıp götürdü. Çaresiz insanları ve hayvanları adaya geçirmek için gemi kullanılacaktı. Bunun için Hüsrev Bey görevlendirildi.⁴² Ordu ve levazımatı Sirem Adası'na geçirildikten sonra Sultan Süleyman, Şaban ayının yirmi yedisinde adaya geçti. Sultanın adaya geçişi top sesleri arasında büyük bir ihtişam ile oldu. Bu ada etrafı Sava, Tuna ve Drava nehirleri ile çevrilmiş, içindeki gayrimüslimlerin haberleri her yerde meşhur olmuştu. Şimdi adanın her tarafı Osmanlı askerleri ve onların savaş aletleri ile dolup taşı.

⁴⁰ Kemal Paşa-zâde, *a.g.e.*, X. Defter, s. 82-84; Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s. 299; Bostan Çelebi, *a.g.e.*, 25a; Feridun Bey, *a.g.e.*, s.508; Karaçelebi-zâde, Abdülaziz, *Süleyman-nâme*, Bulak 1248, s.30; Hadidi, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Haz. Necdet Öztürk, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991, s.429-430; Mehmet Efendi, 63a-b; J. Von Hammer, *a.g.e.*, C.V., s. 9; Mehmet Mazhar Fevzi, *a.g.e.*, 5/14-15.

⁴¹ Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, 38a.

⁴² Kemal Paşa-zâde, *a.g.e.*, X. Defter, s.84-85; Lütfi Paşa, *a.g.e.*, 300; Bostan Çelebi, *a.g.e.*, 22b-23b;.

Akşam olunca askerler her tarafta ateş ve mumlar yakıp, ortalığı aydınlattılar. Sirem esasen vilayet merkezi olan güzel bir şehrin ismiydi.⁴³

Padişah adaya geçtikten sonra Macar askerlerinden birkaç alayın Tuna'yı geçip Sirem Adası'na sızdığı haberi geldi. Bunun üzerine Sultan, Bosna Beyi Bâli Beye o gayrimüslimlerin hakkından gelmesini emretti. Bâli Bey hemen adamları ile düşmanın üzerine gitti. Onların kimisini kılıçtan geçirdi, kimisini esir aldı ve yakaladıklarını padişaha gönderdi.

Bâli Bey bu görevi tamamladıktan sonra, o diyarın meşhur ve mamur kalesi olan Salankaman (Aslankaman) kalesinin fethine yöneldi. Kalede bulunanlar Osmanlı askerinin geldiğini duyunca, gecenin karanlığından yararlanıp, ocaklarında ateşleri yandığı halde kaçıp gittiler. Bâli Bey kaleye geldiğinde orayı boşaltılmış buldu. Olan olayları Sultan'a bildirdi. Kendi isteğince düşman memleketinde dinlendi. Fetih haberi Sultan'a gelince Sultan Süleyman, "Orada kalalar ve eğer kâfir suyu geçip arkadan gelirlerse onlara mani olalar" buyurdu.⁴⁴

d. Piri Mehmet Paşa İle İkinci Vezir Mustafa Paşa'nın Görüşmesi

Piri Mehmet Paşa, Sirem Kalesi hakkında bazı bilgileri aldıktan sonra Belgrad Köprüsü'ne gelmiş ve hatta askerin bir kısmını Sava üzerinden Sirem Adası'na geçirmişti. Paşa bir aralık karşı tarafa göz gezdirirken Zemun tarafındaki çadırlara gözü ilişti. Bunların düşmana ait olabileceğini düşünerek tedbir olarak geçit hareketini durdurdu. Biraz sonra bunların

⁴³ Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, 39a; Kemal Paşa-zâde, *a.g.e.*, X. Defter, s. 86-87; Feridun Bey, *a.g.e.*, s.508.

⁴⁴ Kemal Paşa-zâde, *a.g.e.*, X. Defter, s.89-91; Feridun Bey, *a.g.e.*, s.508. Burada Salankaman kalesini fethedenin Bâli Bey olarak açıkça belirtilmesine rağmen, Kemal Paşa ve Feridun Bey'in dışındaki müellifler, kaleyi İkinci Vezir Mustafa Paşa'nın fethettiğini söylemektedirler. Halbuki Feridun Bey topu olmadığı için Mustafa Paşa'nın kaleyi alamadığını belirtmektedir.

ikinci Vezir Mustafa Paşa'ya ait olduklarını anlayınca, vezire haber gönderip yanına davet etti. Mustafa Paşa gelip durumu görünce, Piri Paşa'nın Belgrad'da ısrar etmesinin ne kadar haklı olduğunu gördü ve şöyle dedi; "Bendeniz bir iki gün daha buralarda oyalanacağım. Semendire'ye gittiğimde padişaha Belgrad kalelerinin ehemmiyetine dair elden geldiği kadar dil döküp, harekâtın bu tarafa nakli için ferman çıkarttıracağım." Padişah, Sirem Adası'nın alınmasından memnun oldu fakat yanındakilerin yönlendirmeleri sonucu tekrar Piri Mehmet Paşa'ya haber göndererek hemen karargâha gelmesi için ferman gönderdi. Bundan canı sıkılan Mehmet Paşa, padişahın arzusu üzerine topları gemilere bindirip gönderdiğini ve Belgrad'ın kuşatılmasından vazgeçtiğini ulaklarla bildirdi. Belgrad'da sıkışık halde bulunan gayrimüslimler, Osmanlı askerinin çekildiğini görünce, bunu onların ümitsizliğe düştükleri yargısına vardılar ve sevinçlerinden toplar atıp, davul çalarak şenlikler yaptılar.⁴⁵

Belgrad cephesi bu şekilde boş bırakıldıktan bir gün sonra Mustafa Paşa, karargâha dönerek yaptığı işler hakkında bilgi verirken, Belgrad konusuna da girerek padişaha dedi ki; "Bendeniz evvelce bu cepheye dair malumatım olmadığı için Ahmet Paşa'nın fikrine iştirak etmişim. İki gün evvel vaziyeti gözümle görünce tuttuğumuz yolun doğru olmadığına kanaat getirdim. Çünkü düşmanın Belgrad gibi pekin bir kalesi civarında Sava'nın karşı yakasına geçmek ve oradan ilerlemekte her zaman tehlike vardır." Bu sırada Ahmed Paşa söze karışarak "Sirem Adası'nda artçı bulunduracağız" deyince Mustafa Paşa "Tuna'nın sağ ve solunda birçok kaleler vardır. Macarlar bu kalelerin himayesinde Belgrad'a kuvvet göndererek artçılarımızı bozabilirler. O zaman ordunun dönüşü de tehlikeye düşer"

⁴⁵ Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, 40a; Mehmet Efendi, *a.g.e.*, 71a; Mehmet Mazhar Fevzi, *a.g.e.*, 5/17; Hüseyin Gazi Yurdaydın, *a.g.e.*, s. 28.

dedi. Padişah da “Öyle ise Belgrad’ı tekrar kuşatmak için sadrazama buyruk yazınız da çabuk gönderiniz” buyurdu.⁴⁶

e. Padişah’ın Belgrad Üzerine Yönelmesi

Mehmet Paşa, Belgrad’dan ayrılacağı günün ikindisinde bir ulak gelip padişah’tan yazılı buyruğu getirip verdi. Bu buyrukta şu sözler yazılıydı: “Mustafa Paşa yanıma geldiğinde hisara dair olanca hali anlattı. Bunun üzerine atımı o tarafa dizginlemek gerekmektedir. Topları geriye aldır, kalenin alınmasına can u yürekle başla”. Mehmet Paşa, buyruğu alır almaz hemen geri dönüp Belgrad üzerine atını sürdü. Tuna’ya ulaklar gönderip, yola çıkarılan topların geri getirilmesini emretti. Bu geriye dönüş hareketleri geceye tesadüf etmişti. Asker çadır kurduktan sonra gösteriş maksadıyla direk başlarına mumlar diktiler ve etrafa ateşler yaktılar. Yakılan mumlardan ve ateşlerden Belgrad aydınlandı. Sabah olmasıyla birlikte Osmanlı askerleri Belgrad hisarını Tuna kıyılarından sardılar ve topları eski yerlerine çekip yerleştirdiler.

Nakkaş Ali Bey ile emrindeki Anadolu piyadeleri toplar üzerinde muhafız konuldular. Düşman da kulelere toplar yerleştirdi ve biraz sonra karşılıklı ateş başladı. Osmanlı’nın büyük topları ile kale duvarlarında gedikler açılmaya başlandı. Bir ara Osmanlı askerinin yemeğe dalmasını fırsat bilen düşman, çıkış hareketi yaparak topların yanına kadar geldiler. Birkaç askeri şehit ettikten sonra buldukları Nakkaş Ali Beyi de kolundan yaralayıp, kaleye doğru sürüklemeye başladılar. Durumun farkına varan askerler hemen koşup düşman üzerine saldırdılar. Çıkış yapan düşmanları kılıçtan geçirmekle birlikte Ali Beyi de kurtardılar. Bu çarpışmalar gece gündüz devam etti. Şaban ayının yedinci günü umumi karargâhın Zemun’a naklinden dolayı nakkare ve davul sesleri işitildi. Biraz sonra alaylar, tuğlar, sancaklar, bayraklar görüldü. Padişah için Belgrad

⁴⁶ Peçevi, *a.g.e.*, s. 70; Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, 39a-40b; Mehmet Efendi, *a.g.e.*, 69b-71a.

karşısında Zemun Hisarı'nın yanı başındaki yüksek tepeye çadır kuruldu.⁴⁷

f. Padişah'ın Kuşatma Planına Göre Paşalara Görev Vermesi

Padişahın fermanı ile devlet adamları Zemun Hisarı'nın bulunduğu yakaya geçtiler. Mustafa Paşa, Piri Mehmet Paşa'nın bulunduğu yere geldi ve orada savaşıması için emir aldı. Topçularla tüfekçilere, Tuna'nın Sava ile birleştiği noktada yer gösterdiler. Tuna kenarında Aşka dedikleri varoşun karşısında bir ada vardı. Kaleyi bu adadan zorlamak için Ahmet Paşa'ya emir verildi. O da oraya gidip topları kurdu ve sancak beylerine görev yerlerini gösterdi. Piri Mehmet Paşa'nın bulunduğu tarafta düşmanın birçok yüksek kuleleri vardı. Oralara kadar muvasala hendekleri kazmak ve lağım işlerine girişmek gerekiyordu. Ordunun kazmacı, lağımıcı* ve taşçı erlerini bu işler için ileri aldirdılar. Herkes görevini yerine getirmeye olanca kuvvetiyle çalışıyordu ve atılan topraklarla düşman hisarı delik deşik edildi.⁴⁸

g. Umumi Hücum ve Varoşun Fethedilmesi

Birkaç gün kale dövülerek, imar edilmiş surlarda gedikler açıldı. Kaleye giriş yerlerinin açılmasına çalışılarak, daha önce kaleyi kuşatmış olan askerlere moral verildi.

⁴⁷ Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, 40b-41b; Mehmet Efendi, *a.g.e.*, 71a-74a; Peçevi, *a.g.e.*, s. 55.

* Lağımıcı Ocağı: Ordunun ağırlıklarıyla geçirilmesi için mevcut köprüleri tamir veya yeniden köprü yapmak, kaleleri barutla atmak için lağım denilen yeraltı yolları açmak, düşman tarafından yapılan lağımaları körletmek vazifesiyle mükellef olan teşkilatın adıdır. Lağımıcı askerlere, başlarında bulunan subayları tarafından kuruluşundan itibaren geometri ve diğer mimârî sanatlarla âit bilgiler ile lağım bağlama usulleri en iyi şekilde öğretilirdi. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 2, MEB, İstanbul 1971, s. 348-352.

⁴⁸ Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, 41b-42a; Bostan Çelebi, *a.g.e.*, 26b; Feridun Bey, *a.g.e.*, s.511; Bkz. Mehmet Efendi, *a.g.e.*, 74a-74b; Belgrat kalesi ve civarı hakkında bilgi veren bir kroki Topkapı Sarayı Müzesi arşivi 4689 numarada kayıtlıdır. Fevzi Kurtoglu, "Hadım Süleyman Paşanın Mektupları ve Belgrad'ın Kuşatma Planı", *Belleten*, 4/13-16, Ankara 1940, s.56-58.

Nidacılar her tarafta, ganimete ve şahadete askeri çağırdılar. Ramazan ayının beşinci günü herkes silahlandı ve güneşin doğmasıyla birlikte bütün toplar birden ateşe başladılar. Beyler, tuğ ve sancaklar açtılar, davul, nakkare ve boru sesleri herkesi heyecana getirdi. Her iki tarafta olanca güçleri ile birbirlerine üstünlük sağlamaya çalıştılar ve sonunda mücahitler galip geldi. Aşka isimli varoş ele geçirilerek, düşmanın çoğunu tepelediler. Kulelere Türk bayrakları dikilip, davullar ve nakkareler çalındı. Kurtulanlar iç kaleye kaçtılar. Düşman bu sırada, Osmanlı askerine, Fatih Sultan Mehmet zamanında burada kalan topları kullanarak karşılık vermeye çalışıyordu. Fatih zamanında gerçekleşmeyen fetih, şimdi Hak Teâlâ'nın yardımı ile varoşun alınmasıyla mümkün oluyordu.⁴⁹

Varoşlar alınmış ama iç kale hâlâ fethedilememişti. Sekizinci gün bütün komutanlar ve ileri gelenler, büyük bir yürüyüşe geçerek her taraftan kaleyi kuşattılar. Fakat gayrimüslimler bu hücumlara ellerinden gelen bütün gayretleri ile karşılık verdiler. Her iki taraftan da büyük kayıplar oldu. Mücahitlerden kimisi şehit olurken kimisi de yaralandı.⁵⁰ Birkaç gün Osmanlı askeri kaleyi top ile döverek kuleleri yıktılar. Hisar üzerine yağın toplar isabet ettiği yerleri yıkıyor, insanları ya öldürüyor veya yaralıyordu. Bir kere daha asker cûşa gelip, yürüyüşe geçti. Bütün askerler üzerinde gazâ rüzgârı eserek, yeniden hücumla geçmek için bir heyecan oluştu. Üç koldan olanca kuvvet ile düşmanların üzerine saldırıya geçildi. İslam askerleri ile gayrimüslim askerleri arasında müthiş bir çarpışma yaşandı. Kuşatma tüm hızıyla devam ediyor, kan su gibi akıyordu. Düşman gittikçe ümitsizliğe kapılıyordu. Böylece günlerce sabahtan akşama kadar kale duvarları dövüldü. Her taraf top gürültüleri ile inlerken, asker Allah'ın razı olması için ölümü hiçe sayarak aşkla savaşıyordu. Mücahitler büyük bir coşku ile düşman üzerine yürürken sedaları ile yeri göğü inlettiler. Düşman

⁴⁹ Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, 42b; Kemal Paşa-zâde, *a.g.e.*, X. Defter, s. 94-95; Mehmet Mazhar Fevzi, *a.g.e.*, 5/18-19.

⁵⁰ Bostan Çelebi, *a.g.e.*, 28b.

kaleyi korumak için saf saf dizilirken, gaziler de şahadet şerbetini içmek için azimle savaşıyordu. Ölümü, Allah'ın rızasına karşılık bedenlerini vermekle tercih ettiler. Bursa Beyi Behram Bey şahadet şerbetini içti. Yine kardeşi Mahmud Bey ve Karaca lakaplı Ahmed Bey'de yaralandılar. Mücahitler bütün güçleri ile kaleyi ele geçirmek için çalıştılar fakat tedbir takdire uymadı ve kaleyi ele geçiremediler.

Bu sırada kale komutanı, kale etrafındaki durumdan haberdar olmak için askerlerden seçkin bir alayı dışarı gönderdi. Tuna'yı geçen bu grup Bâli Bey ve askerleri ile karşılaştılar. Yapılan savaşta Bâli Bey, onların tamamını kılıçtan geçirerek başlarını Sultan Süleyman'ın huzuruna gönderdi.⁵¹

h. Lağımaların Yerleştirilmesi ve Kalenin Düşmesi

Belgrad Kalesi'nde bulunan düşmanlar itaat ettik diye haber gönderip, kaleyi boşaltmak için üç gün süre istediler. Bunun üzerine kâfire eman verilip kaleyi boşaltmaları istendi. Verilen süre geçmesine rağmen hâlâ kale boşaltılmamış ve üstüne üstlük beş on gün daha zaman istemişlerdi. Bundan maksatları kalelerinin yıkılan yerlerini tamir etmek ve zayıflayan bölgeleri kuvvetlendirmektir. Bu, hemen anlaşıldı ve düşman üzerine hücumla geçilmesine karar verildi.⁵²

Son zamana kadar kalede alınmadık bir kule kalmıştı. Teslim olmaktan korkanlar bu kuleye sığındılar. Vezirler ve beyler dışarıdan içeriye toplar getirerek teslim olmayan kuleye karşı yerleştirdiler ve açtıkları ateşin himayesinde lağımclar kule dibine yanaştılar. Kulenin altını kazıp oraya barut koydular ve kule duvarının birçok yerinde delikler açtılar. Hazırlıkların bittiği bir günde vezirler ve beyler barut konulan lağımcları ateşlemek için mızraklı, kılıçlı, oklu askerlerin himayesinde lağımcları ileri sürdüler. Lağımclar barutların fitillerini ateşleyince kuledakilere taş ve tozlar

⁵¹ Kemal Paşa-zâde, VX. Defter, s. 96-102; Mehmet Efendi, *a.g.e.*, 75a-77b.

⁵² Feridun Bey, *a.g.e.*, s.513; Karaçelebi-zâde, *a.g.e.*, s.41.

arasında görünmez oldular. O koca koca taşlar havalarda uçtu. Her taraf sanki deprem oluyormuş gibi sallandı. Gayrimüslimlerin korkudan bağırmaları, gazileri cûşa getirdi ve düşmanlar kendi yurtlarında kılıçtan geçirildi.⁵³

Belgrad kapıları, kolay kolay açılmadı. Macarlar on iki defa yapılan hücumu büyük fedakârlıklarla karşıladılar. Her iki tarafın da kaybı çok fazla oldu. Hatta savaş meydanında kalan cenazeleri gömmek için mütareke bile yapıldı. Mütarekeden sonra dahi iki taraf üç kere birbirine geçti. Düşmanın bir kısmı son nefese kadar savaşmak istiyordu. Son iş olarak artık canlarından bezdiler. Kale komutanı Yalaşko, yanında bulunan ihtiyar ve gençlerle görüşerek onların düşüncelerini aldı. İnat etmekten ve daha fazla karşı koymaktan vazgeçtiler. Çoğunluk, direnmenin faydasız olduğuna kanaat getirdikten sonra kapıları açtılar ve eman dilediler. Padişah da onların bu dileklerini kabul etti. Ramazanın yirmi altıncı Perşembe günü komutanları geldi. Diz çökerek yere yüz sürdükten sonra kale anahtarlarını padişahın önüne koydu. Süleyman Han da ona birçok değerli eşyalar bağışladı ve teslim olanların çoluk çocuklarını da affetti.⁵⁴

i. Savaş Sonrası Yapılanlar

Kaleye önce Veziriazam ve Defterdar girerek, burada bulunan alet ve edevat ile cephaneyi kayıt altına aldılar. Kalenin bütün kuleleri Türk sancakları ile süslendi. Bazı kiliseler camiye çevrilerek, bunlar için hemen minber yapıldı. Çan kulelerinden çanlar alındı, burada ve kale kapıları ile kiliselerin en yüksek noktalarında temcit ve ezan okundu. Padişah ile devlet adamları o sene Ramazan ayının yirmi

⁵³ Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, 43b; Mehmet Efendi, *a.g.e.*, 77b; Kemal Paşa-zâde, *a.g.e.*, X. Defter, s.103-104; Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s.302; Hadidi, s.433.

⁵⁴ Bkz. Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, 44a; Kemal Paşa-zâde, *a.g.e.*, X. Defter, s.106-107; Bostan Çelebi, *a.g.e.*, 29a; Mehmet Efendi, *a.g.e.*, 77b; Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzade Tarihi*, Haz. Vahid Çubuk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s.120-121; Karaçelebi-zâde, *a.g.e.*, s.43; Mehmet Mazhar Fevzi, *a.g.e.*, 5/19.

yedisine tesadüf eden Cuma günü ilk defa olarak Cuma namazını Belgrad'da kıldılar ve bu zaferi bahsettiği için Allah'a şükrettiler.⁵⁵

Osmanlılar, Belgrad'ın fethinden sonra bu zaferi geleneğe göre birer fetihname ile devlete bağlı memleketlere bildirdiler. Belgrad halkından olup padişahın eman dileyenlerin bir kısmı memlekette ayrılmış gitti. Padişahın gölgesine sığınarak yani vergi vermeyi kabul edenler memleketlerinde kaldılar. Ülke dışına çıkmak isteyenleri serbest bıraktılar. Geri kalan aileleri malları ile İstanbul'a sürgün ettiler ve bunlara evler yapıp buraya Belgrad Mahallesi adını verdiler. Yine bunlardan bir kısmı kendi istekleri ile Müslüman oldular.⁵⁶

Belgrad Kalesi'nin topla yıkılan yerlerinin yapılması için saray beylerinden adamlar tayin edildi ve bunlara hisarın içinde ve dışında camiler, mescitler, tekkeler, imaretler ve güzel hamamlar yapılması da emredildi. Kaleye kadı, kale komutanı ve muhafızlar konularak, silah ve mühimmatça ne eksiklikleri varsa verildi. İki yüz adet top oraya bırakıldı. Tüm bunlar için hazineden yirmi bin altın ayrıldı. Semendire ile Belgrad birbirine çok yakın olduğu için, ikisi birleştirilerek bir sancak haline getirildi ve büyük hizmetleri olan Bâli Bey, beş yüz bin akçeyle, vezirlerin ittifakı ile buraya tayin edildi. Bâli Beyin eski görev yerine de Hüsrev Bey atandı.⁵⁷

Macar Kralı'na gelince, Osmanlı ordusunun korkusundan bulunduğu yerde çakılıp kaldı. Elinden çıkan

⁵⁵ Karaçelebi-zâde, *a.g.e.*, s.43; Feridun Bey, *a.g.e.*, C.I, s.513; Hüseyin Gazi Yurdaydın, *a.g.e.*, s.30.

⁵⁶ Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, 44a; Kemal Paşa-zâde, *a.g.e.*, X. Defter, s.108; Bostan Çelebi, *a.g.e.*, 29b; Feridun Bey, *a.g.e.*, s.515-519; Karaçelebi-zâde, *a.g.e.*, s.44; Mehmet Efendi, *a.g.e.*, 79b; J. Von Hammer, *a.g.e.*, s.10; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 312; Feridun Dirimtekin, *a.g.e.*, s. 85; İstanbul'a gönderilenlerin sayısının 20 bin olduğu belirtilir. Bkz., Mehmet Mazhar Fevzi, 5/20.

⁵⁷ Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, 44a; Kemal Paşa-zâde, X. Defter, *a.g.e.*, s. 109-110; Mehmet Efendi, *a.g.e.*, 81a; Solak-zâde, *a.g.e.*, s.121; Peçevi, *a.g.e.*, s. 71; Karaçelebi-zâde, *a.g.e.*, s.45.

yerlerden dolayı hiçbir şey yapamadı. Belgrad bu tarihten itibaren Avrupa seferlerinde Osmanlı ordusunun en önemli üslerinden biri oldu ve “Dârü’l-Cihad” adını aldı. Böylece Hristiyan Avrupa’nın Tuna savunma hattı yarılmış oldu.⁵⁸

j. Seferden Dönüş

Padişah, alınması zor, sağlam kaleleri aldıktan sonra Üngurus Kralı’nın memleketinde olan diğer kale ve yerleri fethetmeye azmetmişti. Deniz gibi nehirleri geçip, gazâ deryasına dalmayı, o kötü huylu kralın üzerine varıp, krallığını ve saltanatını yok etmeye kesin niyetli idi.⁵⁹ Fakat padişah, kışın gelmesinden dolayı bu kadar zaferi yeterli gördü. Bu yüzden askeri geri aldirmek gerekiyordu. Eğer kış başlamasaydı, Budin taraflarına kadar gitmeye kimse engel olamazdı. Belki de Layoş’un adı krallık defterinden silinecekti. Padişah, bu işlerin başka bir zamana bırakılmasına ve şimdilik İstanbul’a dönülmesine karar verdi.⁶⁰

Silivri civarında gemiye binen padişah, Zilkade ayının on yedinci Cumartesi günü İstanbul’a vardı. Şehrin ileri gelen adamları ile âlimleri, tekke sahibi şeyhleri ve büyük bir halk kitlesi padişahı büyük bir sevinçle karşıladılar. Padişah, halkın dua ve tezahüratı arasında sarayına giderek tahtına oturdu.⁶¹ Kanunî Sultan Süleyman seferden döndükten sonra dört bir taraftan elçiler gelip, padişahı tebrik ettiler.⁶²

⁵⁸ Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, 44a; Bernard Shaw, *a.g.e.*, s. 137; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 312.

⁵⁹ Kemal Paşa-zâde, *a.g.e.*, X. Defter, s.111; Mehmet Efendi, *a.g.e.*, 81a; Feridun Bey, *a.g.e.*, C.I, s.518; Karaçelebi-zâde, *a.g.e.*, s.45.

⁶⁰ Kemal Paşa-zâde, *a.g.e.*, X. Defter, s.112; Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, 44a; Feridun Bey, *a.g.e.*, s.514.

⁶¹ Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, 44a; Bostan Çelebi, *a.g.e.*, 34a; Mehmet Efendi, *a.g.e.*, 82b; Karaçelebi-zâde, *a.g.e.*, s.46. Burada kaynaklar tarih olarak 17 ve 18 Zilkade olarak iki farklı bilgi vermektedirler.

⁶² Karaçelebi-zâde, *a.g.e.*, s.46; Mehmet Mazhar Fevzi, *a.g.e.*, 5/22-23; Feridun Emecen, “*Kânûni Sultan Süleyman Devri*”, s. 316.

Sonuç

Kanunî Sultan Süleyman'ın Batıya yaptığı seferlerin sebepleri arasında konjonktürel sebepler oldukça dikkati çekmektedir. Burada konjonktürel sebeplerle siyasi sebepleri birbirinden ayırmak çok mümkün değildir. Sultan Süleyman, günün şartlarını en iyi şekilde değerlendirmesini bilmiş ve ona göre hareket etmiştir. Bunu daha ilk seferinde görmek mümkündür. Çünkü Avrupa'da kuvvet dengeleri değişmekte Habsburg İmparatorluğu gibi yeni bir dev ortaya çıkmakta idi. Diğer taraftan Macarlar zayıflarken, Almanya ve Fransa birbirleri ile mücadele halinde idi. Bu durum Belgrad gibi Orta Avrupa'nın kilit konumunda olan bir yerin alınmasının ne kadar önemli olduğunu gösteriyordu.

Kaynakça

- A. de Lamartine, Cihan Hâkimiyeti, C. I-IV, Haz. M.R. Uzman, Tercüman Yay.
- Âlî, Gelibolulu Mustafa; Kühü'l-Ahbar , Kayseri Raşid Ef. Küt. No:920.
- Asrar, Ahmet, Kanunî Devrinde Osmanlıların Dinî Siyaseti ve İslâm Âlemi, Büyük Kitaplık, İstanbul 1972.
- Bostan Çelebi, Gazavât-ı Sultan Süleyman, Ayasofya 3317.
- Celâl-zâde Mustafa Koca Nişancı; Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik, Haz. Petra Kappert, Wiesbaden 1981.
- Danışman, Zuhuri, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Yeni Matbaa, İstanbul 1965.
- Dirimtekin Feridun, "Belgrad'ın İki Kuşatması", İstanbul Enstitüsü Dergisi, II, 1956, s. 51-86.
- Emecen, Feridun, "Sultan Süleyman Çağı ve Cihan Devleti", Türkler, C.IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Emecen, Feridun, "Kanunî Sultan Süleyman Devri", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, C.X, Rd: Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s.313-382.

- Eyyubî, Menakıb-ı Sultan Süleyman, Süleymaniye Küt. Esad ef. Koll., No:2422.
- Feridun Ahmet Bey, Mecmua-i Münşeat-ı Feridun Bey, Takvimhane-i Amire, İstanbul 1274.
- Fevzi, Mehmet Mazhar, Haber-i Sahih, Hacı İzzet Efendi Matbaası, İstanbul 1293.
- Fındık, Tahsin, “Osmanlı Belgelerinin Tanıklığı İle XVI. Yüzyılda Osmanlı-Fransız İlişkileri”, Türkler, C.IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Hadidi, Tevârih-i Âl-i Osman, Haz. Necdet Öztürk, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991.
- Hammer, Baron Joseph Von Hammer Purgstall, Büyük Osmanlı Tarihi, Çev. Mehmet Ata Bey, Yay. Haz. Mümin Çevik, Erol Kılıç, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1993.
- Hasan Beyzade, Tarih-i Hasan Beyzade, TSMK, Hazine koll. No. 1585.
- Karaçelebi-zâde, Abdülaziz, Süleyman-nâme, Bulak 1248.
- Karl Vocelka, “Avusturya-Osmanlı Çekişmelerinin Dâhili Etkileri”, İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi, S.31, İstanbul 1977, s. 5-28.
- Kemal Paşa-zâde, Tevarih-i Al-i Osman, X. Defter, Haz. Şefaettin Severcan, TTK, Ankara 1996.
- Kunt, Metin, “Süleyman Dönemine Kadar Devlet ve Sultan: Uç Beyliğinden Dünya İmparatorluğuna”, Kanunî ve Çağı Yeniçağda Osmanlı Dünyası, Ed. Metin Kunt, Christine Woodhead, Çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 3-29.
- Kurtoğlu, Fevzi, “Hadım Süleyman Paşanın Mektupları ve Belgrad’ın Kuşatma Planı”, Belleten, C.IV, S.13, 1940, s.53-87.
- Labib, Suphi, “The Era of Suleyman The Magnificent: Crisis of Orientation”, Int. J. Middle East Stud. on (1979), 444, Printed in Great Britain 1979.

- Lütfi Paşa, Tevârih-i Al-i Osman, Matbaa-i Amire, Birinci Baskı, İstanbul 1341.
- Lybyer, Albert Howe; Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğunun Yönetimi, Çev. Seçkin Cılızoğlu, Sarmal Yayınevi, İstanbul 2000.
- Mantran, Robert, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti”, Çev. Zeki Arıkan, Belleten, C. LI, S.201, Ankara 1987, s.1433-1443.
- Mehmet Efendi, İbtihacı’t-Tevarih, Süleymaniye Küt. Hüsrev Paşa Koll, no:321-322.
- Müneccimbaşı Ahmet Dede, Müneccimbaşı Tarihi, C.I-II, Çev. İsmail Erünsal, Tercüman 1001 Temel Eser.
- Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, MEB, İstanbul 1971.
- Peçevi, İbrahim Efendi; Peçevi Tarihi, C.I-II, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- Salis, Renzo Sertoli, Muhteşem Süleyman, Çev. Şerafettin Turan, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963.
- Savaş, Ali İbrahim, “Osmanlı Devleti ile Habsburg İmparatorluğu Arasındaki Diplomatik İlişkiler”, Türkler, C.IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Severy, Merle, “Kanunî Sultan Süleyman’ın Dünyası”, National Geographic, No. 6, Ekim 2001, s. 46-81.
- Shaw, Stanford, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul 1994, s. 137.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, TTK, Ankara 1998.
- Yurdaydın, Hüseyin Gazi, Kanunî’nin Cülusu ve İlk Seferleri, AÜ., İlahiyat Fak. Yayınları, TTK, Ankara 1961

17. YÜZYILDA BİR SEFER HAZIRLIĞI: BELGRAD'DAN ADRİYETİK'E BOSNA MENZİLLERİ

A Campaign Preparation in the 17th Century: Bosnian Post Stations from Belgrade to the Adriatic

Fadimana Fidan*

Özet: Osmanlı Devleti'ni 17. Yüzyılda en çok uğraştıran devletlerden biri olan Venedik ile 1645 senesinde başlayan Girit Savaşı yüzyılın en uzun soluklu savaşlarından biri oldu. Osmanlı iktidarı bu savaşa son vermek amacıyla karadan 1662 senesinde Dalmaçya kıyısındaki Venedik kalelerine saldırmak istedi. Seferle çıkılmadan evvel menzillerin özellikle sayıları binlerle ifade edilen askerin bütün ihtiyaçlarının karşılanması ve ayrıca yürüme esnasında orduya zorluk çıkarmaması için bakımlarının yapılması gerekmektedir. Bu yüzden sefer kararı verildikten sonra menzillerin ne durumda oldukları ile ilgili keşif defterleri hazırlanmaktaydı. Venedik'e yapılması planlanan sefer için Belgrad'dan Banyaluka'ya kadar menziller 16 Eylül 1662 tarihinde Rumeli Beylerbeyi Beyko Ali Paşa ile Fazıl Ahmed Paşa'nın Kapıcıbaşlığını yapan Mehmed Ağa ve Belgradlı Yusuf Ağa tarafından keşfedildi. Teftiş sonucunda menzillerin ihtiyaçlarının ne olduğu, yolların askerin ve mühimmatın geçişine uygun olup olmadığı, menzillerin yanında nehir, dere, çay ve pınarların olup olmadığı, nehir olan yerlerde köprülerin kurulması için uygun mahallerin nereler olduğu ortaya konuldu. Ancak Osmanlı Devleti hazırlıklarına başladığı Venedik üzerine seferden vazgeçerek Avusturya üzerine yürüdü. Belgrad'dan Dalmaçya kıyılarına kadar menzil keşfinin yapılmasına rağmen bir anda seferin yönünün değişmesi Osmanlı Devleti'nin taktiksel bir hamlesi olarak görülebilir. Dönemin kroniklerinin bazılarında son anda seferin yönü değiştirildiği, bazılarında ise Avusturya'ya karşı çok önceden sefere karar verildiğine dair bilgiler vardır. Her iki kanaate göre Osmanlı Devleti ister Avusturya üzerine ister Venedik üzerine olsun iki yönlü çalışarak askerî bir disiplin ve organizasyon örneği göstermiştir. Çalışmanın esasını teşkil eden 16 Eylül 1662 tarihine ait olan bu defter Bosna menzillerinin bir kısmını ihtiva etmesi bir yana Osmanlı sefer organizasyonu ve stratejisi hakkında da bilgi vermesi açısından dikkat çekicidir.

Anahtar Kelimeler: Bosna, Banyaluka, Osmanlı Devleti, Venedik, Menzil.

* (Yrd. Doç. Dr.), Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Karaman/Türkiye, e-mail: ffidan@kmu.edu.tr.

Abstarct: The Cretan War, which began in 1645 with Venice as one of those states that annoyed the Ottoman State the most in the 17th century, became one of the most long-winded wars of the century. The Ottoman State wanted to attack the Venetian castles on the Dalmatian shore in 1662 in order to end the war. Before starting the campaign, all the needs of the post stations and especially the needs of thousands of soldiers were to be met within this scope, and necessary maintenances for those post stations were to be made so that the soldiers would not have difficulty in marching. After the decision for the campaign was taken, therefore, investigation books were being drawn up to learn about the status of the post stations. For the planned campaign to Venice, the main and subsidiary post stations from Belgrade to Banja Luka were investigated by Beyko Ali Pasha, who was the Governor of Rumelia, Mehmed Agha, who was the chief gatekeeper of Fazıl Ahmed Pasha, and Yusuf Agha of Belgrade on 16 September 1662. It was determined as a result of this investigation what the needs of the post stations were, if the involved roads were suitable for the passage of soldiers and of the ammunition, if there were any rivers, streams and fountains near the post stations, and which locations were suitable for building bridges on the related rivers. However, the Ottoman State gave up the Venetian campaign, for which preparations had been made, and it advanced upon Austria instead. The sudden change in the direction of the campaign despite the investigation that was carried out regarding the post stations from Belgrade to the shores of Dalmatia can be seen as a tactic move of the Ottoman State. It is mentioned in some of the chronicles of the time that the direction of the campaign was changed at the last moment while it is argued in others that the campaign against Austria had been decided for much before. Either way, according to both of these opinions, the Ottoman Empire displayed an exemplary military discipline and organisation by working in two ways. The subject matter book dated September 16, 1662, is remarkable because it contains information on some of the Bosnian post stations and also about the Ottoman campaign organisation and strategy.

Keywords: Bosnia, Banja Luka, Ottoman State, Venice, Post Station.

Giriş

1662 senesinde Venedik üzerine düzenlenmesi planlanan seferin hazırlıkları içerisinde Bosna menzillerinin fiziki durumlarıyla ilgili keşif defterinin hazırlanması da vardı. Bu defter Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Belgrad'dan Banyaluka'ya kadar menzil keşif defteri adıyla kaydedilmişse de defter Banyaluka'dan Zadre'ye kadar Bosna menzillerinin isimlerinin ve yol durum analizlerinin olduğu bir tahrir çalışmasıdır. Çalışmada 16 Eylül 1662 tarihli menzil keşif

defterinden elde edilen bilgiler doğrultusunda Bosna menzillerinin isimleri, fiziki şartları ve ihtiyaçları ortaya konulmaya çalışacaktır. Bu şekliyle menzil keşif defteri ordunun Belgrad'dan Adriyatik'e kadar ayak izlerinin takip edileceği rotayı ortaya koymaktadır. Ancak bu konuya geçmeden evvel Venedik üzerine sefer düzenlenmesinin nedenleri üzerinde durulacaktır.

Osmanlı Devleti, Venedik'in elinde bulunan Akdeniz ile Ege Denizi'ni birinden ayıran ve başkentin iase yolu üzerindeki Girit'i egemenlik altına almak istemekteydi.¹ Girit'in deniz eşkıyalarının yatağı durumuna gelmesi, korsanların deniz ticaretini ve seyahatini sekteye uğratması adanın ele geçirilmesini zorunlu kılan diğer nedenlerdi.² 1645 yılında Kızlar Ağası Sünbül Ağa'nın Mısır'a sürgüne gönderilirken korsanlar tarafından öldürülmesi ve mallarının yağmalanması Osmanlı Devleti'nin Girit'in fethi için beklediği fırsatı verdi. Sünbül Ağa İstanbul'dan ayrılırken bütün malını İbrahim Çelebi adlı reisin gemisine yüklemişti. Yüklenen eşyanın çokluğu gemiye cephane konulmasına engel olmuştu. Geminin cephanesiz ayrıldığını gören altı Malta gemisi Sünbül Ağa ve yanındakileri katletmiş, gemideki kadınlara türlü hakaretlerde bulunmuşlardı. Gemiye yağmalayan korsanlar adanın güneyinde bulunan Kalismen limanına yanaşarak Girit Valisi'ne ganimetten vermişler, Sünbül Ağa'nın atlarından birini de Kandiye Beyi'ne göndermişlerdi.³ Bu havadisın İstanbul tarafından duyulması

¹ Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Adada Osmanlı İdaresinin Tesisi (1645-1670)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1997, s. 266.

² İbrahim Özgül, *Kara Çelebi-Zâde Abdülaziz Efendi'nin Ravzatü'l-Ebrâr Adlı Eseri (1299-1648)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2010, s. 373-374.

³ Kâtip Çelebi, *Fezleke-yi Kâtip Çelebi*, Ceride-i Havadis Matbaası, 1286-1287, s. 233-234; Solakzâde, *Solak-Zâde Tarihi*, Haz. Vahid Çabuk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 563; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 217; Mürvet Arslan, *Sipâhizâde Ahmed'in Gazâvat-Nâme-i Cezîre-i Girit ve Zadre İsimli Eseri (Değerlendirme-Transkripsiyon)*, Marmara Üniversitesi,

üzerine 1645 senesinde Girit üzerine sefere çıkıldı. 1645 yılında başlayan mücadele 1669 yılına kadar devam etmiş ve bu süreç içinde iki devlet farklı stratejiler gerçekleştirerek savaşı devam ettirmeye çalışmışlardı. Venedik Çanakkale Boğazı'nı kapatmak suretiyle İstanbul'da darlık yaratmak istediye de Osmanlı Devleti Çanakkale Boğazı ve İstanbul iâşe yolunun kontrolünde önemli bir noktada yer alan Girit'i Venedik'in elinde bırakmak istememişti. Karşılıklı başarı ve başarısızlıkların yaşandığı bu dönemde savaşın bir başka yönünü de Bosna⁴ hududundaki çatışmalar oluşturmaktaydı.⁵

Bosna, Osmanlı Devleti ile Venedik arasındaki en uzun sınır olup Girit Savaşı esnasında bu bölgede sınır ötesi saldırılar ve sınır ihlalleri yoğun bir şekilde yaşanmaktaydı.⁶ 1645 yılından 1657 senesine kadar mücadelelerin yaşandığı kaleler Bosna ve Zadre sınırlarında bulunan Kırka, Klis, Hersek, Şibenik, Turga, İspilit, Oneş ve Kutur kaleleriydi. Kalelerin harp mühimmatı noktasında İhlevne⁷ ve

Türkiyat Araştırmaları Dergisi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009, s. 10.

⁴ Osmanlı Devleti 1463 senesinde ele geçirdiği Bosna'yı 1580 yılında Beylerbeylik haline getirildi. Bosna, Osmanlının batıya düzenlediği seferlerde ileri karakol vazifesi üstlenerek yanında kurulmuş diğer sancaklara göre birincil öneme haiz oldu. Arazisi dağlık olan Bosna'da dağların geneli kuzeyden güneye ve kuzeyden doğuya doğru uzanmaktadır. Bu dağların en yüksekleri güney kısımda olup, kuzeye doğru yükseklik düşmektedir. Bkz., Şemseddin Sami, "Bosna", *Kamusu'l-Âlâm*, C.II, Dersaadet 1306, s. 1384; P.L. İnciciyan, "Osmanlı Rumelisi'nin Tarih ve Coğrafyası", (Çev. Hrand Andreasyan), *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4-5, 1975-1976, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1976, s. 101; Feridun Emecen, "Bosna", *D.İ.A.*, C.VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s.296; Hatice Oruç, "15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı", *OTAM*, 18/2005, Ankara 2006, s. 250.

⁵ Gülsoy, *a.g.t.*, s. 266.

⁶ Alpay Bizbirlik, "Osmanlı Venedik İlişkileri ve XVII. Yüzyılın Başlarında Adriyatik Bölgesindeki Sınırlarda Yaşanan Bazı Sorunlar Üzerine", *OTAM*, 26/Güz 2009, s. 48.

⁷ Defterde İhlevne olarak kaydedilen menzil adı Başbakanlık Osmanlı Arşivinin hazırlamış olduğu 91,164, MAD. 540 ve 173 numaralı icmâl tahrir defterinde Hlivne olarak kaydedilmiştir. Bkz., Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *91, 164 MAD. 540 ve 173 Numaralı Hersek, Bosna ve*

Banyaluka⁸ önemli menziller olarak kullanılmaktaydı.⁹ Osmanlı Devleti Bosna havalisini korumak için bölgeye serdarlar tayin ederek, burayı sadece Venediklilerden değil aynı zamanda uskok¹⁰ eşkıyasından da arındırmak istemişti. Bu yüzden Bosna'ya gönderdiği serdarın görevini suiistimal ettiğinin haberini alır almaz yerine bir diğer serdarı atayarak sınırda oluşabilecek rehaveti bertaraf etmeye çalışmıştı.¹¹

İzvornik Livâları İcmâl Tahrîr Defterleri (926-939/1520-1533), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2006, s. 206, 215.

⁸ Banyaluka, Bosna-Hersek'in kuzeyinde, Sava Nehri'ne dökülen Vrbas'ın iki kolunda yer alır. Mohaç Meydan Muharebesinden hemen sonra ele geçirilen şehir, sınırda önemli bir askeri merkez ve ileri karakol durumunda olduğundan 1552'den itibaren sancakbeylerinin ikametgâhı oldu. 1580 yılından 1639 yılına kadar da Beylerbeyliği merkezi olarak kullanıldı Banyaluka yakınlarında demir madeni çıkarılmakta ve harp levazımatı hazırlanmaktaydı. Ayrıca şehrin içinden ve kalesinin yakınından geçen Vrbas Nehri'nde devlet gemilerini yüzdürebilmekte ve ulaşım açısından büyük avantaj sağlamaktaydı. Buradan yükünü alan gemiler Sava Nehri yolu ile Belgrad'a yüklerini boşaltabilmekteydi. Karadan yürüyüş esnasında İstanbul'dan Banaluka'ya otuz günde varılmaktaydı. Bkz., Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, Rumeli Kısım, Transkripsiyonlu Metin I, İstanbul 1971, s. 140; Ömer Bosnavî, *Bosna Tarihi*, Haz. Kâmil Su, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979, s. 54; Feridun Emecen, "Banaluka", *D.İ.A.*, C.V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 49-50.

⁹ 1646 senesinde Bosna'ya serdar olarak görevlendirilen İbrahim Paşa yanına birçok cephane ve asker alarak Bosna eyaletine gelmiş, topları Banaluka'da mühimmatı ise İhlevne'de bıraktırmıştı. Bkz., M. Arslan, *a.g.t.*, s. 18.

¹⁰ Uskoklar Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'ı fethetmesiyle göç eden Hristiyan mültecilerden oluşan ve Adriyatik'te Habsburg İmparatorluğu'nun hizmetinde olarak Türklere baskınlar yapan korsanlar topluluğu idi. Bkz., İdris Bostan, *Adriyatik'te Korsanlık Osmanlılar, Uskoklar, Venedikliler (1575-1620)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s. 97-98.

¹¹ 1645 ve 1657 seneleri arasında Bosna sınırlarında görev yapan serdarlar ve faaliyetleri şu şekildedir: 1645 senesinde Bosna serdarlığına Adil Ömer Paşa tayin edilmişti. Bu görevini bir yıl yaptıktan sonra yerine Gazi İbrahim Paşa atanmıştı. İbrahim Paşa Kırka Sancağı'ndaki Zadre'nin yukarısında bulunan Nova kalesini fethetmişti. Şibenik kalesini kuşattıysa da başarılı olamadı. Bu dönemde Venedikli askerler sınır boylarında bir takım başarılar elde ederek Zemunik kalesini ele geçirdiler ve Noy kalesini kuşattılar. Klis Muhafızı Defterdar Musli Paşa Nova kalesini düşmandan

Bosna sınırında başarı sağlayan serdar ise çeşitli ödülllerle taltif edilmişti.¹² Osmanlı Devleti'nin Bosna'ya verdiği bu ihtimam başarıyı da beraberinde getirmiş kalelerdeki üstünlük

kurtardıysa da Venedikliler bu kaleyi almışlardı. Varine, Nadin ile beraber on dokuz kale ve hisar düşman eli geçmişti. Venediklilerce kuşatılan Zadveriye kalesi Osmanlının elinde kaldı. İbrahim Paşa'dan sonra 1647 yılında Bosna serdarlığına atanan Tekelli Mustafa Paşa zamanında Şibenik Kalesi ve Koştice Kulesi kuşatması başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak Tekelli Mustafa Paşa zamanında Bosna'da asayişsizlik üst seviyeye ulaşmış ve ordu içinde gevşeklik yaşanmıştı. Bundan mütevellit Dirniş, Knin, Behum, İstremçe, Derherika ve Klis kalelerinde yapılan savaşlarda Bosna ordusu yenilmişti. Kaman, Kozbak ve Klis kaleleri elden çıkmış sınır bölgelerdeki köy ve kasabalardan başka on kale de Venediklilerin eline geçmişti. Vezir Derviş Mehmed Paşa Bosna hududunda başarıların kazanıldığı bir döneme işaret etmektedir. Nitekim bölgedeki uskok korsanlarına ağır darbeler vuruldu ve Zacu Kalesi fethedildi. İbrahim Paşa Oğlu Vezir Hasan Paşa Hersek Livasında düşmanın istila ettiği Resne kalesini kurtarmıştı. Sin kalesi tamir edilmişti. Defterzade Mehmed Paşa Klis'e akın etmiş ve buradaki düşmanı yenmişti. Fazullah Paşa Bosna sınırında dört kale yaptırmış ve Knin kalesi üzerine gelen düşmanı yenmişti. Siyavuş Paşa uskok eşkıyası üzerine gönderilmişti. Venedikliler Zadveriye kalesini ele geçirmişlerdi. Ancak Paşanın kaleye yaklaştığı haber olunca kaleyi boşaltıp kaçmışlardı. Fazlı Paşa'nın Seraskerliği döneminde Bosna hududunda hareketli zamanlar yaşanmıştı. Bosna'daki kalelerin tamiri ve yeni fetihler için İhlevne sahrasına gelmiş, Kethudası Mehmed Ağayı Şibenik taraflarında Venediklileri bozguna uğratmıştı. Hazinedarbaşı Mahmud Ağa ise Klis kalesini kuşatmıştı. Zadveriye Kalesi, İhlevne, İnmočka ve Domine kaleleri tamir ettirilmişti. Venediklilerin geçiş güzergâhında olan Knin Kalesinin tamir ettirilmesiyle Osmanlı topraklarının tahrip ve yağma edilmesinin de önüne geçilmiş oldu. 1652 senesinde Venedik askeri Knin Kalesini fethetmek istediye de Osmanlı ordusu burada başarı sağlamış ve düşman geri çekilmek zorunda kalmıştı. Fazlı Paşa'dan sonra Dellak Mustafa Paşa, Topal Mehmed Paşa'lar da kısa süreliğine Bosna serdarlığına atanmışlar ve çeşitli nedenlerden dolayı azledilmişlerdi. 1655 senesinde Süleyman Paşa Bosna hududuna gönderilmiş ve buradaki uskok eşkıyası ile mücadele etmişti. Klis, İspilit, Loncarik, Kumuk havalisinde çeşitli başarılar elde eden Paşa esir, top ve türlü ganimetlerle İhlevne 'ye dönmüştü. Bkz., M. Arslan, *a.g.t.*, s. XIII-XXII.

¹² Bosna Valisi Seydi Ahmed Paşa Venedik'e ait kaleler üzerine giderek burada birçok başarı kazanmıştı. Hatta Zadar kalesi ele geçirildikten sonra yağma edilerek tahrip edildi. Osmanlı ordusunun bölgeden muzaffer bir şekilde geri dönülmesi Padişah tarafından Seydi Ahmed Paşa'ya çeşitli hediyeler verilmesini sağladı. Bkz., Solakzâde, *a.g.e.*, s. 638.

Osmanlının elinde olmuştu. Venedik ise Knin ve Klis’de başarı elde etmiş olmasına rağmen Dalmaçya kıyılarında Girit’te olduğu kadar başarılı olamamıştı.¹³

1. 1661 Senesinde Bosna Hududuna Savaş Kararının Verilmesi

Osmanlı Devleti Girit savaşının gitgide uzaması, Bosna tarafından gelen saldırıların durdurulamaması nedeniyle karadan Venedik’e savaş açmaya karar verdi.¹⁴ Sultan IV. Mehmed 10 Safer 1072 (5 Ekim 1661) tarihinde, Fazıl Ahmed Paşa’yı sarayına davet ederek Venediklilerin elindeki Kotur, Şibenik ve İspilet kalelerinin alınmasını emretti. Sadrazam bu emirden sonra ulemayı ve ümerayı saraya davet ederek padişahın emrini bildirdi. Arkasından sefer hazırlıkları için ordunun iaşesine yönelik hükümler gönderildi. Rumeli ve Anadolu’da bulunan vezir ve beylerbeylerinin askerleriyle birlikte Rûz-ı Nevruza kadar Edirne, Kosova ve Bosna sahralarına gelmeleri emredildi. Tire Sancağı Mutasarrıfı Arnavud Beyko Ali Paşa’ya Rumeli Beylerbeyliği tevcih edilerek, Paşa yolların temizliği, zahire ve mühimmat tedariki ile görevlendirildi.¹⁵ Beylerbeyi Beyko Ali Paşa mühimmat ve zahire tedarikini tamamlayarak Bosna’daki sefer hazırlıklarının tamama erdiğini İstanbul’a bildirdi.¹⁶ Bunun üzerine ordu 1663 senesinin Mart ayında Davutpaşa’da toplandı. Bu sırada Avusturya serhatlarından

¹³ Baron Joseph Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. V, Üçdal Neşriyat, İstanbul, s. 399-400.

¹⁴ “*Venedik keferesiyle deryâ tarafında donanma-yı hümayûn ceng ü katâlden hâlî olmayub lakin melân’în-i hâsirînden dilhâh üzre intikam almak ve dâr u diyârlarına kara canibinden dahi hecme-i istîsal salmak savâb-dîd-i hayr-hâhân-ı dîn u devlet olmağla...*” Bkz. Raşit Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁵ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahtar Tarihi (1094-1065)*, C.I, Dersaadet Matbaası, İstanbul 1928, s. 236.

¹⁶ Silahtar tarihinde Beyko Ali Paşa’dan hazırlıkların bittiğine yönelik haberlerin gelmesi ile ordunun yürüyüşe geçtiği senenin 1663 olduğu ifade edilmektedir. Şu halde sefer hazırlıkları menzil keşif defterinin (16 Eylül 1662) hazırlamasından beş altı ay sonra tamamlanabilmişti. Bkz., Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s. 236.

gelen haberler seferin yönünün nereye olacağı konusunda tekrar müşavere edilmesi ihtiyacını doğurdu. Fazıl Ahmed Paşa “her ne canibe gidilürse gidilsün, beher-hâl Belgrad’a varılmalıdır ve oradan iktizâ-yı hâle göre hareket olunur” cevabıyla Belgrad’da son kararını vereceğini ifade ederek haberleri getiren kişileri yerlerine gönderdi.¹⁷ Ancak yardım isteyen mektupların ardı arkası kesilmiyordu. Nitekim Budin, Estergon, İstolni, Belgrad, Şimotorne ve Kanije kalelerinden İstanbul’a gönderilen mektuplarda Avusturya Kralı’nın Erdel diyarını yağmaladığından bahsedilmekteydi.¹⁸ Avusturya sınırlarının sıkıntılı bir hal alması üzerine Budin’den mazul Vezir Boşnak İsmail Paşa İstanbul’a geldi. Padişah, İsmail Paşayı Kaymakam olarak İstanbul’da bıraktıktan sonra 9 Şaban 1073 (19 Mart 1663) tarihinde Davutpaşa sahrasında Otağ-ı Hümâyûn’u kurdu ve burada altı gün kaldıktan sonra Edirne’ye geldi.¹⁹ Edirne Sarayında Sadrazam ile Avusturya meselesini görüştü ve ona bir Hatt-ı Hümâyûn verdi. Hatt-ı Hümâyûnda yer alan “Sen ki, vezîr-i sâhib-a’zamım ve serdâr-ı ek[re]mim Ahmed Paşasın, mukaddemâ Bosna ve Arnavudluk içinden, Venedik üzerine sefer-i hümâyûnum mukarrer olup, cümle mühimmât u levâzımât-ı kal’a gîri ol taraflarda hâzır u âmâde olunmuş iken, hâlâ Nemçe keferesi sulhü bozup, bunca palankaları ihrâk ve niçe ümmet-i Muhammedî esîr ü istirkâk idüp, Kanije sınırunda dahi bir

¹⁷ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s. 236-237; Nazire Karaçay Türkal, *Silahtar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyli-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106/1654-7 Şubat 1695) (Tahlil ve Metin)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2012, s. 266-271; Abubekir Sıddık Yücel, *Mühirdar Hasan Ağa’nın Câhri’-t-Tevârih’i*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1996, s. 129-132.

¹⁸ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, C.V, Haz. Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dalı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 465-466.

¹⁹ Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyinâme*, Haz Fahri Ç. Derin, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, s. 157; Raşit Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli (1071-114/1660-1703)*, C.I, Haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 23.

kal'a-i azîm yapduğundan mâ'adâ, bizden dahi kal'alar istiyor. Ecdâd-ı izâmım kefereden kal'a alagelmişken, biz düşmen-i dîne mülk ve kılâ' virmek dînimize düşer mi. Fil-vâkı' göresiz Devlet-i Aliyyem'e lâîk ve ibâdu'llâha nâfi' olanı vükelâ-yı devlet ve â'yân-ı saltanatım, kullarım ile meşveret idüp, ümmet-i Muhammede her kangı iş nâfi' ve hayırlu ise ana göre hareket idesiz". İfadeleriyle Sultan IV. Mehmed devletin hayrına göre Sadrazam'ın ve diğer ümeranın karar almalarını emretmişti.²⁰ Fazıl Ahmed Paşa Hatt-ı Hümayûn üzerine ümerası ile yaptığı toplantıda "Zira Venedik keferesi kara cânibinde havf u zarar etmeye kadir olmayub, Nemçe taifesi kavi düşmendir bu vakitte ehem-i umûr Nemçe'nin müdâfa'asına bazl-i makdûr etmektir"²¹ denilerek seferin yönü değiştirildi. Ayrıca Fazıl Ahmed Paşa her iki sefer yönünde de cephaneye ve zahirenin yeterli miktarda olduğunu ve bu anlamda askerin cefa çekmeyeceğinin altını çizerek askerî kesim üzerinde zahire ve mühimmat eksikliği konusunda oluşabilecek kötü tesirâtı kırmak istedi²². 3 Ramazan 1073 (11 Nisan 1663) senesinde Sancak-ı Şerif verilen Fazıl Ahmed Paşa²³ 5 Ramazan 1073 (13 Nisan 1663) tarihinde Edirne'den Belgrad'a doğru yola çıktı.²⁴

Osmanlı Devleti'nin Girit Savaşı devam ederken yeni cepheyi hangi tarafa açacağı konusunda dönemin eserleri arasında çeşitli ihtilaflar bulunmaktadır. Bu eserlerden bazıları şu şekildedir: Evliya Çelebi Venedik seferinden bahsetmeyerek Yanova ve Uyvar üzerine sefere çıkılma kararının Davutpaşa sahrasında verildiğini yazmaktadır.²⁵ Abdurrahman Abdi Paşa Venedik üzerine sefere çıkılacağından eserinde hiç bahsetmeyerek sefer yönünün Avusturya olduğunu, Davutpaşa sahrasında Uyvar seferine

²⁰ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s. 238-239; A. S. Yücel, *a.g.t.*, s. 131.

²¹ Raşit Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *a.g.e.*, s. 23.

²² A.S.Yücel, *a.g.t.*, s. 131-132.

²³ Abdurrahman Abdi Paşa, *a.g.e.*, s. 157; Raşit Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *a.g.e.*, s. 23.

²⁴ Raşit, *a.g.e.*, s. 23.

²⁵ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 499, 505.

karar verildiğini yazar.²⁶ Mustafa Zühdi Ravzatü'l-Gazâ adlı eserinde “Sultan IV. Mehmed Âstâne-i sa’âdetten hareket ve Uyvar seferi niyeti ile mahmiyye-i Edirne’ye teveccüh ve âzimet buyurduklarında...” diyerek Padişahın niyetinin Venedik üzerine değil Avusturya olduğunun İstanbul’dan çıkarken belli olduğu dile getirmektedir.²⁷ Raşit tarihinde ve Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa’nın tarihlerinde sefer yönünün Venedik olduğu ve Padişahın bu niyetle Edirne’ye geldiği, ancak Edirne sarayında Avusturya’nın hareketleri değerlendirilerek sefer yönünün değiştirilmesine karar verildiği ifade edilmektedir.²⁸

Sefer yönünün Avusturya’ya çevrilmesi Belgrad’da hazır edilmiş olan mühimmatın tekrardan takviye edilmesini gerektirdi. Kalede mevcut olan kalekop ve balyemez toplara ilaveten İstanbul’da balyemez toplar döktürülmesi ve bu mühimmatın Belgrad’a Karadeniz ve Tuna yolu ile gönderilmesi emredildi.²⁹ Ordusu ile Belgrad’a gelen Fazıl Ahmed Paşa’ya Avusturya barış görüşmeleri için iki elçi gönderdi.³⁰ Paşa elçilere hitaben; iki seneden beri önceki barışa aykırı davrandıklarını, Osmanlı toprakları içerisinde kale yaptırdıklarını, birçok Müslüman’ı öldürdüklerini, Avusturya’nın bu hareketleri nedeniyle Frenk taifesi üzerine yapacağı seferden vazgeçmek zorunda kaldığını ve barış yapılamayacağını ifade etti. Avusturya barış istiyorsa Erdel’den askerini çekmeli, Kanije yakınında inşa ettiği kaleyi yıktırmalı ve 30.000 duka altın vergiyi vermeye devam

²⁶ Abdurrahman Abdi Paşa, *a.g.e.*, s. 157.

²⁷ Merve Yılmaz, *Mustafa Zühdi Ravzatü'l-Gazâ (Târih-i Uyvar) (1663-1665)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2012, s. 4.

²⁸ Raşit Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *a.g.e.*, s. 23; Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s. 236-237.

²⁹ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, 239-240.

³⁰ Mustafa Öksüz, Şem’ânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi’nin Mür’î’-t-Tevârih Adlı Eserinin (180B-345A) Tahlil ve Tenkidi Metni, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009, s. 209.

etmeliydi.³¹ Paşa "...ol havaliyi a'dâ-i dîn-i dalâlet-âyinden pâk ü tathîr eylemek..." üzere yola çıkmıştı ve barış yapmak niyetinde değildi.³² Ayrıca barış görüşmelerinin Osmanlılarca kestirilip atılması Köprülü Mehmed Paşa'nın ortaya koyduğu Erdel'i vilayet haline getirme fikrinin Osmanlı idaresince de benimsenmiş olmasıydı. Bundan sonra iki devlet arasındaki mücadelelerin temelinde Erdel meselesi yatmıştı.³³

2. Gerçekleşmeyen Seferin Hazırlıkları: Menzillerin Hazır Edilmesi

Menzilin kelime olarak seyahat sırasında konaklanan yer, iki konak arası, bir konak yol, ikamet edilen yer gibi anlamları bulunmaktadır.³⁴ Bu konaklama yerlerinin öncelikli kuruluş amaçları hızlı ve kesintisiz bir şekilde haberleşmeyi yerine getirmek olmakla birlikte, ordunun iâşe ve lojistik ihtiyacını karşılayarak seferin güvenle devam ettirilmesini sağlamak gibi önemli rolleri vardı. Ayrıca menziller yakın kazalardaki halkın ürünlerini sattıkları bir mahal olarak da canlı birer ticarî merkezlere dönüşmekteydiler. Osmanlı Devleti askerî, siyasî, ekonomik ve kültürel anlamda gelişmeyi sağlayan menzilleri Rumeli ve Anadolu olarak ikiye ayırmış ve üç ana kol oluşturmuş ve bu kollara tali yollar bağlanmıştı. Osmanlı Devleti sefere çıkmadan evvel hangi yolu kullanacağına karar verir³⁵ yolların sefer sırasında bakımlı olması için beylerbeyleri, sancakbeyleri, derbentçi, kaldırımcı, su yolcu ve köprücü gibi görevlileri yol yapımı ve bakımından birinci dereceden sorumlu tutardı. Beylerbeyi ve sancakbeyleri yolların bakımı için kendi bölgelerindeki halkı bu işle görevlendirdikleri gibi baltalı, burgulu ve kazmalı denilen görevliler taşlık alanların temizlenmesi, çalılı yerlerin

³¹ A. S. Yücel, *a.g.t.*, s. 134-135, 140.

³² Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekaiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 7.

³³ Özgür Kolçak, *a.g.t.*, s. 242.

³⁴ Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317, s. 1415

³⁵ Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s. 2-6.

kesilmesi, çukur yerlerin doldurulması, dar yolların genişletilmesi işini yerine getirirlerdi. Köprücü, derbentçi ve kaldırımcıların köprü gereken yerlere köprü yapmak ya da mevcut köprüyü genişletmek gibi yol onarımı ile ilgili görevleri bulunmaktaydı. Bu onarım işlerine başlanılmadan yolların durumları kaza kadılarına sorulur ve onların verdikleri malumata göre bir çalışma planı hazırlanırdı.³⁶ Yol bakım ve onarım çalışmaları neticesinde bir rapor tutulur ve bu rapora göre ordu yürüyüşe geçebilirdi.³⁷ Sefere gidilen güzergâhın iyi olması ordunun hareket kabiliyetinin üst seviyede tutulmasında, askerlerin beslenmesinde, menziller arasındaki hızlı haberleşmenin sağlanmasında, mühimmatın taşınmasındaki başarıyı doğrudan etkilediğinden bu raporların tutulması seferin devam ettirilebilmesi için son derece önemliydi.³⁸

1661 senesinde Rumeli Beylerbeyi olarak atanan Ali Paşa Bosna menzillerini hazır etmekle görevlendirdi.³⁹ Ali Paşa bu görevi yerine getirirken kapıcıbaşlarından Tahsin Ağa ve Banyaluka Mütesellimi Hüseyin ile Fazıl Ahmed Paşa'nın kapıcıbaşlarından Mehmed Ağa ve Belgradlı Yusuf Ağa ile birlikte çalışmıştı. Belgrad'dan Banyaluka'ya kadar olan menzillerin keşif işleminde bölge kazalarının kadıları da yardım etmişti.⁴⁰ Ponor'dan Zadre'ye kadar olan top yolu ve menziller daha önce Melek Ahmed Paşa döneminde temizlenmişti. Onun döneminde düzeltilen yolların durumlarını Bosna Alaybeyi İsmail Bey, Hersek Alaybeyi Hayreddin Bey, Klis Alaybeyi Yusuf Bey, İzvornik Alaybeyi Mustafa Bey, Akhisar Kadısı Ahmed Efendi, Gölhisar Dizdarı Mehmed Ağa, Knin Kalesi Ağalarından İbrahim, Amem ve Ahmed ittifak halinde çalışarak bildirmişlerdi.⁴¹ Bu

³⁶ Mehmet İnbaşı, *Ukrayna'da Osmanlılar-Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2004, s. 66-67.

³⁷ Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 6.

³⁸ Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007, s. 57.

³⁹ Silahtar Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s. 236

⁴⁰ BOA., KK., 7423, s. 14.

⁴¹ BOA., KK., 7423, s. 19.

çalışmanın sonucunda kalelerdeki mühimmat ve zahire durumu, Belgrad'dan Dalmaçya kıyılarına kadar Bosna menzillerinin ihtiyaçları 16 Eylül 1662 tarihli bir defterde toplandı.⁴²

Hazırlanan deftere göre Belgrad'dan Adriyatik kıyılarına kadar sıralanmış menziller elli dokuz adet⁴³ olup Bosna arazisinin dağlık olması ve yollardan bir atlı geçebilecek kadar genişlik bulunması⁴⁴ dolayısıyla top, at ve yaya yolu olarak farklı kollara ayrılmıştı. Bu yollar ise şu şekildedir: Bosna taraflarına sefere çıkan ordu ana yol olarak Belgrad'dan Ihlevne menziline kadar yürüyebilmekteydi. Bu menziller arasında asker ve mühimmat geçişini engel teşkil edecek bir durum söz konusu değildi. Yalnız Belgrad'dan Ponor'a geldikten sonra bir kısım dağlık arazinin olması Ihlevne'ye bir düzlem içinde değil yay çizilerek ulaşılması gerektirdiğinden mesafenin uzamasına neden olmaktaydı. Bu yüzden Ihlevne'ye daha hızlı ulaşılabilmek için Banyaluka sahrasından Yayçişe yolu ile Kuprez'e ulaşan atlı yolu ihdas edildi. Yalnız bu koldaki menziller yokuşlu ve inişli bir arazide olduğundan mühimmat geçişi için uygun değildi. Ponor'dan gelen asker ve mühimmat ile Yayçişe'den gelen atlıların kavşak noktası Kuprez menziliydi. Buradan ordu Ihlevne'ye tam takım ulaşabilmekteydi. Ihlevne ise asker ve mühimmatın dağıtım yeri gibi görev yapmaktaydı. Burada menziller birden fazla kola ayrılmıştı. Şöyleki; Ihlevne'den İspilet'e kadarki menziller top menzilleriydi. Ihlevne'den Sin arasındaki Cebelporluk Altı ve Cebelporluk mühimmat geçişi için uygun olmamakla birlikte asker güvenli bir şekilde yürüyüş yapabiliyordu. Ihlevne'den Knin kalesine gelen yol burada ikiye ayrılmakta ve biri Şibenik diğeri Zadre kalesine yönelmekteydi.⁴⁵

⁴² BOA., KK., 7423, s. 1.

⁴³ BOA., KK., 7423, s. 1-20.

⁴⁴ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s. 236.

⁴⁵ BOA., KK., 7423, s. 13-20.

Menzil olarak seçilen yerler nehir, akarsu, çay ya da dere gibi sulak arazilere yakın bulunmaktaydı. Bu menzillerden Dimitrofçe, Cisir-i İsar, Banyaluka, Cisir-i Kebir Pleve ve Kuprez düz bir alanda konumlanmış olmalarının yanı sıra suların bol olması nedeniyle de oturak olarak tayin edilmişlerdi.⁴⁶ Bazı menzillerin akarsu anlamında yetersiz olmaları diğer menzillerden destek almalarını gerektiriyordu. Nitekim askerin ve hayvanatın su ihtiyaçlarının eksiksiz bir şekilde temin edilmesi gerekmektedir. Ihlevne ve İspilet arasındaki Tomarişçe, Diçme; Ihlevne ile Şibenik arasında yer alan Buhurdem menzilleri su yetersizliği çekilen menzillerdendi.⁴⁷ Nehirler ordu ihtiyaçlarını karşılama olanağı sunarken aynı zamanda ileri harekâtı zorlaştıracı bir etki yapmaktaydı. Bu yüzden menzil noktalarında bulunan nehirler üzerinde köprüler yapılması ihtiyaç haline geldi. Köprülerin yoğunlukla yapılması gereken nehirler Sava ile Vrbaş'tı. Bu iki büyük nehrin geçtiği menziller Belgrad ile Ponor arasında bulunmaktaydı.⁴⁸ Ayrıca Sava Nehri vasıtasıyla Gradişka kalesine gönderilmiş olan cephane ve mühimmat bir mahalde toplanmış olduğundan sevkiyat için burada bin beş yüz zira uzunluğunda bir köprüye ihtiyaç duyulmuştu. Köprü yapımında kullanılan tonbaz ve gerekli olan tahtalar ya köprübaşlarında ya da limanlarda bulunmaktaydı. Eskiye tonbazlar yeniden inşa edilecek köprülerde kullanılmak üzere bekletilmekteydi. Gradişka kalesi yanında bulunan limanda otuz dört adet tonbaz vardı ve tamir edilmesi gerekmekteydi.⁴⁹

Menziller arasındaki mesafe ise saat olarak kaydedilmiştir. Osmanlı kaynaklarında saat olarak verilmiş olan mesafe ölçüsü bir fersahla eş değerdir ve bir fersahın

⁴⁶ BOA., KK., 7423, s. 16.

⁴⁷ BOA., KK., 7423, s. 17-18.

⁴⁸ BOA., KK., 7423, s. 13-14.

⁴⁹ BOA., KK., 7423, s. 1.

zamansal karşılığı 5.685 metreye denk gelmektedir.⁵⁰ Buna göre değerlendirildiğinde Yayçiçe ve Kuprez arasında yer alan Yayçiçe Hünkâr Ovası ile Vračarukova arasındaki mesafe 8 saat yani 45,480 kilometre olup menziller arasındaki en fazla mesafe bu ikisi arasındadır.⁵¹ En kısa mesafe ise Belgrad-Zemun, Cebelporluk-Cebelporluk Altı, Kale-i İspilit-Kovinska arasıydı ve bu menzillerin birbirlerine olan uzaklıkları 2 saat yani 11.370 kilometreydi.⁵² Menziller arasındaki mesafeler ise genellikle 4 saat olarak belirlenmişti.

Keşif defterinde üzerinde özenle durulan kale bölgenin hiç şüphesiz en önemli kalesi Belgrad'dı. Belgrad'ın Macaristan'ın kilidi olarak görülmesi zahire ve mühimmat anlamında yeterli seviyede bulunmasını gerektiriyordu Venedik sefer hazırlıkları esnasında da bu kalenin mühimmat ve zahiresinin yeterli olup olmadığı tahrir edilmişti. Fazıl Ahmed Paşa'nın kethüdalarından Mehmed Ağa ve Belgradlı Yusuf Ağa'nın tuttuğu kayda göre Belgrad Kalesi'nde altı adet balyemez topu vardı. Bu toplar haricinde Viyana seferine gidilirken götürülen toplar iki adet olup toplam kaledeki top adedi sekizdi. Kalenin cephanesinde bulunan mühimmat ise; otuz altı sandık öküz nalı, dokuz sandık çenber, on bir adet ayaklı sandıkta boyunduruk ipi, yüz yedi adet top serdesi, kırk dört adet demirli kundak tahtası, otuz deste karma salı, bin dört yüz altmış adet on beş vukiyyeden top tanesi, on bir vukiyyeden iki bin sekiz yüz kırk adet top tanesi, yüz adet tomar, on üç adet ağaç dingil, altmış adet demirli tekerlek, yirmi altı adet demir dingil, iki yüz adet boyunduruk, altmış sekiz adet meksur⁵³ top idi.⁵⁴

⁵⁰ Cemal Çetin, "Osmanlılarda Mesafe Ölçümü ve Tarihi Süreci", *Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı*, Selçuk Üniversitesi Matbaası, Konya 2013, s. 453.

⁵¹ BOA., KK., 7423, s. 20.

⁵² BOA., KK., 7423, s. 13, 16, 17.

⁵³ Kırılmış, kırık anlamına gelmektedir. Bkz., Şemseddin Sami, *a.g.s.*, s. 1397.

⁵⁴ BOA., KK., 7423, s. 3.

Belgrad sadece mühimmatın değil aynı zamanda zahire stokunun da yapıldığı önemli kalelerden bir tanesiydi. Burada on beş gözden oluşan beylik ambarı vardı ve gözlerde uzun sefer yürüyüşlerinin vazgeçilmezi peksimet bulunmaktaydı. Bu yüzden Belgrad'daki mühimmat haricinde ambarlarda bulunan peksimet merak konusu olmuş ve peksimet miktarının tahrir edilmesi istenmişti. Mehmed Ağa ve Belgradlı Yusuf Ağa'nın tahririne göre gözlerden dokuz adedi peksimet ile doluydu. Dört adedi yarım ve bir gözün de üçte birlik kısmında peksimet vardı. On beş gözde bulunan peksimet miktarı tahminen 10.000 kantardı.⁵⁵

Belgrad kalesinde ve ambarlarında stok edilmiş her türlü mühimmat ile zahire gerektiğinde çevre menzillere sevk edilebiliyordu. Çünkü Belgrad kalesi Sava ve Tuna nehirlerinin tam birleşme noktasında yer almakta ve bu iki nehrin ulaştırma avantajından yararlanmaktaydı. Bosna tarafına düzenlenecek olan seferde Sava nehri vasıtasıyla Belgrad'dan Gradiška⁵⁶ kalesine top ve cephaneye gönderilebilmekteydi. Aynı şekilde Belgrad'a cephaneye takviyesi yapılması gerektiğinde Gradiška ve Banyaluka kaleleri imdada yetişiyordu. Bu anlamda yapılan keşif ile birlikte Gradiška kalesinde bir top kalekop, on altı vukiyye gülle atar ve Banyaluka'nın yeni kalesi önünde bir top kalekop, on altı vukiyye gülle atar bulunduğu, bu cephanenin dışında bu kalelerde sefer için başka bir mühimmatın olmadığı dile getirilmişti.⁵⁷

Belgrad'dan Adriyatik kıyılarına kadar olan Bosna menzilleri aşağıdaki gibidir:

⁵⁵ BOA., KK., 7423, s. 3-4.

⁵⁶ Gradiška Sava Nehri kenarında bulunmakta olup Kanuni Sultan Süleyman zamanında Osmanlı'ya katılmıştı. Bkz. Ömer Bosnavî, *a.g.e.*, s. 130.

⁵⁷ BOA., KK., 7423, s. 1.

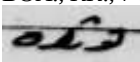
Tablo 1: *Belgrad'dan Ponor menziline kadar olan menzillerdir*⁵⁸.

Menzil Adı	Oturak	Mesafe/ Saat ⁵⁹	Köprü/ kıta	Menzilin Coğrafi Özellikleri
Zemun	-	2		Zemun menziline bir tarafından Sava bir tarafından Tuna Nehri geçmektedir.
Vika	-	4	-	Suları pınarlardır
Barke	-	4	-	Sava Nehri geçmektedir.
Dimitrofçe	Oturak	3	-	Sava Nehri geçmektedir.
Kukunofçe	-	4	-	Suları pınarlardır
Tovarnik	-	4	-	Suları pınarlardır
Vinkofçe	-	6	2	Bosut Nehri
Ivankova		3	2	Suları pınarlardır
Dabakon		4	5	Çeşme ve pınarları vardır.
Marçin		5	8	Akarsu ile pınarları vardır.
Brod		3	2	Sava Nehri geçmektedir.
Doluçaçı		3	4	Sava Nehri geçmektedir.
Koşeva ⁶⁰		4	1	Sava Nehri geçmektedir.
Cisr-i isar	Oturak	4	8	Sava Nehri geçmektedir.
Vakuf		3	1	Akarsuyu Vrbas Nehri olup menzilin kaynakları bulunur.
Tarin		4	2	Vrbas Nehri geçmektedir.
Banyaluka	Oturak	3	3	Vrbas Nehri geçmektedir.
Bistrçişe		4	-	Çorku Nehri geçmektedir.
Dobrinje		5	-	Akarsu iki çay ile pınarlardır
Ponor		5	-	Liva-i Klis'e tabidir. Ponor Nehri geçmektedir.

⁵⁸ BOA., KK., 7423, s. 13-14.

⁵⁹ BOA., KK., 7423, s. 20.

⁶⁰

Tablo 2: *Ponor menzilinden Ihlevne'ye kadar olan menziller*⁶¹.

Menzil Adı	Oturak	Mesafe/Saat	Menzilin Coğrafi Özellikleri
Turnova		5	Solunneşçe Nehri geçmektedir.
Cisr-i Kebir Pleve	Oturak	4	Pleve Nehri vardır. Nehrin üzerindeki köprü tamire muhtaçtır.
Bayık	-	5	Nehri ⁶² geçmektedir.
Blagay	-	6	Akarsuyu kaynak ve pınarlardır
Kuprez	Oturak	4	Miralvaça Nehri geçmektedir.
Sviçişe	-	4	Şviçişe Nehri geçmektedir.
Ihlevne	-	4	Bistriçe Nehri geçmektedir.

Tablo 3: *Yayçişe ve Kuprez arasındaki menzillerdir. Bu menziller atlı yolu olup cephane buradan geçemez*⁶³.

Menzil Adı	Mesafe/Saat	Menzilin Coğrafi Özellikleri
Vračarukova	3	Akarsu dere ve çeşmedir
Yayçişe	5	Pleve Nehri geçmektedir.
Vakf-ı zir	8	Vrbas Nehri geçmektedir.
Akhisar	Yazılmamış	Vakf-ı zir ile Akhisar canibinde menzillerdir
Kuprez	6	Akarsuyu boldur.

Tablo 4: *Ihlevne'den Sin'e kadar olan atlı yoldur. Buradan balyemez ve şahi toplar geçemez. Ancak asker güvenli bir şekilde geçer*⁶⁴.

Menzil Adı	Mesafe/Saat	Menzilin Coğrafi Özellikleri
Cebelporluk Altı	3	Ihlevne'den ayrıldıktan sonraki menzildir.

⁶¹ BOA., KK., 7423, s. 16.

⁶²

⁶³ BOA., KK., 7423, s. 20.

⁶⁴ BOA., KK., 7423, s.17.

Cebelporluk	2	Nehr-i Çetine geçmektedir. Bu menzilde nehir üzerinde bulunan Taş Köprü’de Çetine Nehri bir başka kaynak ile karıştığından oldukça güçlü akmaktadır.

Tablo 5: *Ihlevne’den İspilet’e kadar olan top menzilleridir*⁶⁵.

Menzil Adı	Mesafe/ Saat	Menzilin Coğrafi Özellikleri
Muşkolat	4	Akarsu kaynaklardır
Tomarişçe	5	Akarsu menzilden iki saat ileride olduğundan buradan su getirilmesi gerekmektedir.
Rude	5	Çetine Nehri geçmektedir.
Sin	3	Çetine Nehri’dir ve üzerinde büyük bir köprü bulunmaktadır.
Lonavişçe	4	Çetine Nehri geçmektedir.
Diçme	4	Akarsuyu yoktur. Bu yüzden önceki menzilden su taşınmalıdır.
Kovinska	4	Akarsuyu bulunmaktadır.
Kal’a-ı İspilit	2	Solçenişçe Nehri geçmektedir.

Tablo 6: *Ihlevne’den Şibenik’e gidilen menzillerdir.*⁶⁶

Menzil Adı	Mesafe/ Saat	Menzilin Coğrafi Özellikleri
Prespe altı	3	Ihlevne Nehri geçmektedir.
Pirhova	4	Akarsuyu yoktur.
Kara Orman	4	Akarsuyu bulunur ve su boldur.
Grahova	5	Yıldız Nehri geçmektedir.
Kal’a-ı Knin	7	Kırka Nehri vardır. Buradan asker geçebilir. Ancak balyemez topların bir günde geçmesi mümkün değildir.
Kosut	4	Kosut Nehri geçmektedir ve nehir derindir.
Dirniş	4	Cikola Nehri geçmektedir.

⁶⁵ BOA., KK., 7423, s. 16-17.

⁶⁶ BOA., KK., 7423, s.17-18.

Biriz	4	Cikola Nehri geçer ancak burada nehir suyu azdır. Bu sebeple taşlı bir yapısı bulunur.
Buhurdem	4	Pekinde Nehri bulunmakta olup nehrin suyu az olduğundan taşlı ve yokuşlu bir yapısı bulunur. Bu sebeple su almaya muhtaçtır.
Danilova	3	Pınarları vardır.
Kala-1 Şibenik	3	Renişçe Nehri geçmektedir.

Tablo 7: Kal'a-ı Knin'den Zadre'ye kadar olan menzillerdir⁶⁷.

Menzil Adı	Mesafe/ Saat	Menzilin Coğrafi Özellikleri
Okuştuva	4	Akarsu Kırka Nehri'dir. Nehir bu menzilde bir miktar taşlı ve inişli olduğundan zahmetli bir geçişe neden olmaktadır. Nehir üzerinde toplar için köprü kurulması gerekmektedir.
Kovoş Kilisa	5	Kırka Nehri bulunur ancak yolu dar ve taşlıdır.
Ostrovişçe	6	Akarsuyu bulunmaktadır.
Sabore	4	Sabore Nehri geçmektedir.
Nadin	4	Kalçuvariçe Nehri geçmektedir.
Zemunik	3	Akarsu çeşme ve pınarlardır
Kal'a-ı Zadre	3	Akarsuyu boldur.

Sonuç

Sefer öncesi yapılan planlar, hazırlan menziller, bakımı yapılan yollar savaşın yüzde yüz kazanılmasını sağlamasa bile sefer sırasında oluşabilecek pek çok sıkıntıyı bertaraf edebiliyordu. Osmanlı Devleti sefer organizasyonu başarısı ile kendisinden söz ettiren bir devlet olarak Venedik seferine çıkmadan evvel Belgrad'dan Bosna'ya kadar menzillerin keşf edilmesini ve yolların hazır edilmesini emretti. Sürekli savaş halinde olmasının bir sonucu olarak Ponor'dan Zadre'ye kadar pek çok menzilin ihtiyaçları ve yol durumları daha

⁶⁷ BOA., KK., 7423, s.18-19.

önceden keşf edilmişti. Yapılması planlanan sefer için ise Belgrad'dan Banyaluka'ya kadar kısmın keşfi bir önceki tahrir sonucu ile birleştirilerek 16 Eylül 1662 tarihli defterde toplandı. Bu keşif defteri, Bosna menzillerin isimlerini ve fiziki durumlarını vermesinin yanı sıra, Osmanlı tarihleriyle ilişkilendirildiğinde Osmanlı savaş stratejisi hakkında da ilginç detayları ortaya çıkarmaktadır.

1661 senesinde Venedik'e karşı sefer hazırlığı karar verilmişken birden bire sefer yönünün değiştirilmesi ve dönemin tarih yazarlarının farklı bilgiler sunması akla bazı soruları getirmiştir. Özellikle Raşit Tarihi'nde Venedik'e sefer açılmasının çok önemli nedenleri olduğu ancak teraziye Venedik ile Avusturya koyulduğunda Avusturya'nın daha güçlü bir düşman olarak ağır bastığının altınının çizilmesi yazarın seferin yönünün değişmesini haklı sebeplere bağlamak gayreti içinde olduğunu göstermektedir. Ancak sefer hazırlıklarının Belgrad'da kesişmesi ve Sava Nehri vasıtasıyla Belgrad'ın mühimmat ve iase anlamında desteklenebilir durumu keşfin de Sava Nehri şehirlerinde ve Belgrad üzerinde yoğunlaştırılmasını sağlamıştır. Başka bir yönden bakıldığında keşif defterinde Belgrad, Gradiška ve Banyaluka kaleleri dışında kalan kalelerin mühimmat ve zahire ihtiyaçlarıyla ilgili bilgi verilmemesi dikkatin Belgrad ve bu yolla Orta Avrupa içindeki bir seferin hazırlığına verildiği hissini de ortaya koymaktadır.

Gerçekleşmeyen seferin ayrıntılarına bakıldığında ise Bosna taraflarında sefere çıkmak meşakkatli bir süreci de beraberinde getirmektedir. Dağların ve nehirlerin kestiği yollar uzun soluklu seferlerin devlet hazinesi için pahalıya mal olacağını göstermektedir. Bunun dışında iç Bosna kalelerle Venedik'ten ve uskok eşkiyasından korunmaya çalışılmış ve kaleler bu anlamda ön plana çıkmıştır. Kalelere ulaşmak için Ihlevne mühimmat ve asker açısından önemli bir dağıtım merkezi haline gelmiştir. Bu menzilden sonra coğrafyanın el verdiği ölçüde atlı, yaya ve top geçişlerine müsait çeşitli kollar ihdas edilerek sefer gerçekleştirilmek istenmiştir.

Kaynakça

a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

91, 164 MAD. 540 ve 173 Numaralı Hersek, Bosna ve İzvornik Livâları İcmâl Tahrîr Defterleri (926-939/1520-1533), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2006.

Kamil Kepeci (KK.), 7423, s.1-20.

b. Tetkik Eserler ve Basmalar

Abdurrahman Abdi Paşa, Vekâyinâme, Haz. Fahri Ç. Derin, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.

Arslan, Mürvet, Sipâhizâde Ahmed'in Gazâvat-Nâme-i Cezîre-i Girit ve Zadre İsimli Eseri (Değerlendirme-Transkripsiyon), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009.

Bizbirlik, Alpay, "Osmanlı Venedik İlişkileri ve XVII. Yüzyılın Başlarında Adriyatik Bölgesindeki Sınırlarda Yaşanan Bazı Sorunlar Üzerine", OTAM, 26/Güz 2009, s. 41-54.

Bostan, İdris, Adriyatik'te Korsanlık Osmanlılar, Uskoklar, Venedikliler (1575-1620), Timaş Yayınları, İstanbul 2009.

Çetin, Cemal, "Osmanlılarda Mesafe Ölçümü ve Tarihî Süreci", Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı, Selçuk Üniversitesi Matbaası, Konya 2013, s. 443-466.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Zübde-i Vekaiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

Emecen, Feridun, "Bosna", D.İ.A., C. VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 296-297.

- Emecen, Feridun, “Banaluka”, D.İ.A., C.V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 49-50.
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, C.V, Haz. Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dalı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- Gülsoy, Ersin, Girit’in Fethi ve Adada Osmanlı İdaresinin Tesisi (1645-1670), (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1997.
- Halaçoğlu, Yusuf, Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme, İlgî Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014.
- Baron Joseph Hammer Purgstall, Büyük Osmanlı Tarihi, C.V, Üçdal Neşriyat, İstanbul 2003.
- Ertaş, Mehmet, Yaşar Sultanın Ordusu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.
- İnbaşı, Mehmet Ukrayna’da Osmanlılar-Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2004.
- Kâtip Çelebi, Cihannüma, Rumeli Kısım, Transkripsiyonlu Metin I, İstanbul 1971.
- Kâtip Çelebi, Fezleke-yi Kâtip Çelebi, Ceride-i Havadis Matbaası, 1286-1287.
- Karaçay Türkal Nazire, Silahtar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyli Fezleke (1065-22 Ca. 1106/1654-7 Şubat 1695) (Tahlil ve Metin), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2012.
- Oruç, Hatice “15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı”, OTAM, 18/2005, Ankara 2006, s. 249-271.
- Öksüz, Mustafa, Şem’dânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi’nin Mür’î’t-Tevârih Adlı Eserinin (180B-

- 345A) Tahlil ve Tenkidi Metni, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009.
- Ömer Bosnavî, Bosna Tarihi, Haz: Kâmil Su, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979.
- Özgül, İbrahim, Kara Çelebi-Zâde Abdülaziz Efendi'nin Ravzatü'l-Ebrâr Adlı Eseri (1299-1648), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2010.
- P.L. İnciciyan, "Osmanlı Rumelisi'nin Tarih ve Coğrafyası", (Çev. Hrand Andresyan), Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 4-5, 1975-1976, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1976, s. 113-114.
- Raşit Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, Târih-i Râşid ve Zeyli (1071-114/1660-1703), C.I, Haz: Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul 2013.
- Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Silahtar Tarihi (1094-1065), C.I, Dersaadet Matbaası, İstanbul 1928.
- Solakzâde, Solak-Zâde Tarihi, Haz. Vahid Çabuk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- Şemseddin Sami, Kamus-ı Türkî, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317.
- Şemseddin Sami, Kamusu'l-Âlâm, C.II, Dersaadet 1306.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, III/I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Yılmaz, Merve, Mustafa Zühdi Ravzatü'l-Gazâ (Târih-i Uyvar) (1663-1665), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2012.

Yücel, Abubekir Sıddık, Mühirdar Hasan Ağa'nın Câhirü't-Tevârih'i, (Basılmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1996.

MANASTIR KAZASI'NIN GİRİT SEFERİ'NE KATKISI

Contribution of the Township of Manastır (Bitola) to Conquest of Crete Island

Gökhan Civelek*

Özet: Girit, Akdeniz'in doğusunda stratejik açıdan öneme sahip olan bir adadır. Doğu Akdeniz ve Adalar denizinin kontrolü için bu adanın ayrı bir önemi bulunmaktadır. Fethinden önce Venediklilerin elinde bulunan adaya, Ege denizi ve Akdeniz'in güvenliğini sağlamak amacıyla Osmanlı devleti tarafından sefer düzenlenmiştir. 1645 yılında başlayan Girit seferi 1669 yılına kadar sürmüş, bu yılda Kandiye kalesi alınarak adanın fethi tamamlanmıştır. 24 yıl süren kuşatma esnasında devlet, sefer ihtiyaçlarını karşılamak için şehirlere emirler göndermiş, bunların temin ve tedarikini istemiştir. Manastır şehri de Girit seferi için emir gönderilen şehirlerden birisidir. Şehir halkından kürekçilerin gönderilmesi, kürekçilerin gelmemesi durumunda kürekçi bedellerinin ödenmesi istenmiştir. Sefer masraflarında kullanmak üzere avarız vergisi, bedel-i nüzul ve ordu bedeli akçesinin gönderilmesi gibi yükümlülüklerin yerine getirilmesi emredilmiştir. Bu çalışmada Manastır şehrinin Girit seferine katkısı ser'iyye sicilleri ışığında ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Balkanlar, Manastır, şehir, tarih

Abstract: Crete is an island having a strategic importance in the Eastern Mediterranean. This island has a distinct significance for the control of Eastern Mediterranean and the Archipelago. Ottoman Empire embarked expeditions on this island, which had been under dominance of Venetians before its conquest, in order to ensure the security of Aegean Sea and Mediterranean. The expedition of Crete began in 1645 and continued by 1669; conquest of the island was completed by conquering the castle Kandiye in this year. During the envelopment lasting for 24 years, the empire sent commands to cities in order to meet the needs of the expedition, and asked them to supply these needs. The city of Manastır is one of cities to which command was sent for the expedition of Crete. People of the city were asked to send oarsmen and to pay the price for them in case that they could not be sent. It was commanded to fulfill obligations such as to collect avarız tax, taxes of "bedel-i nüzul" and to send

* (Arş. Gör.) Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Erzurum/Türkiye, e-mail: g.civelek@atauni.edu.tr.

payment of army charge to be used for costs of expedition. In this study, contribution of the city of Manastır to the expedition of Crete was tried to be examined in the light of seriiye (court) records.

Keywords: Ottoman Empire, Balkans, Manastır, city, history

Giriş

Manastır, bu günkü Makedonya'nın sınırları içerisinde kalan Pelister dağının eteğinde, Dragon nehrinin kıyısında kurulmuş bir şehirdir. Eski adı Rumca Monastrion, Makedonca Bitola olan şehir, Adriyatik kıyıları ile Ege denizi arasında Via Egetia adı verilen ticaret yolunun tam ortasında bulunmaktadır. Şehrin tarihi M.Ö. VII. yüzyılda Makedonya kralı II. Filip'in inşa ettiği Herakleion kasabasına kadar inmektedir. Kısa süreli el değiştirmelerle beraber önce Romalıların ve ardından Bizans imparatorluğunun hâkimiyeti altına giren şehir, bu dönemlerde dikkat çekici bir ilerleme kaydetmiş ve Hristiyanlık dini için önemli bir merkez haline gelmiştir. Efsaneye göre Osmanlılar şehri fethettikleri zaman 72 tane kilise bulunmaktaydı ve bu kiliselere nazaran buraya Manastır denilmiştir.¹

Manastır şehrine ilk Osmanlı akınları 1332 yılında başlamış ancak şehir I. Murat zamanında 1382 veya 1385 tarihinde ele geçirilmiştir. Adriyatik kıyıları ile Rumeli'nin iç bölgeleri arasında bulunan coğrafi konumu nedeniyle Osmanlıların Balkanlar'daki en önemli ekonomik bölgelerinden biri haline gelmiştir. II. Murat ve Fatih Sultan Mehmet zamanlarında yapılan iskân politikasıyla giderek gelişen şehir XVI. ve XVII. yüzyıllarda nüfus bakımından daha kalabalık bir hale ulaşmıştır.² Evliya Çelebi'ye göre mamur, süslü ve büyük bir şehir olan Manastır'da XVII.

¹ Galip Çağ, 16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı Hakimiyetinde Manastır, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2010, s. 25-45.

² Kristaq Prifti, "Manastır", *D.İ.A.*, C.XXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 562.

yüzyıl ortalarında 21 mahalle, 3000 ev, 70 cami, 900 dükkân ve bir bedesten bulunmaktadır.³

Girit adası coğrafî olarak Akdeniz'in doğusunda bulunan konumu ile Ege denizini Akdeniz'den ayıran bir mevkiye olup, stratejik açıdan önemli bir yerde bulunmaktadır. Adanın yüz ölçümü 8259 km² olup, doğu-batı uzunluğu 260 km, kuzey-güney yönlü genişliği ise 15 ile 50 km arasında değişmektedir. Genellikle dağlık bir yapıya sahip olan adanın fiziki yapısında farklılıklar görülmektedir. Adanın kuzey kıyılarında güney kıyılarına nazaran ulaşım daha müsaittir. Suda limanı başta olmak üzere, birkaç doğal liman ile Hanya, Kandiye, Resmo ve Herakleion şehirleri adanın kuzeyinde bulunan yerleşim yerleridir.⁴

Milattan önce 4000'lere kadar uzanan tarihiyle Girit eski uyarlıkları ev sahipliği yapmış önemli bir Akdeniz adasıdır. Farklı dönemlerde Yunan, Roma, Arap ve Bizans hâkimiyeti altına giren ada, 1204 yılında yapılan bir anlaşmayla Venediklilere bırakıldı. Anadolu Selçuklu devletinin yıkılmasının ardından kurulan beylikler döneminde Girit'le ticari münasebetler kurulmaya başlandı. XIV. Yüzyıldan itibaren adaya Türk denizcileri tarafından akın ve yağma seferleri düzenlendi. Osmanlılar zamanında da Girit'e akınlar yapıldı. Adanın tam anlamıyla kuşatmaya alındığı 1645 yılına kadar muhtelif tarihlerde birçok saldırı gerçekleştirildi. Fakat bu saldırılar yağma ve tahripten öteye geçmedi.⁵

Girit adası Doğu Akdeniz'de hem ticari açıdan hem de korsanlık faaliyetleri açısından önemli bir merkezdi. Girit'in ticari ve stratejik önemi burayı Osmanlılar için daha değerli

³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. V, Yay. Haz. Yücel Dağlı vd., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 307-309; Prifti, a.g.m., s. 562.

⁴ Cemal Tukin, "Girit", *D.İ.A.*, C.XIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 85.

⁵ Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, TATAV Yayınları, İstanbul 2004, s. 1-22; C. Tukin, a.g.m., s. 86-87.

kılıyordu. Uzun zamandır adayı ele geçirmek düşüncesinde olan Osmanlılar, uygun fırsat ve zamanı kolluyordu. Nitekim IV. Murat zamanında bu fırsat ele geçmiş olmasına rağmen Safeviler üzerine yapılan sefer nedeniyle bundan yararlanılamadı. Sultan İbrahim zamanında Mısır'a sürgün edilen Darüssaade Ağası Sünbül Ağa ile yeni atanan Mekke kadısı Bursevi Mehmet Efendi ve hacıların da içinde bulunduğu gemi Malta korsanlarınca kaçırıldı. Esir alınanlarla birlikte ganimetlerin Kandiye limanına götürülmesi, Osmanlılara beklediği fırsatı sunmuştu. Bu hadise üzerine Girit'e harp ilan edildi.⁶

1644 yılında sefer hazırlıklarına hemen başlanarak savaşa katılacak olan askerlerin Rumeli'de olanlarının Selanik'te, Anadolu'da olanların ise Çeşme limanında toplanması emredildi. Kaptan-ı Derya Silahdar Yusuf Paşa orduya serdar olarak atandı. 30 Nisan 1645'te İstanbul'dan hareket eden Osmanlı donanması seferin Malta üzerine yapıldığını duyurarak yola çıktı. Donanma Navarin limanına geldiğinde serdar Yusuf Paşa seferin Girit'e olduğunu ilan etti.⁷

Osmanlıların ilk hedefledikleri yer Hanya kalesiydi. Müstahkem bir yapıya sahip olan kale 54 gün süren kuşatmadan sonra 18 Ağustos 1645'te ele geçirildi. 1646 yazında önce Apokoron (Ebukoron) kalesi, 40 günlük kuşatmadan sonra 16 Kasım'da Resmo ve ardından Pilopotomos kalesi fethedildi. 1647 yılında Yerattepe ve Mirabelo Osmanlı topraklarına katıldı. Yavaş yavaş Kandiye

⁶ Halil İnalcık, *Devlet-i A'liyye, Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, C.II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 252.; Nuri Adıyeke, "Girit savaşları ve Birleşik Hristiyan Orduları", *Türkler*, C. IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 738; E. Gülsoy, a.g.e., s. 25-26., Hava Selçuk, *Şer'iyye Sicillerine Göre Kayseri Sancağı ve Girit Seferine Katkısı (1645-1669)*, Kaytam Yayınları, Kayseri 2008, s. 47.

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3/1, TTK, (8. Baskı) Ankara 2011, s. 218; E. Gülsoy, a.g.e., s. 28-31.

önerilerine gelen Osmanlı kuvvetleri 1648 yılında kaleyi muhasara etmeye başladılar.⁸

Venedikliler Osmanlı kuvvetlerinin deniz yoluyla aldıkları yardımı kesmek için kuvvetli bir donanmayla Çanakkale boğazını ablukaya aldılar. 1645-1655 yılları arasında devam eden ablukadan sonra 1656 yılında meydana gelen savaşta Bozcaada ve Limni adaları Venediklilerin eline geçti. Ertesi yıl Osmanlı donanması Venediklilere karşı harekate başladı. Bu çarpışmalar sonucunda Bozcaada ve Limni adası geri alındı.⁹ Böylece Çanakkale boğazındaki Venedik ablukası da kaldırılmış oldu.

Habsburglar üzerine yapılan sefer nedeniyle bir müddet Girit sorununu erteleyen Osmanlılar bu meseleyi hallettikten sonra yeniden Girit seferini gündeme aldılar. Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmet Paşa Kandiye'nin de alınarak adanın nihai fethini tamamlamak üzere hazırlıklara başladı. 1666 yılında kuvvetli bir donanmayla yola çıkan Osmanlı ordusu 1667 yılında Kandiye kuşatmasına başladı.¹⁰ İki yılı aşkın bir süre devam eden kuşatma ve savaşlardan sonra Venedikliler ile Osmanlılar arasında yapılan sulh görüşmeleri neticesinde 6 Eylül 1669 yılında 18 maddelik bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmayla Kandiye kalesi Osmanlılara teslim edildi. 27 Eylül 1669'da kale anahtarları teslim edildi ve Osmanlı askerleri kaleye girdi. Bu sayede yaklaşık 25 yıl süren Girit adasının fethi tamamlanmış oldu.¹¹

⁸ İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 3/1, s. 219-220; N. Adıyeke, *a.g.m.*, s. 739.

⁹ E. Gülsoy, *a.g.e.*, s. 108-118.

¹⁰ C. Tukin, "*a.g.m.*", s. 87; İ. H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 3/1, s. 415.

¹¹ Halil İnalcık, *Devlet-i A'liyye, Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, C.III, (2. Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 103-104; N. Adıyeke, *a.g.m.*, s. 740.; İ. H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 3/1, s. 419; E. Gülsoy, *a.g.e.*, s. 159, 164.; H. Selçuk, *a.g.e.*, s.50.

1. Manastır Kazası'nın Girit Seferine Askeri ve Lojistik Desteği

a. Aynî Yardımlar

a.1. Kürekçiler

Osmanlı donanmasında kürek ile hareket eden gemilerde belirli bir ücret karşılığında kürek çeken kimselere kürekçi denilmekteydi.¹² Osmanlı devletinde gemilerde kürek çekecek olanlar esirler veya mahkûmlar arasından seçilmekteydi. Bununla beraber ihtiyaç olduğu zamanlarda bazen ücret mukabilinde de kürekçi temin yoluna gidilmekteydi. Büyük deniz seferlerinde devlet ihtiyaç duyduğu kadar kürekçiyi toplamak amacıyla bunu mecburi bir hizmet haline getirebilmekteydi. Avarız vergisinin bir çeşidi olan bu uygulamada devlet avarızhane hesabı üzerinden muayyen miktarda kürekçi talep ederdi. Ayrıca avarızhanelerden kürekçi olarak gönderilen kişilerin hizmetlerine mukabil kürekçi bedeli adıyla bir vergi de alınmaktaydı.¹³

Sefer zamanlarında veya kıyıların korunması amacıyla denize çıkıldığında ihtiyaç duyulan çok sayıda kürekçi beş kaynaktan temin edilmekteydi. Bu kaynaklar 1. Ocaklık kürekçi, 2. Hod-girifte kürekçi, 3. Gebrân-ı mirî (Mirî esirler), 4. Satın alınan esirler, 5. Kürek cezasına çarptırılan mücrimler şeklindeydi. Bunlar arasında Ocaklık kürekçi olarak celb edilenler avarız vergisi karşılığında bir çeşit vergi türünde olan kürekçilerdi. Ocaklık kürekçiler de reayadan ve esnaftan temin edilmek suretiyle iki türlü karşılanıyordu. Reayadan toplanan kürekçiler avarız vergisi karşılığında alındığı için avarızhane hesabına göre miktarı belirleniyordu. Bu durum savaş senesi olmasına ve bölge halkının gücüne göre değişmekteydi. Avarız vergisinin bir özelliği olarak avarızhaneler toplanan kürekçilerin masraflarını da karşılamak mecburiyetindeydiler. Bunun için masraf olarak

¹² Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 424.

¹³ Ömer Lütfi Barkan, "Avarız", *İ.A.*, C.II, (5. Baskı), MEB Yayınları, Eskişehir 2001, s. 15-16; H. Selçuk, *a.g.e.*, s.70.

tespit edilen belirli miktarda akçeyi de aralarında ala, evsat ve edna usulüne göre toplamaktaydılar. Toplanan paralarda kürekçinin bir aylık mevacibi olan akçe kendisine verilmekte kalan kısmı ise Kaptan Paşa'ya teslim edilmek üzere İstanbul'a gönderilmekteydi. Kürekçilerin nevrudan önce tayin edilen yerlere gitmeleri istenmekteydi. Kürekçilerin temin ve Tersane-i Âmireye tesliminden kadılar sorumlu idi.¹⁴

Manastır kazasından toplanan kürekçiler ocaklık kürekçi olarak celb edilmekte ve reayadan seçilmekteydi. Esnaf gurubundan toplanan kürekçilere belgelerde rastlanılmamıştır. Devlet, bölgeden toplayacağı kürekçileri avarızhane hesabı üzerinden belirlenen usuller dahilinde gerçekleştirmiştir.

Girit seferi için kürekçi toplanmasıyla ilgili Manastır kadısına çok sayıda emir gönderilmiştir. Seferin başladığı 1645 tarihinde gönderilen bir emirde donanma gemileri için kürekçi talep edilmekteydi. Bu emir gereğince H. 1057/ 1647-1648 senesine mahsup olmak üzere, Manastır kazasının 2002 avarızhanesinin her 7 hanesinden bir kürekçi gönderilmesi istenmekteydi. Kürekçilerin bizzat kadı nezaretinde nevrudan 40 gün önce Ağrıboz'a ulaştırılması emrediliyordu. Sefere gönderilecek kürekçilerin güçlü kuvvetli işe yarar kişiler olması, zayıf ve iş göremez durumda olanların seçilmemesi özellikle belirtiliyordu. Ayrıca kürekçilerin hizmetleri esnasında kullanılmak üzere her bir kürekçi için 3000 akçe kürekçi bedeli toplanması bunun haricinde herhangi bir ücret alınmaması emredilmekteydi. Sefere katılan kürekçilere harcırah olarak 155'er akçe verilmesi de özellikle ifade edilmişti.¹⁵

Seferin başlangıcından 1648 yılına gelinceye kadar her 7 avarızhaneden 1 kürekçi temini usulüne devam edilmiştir. Kürekçilerin toplanma yeri ise yine Ağrıboz olarak belirtilmiştir.¹⁶ Fakat birkaç seneden berü devam eden bu

¹⁴ İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire*, TTK, Ankara 1992, s. 187-189.

¹⁵ *Manastır Şer'iyye Sicili* 10, s. 57.

¹⁶ *MŞS.*, 11, s. 86.

uygulamanın reayaya zulm ve gadr olduğu yönündeki şikâyetler sebebiyle 4 Ramazan 1058 / 22 Eylül 1648 tarihinde yeni bir düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemeye göre her 10 avarızhaneden bir kürekçi temin edilmesi yoluna gidilmiştir. Böylece Manastır'da bulunan 2002 avarızhanenin her 10 hanesinden 1 kürekçi toplanılmaya başlanmıştır.¹⁷

21 Zilhicce 1062/ 23 Kasım 1652 tarihinde kürekçi celbi için yine emir gönderilmiştir. Manastır kazası ile birlikte diğer iki kaza kadısına hitaben gönderilen emirde H. 1063/ 1653 yılına mahsup olmak üzere her 10 avarızhaneden 1 kürekçi çıkarılması istenmiştir. Toplanacak kürekçilerin nevrudan 30 gün mukaddem bizzat kadınların nezaretinde tersane-i amireye getirilerek teslim edilmeleri emredilmiştir. Kürekçi çıkarılması mümkün olmayan yerlerden de kürekçi bedellerinin hızlı bir şekilde toplanarak İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.¹⁸

Talo 1: *Manastır kazasından talep edilen kürekçi sayıları*

Manastır Kazası	1645	1648	1653
Kürekçi Sayısı	286	200	200

1645 yılında donanma gemileri için ülke genelinde 4562 nefer ocaklık kürekçi celb edilmiş, bunun 761 tanesi Manastır kazasının tabi olduğu Paşa Sancağından gönderilmiştir. Tabloda gösterildiği üzere bu tarihte Manastır'dan 286 kürekçi ihraç edilmiştir. 1648 senesinde toplam 8847 ocaklık kürekçi toplanmış, bunun 1106 tanesi Paşa sancağından gönderilmiştir. Bu tarihte de Manastır kazasından 200 nefer kürekçi ordu hizmetine alınmıştır.¹⁹

a.2. Beldarlar

Osmanlı Devleti'nde yüksek dağlar arasındaki geçit ve boğazları korumak ve bu bölgelerin emniyetini sağlamakla görevli kimselere beldar denilirdi. Beldarlar yaptıkları hizmet

¹⁷ MŞS., 11, s. 112.

¹⁸ MŞS., 13, s. 113.

¹⁹ İ.Bostan, *a.g.e.*, s. 195-196.

karşılığında devletten maaş alırlardı. Ayrıca hiçbir vergi ve rüsumdan muaf tutulmazlardı.²⁰ Savaş zamanlarında ordunun geri hizmetlerinde yer alan beldarlar, kuşatmalarda lağımcılarla beraber lağım kazmak, top çekmek, geri emniyeti sağlamak gibi görevleri yerine getirirlerdi. Seferlerde kullanılacak beldarlar, avarız ve hod-girifte beldarlar olarak iki şekilde temin edilirdi.²¹

Girit seferinin son yıllarında Paşa sancağına tabi Manastır, Kesriye ve Hurpeşte kazalarından beldar temin edilmesi istenmiştir. Kaimmakam Ahmet Paşa imzasıyla, Manastır kazasının H. 1079/ 1668-1669 senesi bedel-i nüzul vergisini toplamaya memur olan tahsildara hitaben bir ferman gönderilmiştir. Bu fermana göre, Kandiye kalesinin muhasarası için vilâyet-i Anadolu'dan ihraç olunan beldarlardan ma'ada eyâlet-i Rumeli'de münasip olan kadılıklardan da beldar gönderilmesi istenmiştir. Seçilecek olan beldarların güçlü ve kuvvetli ve toprak kazmağa kadir eşiciler olması özellikle belirtilmiştir. Beldar olarak vazife yapacak neferlerin her birine 40 esedi gurus ücret verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu şartlar altında Manastır kazasından 18 adet beldarın toplanarak Girit seferine katılması emredilmiştir.²²

a.3. Harçlıkçılar

Harçlıkçılar sefer zamanlarında savaşta bulunan askerlere memleketlerinden harçlık getirmek maksadıyla izinle gönderilen kimselere verilen isimdir. Harçlıkçılar aynı zamanda seferde bulunanların ailelerine sağlık haberlerini ulaştırırlar ve ailelerin görülecek bir ihtiyaçları varsa onu da giderirlerdi.²³ 16 Şevval 1058 / 3 Kasım 1648 tarihinde gönderilen bir emirde 1059 / 1649 senesi için Girit seferinde

²⁰ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı*, Eren Yayıncılık, (2. Baskı), İstanbul 1990, s. 83.

²¹ E. Gülsoy, *a.g.e.*, s. 214.

²² MŞS., 20, s. 37.

²³ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, (3. Baskı), MEB Yayınları, İstanbul 1983, s. 739.

bulunan bazı sipahilere harçlıkçı tayini yapılmıştır. Belgede verilen bilgiye göre gönderilen harçlıkçının nevrudan 15 gün mukaddem geri dönerek serdar-ı ekremin yanında bulunması emredilmiştir.²⁴

1074 senesi Rebiülevvel ayının başlarında (3- 12 Ekim 1663) gönderilen bir emirde yine Girit cezaresi seferinde bulunan askerler için harçlıkçı tayin olunduğu bildirilmiştir. Bu emre göre, Manastır kazasına gönderilmek üzere her 25 nefer için bir harçlıkçı tayin edilmiştir. Ayrıca kazada bulunan erbab-ı timar ve zueama için zaim Mustafa harçlıkçı olarak görevlendirilmiştir. Kazaya gidecek olan harçlıkçıların ruz-ı hızırdan 20 gün önce geri dönmüş olmaları da özellikle belirtilmiştir.²⁵

b. Nakdî Yardımlar

b.1. Nüzul Vergisi

Nüzul vergisi Osmanlı mali yapısında avarız türü bir vergi olup, olağanüstü dönemlerde hububattan alınan vergiyi ifade etmektedir. Özellikle sefer organizasyonlarında, ordunun ihtiyacı için kullanılmak üzere avarızhanelerden bir miktar zahire temin ve teslim etmesi isteniyordu.²⁶ Anadolu veya Rumeli’de bir savaşa karar verildiğinde ordunun geçeceği yerler önceden tespit edilir, genellikle un ve arpa olarak istenen nüzul zahiresinin ilgili görevliler tarafından orduya intikal ettirilmesi veya ordunun geçeceği yollarda bulunan askeri amaçlı zahire depolarına nakledilmesi istenirdi.²⁷

Aynı olarak toplanmasının yanı sıra devlet ihtiyaç duyduğu zamanlarda bu vergiyi nakdi olarak da tahsil edebilmekteydi. İmparatorluğun harp alanına yakın veya büyük savaş yollarına civar olan yerlerde aynı bir vergi

²⁴ MŞS., 11, s. 112.

²⁵ MŞS., 19, s. 61.

²⁶ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1300-1600)*, C.I, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 139; M.A. Ünal, *a.g.e.*, s. 525.

²⁷ Ömer İşbilir, “Nüzul”, *D.İ.A.*, C.XXXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 311.

mükellefiyeti iken, buraların haricinde kalan yerlerde nakdi bir vergi haline dönüşmekteydi. Nitekim XVI. yüzyılın sonlarından itibaren ve XVII. yüzyılda nüzul vergisi yaygın bir şekilde nakdi olarak toplanmaya başlamıştır.²⁸

Kandiye kalesinin devam eden kuşatması için gerekli mühimmatın sağlanması amacıyla gönderilen 13 Şaban 1060/ 11 Ağustos 1650 tarihli fermanla nüzul vergisinin toplanarak gönderilmesi istenilmekteydi. Birçok kadılığa gönderilen emirde, Manastır kazasında bulunan 1978,5 avarızhanenin her birinden 300 akçe²⁹ bedel-i nüzul vergisi talep edilmekteydi.³⁰ 7 Zilkade 1062/ 10 Ekim 1652 tarihinde Paşa sancağına tabi kadılıklara gönderilen bir emirde, nüzul vergisinden muaf olanlardan da bu verginin alınması emredilmiştir. Donanma gemileri mühimmatı, askerlerin mevacibleri ve ihtiyaçlarının karşılanması maksadıyla ziyade hazine tedarik edilmesi lazım olduğu ifade edilmiş, ancak bu sene hazine imdadı için her bir neferden 80'er akçe bedel-i nüzul vergisi toplanması istenmiştir.³¹

b.2. Bedeller

Bedel Osmanlı maliyesi içinde bir çeşit vergi sistemidir. Verginin veya mükellefiyetin cinsini gösteren kelime ile birlikte kullanılır ve onların karşılığı anlamını taşırdı. Bazı belirli hizmetlerin yerine getirilmesi, gerekli mühimmat ve levazımın temini gibi mükellefiyetlerin nakde çevrilmesi şeklinde uygulanmıştır. XV. Ve XVI. yüzyılda artık önemini kaybetmiş yükümlülükler ve bazı zümrelere ağır gelen vergiler nakden alınmıştır. XVI. yüzyıl ortalarından itibaren nakit sıkıntısı yaşayan hazinenin nakit ihtiyacını gidermek için muafiyet karşılığı yapılan devlet hizmetleri veya aynı mühimmat tedarikini sağlamak ve para sıkıntısını önlemek için bu uygulamaya geçilmiştir. Bu sebeple bedel

²⁸ Mehmet İnbaşı, *Ukrayna'da Osmanlılar, Kamanıçe Seferi ve Organizasyonu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2004, s. 219-221; İşbilir, *a.g.e.*, s.311.

²⁹ Bu rakam toplamda 593.550 akçe etmektedir.

³⁰ *MŞS.*, 12, s. 22.

³¹ *MŞS.*, 13, s. 104.

uygulamaları çok yaygınlaşmıştır. XVII. yüzyıl ortalarında hazineye giren gelirlerin hemen hemen yarısı bedellerden sağlanmaktaydı.³²

Girit seferi için hazinenin ihtiyaç duyduğu nakit finansmanının sağlanması için kazalardan muhtelif tarihlerde nakdi bedeller istenmiştir. 12 Şaban 1060 / 31 Temmuz 1651 tarihli fermanda içinde Manastır şehrinin de bulunduğu kazalardan belirli miktarlarda akçe göndermeleri istenmiştir. Buna göre Manastır şehrinden 120.000 akçe tahsil edilerek İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir.³³

Paşa sancağında bulunan kadılıklara gönderilen diğer bir emirde isimleri sayılan bazı tarım ürünleri ile değirmenlerden alınacak olan vergileri belirliyordu. 7 Zilkade 1062 / 10 Ekim 1652 tarihli fermanda devletin belirlediği tarım ürünlerinin taraf-ı miriden ahz ve kabz olunmak üzere hazineye aktarılması isteniyordu. Ayrıca bölgede bulunan bütün değirmenlerden yıl yürür değirmenlerin her bir gözünden senede 80'er akçe ve altı ay yürürlerinden 40'ar akçe toplanarak hazine-i amireye aktarılması emrediliyordu.³⁴

b.3. Kürekçi Bedeli Akçesi

Donanma gemilerinde kullanılan kürekçilerin sefere gelmemeleri veya gemilerde kürek çekmek için yeterince personel bulunamaması durumlarında devlet bedel-i kürekçi akçesi talep etmekteydi.³⁵ 12 Cemaziyelevvel 1063 / 10 Nisan 1653 tarihinden gönderilen bir fermanda Manastır kazası ve diğer isimleri sayılan kazalardan bedel-i kürekçi akçelerinin serian ve aceleten toplanarak hazine-i amireye irsal ve teslim edilmesi emredilmiştir.³⁶

³² Feridun Emecen, "Bedel", *D.İ.A.*, C. V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 301.

³³ *MŞS.*, 12, s. 20.

³⁴ *MŞS.*, 13, s.104-105.

³⁵ M.A. Ünal, *a.g.e.*, s. 424.

³⁶ *MŞS.*, 13, s. 200.

b.4. Ordu Bedeli Akçesi

Nakdi olarak toplanan paraların diğer bir kısmını ordu bedeli akçesi oluşturmaktadır. 10 Şevval 1060/ 26 Eylül 1651 tarihinde gönderilen emirde Manastır ve ona bağlı kadınlıklardan ordu bedeli akçesi istenmiştir. Bedel olarak 2 yük 57.000³⁷ akçenin muaccelen toplanması emredilmiştir. Levazım-ı sefer ve kalyonların mühimmatı için gerekli olduğu belirtilen bedelin hızlı bir şekilde İstanbul'a ulaştırılması da özellikle ifade edilmiştir.³⁸

c. Genel Emirler

Seferin devam ettiği yıllarda devlet ihtiyaç duyduğu her türlü levazımın giderilmesi için ülke geneline şamil olmak üzere emirler göndermiştir. Genellikle bir eyalet, bir ya da birkaç sancak veya yol güzergâhı dikkate alınarak hazırlanan bu emirlerde doğrudan bir şehir için sorumluluk yüklenmemiş, bir bütün olarak belirlenen bölgeye emir gönderilmiştir. Devlet teminini emrettiği aynı veya nakdi mükellefiyetin yerine getirilmesinden bölgeyi sorumlu tutmuştur. Bu sorumluluk dahilinde şehirler de kendi imkanları nispetinde ihtiyaçların giderilmesine katkı sağlamıştır. Bu anlamda Manastır şehri de hiç şüphesiz devletin ihtiyaç duyduğu her türlü talebe katkı sağlamıştır.

c.1. Asker Toplama ile İlgili Emirler

Bu emirler arasında Girit seferi için görevlendirilen askerlerden geride kalanların olup olmadığının araştırılması ve askerlerin Gelibolu'da toplanarak kaçakların önlenmesi³⁹, Rumeli'deki sol kol kadınlıkları ve alaybeyilerine hitaben gönderilen bir fermanda kürekçi temini ve bunların Ağrıboz'da toplanmaları emri⁴⁰, Rumeli'nin sağ ve sol kolunda bulunan sancakbeyleri, kadılar, mirmiran ve mirliya

³⁷ 1 Yük 100.000 akçeye verilen isimdir. Bkz., M.A. Ünal, *a.g.e.*, s.739. Bu şekilde ifade edilen toplam meblağ 257.000 akçe etmektedir.

³⁸ MŞS., 12, s.23.

³⁹ MŞS., 10, s. 30-31.

⁴⁰ MŞS., 11, s. 75, 86, 87, 91, 92, 93, 94, 95.

mütesellimlerine gönderilen ve harçlıkçıyız diyerek sefere gitmeyen erbab-ı tımar ve zueamanın acil olarak sefere iştiraklerini ve bu askerlerin Benefşe'ye gelmesini emr eden ferman⁴¹ gibi çeşitli askeri emirleri ihtiva eden fermanlar gönderilmiştir.

c.2. Savaş Malzemesi Nakli ile İlgili Emirler

Savaş esnasında kullanılacak olan tüfenklerin ve topun ateşlenebilmesi için gerekli olan top yuvarlakları ile barut-ı siyahın Selanik'ten İskenderiye Limanına nakledilmesi ve donanma için asker celb edilmesini isteyen bir ferman gönderilmiştir.⁴²

c.3. Nakdi Emirler

Girit seferinde muhafız görevinde bulunan askerlerin mevacicleri için vergilerin toplanması istenmiştir. Yine seferde bulunan askerlerin mevacicleri için ayrıca toplanan 140 kese akçenin de acilen gönderilmesi emredilmiştir⁴³.

c.4. Nehaif Hizmeti Emri

Çanakkale boğazının Venedikliler tarafından ablukaya alındığı zamanlarda Çanakkale'de kale inşa edilen kalenin kerestelerini biçmek için bıçkıcı gönderilmesi⁴⁴ emredilmiştir.

Sonuç

Askeri harekâtların başarıya ulaşmasında sefer organizasyonlarının önemi tartışmasız bir gerçektir. Savaş öncesi sefer organizasyonun kusursuz bir şekilde hazırlanması ve lojistik desteğin iyi kurgulanmış olması savaşın başarısını hazırlayan en önemli faktörlerden biridir. Osmanlıların askeri harekâtlarındaki başarılarının en önemli sebeplerinden birisi de bu organizasyonun güçlü bir şekilde

⁴¹ MŞS., 13, s. 51

⁴² MŞS., 18, s. 75- 81.

⁴³ MŞS., 13, s. 138-145.

⁴⁴ MŞS., 12, s. 13.

kurulmuş olmasıdır. Nitekim 24 yıl devam eden bir savaşın organizasyonunu sağlamak oldukça zordur.

Devlet savaş için gerekli olan bütün ihtiyaç ve mühimmatını tedarik etmek ve bunları zamanında cepheye intikal ettirmek mecburiyetindedir. Bu sebeple ülke genelinde adeta bir seferberlik ilan edilmiştir. XVII. yüzyılın en önemli askeri hareketlerinden biri olan Girit adasının fethi Osmanlılar açısından bir prestij meselesi haline gelmiştir. Nihayet bütün gayret ve çabalar neticesinde Kandiye kalesi alınarak adanın fethi tamamlanmıştır.

Kaynakça

a. Arşiv Kaynakları

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi'nden Temin Edilen Belgeler: *10 Numaralı Manastır Şer'iyye Sicili*; *11 Numaralı Manastır Şer'iyye Sicili*; *12 Numaralı Manastır Şer'iyye Sicili*; *13 Numaralı Manastır Şer'iyye Sicili*; *18 Numaralı Manastır Şer'iyye Sicili*; *19 Numaralı Manastır Şer'iyye Sicili*; *20 Numaralı Manastır Şer'iyye Sicili*

b. Araştırma ve İnceleme Eserler

Adıyeke, Nuri, “Girit savaşları ve Birleşik Hristiyan Orduları”, *Türkler*, C.IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 738-746.

Barkan, Ömer Lütfi, “Avarız”, *İ.A.*, C.II, (5. Baskı), MEB Yayınları, Eskişehir 2001, s. 13-19.

Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire*, TTK, Ankara 1992.

Çağ, Galip, *16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı Hakimiyetinde Manastır*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2010.

Emecen, Feridun, “Bedel”, *D.İ.A.*, C.V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 301.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Yay. Haz. Yücel Dağlı vd., C.V, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

- Gülsoy, Ersin, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1300-1600)*, C.I, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.
- İnalcık, Halil, *Devlet-i A'liyye, Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, C.II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- İnalcık, Halil, *Devlet-i A'liyye, Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, C.III, (2. Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- İnbaşı, Mehmet, *Ukrayna'da Osmanlılar, Kamanice Seferi ve Organizasyonu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2004.
- İşbilir, Ömer, "Nüzul", *D.İ.A.*, C.XXXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 311-312.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı*, Eren Yayıncılık, (2. Baskı), İstanbul 1990.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.I, (3. Baskı), MEB Yayınları, İstanbul 1983,
- Prifti, Kristaq, "Manastır", *D.İ.A.*, C.XXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 562-563.
- Selçuk, Hava, *Şer'iyye Sicillerine Göre Kayseri Sancağı ve Girit Seferine Katkısı (1645-1669)*, Kaytam Yayınları, Kayseri 2008.
- Tukin, Cemal "Girit", *D.İ.A.*, C.XIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 85-93.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, 3/1, TTK, (8. Baskı) Ankara 2011.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011.

BOSNA SANCAĞI'NDA YAPILAN KALE TAMİRLERİ (1705-1715)

Repairs to the Castles in the Sanjak of Bosnia (1705-1715)

Eyüp Kul*

Özet: Bosna, Osmanlı Devleti'nin, Avusturya sınırında stratejik sancaklarından birini oluşturmaktadır. XVI. yüzyılın sonlarında Avusturya ile yapılan savaşlar sırasında önemi giderek artan Bosna Sancağı'ndaki askeri tedbirlere, XVII. yüzyılın başlarında kapudanlıklar da dâhil edilmiştir. II. Viyana kuşatmasının ardından 16 yıl süren savaş sırasında, Bosna'daki şehir ve kaleler, yoğun mücadelelerin yaşandığı bölgelerden olmuştur. Karlofça anlaşması ile tesis edilen barış döneminde, öncelikle sınır tespit çalışmaları yapılmış, akabinde ise savaş sırasında yıkık ve harabeye dönüşen şehir ve kalelerde imar faaliyetleri yürütülmüştü. Bu çalışmada, bölgedeki Müslüman ahalinin güvenliğinin tesisi, savaş sırasında topraklarını terk ederek muhacir konumuna düşmüş ahalinin geri döndürülmelerini temini ve sancak dâhilinde üretim çalışmalarının eski haline getirilmesi için alınan tedbirler üzerinde durulmuştur. Yayçe, Dobor, Saraybosna, Novi, Bihke ve Bihke kaptanlığına tabi Terşice, Derzenik ve İzacak kalelerinde yapılan imar çalışmaları değerlendirilmiş, ayrıca çalışmalar sırasında görev alan personel, usta ve işçi ile sancak dâhilindeki kazalarının katkıları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Bosna Sancağı, Kale tamiri, Osmanlı Devleti

Abstract: Bosnia was one of the strategic sanjaks of the Ottoman Empire in the Austrian border. Besides the military measures, kapudanlıks, or captaincies, emerged in the Sanjak of Bosnia whose importance was gradually increasing during the wars on Austria in the late 16th century. During the battle lasting for 16 years after the second siege of Vienna, fierce fighting broke out in the districts and castles in Bosnia. In peacetime initiated by the Treaty of Karlowitz, borders were determined, then the districts and castles destroyed during the battle were reconstructed. In the present study, we emphasized on the maintenance of security of the Muslim community living in this area, the provision of immigrants' return to their land they had to abandon during the war, and the precautions taken to restore the production within the sanjak. Reconstruction of Yayçe, Dobo, Sarajevo, Novi, Bihke and Terşice, Derzenik, İzacak castles subject to the Bihke captaincy was evaluated and contributions of personnel, masters, workers and districts, which are subject to the sanjak, to the reconstruction were also stressed.

Keywords: Bosnia Sanjak, Repairs to the Castle, Ottoman Empire

* (Yrd.Doç.Dr.); Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Rize/Türkiye, e-mail: eyupkul@gmail.com.

Giriş

Osmanlı arşiv vesikalarında; “sunur-ı İslamiye”¹, “sugur-ı İslamiye”², “intiha-i serhadd”³, “serhadd-i İslamiye”⁴ ve “serhadd-i mansure”⁵ şeklinde tarif edilen Bosna, Fatih Sultan Mehmed tarafından 1463 yılında fethedilmiştir.⁶ Fethin ardından oluşturulan Bosna Sancağı, Bosna Eyaleti teşekkül edene kadar Rumeli Eyaleti’ne bağlı kalmıştır. 5 Eylül 1580 tarihli bir beratla, Bosna sancakbeyi vazifesinde bulunan Ferhad Bey’e, “paşa” unvanı verilmiş, 800.000 akçe gelir ile Bosna Beylerbeyliği’ne tayin edilmiştir. Böylelikle Osmanlı Devleti’nin orta Avrupa’daki sınırını oluşturan Bosna Eyaleti kurulmuş, Rumeli ve Budin eyaletlerinden ayrılan bazı sancaklar yeni kurulan eyalete dâhil edilmiştir.⁷

XVII. yüzyıl başlarında Bosna Sancağı, bugünkü Bosna topraklarının büyük bir kısmı ile Bosna-Hersek sınırları dışında güneydoğuda Zveçan ve kuzeybatıda Bihke (Bihaç)’i kapsıyordu. Bosna Eyaleti sınırları Bosna, Hersek, Ki-

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA.) *Maliyeden Müdevver Defterler* (bundan sonra MAD.), 4355, s.208.

² BOA., MAD., 4355, s.404.

³ BOA., MAD., 4355, s.409.

⁴ BOA., MAD., 4355, s.414.

⁵ BOA., MAD., 4355, s.416.

⁶ “...bu mübârek seferde dört vilâyeti feth ve istihlâs idüp sancak-beği ve kâdılar nasb idüp, ma’âdinleri üzre emînler konulub re’âyâya cizye-i şer’î vaz’ olundu...”, Tursun Bey, *Târih-i Ebü’l-Feth*, Haz. A. Mertol Tulum, İstanbul 1977, s.128; İdris-i Bitlisi, *Heşt Behişt VII. Ketibe (Fatih Sultan Mehmed Devri 1451-1481)*, Haz. Muhammed İbrahim Yıldırım, Ankara 2013, s.165; M. Hüdai Şentürk, *Kühû’l-Ahbâr (Fatih Sultan Mehmed Devri 1454-1481)*, C. II, Ankara 2003, s.124-125.

⁷ Eyaletin sancakları Bosna, Hersek, Kilis, Pojega, Orahovitsa, Kırka (Lika) ve İzvornik’ti. Hatice Oruç, “15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı”, *OTAM*, S.18, Ankara 2005, s.251, 253. Prof. Dr. Zafer Gölen’in de ifade ettiği gibi, Bosna’daki yer isimleri kâtibe göre farklılık arz etmektedir. Bu nedenle makale içindeki yer isimlerin kullanımında arşiv vesikalarının-
daki yazılımları tercih edilmiştir.

lis, İzvornik, Pojega, Pokrač ve Kırka sancaklarından müteşekkildi.⁸ Bu yüzyıl boyunca vilayet hududunda ciddi bir değişim meydana gelmemekle birlikte, yüzyılın başlarında Pojega, Pokrač, Bosna, Kırka, Kilis ve Hersek kaptanlıkları kurulmuştu. Kaptanlıkların vazifeleri sınır ve iç kesim olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Sınırdakiler, serhaddi muhafaza ve müdafaa etmek, dâhildekiler ise yolları eşkıyalardan korumak ve bulundukları çevrede umumi asayiş tesis etmekle vazifelendirilmişti.⁹

Habsburglarla 1593-1606 yıllarında arasında yapılan uzun savaşlar, Bosna'da yapıyı derinden sarsmış, merkezden gönderilen yöneticiler de dengelerin bozulmasına neden olmuştu. Bu olumsuzluklar yerli mütegalibelerin güçlenmesine, toprakların bir kısmının bunların ve sipahilerin eline geçmesine sebebiyet vermiş, dolayısıyla sınır boylarındaki kapudanlıklar da kontrolden çıkmıştı.¹⁰

1683 yılında gerçekleştirilen II. Viyana kuşatması, Osmanlı tarihinde önemli bir merhale noktasını teşkil etmektedir. 16 yıl dört cephede devam eden savaşta ağırlıklı olarak Avusturya'ya karşı mücadele edilmişti. Sultan II. Mustafa'nın tahta çıkışı ile başlayan 1695 ve 1696 yıllarındaki savaşlarda Avusturya'ya galebe çalınmış, fakat 1697 yılında Zenta'da ağır bir mağlubiyet yaşanmış, bunun akabinde de 1699 yılında Avusturya, Venedik, Lehistan ile Karlofça ve 1700'de ise Rusya ile İstanbul anlaşması yapılmıştı.

⁸ Behije Zlatar, "Bosna Sancağı'nın 1604 Tarihli Detaylı Nüfus Sayımının Bosna Tarihi Araştırmalarındaki Önemi", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi Bildiriler (21-23 Kasım 2012 İstanbul)*, C. I, Ankara 2013, s.696.

⁹ Bosna Sancağı'nda tesis edilen kaptanlıklar; Gradiška, Dubiça, Yasenovac, Kostayniça, Banaluka, Novi, Gvozdanski, Gorička, Yezersko, Kamengrad, Krupa, Bujim, Cazin, Ostrojac, İzaçić, Stiyena, Todor Novi, Peçigrad (Mihal Pekler), Prekovrška, Bihaç, Zaskrad, Zablje, Dreznik, Brekovića ve Trzaç idi. Adem Hanciç, "XVII. Yüzyılda Bosna Eyaletinde Sınır Karakollarının Teşkilatı Hakkında", *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler (23-28 Eylül 1985)*, İstanbul 1986, s.269.

¹⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Bosna: 1287 Hicrî/1870*, Yay. Haz. Hamit Pehlivanlı, Ankara 2014, s.xiv.

Karlofça'nın imzalanmasıyla, Osmanlı Devleti büyük toprak kaybına uğradığı gibi, kuzey-batı ve güney sınırında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Karlofça'ya göre Osmanlının Bosna Eyaleti'ndeki sınırı Bossut suyunun Sava'ya karıştığı yerden Brot Kalesi'ne kadar uzanan Sava Nehri'nin oluşturduğu hatla tayin edilmişti. Sınırın tespiti için Osmanlılar ve Avusturya tarafından birer heyet belirlenmiş, bölgedeki kaleler yerinde tespit ve teftiş edilerek Eylül 1700'de Bosna vilayeti hududnâmesi tamamlanmıştı. 10 bölümden oluşan hududnâmeye göre;¹¹

1- Genel olarak Bossut suyunun Sava Nehri'ne karıştığı yerde biten Sirem hududundan sonra, Bosna hududunun Una'nın¹² Sava Nehri'yle birleştiği noktaya kadar Sava Nehri'nin oluşturduğu kısım

2- Bosna hududunun Una Nehri ile tayin edilmiş kısmı

3- Osmanlı-Avusturya sınırının teşkilinde karşılaşılan en büyük ihtilaf olan Novi arazisi ve sair yerlerin sınırları

4- Vranograč Kalesi arazisi hudutları

5- Kalduşalar ve kadimden harabe olan Podzavizad kalelerinin Glina ve Rayna nehirleri arasındaki arazilerinin sınırı

6- Korona Nehri ötesindeki kaleler ile harap halde bulunan kalelerin akıbeti

7- Korona Nehri'nin beri yakasında İzacık ve Bihke kalelerinin karşısında yer alan Pleşoviça yaylası hududu

¹¹ BOA. *Bâb-ı Âsafî Düvel-i Ecnebiye Defterleri*.903; BOA. MAD. 4157; Hududnâme, Turan Gökçe tarafından yayınlanmıştır. bkz., Turan Gökçe, "1699-1700 Tarihli Bosna Vilâyeti Hududnâmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XVI, İzmir 2001, s.75-76.

¹² Una Nehri, Hırvatistan-ı Osmanî tabir olunan Bihke Sancağı'nın güney cihetinden çıkıp kuzeye, ardından da kuzeydoğuya aktıktan sonra Bosna ile Avusturya-Macaristan arasındaki hududu teşkil ederek Sava Nehri'ne karışmaktadır. Ergün Hasanoğlu, "Bosna-Hersek Yâhud Osmanlıların Alsas-Loren'i", *Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C.IV, S.1, Temmuz 2015, s.143.

8- Orşça, Lapisa ve tahrip edilen Ostruşça-i Atik kaleleri arazilerinin sınırını teşkil eden yayla sınırı

9- Reayadan ve zirai faaliyetlerden boş olan Sırp nahiyesinin hudutları

10- Hırvat taraflarının sınırı, belirlenmişti. Bunun haricinde hudutnâmenin sonuna ilave edilmiş olan dört bölümde de, Avusturya'nın Osmanlıya teslim etmiş olduğu kaleler, Sava Nehri üzerindeki gümrükler, Avusturya'dan Bosna Eyaleti'ne işleyecek yollar ve bu yollarda seyahat etmenin şartları tespit edilmişti.

Bosna Sancağı'nda, savaş dolayısıyla devlet düzeni sarsılmış ve sancak dâhilinde karışıklıklar meydana gelmişti.¹³ XVIII. yüzyılın başlarında eyalet dâhilinde 3.000 timarda 6.000 ila 7.000 arasında sipahi vazifeliydi.¹⁴ Hudutnâmenin imzalanmasını müteakip bölgenin stratejik ehemmiyeti, serhaddin yeniden tanzimi, bölgedeki askerlerin durumu ve kalelerin akıbetinin tespiti Osmanlı Devleti'nin temel görevi olarak¹⁵ görülmüş, eyalet dâhilinde Bosna valisi aracılığıyla keşif ve tespit çalışmaları yapılmıştır. Nitekim Bosna Sancağı'nda yapılan keşif, imar ve tamirat faaliyetleri arşiv vesikalarında "...Bosna serhadlerine takviyet ve bais-i kuvvet ve imâr-ı memleket ve hali arazilere raiyyet iskân..."¹⁶ şeklinde açıklanmıştır. Kayıтта belirtildiği üzere bölgede yapılacak faaliyetlerin amacı; sınır güvenliğini artırmak ve takviye etmek, sancağın imar edilmesini sağlamak, savaş nedeniyle çiftlik ve arazilerini terk eden, köylerin boşalmasına neden olan ahalinin topraklarına iskân ettirilmesini sağlamaktır. Bosna valisinin arzları üzerine derhal harekete geçilmiş, sancak dâhilindeki kalelerde çalışma yapılmıştır.

¹³ "...Bosna Eyaleti, esna-yı cenk ve cidalde nizâm-ı ahvaline külli ihtilal tarı olmuş memleket olmağla...", BOA., *Mühimme Defterleri* (bundan sonra MD).114, Evail-i Ramazan 1116/28 Aralık 1704-6 Ocak 1705, s.435.

¹⁴ Enes Pelidija, *Bosanski Ejalet Od Karlovačkog do Požarevačkog Mira 1699-1718*, Sarajevo 1689, s.90.

¹⁵ BOA., MD., 114, s.140.

¹⁶ BOA., MAD., 4355, 18 Zilkade 1116/14 Mart 1705, s.208.

1. Sancak Dâhilinde Yapılan Kale Tamirleri

Ehemmiyetine binaen geniş coğrafi alanlarda yapılması planlanan imar ve tamir işleri muhtemel bazı sıkıntıları da beraberinde getirmiş, bir yandan para ve işçi tedariki için çalışma yapılırken bir yandan da sancak dâhilindeki küçük kalelerde onarım yapılmıştı. Sancağa bağlı Seniçe adlı palanga ağaçtan olması nedeniyle çürümüş ve çardakları da yıkılmıştı. Palanganın “metin ve müstahkem” bir hale getirilmesi Bosna valisi Vezir İbrahim Paşa’ya havale edilmişti.¹⁷ Bununla birlikte sınır hattındaki gelişmelerde yakından takip edilmişti.

Una Nehri, iki devlet arasında sınır kabul edilmiş, gerek Avusturya gerekse Osmanlıların nehir boyunca ve nehrin gerisinde yer alan kalelerdeki personel ve mühimmat ile ilgili kararlar alınmıştı. Osmanlılar, savaş bölgesinde devlet düzenini tesis etmek ve sınır güvenliğini sağlayabilme adına ahidnâme şartları içinde hareket etmeye dikkat etmişti. Nitekim Kamengrad Kazası, Ostruşça kaptanlığına tabi ve Una, Kona ve Korana nehirleri gerisinde ve hududa yakın Çetire?, Yodrobered ile Reste, Horyan ve İştörlük adlı kalelerin boş ve harabe halde olmaları üzerine harekete geçilmiş, kalelerin onarılması, muhafız konulması ve sınıra raiyyet iskânına gayret gösterilmişti.¹⁸ Kargir kalelerin tamiri için Bosna halkının yardımına ihtiyaç duyulmuş, gerekli neccar, mimar ve ırgat Saraybosna ve eyalet dâhilindeki diğer kazalardan karşılanmıştı.¹⁹

¹⁷ 770 kuruşluk keşif bedeli çıkarılmış fakat 500 kuruşun yeterli olacağı Bosna defterdarı Mehmed tarafından arz edilmiş, para cülus-ı hümayun akçesinden havale edilmişti. “*Bosna Sancağı’nda Seniçe palangası ağaçtan olmağla çürüyüb çartakları münhedim...*”, BOA., MAD., 4355, 6 Safer 1117/30 Mayıs 1705, s.234.

¹⁸ Çetire Kalesi için 3.500, İştörlük, Horyan, Yodrobered ile Reste kaleleri için ise ayrı ayrı 500’er kuruştan 1.500 kuruş olmak üzere 5.000 kuruş gönderilmişti. BOA., MAD., 4355, 18 Zilkade 1116/14 Mart 1705, s.208.

¹⁹ Ücretler Bosna valisi tarafından karşılanacaktı. “*...ianet-i vilâyete muhtaç olub ve iktiza eden neccerân Bosnasaray’ında ve gayri de bulunan yerlerde lazım gelen ücretleri haber iden vali-i Bosna yedinden verilmek...*”, BOA., MAD., 4355, 18 Zilkade 1117/3 Mart 1706, s.208.

Osmanlı Devleti, Avusturya'nın sınır boyunda yaptığı askerî faaliyetleri yakından takip etmişti. Hududnâme'ye göre Una Nehri'nin Avusturya tarafındaki beş küçük taş kalenin atıl ve boş halde kalması kararlaştırmıştı. Buna rağmen kalelerin istihkâmlarının güçlendirilmesi üzerine İbrahim Paşa kethüdası, Bosna alaybeyi ve serhat kulları ve Avusturya heyeti ile kalelerde inceleme yapılmıştı. Kalelerin terk edilmediği, top, cephan ve askerî personelin bulunduğu anlaşılmış, bu durumun Osmanlı sınır hattında emniyeti yok edeceği ve güvenlik zafiyeti doğuracağı Ostruşça ile Una, Korana ve Kona nehirleri gerisindeki kale ve palanga ağaları tarafından bildirilmişti. Müfettiş olarak görevlendirilen Mustafa'dan bölgedeki beş kale ve bu kale karşısında Osmanlı sınırları içinde yer alan Çetire?, Yodrobered ile Reste, Horyan ve İştorlik kaleleri hakkında rapor hazırlayarak bildirilmesi talep edilmişti.²⁰ Yaklaşık iki ay sonra mübaşir Mustafa'ya yeni bir emir daha gönderilerek bölgenin yeniden teftişi istenmişti.²¹

Bosna Eyaleti'nde de yapılması planlanan büyük imar işleri öncesinde para ve usta tedariki hususunda sorunlar yaşanabileceği değerlendirilmişti. Bütün sıkıntılara rağmen eski Bosna beylerbeyi İbrahim Paşa, eyaletteki onarım faaliyetlerinin üstesinden gelinebileceğini arz etmiş, bunun üzerine yeni vali Osman Paşa'ya para ve işe refakat edecek mübaşir gönderilmişti. Valiye "...eyâlet-i mezbûrede vaki' kal'adan ibtida-yı emirde ta'mir oluncak Bihke ve Ehlune ve Ostruşça-i Atik kal'aları vesair mühim ve muktezi-i düşman mukabelesinde vaki' kal'alar olub tevki'-i Teâlâ bir gün evvel tâmir ve termimi muktezi..." olduğu, yani özellikle eyalet dâhilindeki Bihke, Ehlune ve Ostruşça-i Atik kaleleri ile sancak dâhilin-

²⁰ "...Nemçe tarafından tahliye ve hali üzere terk olunmağçün karar verilmişken yine tahliye olunmayub tob ve cebehâne ve neferatı içinde olmağla serhadd-i mansuremin adem-i emniyetine bais olduğun...", "...kal'aların istihkamı ahidnâme-i humayumunda cevaz vardır ancak istihkamdan men' olunmağla bir dürlü istihkam verilmemiştir...", BOA., MD., 115, Evasıt-ı Cemaziye'l-evvel 1118/20 Ağustos 1706, s.99.

²¹ BOA., MD., 115, Evasıt-ı Receb 1118/18-28 Ekim 1706, s.147.

deki imar faaliyetlerinin bir an önce bitirilmesi gerektiği tembih edilmişti. Validen "...ta'miri ne tarikle olur ve kerastesi ne mahalden gelmelüdür ve taş ve kireç vesair lazımesi kemâl-i dikkat ile malûm olduktan sonra iktiza eden masarifi ne mikdar üzre..."²² olacağı hususlarında keşif çalışması yapılması istenmişti.

Küçük ve orta büyüklükteki palanga ve kale tamiratlarının yanı sıra Bosna Sancağı dâhilinde ve sancağın savunulmasında büyük önem arz eden, daha büyük kalelerin de yıkılan yerlerinin tamir ve tadilatının yapıldığı, ehemmiyetine ve ihtiyacına göre ek binaların inşa edildiği ve devlet düzeninin tesisine gayret gösterildiği anlaşılmaktadır.

a. Novi Kalesi

Una Nehri kıyısında ve Avusturya sınırına yakın bir kale olan Novi, II. Viyana kuşatması ardından Avusturya'ya karşı yapılan mücadelelerde büyük hizmetlerde bulunmuş, savaş sırasında tamamen harap olduğu için tahliye edilmişti. Avusturya sınırının ve Müslüman ahalinin güvenliğinin tesisi için tamiri ile Bosna beylerbeyi Vezir İbrahim Paşa²³, Yayçe, Banaluka ve Kostayniçe kazaları ahalilerini görevlendirmişti. Fakat adı geçen kaza halkı Banaluka karhanesine hizmet et-

²² BOA., MAD., 4355, 12 Receb 1117/30 Ekim 1705, s.392. Hacı İbrahim Paşa, 22 Kasım 1703 tarihine kadar Rumeli Beylerbeyi idi. Muhtemelen 1703 yılının son ayı ya da 1704'ün ilk ayında Bosna beylerbeyliğine atanmıştı ve 16 Şubat 1704'de Bosna valisiydi. Osman Paşa ise 5 Temmuz 1706'da Bosna valisi olarak kaydedilmiştir. Orhan Kılıç, *18.Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihâtı*, Elazığ 1997, s.95-96. Kale tamirâtı ile ilgili belgelerde, Osman Paşa'ya 30 Ekim 1705 tarihinde hüküm gönderdiği görülmektedir. Bu kayıtlar Osman Paşa'nın 1705 yılı içerisinde Bosna valisi vazifesine devaâ ettiğini göstermektedir.

²³ Bosna muhafızı Vezir İbrahim Paşa, 4.407,5 kuruş keşif bedeli çıkarmış fakat Yayçe ve Banaluka kazaları ahalileri ile azeban ağaları ittifakıyla 3.000 kuruş olarak kaydedilmişti. "*Bosna Eyaleti'nde vaki' nehr-i Una ya-lısında Çasar hududuna karib olan Novi kal'ası tahliye ve düşmân-ı İslam'a munzic olub lakin bi'l-küllîye harab olduğundan...*", BOA., MAD., 4355, 14 Rebiü'l-evvel 1117/6 Temmuz 1705, s.274.

mekle yükümlüydü ve işlerinin ağır olması nedeniyle kale yapımında çalışmalarının mümkün olamayacağını ifade etmişlerdi. Bunun üzerine Yayçe, Banaluka ve Kostayniçe sakinleri yerine Novi'ye yakın Gölhisar ve Travnik kazaları halkı vazifelendirilmişti.²⁴ Gölhisar ve Travnik kaza ahalileri, nefer ağaları ve mübaşir Osman Ağa tarafından yapılan çalışmalar neticesinde 3.000 kuruş harcanarak kalenin büyük bir kısmı tamir edilmiş, ağır kış şartları üzerine çalışacak işçi ve usta bulunamamış, dört tabya ve tophane tamiri tehir edilmişti. Geri kalan işin 3.000 kuruş ve Gölhisar ile Yenipazar kazaları ahalileri desteği ile bitirilmesi için Bosna valisine hüküm gönderilmişti.²⁵

b. Hodidid (Saraybosna) Kalesi

Bosna Sancağı ve eyalet merkezi kuruluşundan itibaren farklı merkezlere sahip olmuştur. 1552 yılına kadar Saraybosna, idari merkez görevi görmüş, bu tarihten 1640 yılına kadar Bosna valileri askerî amaçlarla Banuluka'da oturmuş, akabinde artan Habsburg baskısı üzerine idarî merkez yeniden Saraybosna'ya nakledilmişti. 17 Ekim 1697'de Avusturya başkomutanı Prens Eugene liderliğindeki Habsburg kuvvetleri hisarsız bir şehir olan Saraybosna'ya kadar ilerleyip, şehri 120 camisi ile birlikte yakmıştı.²⁶ İstiladan büyük zarar gören Saraybosna'nın yaralarını sarmak, ihtiyaç duyulan yeni ve daha güçlü bir idarî merkez için eyaletin başkenti Travnik'e

²⁴ “Yayçe ve Banaluka ve Kostayniçe kazalarının reâyâsı Banaluka karhânesine hidmete ta'yin olunub işleri ağır olmağla kal'a binasına iktidarları olmayub ancak yine Novi'ye karib Gölhisar ve Travnik kazaları ahalileri Novi Kal'ası ta'mirine bizzat inayet eylemek...”, BOA., MAD., 4355, 22 Şevval 1117/6 Şubat 1706, s.274.

²⁵ “...tophâneleri henüz bina olunmayub ve kış eyyamı olmağla ferd dâhil olmayub kış eyyamları mürur etmekle nâ-tamam olan dört tabya...”, BOA., MAD., 4355, 16 Zilhicce 1118/21 Mart 1707, s.274.

²⁶ Zafer Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek (Siyasî, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Durum)*, Ankara 2010, s.53-54; *Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Nu.7, Ankara 1992, s.11.

nakledilmişti.²⁷ Nitekim bu mücadele sırasında Hodidid (Saraybosna) Kalesi de ciddi hasar almış ve harabeye dönmüştü. Arşiv belgelerinde kale ilgili olarak "...istilâ-yı küffârda nisvan ve sıbyân-ı ümmet-i Muhammediden nice kimesne tahassun ve kebir-i 'adadan necat bulub salim olduklarından gayri kal'a-i mezbûrda tahassunları sebebi ile perakende olan medine-i mezbûre ahalisinin..."²⁸ şeklinde bir açıklama bulunmaktadır. Bu kayda göre Hodidid, Avusturya işgali sırasında Müslüman kadın ve çocuklar ile halkın sığındığı ve düşmandan kurtulduğu bir kale idi. Keza Saraybosna'da ikamet eden halk istila üzerine kaleye sığınmış ve göçmen durumuna düşmüştü.

Keşif sırasında kale duvarlarının büyük bölümü ile kulelerinin dış kısmının yeniden inşası, kale mescidi ve suyunun tamirinin gerektiği tespit edilmişti. Düşman birlikleri Saraybosna'yı Randak? adı verilen boğazdan gelerek kuşatmıştı. Yeni bir saldırı girişiminin haber alınması, şehrin ve Müslüman Boşnakların korunması amacıyla boğaz boyunca iki kargir kulenin inşa edilmesi elzemdi. Çivi ve kereste gibi malzemeler ile neccar ve ırgat gibi amele ücreti için 3.000 kuruşun yeterli olacağı hesaplanmıştı. Masraflar, refah durumuna göre Saraybosna'daki neccar, esnaf, âyân-ı vilâyet ve şehir sakinleri tarafından karşılanacak, hazineден ödeme yapılmayacaktı. Nitekim kale onarımı sırasında Saraybosna'ya tabi nahiyelerdeki ahali 4.000'er kantar kireç ve kum yardımıyla bulunmuştu.²⁹

²⁷ Novili Ömer Efendi, *Tarih-i Bosna Osmanlı-Habsburg Savaşları (1736-39)*, Haz. Fatma Sel Turan, İstanbul 2016, s.20.

²⁸ "*Nefs-i Bosna'da vaki' olub harabe müşerref...*", BOA., MAD., 4355, 5 Zilhicce 1117/20 Mart 1706, s.314.

²⁹ "...kal'a ve kullelerin ta'mir ve termimi sükkân-ı vilâyetin tarâf-ı hallerine bais-i maslahat olub i'lamın üzre miriden bir şey verilmeyub...", BOA., MAD., 4355, 5 Zilhicce 1117/20 Mart 1706, s.314.

c. Dobor Kalesi

Kalenin 441 zira³⁰ duvarı, iki kule ve bazı mevzileri yıkılmıştı. Nefer ağası dahi savaş dolayısıyla görevini bırakarak kaleyi terk etmişti. Kalenin 416 kuruş ve 1 zolota ile tamir olunacağı hesap edilmiş, iş bitiminde askerî personel takviyesi Bosna valisi Osman Paşa'dan istenmişti.³¹

d. Yayçe Kalesi

Kale sağlam ve müstahkem bir özelliğe sahipti. Kale ile ilgili "...hin-i iktizada civarında olan ümmet-i Muhammedin me'va (sığınılacak yer) ve melceti (sığınılacak yer) olmağla..." şeklindeki kayıttan Bosna Müslümanlarının savaş sırasında kaleye sığındıkları anlaşılmaktadır. Hududnâmenin imzalanması akabinde yapılan incelemede iç kaledeki mescit ile bir de ambarın yıkıldığı Bosna muhafızı Osman Paşa, Yayçe kadısı Abdullah, şehrin âlim, salih, imam, hatip ve alaybeyi tarafından kayıt altına alınmıştı. Ambar için 23.036, iç kaledeki mescidin 4.400 olmak üzere 27.806 akçeye tamir olacağı alaybeyi, mimar ve bilirkişiler tarafından tespit edilmiş, derhal 9.736 akçe ile 150 kuruş gönderilmişti.³²

Orta düzeydeki kalelerin tadilatının ardından Avusturya-Osmanlı hudut boyunda yer alan sancak dâhilindeki büyük kalelerin de onarılması için keşif çalışması yaptırıldığı görülmektedir. Bu doğrultuda Avusturya ile yaşanan savaşta harap hale gelen Banaluka, Ehlune ve Bihke kalelerinin keşif işi Bina Emini Mehmed Ağa'ya tevdi edilmişti. Zikredilen kaleler Bosna Sancağı hududundaydı ve "...Bosna muhafazası için ihya olunması..." mühim bir mevzu idi. Mehmed Ağa'dan Bihke Kalesi keşfini bir an önce bitirilerek Banaluka ve Ehlune kalelerine hareket etmesi, bu kalelerin de eksikliklerini içeren raporu hazırlaması, daha sonra ise "...ne mikdar

³⁰ Bir zira ortalama 54,04 cm'dir. Walther Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, İstanbul 1990, s.67.

³¹ BOA., MAD., 4355, 9 Zilkade 1118/12 Şubat 1707, s.400.

³² BOA., MAD., 4355, 12 Cemaziye'l-evvel 1118/22 Ağustos 1706, s.393.

tob ve havan (ve) cebehâneye muhtaç...” olduğu hakkında bilgi vermesi istenmişti.³³

e. Bihke Kalesi

Kale zemini düz ve kayadan oluşturulmuştu ve etrafı hendekle çevriliydi. Hendek ve zemin, küfeki taşından yapılmıştı.³⁴ Arşiv belgelerinde “sugur-ı islamiyeden” ve “...Bosna serhaddinin sedd-i sedidi...” olarak tarif edilmekteydi. Müslümanları korumak vazifesi gören kale, Una Nehri ile çevriliydi ve Avusturya ile yapılan uzun savaş döneminde Macar askerleri tarafından iki defa muhasara edilmiş, ciddi manada tahrip olmuştu.³⁵

Bosna Eyaleti’nin en uç noktasını teşkil etmesi nedeniyle onarımına özen gösterilen Bihke Kalesi, 1707-1708 ve 1713-1716 yılları arasında iki kez tamir edilmiş, ikinci tamirat sırasında Bihke kaptanlığına tabi Derzenik, Terşice ve İzacık kaleleri de elden geçirilmişti.

e.1. 1707-1708 Tamirâtı

Kale üzerinde ilk tamir girişimi eski Bosna muhafızı Vezir Halil Paşa tarafından yapılmış fakat bu onarım akim kalmıştı.³⁶ Kalenin eksikliklerinin tespiti ve bu noksanlıkların giderilmesi için Bihke kadısı Hasan İstanbul’a arzda bulunmuştu. Bunun üzerine Bina emini olarak “...emekdar ve kar-güzar ve dindar ve müstakim...” dergâh-ı ali serçavuşlarından

³³ “...yanında olan mimar ile Banaluka ve Ehlune kal’alarına varub iktizası üzre ta’mire muhtaç olan mahallerinde görüb ve tekrar ma’rifet-i şer’ile keşf ve defter eyleyüb...”, BOA., MAD., 4355, 20 Cemaziye’l-ahir 1119/18 Eylül 1707, s.404.

³⁴ BOA., MAD., 4355, s.410.

³⁵ “...etrafını Una suyu dimekle maruf nehr-i azim ihata etmiş imareti müstelzim ve muktezi olub bundan akdem vaki’ olan muharebe esnasında küffâr-ı duzâh-ı kirârın iki defa muhasarasında harab olub...”, BOA., MAD., 4355, s.404; “...cenk ve cidal esnasında Macarînin iki def’a muhasarasından harab...”, BOA., MD., 115, s.283.

³⁶ “...sabıka Bosna muhafızı Vezir Halil Paşa bir mikdar ta’mir edüb...”, BOA., MAD., 4355, 27 Muharrem 1119/30 Nisan 1707, s.404; Vezir Halil Paşa, bu tarihte müteveffa olarak kaydedilmiştir. BOA., MD., 115, Evahir-i Muharrem 1119/23 Nisan-3 Mayıs 1707, s.283.

Mehmed Ağa görevlendirilmiş, mimar olarak Ahmed Ağa atanmış³⁷, Bosna alaybeyi, sancaktaki emin, zaim ve timar mensupları da Mehmed Ağa'ya yardımla sorumlu tutulmuştu.³⁸ Masraflar hazineden karşılanacak, yeterli miktarda amele, araba ve kamur atları tedariki ve gerekli koordinasyon Bosna muhafızı Vezir Osman Paşa tarafından yapılacaktı.³⁹

Tablo 1: Bihke Kalesi Tamiri İçin Hazırlanan Keşif Raporu

Yeniden Yapılan Yerler ile Tamir Edilen Kısımlar	Masraf (Akçe/Kuruş)
Yeniden yapılması planlanan kargir balyemez top tabya	417.200
Kanlı Kule'den Mahmud Bey tarafına kadar olan kale duvarı ve kargir tabya	208.720
Feyzullah Paşa kulesi ile Nevşe? Kalesi arasında yapılacak kargir tabya	219.720
Aşağı Hisar'da Büyük, Beyzade ve Cedid kule ile cephan kapısı kemeri ve diğer tamirler	14.140
Mahmud Bey hanesi köşesinden Una Nehri suyuna varılan orta yerde bir kule ve altında kemerli kapı, başka imar işleri ile bir çerh (mancınık)	264.100
Una Nehri kaynağından kale içinde sandığa su getirilmesi için kazılacak hendek	71.830
Toplam	1.486.710/12.389

Keşif raporundan Bihke Kalesi'nde Kanlı, Feyzullah Paşa ile Aşağı hisarda Büyük, Beyzade ve Cedid kule olmak üzere beş kule ismi tespit edilmektedir. Balyemez top tabya, kargir tabyalar, cephan kapısı, mancınık ile Una Nehri kaynağından kaleye su getirilmesi için hendek kazılması planlanmıştı. En büyük masraf balyemez top tabyanın yapımında harcanacaktı. Kalenin tamirâtı için keşif bedeli 1.486.710 akçe/12.389 kuruş olarak tahmin edilmişti.

³⁷ BOA., MAD., 4355, 27 Muharrem 1119/30 Nisan 1707, s.404.

³⁸ BOA., MD., 115, s.283.

³⁹ BOA., MAD., 4355, 27 Muharrem 1119/30 Nisan 1707, s.404. Keşfin ardından hazineden 4.000, Üsküp ve Köstendil cizyesinden 6.000 olmak üzere 10.000 kuruş havale edilmişti. BOA., MAD., 4355, 16 Muharrem 1119/19 Nisan 1707, s.406; BOA., MD., 115, Evahir-i Muharrem 1119/23 Nisan-3 Mayıs 1707, s.283.

Bihke Kalesi'nin onarımı için gerekli malzemeler kale neferleri ile Bihke kaptanlığına tabi zabıtlardan tedarik edilecekti. Fakat kalede ve kaptanlıktaki alet-edevatlar yeterli gelmemiş, Belgrad Kalesi'ndeki cephaneden tedarik edilmesi yoluna gidilmişti. Belgrad'dan sevk edilecek malzemelerin mekkari atlarına yüklenmesi ve Bihke'ye gönderilmesi ile Belgrad muhafızı ve Belgrad Kalesi cebecibaşı vazifelendirilmişti.⁴⁰

Tablo 2: *Belgrad Cephanesinden Bihke Kalesi'ne Sevk Edilen Alet-Edevat*

Alet İsmi	Adet
Macari Balta	100
Külünk	100
Çapa	50
Keser ve Kabza	100
Demir Küskü	20
Battal Çekiç	100
Destere	100
Demir kama	300
Demir kürek	300
Ağaç kürek	2000
Kantar	2

Belgrad'dan istenilen aletler arasında balta, külünk, çapa, keser, kabza, çekiç, küskü, destere, kama, ağaç ve demir kürekler gibi inşaat işinde kullanılan malzemeler yer almaktaydı. Belgrad'dan sevk edilen alet-edevatlar sadr-ı ali ağalarından İbrahim Ağa tarafından Bihke Kalesi'ne teslim edilmişti.⁴¹

Kalenin tamiri ile görevlendirilen Mehmed ve Ahmed ağalar, İstanbul'dan Bosna'ya hareket etmişti. İstanbul'dan Bihke'ye yapılan seyahat sırasında Bina Emni Mehmed

⁴⁰ "...iktiza eden mühimmât-ı mezkûru kal'a-i mezbûre cebehânesinde mevcud olmayub...", "...Belgrad Kal'ası cebehânesinden ifraz...", BOA., MAD., 4355, 27 Muharrem 1119/30 Nisan 1707, s.405.

⁴¹ Malzemeyi teslim alanlar Bihke kadısı, Bina Emni Mehmed Ağa ve Kale Dizdarı Hacı Durak Ağa idi. BOA., MAD., 4355, 22 Zilkade 1120/2 Şubat 1709, s.405.

Ağa'ya 15, Mimar Ahmed Ağa'ya ise üç adet mekkari bargiri tahsis edilmişti.⁴² Mimar Ahmed Ağa, Yenikale'nin tamiri için vazifelendirilmiş, Yenikale'ye giderken aldığı emir üzerine İstanbul'a dönüş yapmadan Bihke Kalesi tamiri için hareket etmişti. Bina emini ve mimara harcırah tahsis edilmiş ve yol masrafları için ödeme yapılmıştı.⁴³

Bina Emmini Mehmed Ağa ve Mimar Ahmed Ağa'nın Bihke'ye hareketleri sırasında yeterli miktarda çalının kesti-rilmesi ve taş sevki, kireç kapılarının temizlenmesi ve kireç harkı için yardımda bulunulması için Bosna muhafızı Osman Paşa, Bihke kadısı ve Bihke sancağı alaybeyi ve kale neferi zabitlerine emir gönderilmişti.⁴⁴

Tablo 3: *Neccar, Irgat, Araba ve Diğer Usta Sayıları ve Ödemeler (1707-1708)*

Neccar			Irgat		
Kaza	Nefer	Ücret	Kaza	Nefer	Ücret
Foyniçe	79	59.000	Akhisar	45	63.000
Mostar	36	39.900	Gölhisar	14	22.000
Bihke	12	48.600	Novi	8	11.200
Nevesin	21	44.100	Kamengrad	8	11.200
Banaluka	7	18.200	Yayçe	29	40.600
Berçe	10	21.000	Koniçe	31	41.075
Kreşova	14	1.400	Mostar	6	6.300
Mahmud Bey	7	9.800	Visoka	25	25.000
Arabalar			Nevesin	3	3.150
			Berçe	10	3.000
Kaza	Kantar	Ücret	Diğer	30	9.000
Kamengrad	12.5	51.625	Aracılardan	30	9.000

⁴² 18 mekkari bargirine günlük üçer kuruştan 54 kuruş verilmiştir. BOA., MAD., 4355, Selh-i Muharrem 1119/3 Mayıs 1707, s.405.

⁴³ Mehmed Ağa'ya 1.500, Ahmed Ağa'ya ise 350 kuruş ödenmiştir. BOA., MAD., 4355, 27 Muharrem 1119/30 Nisan 1707, s.406.

⁴⁴ "...hark oluna gelen mahalden kifayet mikdarı çalı kırdırılıb ve kireç kapuları tathir ve cümleleri dahi bulunan mahallerden ihraç ve taş ihracı ve kireç harkına mübaşeret olunmak üzere Bihke alaybeğisi ve kal'a-i mezbûr zabitleri neferatıyla ta'yin...", BOA., MAD., 4355, 23 Muharrem 1119/26 Nisan 1707, s.405.

Ključ ve Gölhisar	15	60.900	Diğer Ödemeler		
Kostayniçe ve Novi	14	50.960	Ustalar	Nefer	Ücret
Yayçe	15	60.900	Taş ustası	25	38.450
Akhisar	68,5	278.110	Demir ustası	4	14.080
Dumna	15	58.800	Mutemet	23	155.173
Belirtilmemiş	14	6.860			

Çeşitli kazalardan 186 neccar ile 239 ırgat tedarik edilmiş ve sırasıyla 242.000 ve 244.525 akçe ödenmişti. En fazla neccar Foyniçe'den, ırgat ise Akhisar'dan getirilmiştir. Nec-carlara ırgatlardan yaklaşık % 21 daha fazla ücret ayrılmıştır. Malzeme naklinde kullanılmak üzere 154 araba alınmış ve bu arabalara 568.155 akçe tahsis edilmiştir. Ödemelerde dikkat çeken husus ise neccar, ırgat ve araba ücretlerinin kazalara göre farklılık arz etmesidir. Taş ve demir ustası ile mutemette ise 207.703 akçe ödenmiştir.

Bosna valisi Halil Paşa devrinde yapılan ve zamanla atıl duruma düşen bir tabya, keşifte belirlenen üç tabyanın içi-nin doldurulması ile Ostruşça kaptanı Osman, Ostruşça-i Atik kaptanı Salih, diğer kale ve palanga kaptan ve nefer ağaları⁴⁵, Una Nehri'nden getirilecek su için yapılacak hendeğin taşla-rını kırmak ve temizlemek için Bosna alaybeyi ile sancaktaki zaim ve timar sahipleri görevlendirilmiştir.⁴⁶

Keşifte belirtilen tabya, kule, kemer, kapı ve mancınık gibi onarımların yapıldığı İstanbul'da yapılan hesap kesimin-den anlaşılmaktadır. Neccar, ırgat, kireç yakıcı, demir ustası ve mutemet ücreti ile araba bedeli, demir ve ağaç masrafı, yol ücreti ve mimar ve bina emininin Bihke'de ikamet esnasın-daki harcamaları için 6569,5 kuruş ödenmişti. Çavuşbaşı Mehmed Ağa'da 3.430,5 kuruş artmış, 1.500 kuruşu hazineye

⁴⁵ BOA., MD., 115, Evasıt-ı Receb 1119/7-17 Ekim 1707, s.342.

⁴⁶ "...kal'a-i merkümenin iktiza eden ebniye ve tamirine ve bir sudan bir suya varınca hafır fermanım olan hendeğin tathirinde ve taşlarının kırıl-ması hizmetinde...", BOA., MD., 115, Evasıt-ı Receb 1119/7-17 Ekim 1707, s.342.

iade edilmiş, geri kalan miktar ise Mehmed Ağa'nın şahsi masrafına ve onarım sırasında tedarik ettiği ameleye verdiği ücrete karşılık kabul edilmişti.⁴⁷

İnşa faaliyeti devam ederken, bir yandan da asker için gerekli zahirenin Bosna Eyaleti'ndeki kazalardan tedarik edilerek kalede muhafaza altına alınması planlanmıştı. İstanbul'dan Saraybosna'ya ulaşan emir üzerine toplanan mahkeme de darının büyük kısmının pazara indirilmesi, geri kalanının ise ambarlara konulmuş olması nedeniyle tedarikinin mümkün olmadığı dile getirilmişti. Ayrıca "...vakt-i hasad olduğundan reayanın ekseri orak biçmeğe ve harman döğmeğe..." gitmiş olması nedeniyle reayaya zorluk çıkarmamak adına erzakın teslim tarihinin bir sonraki hasat zamanına tehir edilmesi istenmiş fakat hasat mevsiminin uzak olması nedeniyle istek kabul edilmemişti.⁴⁸ Nitekim gönderilen ikinci emir üzerine darının hazırlandığı ve Bihke'ye sevk edildiği görülmektedir. Nakledilen erzak ambara sığmamış, zahirenin ziyan olmaması için büyük bir ambar yapımı kararlaştırılmıştı.⁴⁹ Kale zabiti ve ağalarının arzı dikkate alınarak yapılan ambarın genişliği 2.667 zira idi. Ferhadpaşazade Mustafa

⁴⁷ BOA., MAD., 4355, 27 Zilkade 1119/19 Şubat 1708, s.408.

⁴⁸ Her yükü 100 vukiyye olmak üzere 4.000 yük darı (120.000 İstanbul kilesi) toplanacak, yük başına 80'er sağ akçe olmak üzere nakliye bedeli olarak 6.000 kuruş ödenecekti. Zahirenin naklinde kullanılmak üzere bargir ve araba tedariki Bosna valisi ve eyalet kadılarına havale edilmiş, zahire sevkine nezaret etmek üzere Lütfullah ile yol güzergâhı üzerindeki kale dizdarları ve nefer ağaları görevlendirilmişti. "...*yeni tarının zamanı dahi karib olmağla...*", BOA., MD., 115, Evasıt-ı Cemaziye'l-ahir 1120/27 Ağustos-6 Eylül 1708, s.672.

⁴⁹ Ambar yapımı için gerekli 250 kuruş havale edilmişti. BOA., MAD., 4355, Şehr-i Şaban 1120/Ekim-Kasım 1708, s.408. Mustafa Paşa'nın, Bosna'ya atama tarihi kesin olmamakla birlikte, Bosna Sancağı'na yapılan 28 Temmuz 1708 tarihli alaybeyi tevcihi, arzı üzerine gerçekleşmiş, 20 Mayıs 1709'da eski Bosna beylerbeyi olarak isimlendirilmişti. Orhan Kılıç, *Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı*, s.96. Ferhadpaşazade ailesine mensup, Hasan ve Mehmed adlarında çocuğu olduğu anlaşılan Mustafa Paşa'ya, 1708 yılı sonlarında Bihke Kalesi askerlerine verilmek üzere zahire gönderilmişti. "...*sabıka Bosna beğlerbeğisi iken müteveffa Ferhadpaşazade Mustafa Paşa...*", Mustafa Paşa, Bosna beylerbeyliği vazifesi sırasında vefat etmiştir. BOA., MAD., 4355, s.408.

Paşa'nın başlattığı inşaa işi çocukları Hasan ve Mehmed beyler tarafından neticelendirilmişti.⁵⁰

e.2. 1713-1716 Tamirâtı (Bihke ve Bihke Kaptanlığına Tabi Terşice, Derzenik ve İzacak Kaleleri)

Bihke, Terşice, Derzenik ve İzacak kalelerinin bazı mevzilerinde zamanla yıkıntılar meydana gelmiş ve tamirine karar verilmişti. Onarım masrafları Bosna beylerbeyi Ahmed Ağa'ya havale edildiği gibi sadr-ı ali ağalarından Abdurrahman Ağa da mübaşir tayin edilmişti.⁵¹ Bihke Kalesi'nin yıkılan bazı mevzileri, parmaklık, cephane ve tabya binası için 5.181,5 ve kaptanlık dâhilindeki üç kale için 5.786,5 kuruş keşif bedeli çıkarılmıştı. Mübaşir Abdurrahman Ağa'ya İstanbul'dan hareketi sırasında 4.000 kuruş tahsis edilmişti. Ayrıca Bihke Sancağı dâhilindeki kale ve palanga neferleri taş ve kireç naklinde çalışmakla vazifelendirilmişti. Yine Abdurrahman Ağa'nın İstanbul'dan bölgeye ulaşmasından evvel kireç fırınlarının hazır edilmesi işi de, Bihke mutasarrıfı, kadı, kaptan, dizdar, diğer ağalar, âyân-ı vilâyet ve iş erlerinden istenmişti.⁵² Taş ustalarınca Bihke Kalesi çevresindeki 7.360 zira hendeğin temizlenmesi için 1.500 kuruş ücret ödenmesine karar verilmişti.⁵³

⁵⁰ "...sabıka Bosna beğlerbeğisi iken müteveffa Ferhadpaşazade Mustafa Paşa Bihke Kal'ası'na miri darı nakl eyledükde atik anbarı kifayet etmedüğünden...", BOA., MAD., 4355, 18 Ramazan 1123/30 Ekim 1711, s.408.

⁵¹ BOA., MAD., 4355, 3 Cemaziye'l-ahir 1124/8 Temmuz 1712, s.409.

⁵² Hasan ve Mehmed beyler, öncelikle Banaluka Kalesi muhasebesini görmüş, akabinde de Bihke Kalesi içindeki büyük ambarın muhasebesini dâhil etmişti. "...Bihke Kal'ası ve kapudanlığına tabi kal'a ve palanga neferatları cümlesi taş ve kireç nakli vesair hidmette bizzat mevcut bulunub ittımam hidmet eylemek şartıyla ta'yin ve me'mur olmalarıyla...", BOA., MAD., 4355, 6 Cemaziye'l-ahir 1124/11 Temmuz 1712, s.409.

⁵³ "Bihke Kal'ası'nın zemini düz ve kaya olub ve etrafı hendek ve nehr-i Una cereyan etmekle hendeğinin tathiri dahi muktezi olub hendek ve zemini küfeki olmağla...", BOA., MAD., 4355, 21 Zilhicce 1126/28 Aralık 1714, s.410.

Tablo 4: *Bihke, Terşice, Derzenik ve İzacık Kaleleri Keşif Raporu (1713-1716)*

Kale	Yapılan Yerler	Masraf (Akçe/Kuruş)	Toplam Ücret (Açe/Kuruş)
Bihke	Bazı mevzi ve duvarların yenilenmesi	505.180	621.900
	Mahmud Bey Kulesindeki cephane (İç kalede Fethiye Camii yakınında) ve tabya	116.720	
Derzenik	Bazı mevzi, duvar ve cephane	1.762,5	5.786,5
İzacık	Bazı mevzi, duvar, kule	1.550	
Terşice	Bazı mevzi, duvar, tabya ve büyük kule	2.474	
Toplam			10.969

Tabloda da görüldüğü üzere Bihke Kalesi duvarları, bazı mevziler ile iç kalede Fethiye Camii yakınındaki Mahmud Bey kulesindeki cephane ile tabyanın yenilenmesi planlanmıştır. Bihke kaptanlığına bağlı yerlerde ise genel olarak mevzi yapımı, duvar örme işi ve kuleler inşa edilecekti. Ayrıca Derzenik'teki cephanenin de onarımı için ücret tahsis edilmişti.

Avusturya-Osmanlı sınırını teşkil eden Una Nehri üzerinde yer alan bu kalelerin bir an önce onarımı elzem olarak görülmüştü. Tamir ve bina işleri 1713 yılında başlamış, üç yıl sonra 1716'da tamamlanmıştı.

Tablo 5: *Neccar, Irgat ve Öküz Arabaları (1714)*⁵⁴

Kaza	Neccar	Irgat	Kaza	Araba
Saraybosna /Saray Başmimarı	30	30	Akhisar	5
Mostar	20	20	Göhlisar/ Klyuç	10
Teşne	10	10	Teşne	5
Foça	10	10	Yayçe	5
Foynice	10	10	Ehlune	10

⁵⁴ BOA., MAD., 4355, 7 Muharrem 1125/3 Şubat 1713, s.410.

Nevesin	10	5	Kemangrad	5
Berçe	5	5	Dobne	5
Kreşova	5	-	Kostay- niçe/Novi	5
Toplam	100	90	Toplam	50

Saraybosna başmimarı ve sekiz kazadan 100 neccar ve 90 ırgat talep edilmişti. Keza öküz arabası alınan kaza sayısı ise yedi idi. Gönderilecek neccarlara günlük 50'şer çürük akçe ve ırgata ise günlük 25'er akçe ödenecekti. Öküz arabalarına, araba için günlük 70'er çürük akçe tahsis edilmişti.⁵⁵ Mostar Kazası'ndan 20'şer neccar ve cerahor da adı geçen kalelerin tamiratında görevlendirilmiş fakat Mostar'ın Bihke Kalesi'ne "baid" yani uzak olmasını ileri süren cerahor ve neccarlar bu görevden muaf tutulmalarını talep etmişti.⁵⁶ Bu istek Bihke Kalesi'nin serhatte olması ve güvenliğin tesisindeki ehemmiyeti dikkate alınarak kabul edilmemiş, derhal sevkleri için Bosna valisi, kadısı, Ostruşça-i Atik kale kaptanı ve nefer ağalarına emir gönderilmişti.⁵⁷ Keza 50 öküz arabası da kifayet etmemiş, bunun üzerine Istar-ı Eflak Kazası'ndan günlük 70'er çürük akçeden 50 adet öküz arabası ve günlük 50 akçeden 50 adette neccar ve her birine 25'şer akçe olmak üzere 50 kamur bargiri istenmişti.⁵⁸ Amele içinde yeni taleplerde bulunulmuştu. Kaptanlarının nezaretinde Ostruşça'dan 350, Klyuç'tan 150 ve Belgradçık'dan 50 olmak üzere 550 nefer ırgat sevki için hüküm yazılmıştı.⁵⁹ Yeniden bir alım

⁵⁵ "...neccarın beher neferine yevmi ellişer çürük akçe ve ırgadın dahi her neferine yigirmi beşer çürük akçe ücretleri...", BOA., MAD., 4355, 10 Muharrem 1125/6 Şubat 1713, s.410.

⁵⁶ BOA., MAD., 4355, 10 Şaban 1125/1 Eylül 1713, s.410.

⁵⁷ BOA., MAD., 4355, 24 Rebiü'l-ahir 1126/9 Mayıs 1714, s.414.

⁵⁸ BOA., MAD., 4355, s.410-412.

⁵⁹ BOA., MAD., 4355, 10 Muharrem 1125/6 Şubat 1713, s.412. Havale kulesi, Cisir-i Kebir Kalesi'nin karşıdaydı ve daire şeklinde 2.800 zira taş duvar binası tamiri için emir gönderilmişti. Ostruşça-i Atik ahalisinden 300 kişi Ostruşça kaptanlığına tabi bu kulede duvar yapımında çalışmaktaydı ve bu nedenle Bihke'deki hizmetten muaf tutulmak istemişlerdi. BOA., MAD., 4355, 15 Rebiü'l-evvel 1125/11 Nisan 1713, s.412. Fakat bu istek kabul edilmemiş, 300 neferin derhal Bihke Kalesi'ne gitmesi emredilmişti. "...Ostruşça-i Atik kapudanlığından üç yüz nefer ta'yin olunmuşken Havale Kal'ası'nı yapmak bahanesiyle...", "...Bihke kal'ası serhadda olub lüzumu

daha yapılmış, Bihke etrafındaki kazaların her birinden 25 çürük akçe olmak üzere ırgat ve 50'şer çürük akçe olmak üzere neccar talep edilmişti.⁶⁰ Ayrıca taş naklinde ve diğer işlerde kullanılmak üzere istenilen arabalara 70'er çürük akçe ödenmişti.⁶¹ Bu kayıtlardan imar faaliyeti için yapılan keşif raporunun özensiz ve plansız olarak hazırlandığı, onarıma başlanması sırasında meydana gelen birçok eksiklikten anlaşılmaktadır.

olmağın kapudan ve zabitanı ile mean kal'a-i mezbûrun binası hizmetinde üç yüz nefer gelüb bizzat hizmet olmak üzere ta'vin ve me'mur...", BOA., MAD., 4355, 24 Rebiü'l-ahir 1126/9 Mayıs 1714, s.414.

⁶⁰ BOA., MAD., 4355, 24 Rebiü'l-evvel 1125/20 Nisan 1713, s.413.

⁶¹ BOA., MAD., 4355, 24 Rebiü'l-evvel 1125/20 Nisan 1713, s.413.

Tablo 6: *Neccar, Irgat ve Öküz Arabaları (1715 ve 1716)*

1715 YILI				1716 YILI				
Kaza	Neccar	Irgat	Araba	Kaza	Neccar	Irgat	Araba	Kireç Yakıcı
Saraybosna	30	30	-	Kostayniçe/Novi	-	-	10	-
Mostar	30	30	-	Belgradçık nâm-ı di- ğer Alamuç	-	-	10	-
Koça	10	10	-	Foça	10	20		-
Foyniçe	10	15	-	Foyniçe/ Kreşova	10	20		-
Nevesin	10	10	-	Nevesin	15	10	6	-
Berçe	10	10	-	Berçe	10	10		-
Kraşova	5	5	-					-
Nevesil	-	15	-	Teşne	-	10		-
Akhisar	-	15	11	Akhisar	15		20	-
Yayçe	-	-	5	Yayçe	-	-		5
Nova	-	-	20	-	-	-	-	-
Göhlhisar Klyuc	-	15	16	-	-	-	-	-
Kamengrad	-	-	10	-	-	-	-	-
Nobe	-	-	8	-	-	-	-	-
Ehlune	-	-	20	-	-	-	-	-
Toplam	105	155	90		60	70	46	5

1715 yılında yapılması planlanan onarım için daha titiz bir çalışma yapılmış, baharda yeniden başlayacak çalışmalarda usta, ırgat ve arabanın hazırlanması ve bir problem yaşanmaması için eyalet dâhilindeki birçok kazaya hüküm yazılmıştı. Bir önceki yıla göre neccar sayısında önemli bir değişiklik meydana gelmemekle birlikte ırgat sayısı 155'e, araba sayısı ise 90'a çıkarılmıştı. Tamiratın bitirildiği son yıl olan 1716'da ise neccar, ırgat ve araba sayıları iş yoğunluğu dikkate alınarak hemen hemen yarı yarıya azaltılmıştı. Bu yıl içinde Yayçe'den beş adet kireç yakıcı ustası talep edilmişti. Bu bilgilerden insan gücü ve araba tedarikinde nispeten ekonomik canlanma ve imar işlerin devamını sağlamak gayesiyle eyalet dâhilindeki pek çok kazadan talepte bulunulmuş olduğu da anlaşılmaktadır.

Nitekim 1715 yılı içinde kargir duvar ve dam yapılmış, onarım sırasında lazım olan alet-edevat için 250 kıyye demir satın alınmış, ayrıca Una Nehri kıyısına da bir bent yapılmıştı.⁶² Bihke ve Bihke kaptanlığına bağlı kalelerin eksik kalan kısımlarının tamiratına ertesi yılda devam edilmişti. 1716 yılı içinde sevki planlanan usta ve işçilerden bir kısmı Bosna'daki nuhans madeninde ve Banaluka Kalesi tamirinde çalıştığından Bihke'ye gelememişti. Bunun üzerine bazı kazalardan 142 öküz arabası, 100 neccar, 142 ırgat ve beş kireç yakıcı ile ücreti peşin ödenen 650 nefer kale eri tutulmuş, ayrıca 60'ar neccar ve ırgat ile 96 öküz arabası Bosna beylerbeyi Hacı Mustafa nezaretinde sancak dâhilindeki yerlerden ve Saraybosna'dan ücreti karşılığı toplanarak Bihke'ye sevk edilmişti.⁶³ Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere bölgedeki madenler

⁶² Kargir duvara 643.050, dama 17.680 akçe ödenmiş, 250 kıyyelik demir aleti alınmış ve duvar, dam ve demire toplamda 5.000 akçe tahsis edilmiş, ayrıca bent için 202,5 kuruş ödenmişti. Bu yıl içinde yapılan harcama miktarı ise 665.730 akçe/5.750 kuruştur. BOA., MAD., 4355, 26 Rebiü'l-ahir 1127/1 Mayıs 1715, s.415.

⁶³ "...kazaların bazıları Bosna'da zuhur eden nuhans madenine ve bazıları dahi Banaluka Kal'ası binası tekmline...", BOA., MAD., 4355, 26 Rebiü'l-ahir 1127/1 Mayıs 1715, s.416. Amele, araba ücreti ile tabya, kargir

ve devam eden kale tamirleri nedeniyle usta, işçi ve taşıma araçlarının tedarik edilmesinde sıkıntılar yaşanmıştı.

Bihke Kalesi ve Bihke kaptanlığına tabi kalelerdeki tamirat işi 1713-1716 yılları arasında üç yıl devam etmiştir. Tamir esnasında Emin Abdurrahman Ağa'ya 18.218 kuruş gönderilmiş, hesap kesim sırasında 2.800 kuruşluk açık olduğu tespit edilmişti. 1715 yılında çıkan yangın sırasında kerestenin 663 kuruşluk kısmı yanmış ve yeniden alım yapılmıştı.⁶⁴ Abdurrahman Ağa'nın masrafları ve yangın dolayısıyla yapılan alımlar dikkate alınarak hesap kapatılmıştı.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin orta Avrupa'daki sınırını oluşturan Bosna Sancağı, fethini müteakip askerî garnizon özelliğine sahip olmuştu. Avusturya-Osmanlı sınırında yer alan Una Nehri, her iki devlet için gerek iktisadî gerekse askerî öneme sahipti. Serhaddin daha iyi savunulması gayesiyle XVII. yüzyıl başlarında oluşturan kaptanlıklarda, II. Viyana kuşatması sonrasında çetin savaşlar meydana gelmişti. Una Nehri, Karlofça anlaşmasında iki devlet arasındaki sınırın ana noktasını oluşturmuştu. Hududnâme ile kesin sınırları tespit edilen bölgede, özellikle de kaptanlıklara dâhil alanlarda askerî amaçlı faaliyetlerde bulunulmuş, bu doğrultuda sancak sınırları içinde pek çok kale de inşa ve onarım yapılmıştı. Genel olarak tamir işleri, kale onarımı ve ihtiyaca göre kalelere yeni ilaveler yapılmasını kapsamaktaydı. En büyük tamir faaliyeti Bihke Kalesi'ndeydi. Kale tamiri ile görevli personelin keşif çalışmasında titiz davranmadığı, tamirat sırasında ortaya çıkan eksikliklerden anlaşılmaktadır. Sancak merkezi Saraybosna ile Yayçe gibi bazı kaleler, savaş sırasında Boşnakların

cephane ve kale duvarları için 5.550 kuruş gönderilmişti. BOA., MAD., 4355, 29 Rebiü'l-ahir 1128/22 Nisan 1716, s.416.

⁶⁴ 6 Cemaziye'l-ahir 1124/11 Temmuz 1712 tarihinde 4.000; 27 Cemaziye'l-ahir 1125/21 Temmuz 1713'de 4.000 ve 21 Rebiü'l-ahir 1126/6 Mayıs 1714'de 1.500, hendek tamiri için de 4.468 kuruş gönderilmişti. "...kerastesinden altı yüz altmış üç kuruşluk mühimmatı ihrak olmağla...", BOA., MAD., 4355, 21 Cemaziye'l-ahir 1129/12 Haziran 1716, s.417.

sığındığı merkezlerdi. Novi ise Avusturya ile yapılan savaşta istilaya uğramış ve önemli hizmetler görmüştü. Bütün bu imar faaliyetleri, ciddi bir organizasyonu gerektirmiş, Bosna valileri nezaretinde İstanbul'dan sevk edilen mimar ve bina emini denetiminde onarım işleri yerine getirilmişti. Neccar, ırgat ve kireç yakıcı gibi insan kaynağı ile malzeme naklinde istifade edilen araba ve diğer alet-edevatların toplanmasında yerel idareciler de katkı sunmuştu. Eyalet sınırlarındaki birçok kalenin tadilatının aynı zamana denk gelmesi, usta, işçi ve paranın tedarikinde sıkıntıya neden olmuştu. Keza bölgedeki madenler ve karhanelerde çalışan işçilerin, kale tamirine sevkleri de karşılaşılan diğer bir problemdi. Bütün bu zorluklara rağmen sancakta ikamet eden Müslümanların kalelerin ihyasında bedenî, nakdî ve aynî yardımları söz konusuydu. Muhakkak ki, imar işleri bölge ekonomisine katkı sunmuştu. 1716 yılında Avusturya üzerine yapılan Varadin seferi ve akabinde meydana gelen mücadeleler, kalelerin tamirinin ne kadar elzem olduğunu ortaya koyması bakımından kayda değerdir.

Kaynakça

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Maliyeden Müdevver Defterler: 4157, 4355.

Bâb-ı Âsafî Düvel-i Ecnebiye Defterleri: 903.

Mühimme Defterleri: 114, 115.

2. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

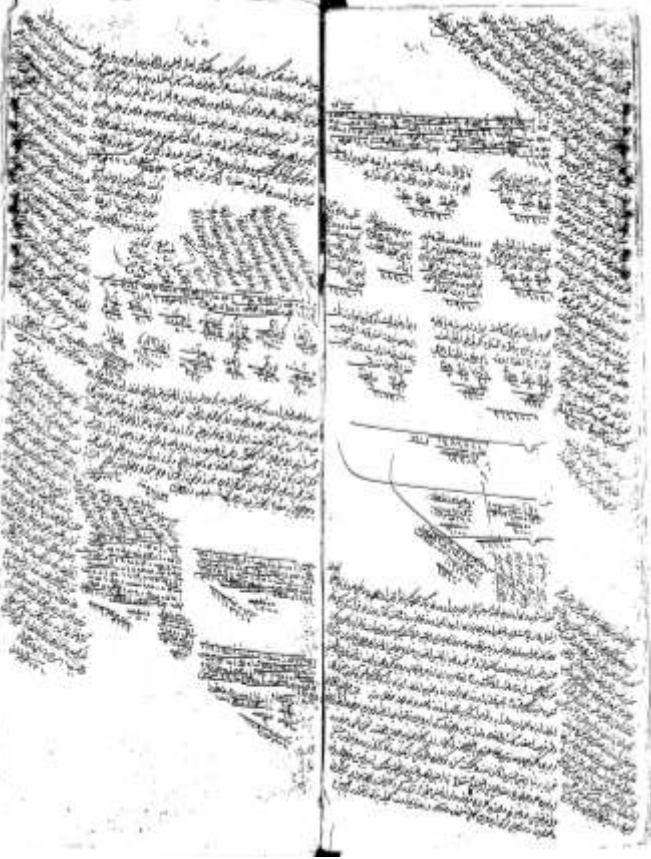
Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Nu.7, Ankara 1992.

3- Kitap ve Makaleler

Gökçe, Turan, “1699-1700 Tarihli Bosna Vilâyeti Hudednâmesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XVI, İzmir 2001, s.75-104.

Gölen, Zafer, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek (Siyasî, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Durum)*, Ankara 2010.

- Hancıç, Adem, “XVII. Yüzyılda Bosna Eyaletinde Sınır Karakollarının Teşkilatı Hakkında”, *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler (23-28 Eylül 1985)*, İstanbul 1986, s.263-270.
- Hasanoğlu, Ergün, “Bosna-Hersek Yahud Osmanlıların Al-sas-Loren’i”, *Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C.IV, S.1, Temmuz 2015, s.139-150.
- Hinz, Walther, *İslam’da Ölçü Sistemleri*, Çev.Acar Sevim, İstanbul 1990.
- İdris-i Bitlisî, *Heşt Behişt VII. Ketibe (Fatih Sultan Mehmed Devri 1451-1481)*, Haz. Muhammed İbrahim Yıldırım, Ankara 2013.
- Kılıç, Orhan, *18.Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin İdari Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ 1997.
- Novili Ömer Efendi, *Tarih-i Bosna Osmanlı-Habsburg Savaşları (1736-39)*, Haz. Fatma Sel Turan, İstanbul 2016.
- Oruç, Hatice, “15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı”, *OTAM*, S.18, Ankara 2005, s. 249-271.
- Pelidija, Enes, *Bosanski Ejalet Od Karlovačkog Do Požarevačkog Mira 1699-1718*, Sarajevo 1689.
- Sâlnâme-i Vilâyet-i Bosna: 1287 Hicrî/1870*, Yay. Haz. Hamit Pehlivanlı, Ankara 2014.
- Şentürk, M. Hüdei, *Künhü’l-Ahbâr (Fatih Sultan Mehmed Devri 1454-1481)*, C. II, Ankara 2003.
- Tursun Bey, *Târîh-i Ebü’l-Feth*, Haz. A. Mertol Tulum, İstanbul 1977.
- Zlatar, Behije, “Bosna Sancağı’nın 1604 Tarihli Detaylı Nüfus Sayımının Bosna Tarihi Araştırmalarındaki Önemi”, *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi Bildiriler (21-23 Kasım 2012 İstanbul)*, C. I, Ankara 2013, s.695-697.

Resim: Bosna Sancağı Dâhilindeki Bihke Kalesi'nin Tamiri İle İlgili Hükümler (BOA. MAD. 4355)

KIRIM SAVAŞI'NDA BOSNA VE SİLİSTRE EYALETLERİ

Bosnia and Silistre in Crimean War

Besim Özcan*

Özet: XIX. asırda Rusya ile Osmanlı Devleti arasında meydana gelen önemli harplerden birisi Kırım Savaşı diye de adlandırılan 1853-56 Harbi'dir. Rusya'nın yayılmacı politikasına karşı İngiltere ve Fransa'nın da Osmanlı safında savaştığı bu harp, devletin iyi olmayan ekonomisini daha da kötü vaziyete düşürdü. Maddi sıkıntılarının çözümü için Hükümet ilk planda "İane-i Cihadiye" adıyla yardım kampanyasının başlatılmasına karar verdi. Öncelikle İstanbul'da uygulanan kampanya ile Yüksek kademeli devlet adamlarının yardımlarına müracaat edildi. Bu yeterli olmayınca kampanya ülkenin bütün eyaletlerine yansıtıldı. Sonradan ihtiyaç duyulan malzemelerin temini, ilgili eyaletlere vergi olarak yüklendi. Gerek devlet adamları ve gerekse halk, güzel bir vatanperverlik örneği sergileyerek maddi ve manevi olarak devletin yanında yer almıştır. Tebliğde Rumeli'nin önemli eyaletlerinden olan Bosna ve Silistre'nin bu savaşa yaptığı yardımlar ele alınmıştır. Her iki eyalette bulunan idareciler ve Müslim-gayrimüslim ayrımı olmaksızın bölge halkı yardım için her türlü fedakârlığa katlanmıştır. Bosna ve Silistre'de yaşayan halk, memur, asker ve diğer insanlar Rumeli ordusuna destek için nakdi desteğin yanında ordunun ihtiyaç duyduğu yiyecek, giyecek ve diğer malzemeleri temin etmeye gayret göstermiştir. Bu yardımlar savaşın bitimine kadar devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler:Kırım Savaşı, Bosna, Silistre, İane-i Cihadiye

Abstract: One of the important battles between Russia and Ottoman Empire in the 19 th century is the battle of 1853-56 called Crimean War. This battle, where England and France fought beside Ottoman Empire against Russian expansionist policy, made the bad economy of the state even worse. The government decided to start an aid campaign called 'İane-i Cihadiye' in order to solve these economic problems. At first, the help of high-status statesmen was appealed thanks to the campaign held in İstanbul. When insufficient, the campaign was represented in all the states of the country. The supply of the materials which were necessary afterwards was imposed as taxes upon the related states. Both the statesmen and the public took sides with their government

* (Prof. Dr.), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye, e-mail: bozcan8@yahoo.com.

materially and spiritually setting an example of a nice patriotism. In this paper, the supports of Bosnia and Silistre, two important states of Rumelia, were discussed. Administrators and the local people, without any discrimination of Muslim-Non-Muslim, made every kind of sacrifice for help. Inhabitants, officers, soldiers and other people living in Bosnia and Silistre gave their all to provide food, clothing and other materials as well as financial support that Rumelian army needed. Those aids continued until the end of the war.

Keywords: Crimean War, Bosnia, Silistre, İane-i Cihadiye.

Giriş

XIX. asır, Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki mücadelelere ve savaşlara daha çok sahne olmuş bir asırdır. 1806-1812, 1828-29 yılları arasında vuku bulan ve Osmanlı'nın yenilgisi ve toprak kayıpları ile neticelenen savaşlarının ardından 1853'te yeni bir savaş daha başlamıştır. Savaşların yansira başını isyanların çektiği birçok iç ve dış meselelerle uğraşmaktan dolayı güç kaybına uğramış olan devlet, aynı zamanda ekonomik yönden de büyük sıkıntılara maruz kalmıştı. Böylesine olumsuz bir ortamda yeni bir savaşı yürütmek devleti maddi ve manevi yönden oldukça zorlayacaktır. 1852-53 bütçesinin açık vermesi, 1853-54 bütçesinden askeri harcamalara ancak yarı miktarda paranın ayrılması, savaş masraflarının karşılanmasında zorluk yaşanacağının habercisi durumundaydı.¹ Maddi sıkıntının yaşandığı sıralarda çözüm olarak başvurulmuş iç borçlanma miktarı da savaş öncesinde oldukça artmış durumdaydı. Bu olumsuz duruma ilaveten, Babiali ile Rusya'ya karşı ittifak yapan İngiltere ve Fransa devletlerine ait askerlerin İstanbul'da ağırılanmaları ve mevcut ihtiyaçlarının giderilmeye çalışılması Osmanlı hazinesine ek bir yük

¹ Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi, Bütçeler ve Hazine Hesapları 1841-1861", *Belgeler*, XIII/17, TTK, Ankara 1988, s. 244.

getirmiştir.² Hükümet, maliyenin durumunu düzeltip harp masraflarına kaynak sağlamak üzere bazı tedbirler almaya çalışmıştır. Öncelikle orduların bulunduğu yerlerde geçerli olmak üzere Ordu kaimesi çıkarmış, ardından ülke genelinde yardım kampanyası düzenlemiştir. Bu tedbirlerin yeterli olmaması üzerine de ilk defa dış borçlanma usulüne başvurmak zorunda kalmıştır. Dış borçlanma savaş süresince birkaç defa tekrarlanmıştır.

1. Yardım Kampanyası Düzenlenmesi

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan görüşmelerin neticeye bağlanamaması üzerine gelişmelerin değerlendirilmesi gayesiyle zaman zaman Meclis-i Umumi toplantıları düzenlenmiştir. Nitekim başta sadrazam Mustafa Naili Paşa olmak üzere nazırlar ve devlet adamlarının katılımı ile gerçekleştirilen ilk Meclis-i Umumi toplantısında Rusya'nın Osmanlı Devleti hakkında beslediği emel ve hedefleri ve devletin almakta olduğu tedbirler açıklandıktan sonra vatandaşların yapması gereken hususlara da yer verilmiştir. Buna göre, “..... saltanat-ı seniyyenin her sınıf tebasına göre vezâif-i zimmet kendü hâl ve rahatlarında bulunarak ve mesâlih-i mahsûsa ve zira'at ve ticâretleri ile iştigâl ederek taraf-ı Devlet-i Aliyye'den kendülerine her nasıl emr ü irâde buyurulur ise anı icrâyâ müsâra'at etmekten ibarettir” ifadesiyle herkesin işine devam etmesi ve devletin isteklerine göre hareket etmeleri gerektiği ifade edilmiştir.³

Bir başka toplantıda, gittikçe sayıları artan ordular için şimdiye kadar haylice hayvan satın alındığı, devletin istekte bulunmamasına rağmen, devletine ve vatanına hizmet etmek isteyen İstanbul'dan ve taşradan birçok kimsenin haylice hayvan ve hayvan bedeli olarak para vermekte oldukları iftiharla izah edilmiştir. Gelişmeler dolayısıyla bundan sonra

² Besim Özcan, “Trabzon Eyaleti'nin Kırım Harbi'ne Katkıları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (Prof. Dr. Efrasiyab Gemalmaz Özel Sayısı), Erzurum 2001, S. 17, s. 247.

³ *Takvim-i Vekayi'* (TV), Def'a: 491, Fi 8 Zilkade sene 1269 (13 Ağustos 1853).

da çok hayvana lüzum olacağı ve devletin bunları karşılamaya gücünün yetmeyeceği belirtilerek kendi rızaları ile ücretsiz olarak hayvan ve akçe takdim edeceklerin bu yardımlarının kabul edileceği ve bu durumun bilcümle me'murin-i kirama ve diğer gereken yerlere de bildirilmesinin gerekliliği ifade edilmiştir.⁴

Savaşın başlamasını müteakip devletin içinde bulunduğu durumu, savaşla ve hazinenin mali darlığıyla alakalı tedbirleri görüşüp karara bağlamak gayesiyle 27 Mart 1854'te bir Meclis-i Umumi toplantısı düzenlenmiştir. Toplantı sonrasında yazılan mazbata metninde "harpte bedenlen hizmet olunduğu gibi bedelen de yardım etmenin çok uygun olacağı ve böylece halkın bu hayırlı hizmete iştiraklerinin sağlanacağı" ifadesine yer verilerek yardım kampanyasının düzenleneceği açıklanmıştır. Ayrıca " .. bilcümle ehl-i İslâma vâcib olduğu cihetle bu bâbda herkes rızâ ve ihtiyariyle ve hâl ve kudretine göre arz-ı hidmet-i nakdiye ederek bir defter terkim .." denilerek bu hizmetin yerine getirilmesinin gerekliliği ve herkesin zorlama olmadan maddi durumu çerçevesinde yardım yapmasının ve yapılan yardımların deftere kaydedilmesi gibi hususlara da dikkat edilmesi istenmiştir.⁵

Yardım kampanyasına ilk olarak toplantıya bulunan başta sadrazam Mustafa Naili Paşa olmak üzere diğer devlet ileri gelenleri katılmıştır. Sadrazam Mustafa Naili Paşa 300.000 kuruş yardımda bulunurken, nazırlar ve devlet adamları da kendilerine yakışır miktarda destek sağlamışlardır.⁶ Padişahın onayı alındıktan sonra, yardım

⁴ TV, Def'a: 496, Fi 7 Rebiül-evvel sene 1270 (8 Aralık1853)

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade-Meclis-i Mahsus (İ. MM)*, nr. 17.

⁶ Devlet adamlarının yardımları, *Maliyeden Müdevver Defter(MM.D)*, nr. 11311, s. 4-31 ve bazı belgelerde kayıtlıdır. Yardımlar, defterde kuruş, belgelerde ise kise olarak verilmektedir. Buna göre sadrazamın yardımı defterde 300.000 kuruş, belgede 600 kisedir. BOA, *İ.MM*, nr. 17, Lef. 3; *İrâde-Dâhiliye (İ.DH)*, nr. 18820. Bu izahatlardan bir kisenin 500 kuruş olduğu da anlaşılmaktadır.

kampanyasının ülke geneline duyurulması ve örnek teşkil etmesi bakımından devlet adamlarının yaptığı yardım miktarları Takvim-i Vekayi'nin 19 Nisan 1854 tarihli nüshasında yayınlanmıştır.⁷ İâne-i Harbiye veya İâne-i Cihâdiye adı ile düzenlenen bu kampanya Mayıs 1854'ten itibaren yazılan emirnamelerle eyalet, kaza ve diğer idari birimlere bildirilmiş ve amirlerin bu hayırlı işe yardımcı olmaları istenmiştir.⁸ Toplanan bu nakdi yardımların bir deftere kaydedilerek bir an önce hazineye ulaşmasını sağlamak için de eyaletlere yeni emirnameler gönderilmiştir.⁹

Ruslara karşı yürütülen her mücadeleyi cihâd olarak kabul eden Türk halkı, bu harpte de önceki harplerde olduğu gibi büyük fedakârlık örneği sergileyerek üzerine düşeni fazlasıyla yerine getirmeye gayret göstermiştir. Harbin başlangıcından itibaren Türk halkının gösterdiği takdire şâyân bu fedakârlıkla ilgili, Osmanlı bahriyesinde görevli İngiliz amirali Sir Adolphus Slade şu önemli bilgileri vermektedir¹⁰;

“Türk halkının şevk ve cesareti teşvike, teheyüce muhtaç değildi. Bütün millet hudutlara, düşman üzerine yürümeye hazırdı, yalnız sabırla emir verilmesini bekliyordu. Azim ve kat'i karar, hiçbir zaman telâş göstermez, daima vakur ve sessizdir. Bu 1853 yılında Türk halkının ciddiyeti, fedakârlığı fevkalâde idi. Cenkçi bir ırkın oğulları ve bugün başlarında bulunanlardan daha yüksek insanların komutasında bulunmaya lâıyk olduklarını göstermişlerdi. Avrupa ise Türklerde dinî coşkunluğun zayıf ve millet birliğinin imkânsız olduğunu sanıyordu. Milleti de kendileri gibi dinî gayretten mahrum sanan İstanbul kırtasiyecisi takımı, önlerinde gördükleri gayret ve fedakârlığa Avrupalılardan çok şaşır kalmışlardı”.

⁷ TV, Def'a: 503, fi 20 Receb sene 1270 (19 Nisan 1854).

⁸ BOA, *Sadaret Mektûbi Kalemî Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM)*, nr.157/25.

⁹ BOA, A.MKT.UM, 157/30, 75.

¹⁰ Sir Adolphus Slade, *Türkiye ve Kırım Harbi*, Çev. Ali Rıza Seyfî, İstanbul 1943, s. 62.

İşte bu hâlet-i rûhiye içinde bulunan Türk halkı, emre uygun olarak ekonomik gücü nisbetinde yardım kampanyasına katılmaya çalışmıştır. Memleketin her tarafında yürütülmekte olan bu hayırlı hizmete bütün halkın katılmak için gayret gösterdiği ve bu minval üzere paraların toplanmakta olduğu hususu, eyâlet ve kaza meclislerince düzenlenen mazbatalarla Babîâli'ye iletilmiştir. Yardım kampanyasına gayrimüslimlerin de katılması memnuniyet verici bir gelişme olmuştur.¹¹

Rumeli bölgesindeki eyaletlerden önemli miktarda yardım yapıldığı arşiv kayıtlarından ve gazete yayınlarından anlaşılmaktadır. Bunların arasında konumuzu teşkil eden Bosna ve Silistre eyaletleri de bulunmakta olup, nakdi yardımın yanı sıra orduların ihtiyaç duyduğu araba, öküz, beygir, gıda ve giyim-kuşam malzemeleri bulunmaktadır.

2. Bosna Eyaleti

Balkanlar'ın önemli eyaletlerinden biri olan Bosna Eyaleti idarecileri ile Müslim ve gayrimüslim ahali devletine yardım için elinden gelen gayreti göstermekten geri kalmamıştır. Bazı eyalet ve sancaklardan olduğu gibi bu eyaletten de birkaç kere yardımın yapıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Kampanyanın başladığı dönemde İane veya bargir bedeli olarak tespit edilebilen yardımlar ve miktarları şöyledir;

Yardımları Yapan	İane Veya Bargir Bedeli (Kuruş)
Bosna valisi Hurşid Paşa (ilk defa)	68.400 kuruş
Bosna defterdarı Şakir Efendi	14.700 kuruş ¹²
Eyalet tımarat yoklamasına memur Penah Efendi	2.000
Rum milleti önde gelen tüccarları	3.000
Tahrirat başkâtibi İbrahim Efendi	900
Diğer görevliler ve ahalinin yardımları	14.979
Toplam	103.979

¹¹ BOA, A.MKT.UM, nr.157/39.

¹² BOA, MM.D, nr. 11131, s. 33.

Bosna Eyaleti'nde ikinci defa ulaşan bargir bedeli miktarları şöyledir;

Yardımlı Yapan	Bargir Bedeli (Kuruş)
Bosna Eyaleti Meclis-i Kebiri reisi ve defterdarı Efendi	2.500
Hâkim Efendi	1.500
Meclis-i Kebir eyalet ser kâtibi Şakir Bey	1.500
Bosna valisi Paşa hazretlerinin kethüdaları Ratib Efendi	1.500
Divan kâtibi Vasfı Efendi	1.300
Mültezim Mustafa Ağa	1.595
Mal başkâtibi Raşid Efendi	1.000
Hazinedar Hüsrev Ağa	1.000
Diğer görevliler	3.450
Toplam	15.345 kuruş¹³.

Bosna Eyaleti ve Saray-Bosna idarecileri tarafından sonradan yapılan iane-i nakdiyenin miktarı şöyledir;

Yardımlı Yapan	İnane-i Nakidye Miktarı (kuruş)
Bosna valisi Hurşid Paşa (ikinci defa)	15.000
Eyalet defterdarı Muhlis Efendi	3.000
Eyalet Meclis-i kebir başkâtibi Şakir Bey	1.500
Eyalet mal başkâtibi Said Efendi	1.000
Meclis-i kebir ikinci kâtibi Kemal Bey	1.000
Saray müftüsü Şakir Efendi	1.000
Saray metropoliti	1.500
Diğer görevliler ve ahali	17.295
Toplam	41.295 kuruş.¹⁴

Bosna Sancağı kazalarının da yardım kampanyasında yer aldıkları görülmekte olup, kazalar ve yardım miktarları aşağıya alınmıştır;

¹³ *Ceride-i Havadis (CH)*, Numro (nr); 703, Fi 29 Zilkade sene 1270 (23 Aralık 1854).

¹⁴ *CH*, nr. 757, Fi 12 Muharrem sene 1272 (24 Eylül 1855).

Terneve Kazası

Yardımlı Yapan	Yardım Miktarı (Kuruş)
Kaza müdürü Mahmud Ağa	350 kuruş
Kazadaki diğer görevliler ve ahali	890
Kazaya bağlı 14 köy muhtarı ve ahalisi	1.090
Toplam	2.330 kuruş

Çelebi Pazar Kazası

Yardımlı Yapan	Yardım Miktarı (Kuruş)
Kaza müdürü Seyfeddin Bey	1.000
Kaza naibi Mehmed Efendi	200
Diğer görevliler ve ahali	2.328
Toplam	3.528

Vucuka Kazası

Yardımlı Yapan	Yardım Miktarı (Kuruş)
Kaza müdürü İslam Ağa	500
Kaza naibi Receb Efendi	200
Diğer görevliler	650
Müslüman ve gayrimüslim ahali	838
Toplam	2.188

Bosna Eyaleti ve Merkez Sancağından yapılan nakdi yardımın toplamı 168.665 kuruştur.

Eyaletin idarecileri ve ahalisi tarafından mekkari bargir takdim edildiği de görülmektedir;

Yardımlı Yapan	Yardım Miktarı (Bargir)
Bosna valisi Hurşid Paşa	10 baş
Defterdar Muhlis Efendi	3
Miralay Hacı Ali Bey	3
Koniçe kazası İslam ve Hristiyan ahalisi	6
Saray kadısı Mehmed Emin Efendi	1
Diğerleri	51
Toplam	84 baş bargir¹⁵.

¹⁵ CH, nr. 760, Fi 3 Safer sene 1272 (15 Ekim 1855).

Bosna Eyaleti'nde bulunan Hassa ve Rumeli ordusunda görevli yüksek dereceli subay ve zabitler tarafından mühimmat ve erzak nakli hizmetinde kullanılmak üzere Şumnu ordusuna 39 adet semerli bargir verilmiştir. Ferik Avni Paşa 4, mirliva Şakir Paşa 3 adet bargir vermiştir. Yardım edenlerin içinde sağ-sol kolağaları ve alay kâtipleri de mevcut olup bazıları yalnız, bazıları da bir araya gelerek bargir temin etmişlerdir¹⁶.

a. Travnik Sancağı

Sancakta görevli idareciler ve ahalinin önde gelenlerinin yardımları şöyledir;

Yardımlı Yapan	Yardım Miktarı (kuruş)
Sancağın ilk kaymakamı Ahmed Bey	5.880 ¹⁷
Sancak eski kaymakamı Hacı Ali Paşa	8.000
Sancak yeni kaymakamı Ahmed Bey	6.000
Mal başkâtibi Esad Efendi	2.000
Tahrirat başkâtibi Osman Efendi	1.500
Sancak sakinlerinden Latin milletinden Meclis kocabaşısı	500
Sandık sarrafı	250
Diğer görevliler ve ahali	6.987
Toplam	31.117

Sancağa bağlı kazaların yaptığı yardımlar da listeye alınmıştır;

Akhisar Kazası

Yardımlı Yapan	Yardım Miktarı (Kuruş)
Kaza müdürü Ragıp Bey	1.250
Kaza hanedanından Mehmed Bey	1.000
Kaza hanedanından Miralem İbrahim Bey	1.000
Toplam	3.250

¹⁶ TV, Def'a: 530, Fi Gurre Muharrem sene 1272. (13 Eylül 1855).

¹⁷ BOA, MM.D, nr. 11131, s. 33.

İhlevne Kazası

Yardımlı Yapan	Yardım Miktarı (Kuruş)
Kaza müdürü Raşid Bey	1.500
Kaza hanedanından Hacı Hasan Ağa	1.000
Kaza hanedanından Hacı Mehmed Ağa	1.000
Kaza ahalisi	3.000
Toplam	6.500

Galamoc Kazası

Yardımlı Yapan	Yardım Miktarı (Kuruş)
Kaza müdürü Hacı Mustafa Ağa	1.250
Kaza hanedanından Zaim Bey	1.000
Diğerleri	1.650
Toplam	3.900

Eznebce Kazası

Yardımlı Yapan	Yardım Miktarı (Kuruş)
Kaza eski müdürü Abdülkadir Ağa	600
Kaza sakinlerinden ve Sırp milletinden Papazoğlu Nikola	750
Toplam	1.350

Yardımlı Yapan	Yardım Miktarı (Kuruş)
Yabca Kazası eski müdürü Halil Efendi	1.000 kuruş ¹⁸ .

Kazalardan ulaştırılan yardım miktarı 16.000 kuruştur.

Travnik Sancağı idarecileri ve ahalisi sonradan yine Hazineye yardımda bulunmuştur. Bu yardımların miktarı ise şöyledir;

Yardımlı Yapan	Yardım Miktarı (Kuruş)
Kaimmakam Ahmed Nuri Bey	5.000
Eski kaimmakam Hacı Ali Paşa	9.260
Bosna defterdar kethüdası Ahmed Said Bey	928
Meclis azası Derviş Bey	700
Eşraftan Derviş Bey	1.250
Mal başkâtibi Esad Efendi	750

¹⁸ CH, nr: 703, Fi 29 Zilkade sene 1270 (23 Aralık 1854)

Kaymakam Beyin oğlu Ali Rıza Bey	1.000
Diğerleri	7.105
Toplam	25.993

Travnik Sancağı kaza müdürleri ve ahalisinin yardımları;

Yardımlı Yapan	Yardım Miktarı (Kuruş)
Akhisar Kazası memur ve ahalisi	3.029
Ehloz Kazası memur ve ahalisi	1.199,50
Yabca Kazası memur ve ahalisi	2.684
Göhlhisar Kazası memur ve ahalisi	1.000
Galamoc Kazası memur ve ahalisi	928
Prozor Kazası memur ve ahalisi	728
Yenivaros Kazası memur ve ahalisi	715
Vişegrad Kazası memur ve ahalisi	2.041
Toplam	11.324.50 kuruş¹⁹.

Travnik Sancağı'nın hazineye sağladığı miktarın toplamı 84.434.50 kuruştur.

b. Banaluka Sancağı

Yardımlı Yapan	Yardım Miktarı (Kuruş)
Sancak kaymakamı Mahmud Bey	4.900 ²⁰
Rikab-ı şahane kapucubaşlarından kaymakam Mahmud Bey	2.000
Belde hâkimi İzzet Efendi	1.000
Dergâh-ı alî kapucubaşlarından Ali Bey	1.500
Dergâh-ı alî kapucubaşlarından Hacı Nazif Ağa	1.000
Mal başkâtibi Mehmed Said Efendi	1.500
Tahrirat başkâtibi Ferhad Efendi	1.400
Diğerleri	1.150
Toplam	9.550 kuruş

Mahallelerden gelen yardımlar;

20 mahalleden yardım yapılmış olup adları ve miktarları şöyledir;

Yardımlı Yapan	Yardım Miktarı (Kuruş)

¹⁹ TV, Def'a: 536, Fi 21 Rebiül-ahir sene 1272 (31 Aralık 1855).

²⁰ BOA, MM.D, nr. 11131, s. 33.

Kızankarye mahallesi	3.934
Siyamiye mahallesi	1.700
Ferhad mahallesi	1.410
Kılavuziye mahallesi	1.290
Varoş mahallesi	1.625
Davuttepe mahallesi	1.000
Diğer mahalleler	4.359
Toplam	15.318 kuruş

Kazalardan yapılan yardımlar şöyledir;

Teşne Kazası

Yardımlı Yapan	Yardımlı Miktarı (Kuruş)
Kaza ve tabi köyler ahalisi	6.142 kuruş
Kazaya tabi Zebce kasabası ahalisi	5.000 kuruş
Toplam	11.142 kuruş

Derbend Kazası

Yardımlı Yapan	Yardımlı Miktarı (Kuruş)
Kaza müdürü Reşid Bey	1.126
Kapudanzade Mehmed Bey	600
Kapudanzade Mahmud Bey	300
Vücuhdan Mehmed Bey	350
Bâlâ mahallesi	735
Zir mahallesi	330
Velka karyesi	400
Diğerleri	2.836
Toplam	6.677 kuruş

Gradişka Kazası ahalisi	630 kuruş

Sebince Kazası

Kazada Müslümanların yanısıra Hristiyanların da yardımlı ettikleri görölmektedir.

Yardımlı Yapan	Yardımlı Miktarı (Kuruş)
Kaza müdürü Mustafa Ağa	150
Bazı kesen ve millet-i Hristiyan taraflarından	234
Diğerleri	401
Toplam	785 kuruş²¹

²¹ TV, Def'a: 535, Fi 5 Receb sene 1272 (12 Mart 1856).

Banaluka Sancağı nakdi yardımlarının genel toplamı 44.102 kuruştur.

c. Yenipazar Sancağı

Yardımları Yapan	Yardım Miktarı (Kuruş)
Kaymakam Ali Bey	4.110 kuruş ²²
Kaymakam Ali Bey (ikinci defa)	1.000
Sergerde Yusuf Bey	1.500
Mal müdürü Hüsnî Efendi	750
Müftî Yahya Efendi	500
Tahrirat başkâtibi Selim Bey	400
Diğerleri	9.750
Toplam	18.010 kuruş²³

Sancakta görevli memur, zabıt ve askerler tarafından Rumeli ordusu için ayrıca toplam 84 bargir ile 4.090 kıyye (okka) revgan-ı sade (sade yağ) yardımında bulunulmuştur²⁴. Yenipazar Sancağı nakdi yardımının toplamı 18.010 kuruştur.

d. Hersek Sancağı

Sancağa tabi kazalardan yapılan yardım miktarları;

Prebol Kazası

Yardımları Yapan	Yardım Miktarı (Kuruş)
Kaza müdürü Abdülfettah Efendi	1.250
Kaza Naibi Ömer Efendi	100
Diğerleri	5.565
Toplam	6.915 kuruş.

Taşlıca Kazası

Yardımları Yapan	Yardım Miktarı (Kuruş)
Kaza müdürü Emin Efendi	1.000
Kaza naibi Emin Efendi	150
Diğerleri	5.276
Kazaya bağlı köylerden	387
Toplam	6.813 kuruş

²² BOA, MM.D, nr. 11131, s. 38.

²³ TV, Def'a: 535, Fi 5 Receb sene 1272 (12 Mart 1856).

²⁴ BOA, A.MKT.UM, nr.237/55; BOA, MM.D, nr. 11131, s. 38.

Reaya taraflarından

Yardımlı Yapan	Yardımlı Miktarı (Kuruş)
Kilise rahibi	500
Diğerleri	1.411
Toplam	1.911 kuruş

Posbel Kazası

Yardımlı Yapan	Yardımlı Miktarı (Kuruş)
Kaza müdürü Hacı Bekir Ağa	1.000
Kaza naibi Ali Efendi	100
Meclis azasından Mehmed Bey	1.000
Diğerleri	2.743
Toplam	4.843 kuruş

Termeyen Kazası

Yardımlı Yapan	Yardımlı Miktarı (Kuruş)
Eski Kaza müdürü Ziver Bey	500
Yeni müdür Hızır Bey	500
Eski Kaza naibi Mehmed Nuri Efendi	250
Hanedandan Ali Bey	300
Biraderi Vahid Bey	300
Diğerleri	2.650
Toplam	4.500 kuruş²⁵

Hersek Sancağından yapılan yardımların miktarı toplamı 24.982 kuruştur.

e. İzvornik Sancağı

Sancak ahalisinin İane-i cihadiye olarak takdim ettiği yardımların miktarı

Yardımlı Yapan	Yardımlı Miktarı (Kuruş)
Kazanın ilk kaymakamı Fehim Paşa	9.800 ²⁶
Kazanın sonraki kaimmakamı İshak Paşa	10.000
Kaza eski kaymakamı Fehim Paşa (ikinci defa)	7.500
Mal başkâtibi Hasan Efendi	2.500
Tahrirat kâtibi Halit Efendi	2.500
Kaza müdürü Mustafa Bey	2.000
Mal kâtibi Süleyman Efendi	1.500

²⁵ CH, nr: 746, Fi 14 Şevval sene 1271 (30 Haziran 1855).

²⁶ BOA, MM.D, nr. 11131, s. 35.

Diğer görevliler ve ahali	19.706
Toplam	46.706 kuruş

Maglay Kazası;

Yardımcı Yapan	Yardım Miktarı (Kuruş)
Kaza müdürü Abdurrahman Ağa	10.800
Diğerleri	1.300
Toplam	12.100 kuruş²⁷

Maglay kazası ahalisinin ikinci defa yaptığı yardımın miktarları ise 6.945.5 kuruştur²⁸.

Bu nakdi yardımların yanı sıra Avni Paşa'nın 1854 Martında yazdığı tahrirattan anlaşıldığına göre başta eski kaymakam Fehim Paşa olmak üzere sancakta görevli memurlar ile beldenin önde gelen reayası tarafından 63 re's bargir temin edilmiş ve orduya gönderilmiştir²⁹. Ayrıca Sirebrenice kazasından 800 kıyye revgan-ı sade ve Yenivaroş kazasından 200 kıyye revgan-ı sade hazırlanarak Rumeli ordusuna ulaştırılmıştır³⁰. Sancaktan yapılan nakdi yardımların toplamı 65.751.50 kuruştur.

f. Bihke Sancağı

Sancaktan yapılan nakdi yardım olarak sadece kaymakam Adem Efendi'nin 4.900 kuruş ile destek verdiği görülmektedir³¹. Orduların hizmetinde kullanılmak üzere hayvan yardımının yapıldığı sırada başta yine kaymakam Adem Efendi, tahrirat başkatibi ve mal başkatibi olmak üzere sancakta görevli memur ve önde gelen ahalinin gayretleri neticesinde 10 adet bargir temin edilerek orduya teslim edilmiştir³².

Bosna'da bulunan ferik Avni Paşa'nın Mart 1854'te yazdığı tahrirattan anlaşıldığına göre sancağın önde gelen

²⁷ CH, nr: 703, 29 Zilkade sene 1270 (23 Ağustos 1854).

²⁸ CH, nr. 758, Fi 20 Muharrem sene 1272 (2 Ekim 1855).

²⁹ BOA, İ.DH, nr. 294/18571.

³⁰ BOA, İ.DH, nr. 323/20977.

³¹ BOA, MM.D, nr. 11131, s. 35.

³² CH, nr. 672 (fi 15 Ca sene 1270 (14 Şubat 1853))

hanedanları tarafından da Rumeli ordusu için 7 re's bargir takdim edilmiştir³³.

g. Saray sancağı

Eyaletin önemli sancaklarından olan Saray Sancağında ve kazalarında görevli memur ve ahalisi tarafından yapılan yardım miktarı şöyledir: Saray Sancağı me'mürin ve ahalisinden 49.570, kazalar ahalisinden 5.789 olmak üzere toplam 55.259 kuruştur.³⁴

Bosna Eyaleti'nden 1854 yılı içerisinde yapılan bu yardımlara ilaveten 1855'te de yardımların devam ettiği görülmektedir. Nitekim yine Rumeli ordusunun nakliye hizmetlerinde kullanılmak üzere, Bosna eyaletinden yüksek rütbeli kumandanlar ve mülkiye memurları ile ahalinin önde gelenleri tarafından karşılıksız olarak 560 baş hayvan tedarik edilerek gönderildiği Vali Paşanın arzından anlaşılmaktadır³⁵.

h. Silistre Eyaleti

Harp süresince eyalet idarecileri ve ahalinin önemli yardımları olmuştur. Öncelikle devlet adamlarının yardım yaptıkları sırada Silistre valisi Mirza Said Paşa 39.800 kuruş ve Silistre defterdarı Mehmed Bey de 7.840 kuruş yardımda bulunmuşlardır³⁶.

i. Silistre Sancağı

Silistre kaymakamı, Rum, Ermeni ve Yahudi kocabaşları ile altı üyeden oluşan 10 kişilik Silistre Meclisinin sunduğu ilmühaberde, Silistre'de yaşayan Müslim ve gayrimüslim ahalisi ve tüccarı tarafından ordu masraflarına destek için 26.518 kuruş ile top nakliyesinde kullanılmak üzere 30 beygirin hazırlanarak gönderildiği belirtilmektedir.

28 Nisan 1854 tarihli bu yardım defterinin başında "Silistre kazasının muteberan-ı ahali ve tüccarından canib-i

³³ BOA, *İ.DH*, nr. 294/18571.

³⁴ BOA, *MM.D*, nr. 11131, s. 33.

³⁵ BOA, *İ.DH*, nr. 323/20977.

³⁶ BOA, *MM.D*, nr. 11131, s. 33.

ordu-yı hümayun-ı Rumeli'ye kemal-i iftihar ile bargir ve nakd-i akçe ita ve takdim eyleyen kesianın esamileriyle miktar ve kemiyetini mübeyyin defteridir ki ber vech-i ati zıkr ve beyan olunur” ifadesi yer almaktadır. Defterde bakkal, dikici, terzi, çanakçı, saatçi, duhancı, mumcu, abacı, kuyumcu, boyacı, meyhaneci, kürkçü, hancı ve şerbethaneci esnafının isimlerinin yanısıra Yahudi, Ermeni vatandaşları ve yabancıların da kaydı bulunmaktadır. Ayrıca kazalardan toplanan yardımlar da bu listeye eklenmiştir

Yardımları Yapan	Yardım Miktarı (Kuruş)
Mirmiran-ı kiramdan Silistre kaimmakamı İbrahim Paşa	4.000
Kaza ve nahiyeler ahalisinin yardımları	6.250
Müslim ve gayrimüslim tüccar, esnaf ve diğerlerinin yardımları	14.268
Silistre metropolidi	2.000
Toplam	26.518 kuruş³⁷

30 re's beygir yardımı yapanların içinde yüksek rütbeli subaylar, kaza müdürleri ve önde gelen ahalisi, gayrimüslim ve müslim tüccarlarla bazı yabancılar da yer almıştır. İlmuhaberde yapılan bu hizmet, “Uğûr-ı dîn-i mübîn ve Devlet-i Aliyye ebed rehnümâ bilcümle ‘ibâdın mâlen ve bedenlen can-siperâne edâ-yı hidmete ‘ubûdiyyet eylemesi farizadan olup hususiyle işbu umûr-ı mebrûre-i seferde herkesin bir hizmet-i müftehire ile hissemend-i sa’âdet ve selâmet olması” ifadesiyle dile getirilmektedir. Defter ekinde bulunan Silistre kaymakamının tahriratında, savaş dolayısıyla bölge halkının maddi sıkıntı içinde bulunmaları sebebiyle ancak bu kadar yardımın yapılabildiği abartılı ifadelerle dile getirilmiştir.

Silistre Eyaleti idarecileri ve Silistre Sancağından yapılan nakdi yardım miktarı 74.158 kuruştur.

³⁷ BOA, *İ.DH.*, nr. 301/19012

j. Şumnu Sancağı

Şumnu Kazası

Kaza ahalisi tarafından İlane-i cihadiye olmak üzere 77 araba ile 77 çift öküz takdim edildiği gibi bargir bedeli olarak da nakdi yardımda bulunulmuştur.

Kaza ahalisinden bargir bedeli takdim edenlerin adı ve miktarı ise şöyledir;

Yardımlı Yapan	Yardım Miktarı (Kuruş)
Bakkal esnafı İslam ve reayasından	2.500
Hacı Hasan Efendi	1.000
Dürzi İslam esnafından	1.500
Dikici esnafından	1.00
Tüccardan Anestaş	1.000
Metropolit	1.000
Kocabaşı Rados	750
Diğerleri	14.350
Toplam	23.100 kuruş

Ayrıca Şumnu kazasında görevli bulunan daiyan taraflarından yapılan yardım miktarı 1.850 kuruştur³⁸.

Kaza ahalisinden başta kaza kaymakamı, kaza müftüsü ve belde hâkimi olmak üzere 30 kişi sadece bargir yardımında bulunmuştur³⁹. Şumnu Sancağından yapılan nakdi yardım miktarı 24.950 kuruştur.

k. Varna Sancağı

Sancakta muhafız olarak görev yapmakta olan Arif Paşa 12.250 kuruş yardım yapmıştır⁴⁰.

Varna'nın İslam ahalisi, bir hidmet-i harbiye olmak arzusuyla 32 re's bargir ile 10.000 kuruş bargir bedeli takdim etmiştir. Varna ve Şumnu'da yerleşmiş olan ordular için yapılan yardımlar şöyledir;

³⁸ TV, Def'a: 510, Fi 28 Zilhicce sene 1270 (21 Eylül 1854)

³⁹ CH, nr. 746, 14 Şevval 1271 (30 Haziran 1855)

⁴⁰ BOA, MM.D, nr. 11131, s. 35.

Kazada ikamet eden Müslim ve gayrimüslim ahali taraflarından 100.000 kıyye dakik (un),

Kozluca Kazası ahalişi tarafından 142.699 kıyye dakik, yine Kozluca Kazası ahalişi tarafından 3.877 keyl şa'ir (arpa).

Ayrıca Varna'nın istihkâmatı için gerekli olan 3.257 adet kereste, nakliye masrafı ile beraber sancaktan karşılanmıştır⁴¹.

I. Ruscuk Sancağı

Silistre Eyaleti valisi Mehmed Said Paşa'nın 25.03.1854 tarihli tahriratında ifade ettiği üzere Ruscuk'ta ikamet eden bazı Müslüman ve gayrimüslim ahali bu güzel hizmetlerden müstefid olmak niyetiyle aralarında toplamış oldukları 19.410 kuruş ile 30 re's bargiri Rumeli ordusu için göndermişlerdir⁴².

Devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntısının çözümüne destek veren eyalet, kaza ve köylerden gönderilen yardımların Padişah ve devlet adamları nezdinde memnuniyet uyandırdığı ve teşekkürün ifade edildiği yazılar ilgili idarecilere gönderilmiştir.

Netice itibariyle, ülkenin Rusya ile savaş halinde bulunduğu ve maddi imkânsızlıklarla mücadele ettiği bir ortamda Bosna ve Silistre'de görevli devlet adamları ve bölgenin Müslüman ve gayrimüslim ahalişi, devletin yanında yer almıştır. Gerek hazinenin maddi sıkıntısının giderilmesinde ve gerekse Rumeli ordusunun ihtiyaçlarının karşılanmasında üzerine ve payına düşeni imkânları çerçevesinde yerine getirmeye çalışmıştır. Bu yardımlar sayesinde orduların bazı ihtiyaçları giderilip hazineye bir miktar mali kaynak sağlanmakla devlet, daha yüksek meblağda dış borçlanma riskinden de kurtulmuştur.

⁴¹ CH, nr. 681, Fi 6 Receb sene 1270 (4 Nisan 1854).

⁴² BOA, İ.DH, nr.297/18777.

Kaynakça

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Vesikaları

A.MKT.UM; 157/30, 157/39, 157/75, 237/55,

İ.DH; 294/18571, 297/18777, 301/19012, 323/20977.

İ. MM, Nr. 17.

MM.D, Nr. 11131.

2. Gazeteler

Ceride-i Havadis (CH), nr: 672, 681, 703, 746, 757, 758, 760.

Takvim-i Vekayi (TV), Def'a: 496, 503, 510, 530, 535, 536.

3. Diğer Eserler

Akbayır, Nuri, Osmanlıca Yer Adları Sözlüğü, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.

Güran, Tevfik, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi, Bütçeler ve Hazine Hesapları 1841-1861”, Türk Tarih Kurumu –Belgeler-, XIII/17, Ankara 1988, s.213-362.

Slade, Sir Adolphus; Türkiye ve Kırım Harbi, Çev. Ali Rıza Seyfi), İstanbul Askeri Matbaa, İstanbul 1943.

Özcan, Besim; “Trabzon Eyaleti’nin Kırım Harbi’ne Katkıları”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (Prof. Dr. Efrasiyab Gemalmaz Özel Sayısı), Erzurum 2001, S.17.

BALKAN HARBİ ESNASINDA KURULAN “BALKAN NEŞR-İ VESÂİK CEMİYETİ”

The Association Established During the Balkan Wars for Issuing Documents (Balkan Neşr-i Vesâik Cemiyeti)

Fatma Ürekli* & Muzaffer Ürekli**

Özet: Balkan Savaşları (1912-1913)’nın felâketli günlerinde, savaşan ordular kadar belki de daha fazla eziyet ve zulmü cephe gerisindeki Osmanlı halkı yaşamıştı. Bilhassa sistemli bir şekilde tırmandırılan etnik çatışmalar, din istismarları, yapılan saldırılar ve mezalim, toplumda büyük infiallere sebep olmuştu. Balkan müttefikleri tarafından yapılan asılsız propagandalar, asırlarca bir arada yaşayan insanlar arasında ihanet ve nefret tohumları ekmişti. Savaşların birinci safhası sonunda buhrana çözüm bulmak ve barışa zemin hazırlamak için toplanan Londra Konferansı çalışmalarını sürdürürken, Osmanlı hükûmeti de bir taraftan diplomatik temaslarda bulunmak üzere Avrupa’ya bazı temsilciler göndermişti. Bulgarların Makedonya’yı işgal etmesiyle, Müslüman-Türk sivil ahaliye uyguladıkları saldırıları ve katliamları Avrupa toplumlarına duyurabilmek, kara propagandaları önlemek için yabancı dillerde etkili bir neşriyat yapmanın zarureti daha iyi anlaşılmıştı. Bunun için oluşturulan komisyonların yanı sıra *Balkan Neşr-i Vesâik Cemiyeti* adıyla bir cemiyet kurularak teşkilatlanmaya gidilmişti. Cemiyet kuruluşunu takiben yayın faaliyetleriyle, Balkan Harbi’nde yaşanan fecaatleri dünya kamuoyu ile paylaşmaya başladı. Bölgede irtikâb edilen mezâlîme dair hükûmete gelen resmî bilgiler de genellikle cemiyet merkezine ulaştırılmıştı. Görgü tanıklarının anlattıkları da dikkate alınarak hazırlanan raporlar ve haberler İstanbul’daki bazı gazeteler vasıtasıyla yayınlanmıştır. Yabancı dillere de tercüme edilen pek çok raporda, Müslümanlarla birlikte kıyıma uğrayan Yahudi ve Rum ahalinin durumuyla ilgili bilgiler de vardı.

Anahtar kelimeler: Balkan Harbi, Bulgar mezalimi, Osmanlı Hükûmeti, Balkan Neşr-i Vesâik Cemiyeti, Avrupa.

Abstract: In the calamitous days during the Balkan Wars (1912-13) it was the Ottoman civilians that underwent even greater oppression than the fighting armies. Especially the systematically escalated ethnic conflicts, the religious exploitations, aggressions and

* (Prof. Dr.); Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye, e-mail: furekl@mail.com

** (Yrd. Doç. Dr.); Beykent Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye.

atrocities caused a great mental depression among the people. The propaganda made by the allied forces against the peoples that had lived together for long sowed the seeds of hatred and enmity among the parties. As the peace talks went on in London by the conference assembled there, the Ottoman government sent delegates to get in some diplomatic touches in Europe. Following the Bulgarian invasion of Macedonia it was felt indispensable to make publications in various languages in order to separate the knowledge of offenses perpetrated against the civilians and the black propaganda used by the allies. Along with many commissions set up for that purpose, there decided to establish an association named *Balkan Neşr-i Vesâik Cemiyeti* (Association for Issuing Documents). Soon after the establishment it began making publications across the globe regarding the atrocities witnessed during the Balkan Wars. A great many information received about the aggressions was passed by the government to the association as well. The reports and news written down by the helps of the eye-witnesses were also published through the papers issued in Istanbul. In many of them one was to see information regarding the offenses conducted also against both the Jews and the Romans.

Keywords: Balkan Wars, Bulgarian Massacre, The Ottoman Government, Balkan Neşr-i Vesâik Cemiyeti, Europe.

Giriş

Osmanlı Avrupası'nın çözülüşünün son noktası sayılan Balkan Savaşları (1912-1913), Türk tarihi açısından olduğu kadar, Avrupa ve hatta dünya tarihi açısından önemli bir devredir. Bu dönemde yaşanan hadiseleri ve neticesinde meydana gelen gelişmeleri tahlil etmeden, günümüz Balkan meselelerini idrâk etmek güçtür. Savaşta Osmanlının beklenmedik bir biçimde hezimetini ve Balkanlar'daki topraklarından çekilmesi ile bölge giderek problemler yumağına dönüşmüştür. Savaş sonrası bölgede ortaya çıkan ulus-devletlerle birlikte etnik çatışma da zamanla tırmanmış, kaybedilen Osmanlı topraklarında geniş bir Müslüman-Türk kitlesi bulunduğundan, azınlık sorunu sürekli gündemde kalmıştır. Zira, savaşı sona erdiren Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan ile yapılan barış antlaşmalarında, bu unsurun hak ve hukukunu gözetken maddeler yer almasına rağmen, uygulamada hep sıkıntılar çıkmıştır.

Balkanlar'ın etnografik ve demografik yapısını dikkate almadan, ya da görmezden gelerek inşâ edilen barış sürecinin kalıcı olamayacağını, sonraki bunalım ve çatışmalar zaten bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır. Çünkü savaş sonrası hızla tırmanan gerginlikler ve çatışmalar, kısa zamanda bir dünya savaşına dönüşmüştür. Dolayısıyla, Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) Balkanlar'daki gelişmelerin alevlendirdiği bir savaştır. Türk milleti, bir anlamda Balkan savaşlarıyla başladığı dünya savaşını, Milli Mücadele ile sona erdirmiştir. Bu bakımdan, 1988'de bölgede başlayıp hızla büyüyen bunalımı, 1912-1913 hadiselerinin farklı zaman dilimindeki bir tekrarı olarak da değerlendirmek gerekir.

Balkan Savaşları sonrasında ortaya çıkan yeni politik ve ekonomik meselelerden dolayı, Balkan ülkeleri dışında Almanya, Fransa, İngiltere ve Rusya gibi büyük Avrupa devletleri tarafından bu harplerin tarihine büyük bir ilgi gösterilerek birçok eserin yayınlandığı bilinmektedir. Yine Balkan savaşlarına ait Türkçe bazı eserlerden bölümlerin Arnavutça, Bulgarca ve Sırpça'ya çevrildiği bilinmektedir.¹ Bu ilgi, bugün dahi devam etmekte ve günümüze kadar gizli kalmış olan meselelerin aydınlatılması için tarihî belgeler temel alınarak yeni eserler hazırlanmaktadır.

Rumeli'de Türk idâresi altında bulunan hemen hemen bütün bölgelerin, hatta Osmanlı'ya bir dönem başkentlik eden Edirne'nin bile dört ay kadar Bulgar işgali altında kalmasına (26 Mart-21 Temmuz 1913) sebep olan Balkan savaşları hakkında gerek Türk tarihçiler, gerekse harbe katılan ordu mensupları tarafından, söz konusu savaşların çeşitli yönlerini ve

¹ Zeki (Mustafa Paşa), *1912 Balkan Harbine Ait Hatıra*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1337 adlı eser Sırpça'ya tercüme edilmiştir; Abdurrahman Nafiz-General Kemalettin (Kocaman), *1912-1913 Balkan Harbi'nde İşkodra Müdafaaatı*, C. II, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1933 adlı bu eserin 9. Bölümü, Hasan Kalesi tarafından Arnavutçaya çevrilerek yayınlanmış, ayrıca, Sırpça'ya da çevrilmiştir. Bu konuda bilgi için bkz., İsmail Eren, "Balkan Savaşlarına Ait Türkçe Eserler Üzerinde Bibliyografya Denemesi", *Tarih Dergisi*, S. 27, İstanbul 1973, s. 111-122.

Osmanlı yenilgisinin sebeplerini teferruatıyla incelemeğe çalışmışlar, kısa bir süre içinde birçok makale ve eser yayınlamışlardır.²

1. Balkan Harbi'nin Facialarına Dair

a. Bulgar İdarecilerinin Bulgarlaştırma Propagandaları ve Uygulamaları

Düzenli ordular harp ederken Bulgar komitacılar, Sırp çetnikler, Yunan ve Karadağlı çeteler cephe gerisindeki köy, kasaba ve şehirlerdeki Müslüman ahaliye saldırmışlar; sivil halka mezalim ve katliam uygulamışlardır.³ Katliamlar, köylerin yakılıp yıkılması, bilindiği üzere münferit olaylar olmayıp, ilgili milletlerin millî politikalarının gereği olarak yapılmış sistemli eylemlerdi. Burada, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan beri Balkanlar'daki Müslüman-Türk varlığına son vermek için başvuru metotları tekrarlanmıştı.

Balkan Harbi'nde Çatalca'ya kadar ilerleyen Bulgar orduları ve onlara yardım eden Bulgar komitacıları Trakya'da

² Bu çerçevede kaleme alınan Almanca, Bulgarca, Fransızca ve İngilizce eserlerden bazıları Türkçeye çevrilmiştir. Misâl olarak şu yayınlar verilebilir: Ashmead Bartlett, *Eshab-ı Hezîmet ve Felâketimiz, 1: Lüleburgaz Muharebesinde Nasıl ve Niçin Mağlûp Olduk*, Çev. Ebunnüzhet Hakkı, Matbaaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, Kütüphane-i İntibah, İstanbul 1329; İvan Lesiçkov, *Balkan Muharebatı Hâtıratından: Kırkkelise'nin Sukutu*, 1. C. 2. Cüz, Çev. M. Nuri, Balkan Matbaası, Filibe 1913; İvan Lesiçkov, *Balkan Muharebatı Hâtıratından: Selânik Nasıl Düştü*, 1. C. 4. cüz, Çev. H. Sıdkı, Balkan Matbaası, Filibe 1913; Pierron de Mondesire, *Edirne Muharasası (1912 Teşrin-i sani- 1913 Mart)*, Çev. Ş. B., Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul 1913; H. Wanger, *Bulgar Ordusuyla Muzaffariyete Doğru*, Çev. Sait, Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul 1331; G. Von Hochwachter, *Türklerle Harbe. Kırkkelise-Lüleburgaz-Çatalca Muharebatı Vekâyi-i Yevmiyesi*, Çev. Kemal, Hürriyet Matbaası, İstanbul 1331; Dr. Buckkert, *Faal Türkiye*, Çev. Hâbil Adem, İkdâm Matbaası, İstanbul 1332; Gabriel Hanotaux, *1912-1913 Balkan Harbi ve Avrupa*, 1. Çev. Ragıp Rifkî, Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul 1332.

³ Misal vermek gerekirse; Çetine Sefiri Alfred Rüstem'in 2 Ocak 1912'de hükümete iletildiği bilgiler arasında, ilkbaharda Kosova vilayetine ve Arnavutluk'a sevk edilmek üzere yirmi kadar çetenin oluşturulması için "*Sırbıski Odebrana (Sırp Müdafaa-i Milliye Cemiyeti)*" reisi emekli General Bojo Bankoviç'e bazı teklifler sunmak üzere Mityo Mihailo Perovitch (Perviç) adında bir Karadağlı'nın görevlendirildiğine işaret edilmektedir. BOA, HR.SYS., nr:150/26.

ve ayrıca Makedonya’da katliamlar yapmışlardır.⁴ Müslüman Türkleri bir taraftan katlederken diğer taraftan da katliamdan kurtulanları din değiştirmeleri ve Bulgarlaştırmaları için zorlamışlardır. Bulgar idarecileri homojen bir vatan yaratmak hususunda özellikle Müslüman- Türkler’e yönelik her türlü vasıtaya başvurmuş; Bulgar papazları öncülüğünde Hristiyanlaştırma faaliyetleri yürütülmüş, işkenceler ve baskılara rağmen direnenler ise hunharca öldürülmüşlerdir.⁵

Balkan Harbi neticesinde Bulgaristan, Edirne vilayetini işgal ederek dokuz kazasını topraklarına katmıştı. Katılan bu topraklar arasında, Bulgarların “Bulgar Batı Trakya’sı” dedikleri, aslında Türk toprakları olan Rodoplar ve Batı Trakya da vardı. Buralarda yaşayan nüfusun çoğunluğunu Türkler oluşturmaktaydı. Kırcaali, Eğridere, Koşukavak, Ortaköy, Daridere, Paşmaklı, Mestanlı, Nevrekop, Dövlén, Dospat, Hasköy, Harmanlı vs. bölgelerde Müslüman Türklerin nüfus oranı % 90’a varmaktaydı.⁶ Söz konusu durum, Bulgarların, “tek bir Bulgar-Slav topluluğu yaratmak” düşüncelerine büyük engel teşkil etmekteydi. Bu yüzden, Bulgar idarecileri 1910 yılından beri, uzman subayların hazırlamış oldukları plân çerçevesinde çok yönlü propaganda ve baskı faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Pomak Türklerine, “gayri Türk” ile “gayri Müslüman” düşüncesini aşlamak, bunu şuur altına yerleştirmek, geliştirmek ve kendilerini diğer Türklerden ayırmak amacıyla her yola başvurmuşlardır. Bunların aslen Slav oldukları, daha sonra İslâmiyeti kabul ettikleri propagandası işlenmiştir. Ancak bu politikanın da fayda vermemesi üzerine Türkler’i zorla göçe zorlamaya, sindirmeye ve yok etmeye başlamışlardır. Türkleri, Bulgarların yaşadığı köy, ka-

⁴ Bu katliamda ölenlerin sayısı kesin olarak bilinmemekle birlikte 7 Şubat 1913 tarihli bir gazetede yayınlanan raporda, sadece Makedonya’da 60 bin Arnavut, 40 bin Türk’ün kılıçtan geçirildiği belirtilmiştir. H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Balkanlar’ın Makus Talibi Göç*, İstanbul 2001, s. 69.

⁵ İlker Alp, *Belge ve Fotoğraflarla Bulgar Mezalimi (1878-1989)*, Ankara 1990, s. 88-90.

⁶ Bilâl Şimşir, *Bulgaristan Türkleri, 1878-1985*, Ankara 1986, s. 17.

saba ve şehirlere zorla iskân ederek, asimile etmeye çalışmışlardır⁷. Yine, Bulgarlaştırma amacıyla, Türkler başka bölgelere sürülerek, iskâna tâbi tutulmuşlardır. Böylece 1913 yılında, Bulgaristan'ın diğer yerlerinde olduğu gibi, Pirin Makedonya'sıyla Rodoplar'da da yüzbinlerce Türk, Hristiyanlığı kabule, Bulgar kıyâfeti giymeye ve Bulgarlaştırılmaya zorlanmıştır.⁸ Dönemin basın organlarındaki haberlerde, resmi ve gayri resmi beyanatlarda bu hususta çok çarpıcı bilgiler vardır.

Bulgarların ele geçirdikleri yerlerde Müslüman Türkleri ve Pomakları din değiştirmeye zorlamalarına dair 15 Ağustos 1913 tarihli bir gazete haberinde; Rodop Balkanlar'ı ve Arda Nehri havzasında Pomakların yaşadığı bölgelere gelen Bulgarların, önce imam, muhtar ve eşrafı öldürdükleri, ardından da, camileri kiliseye çevirerek papazları yerleştirdikleri; Hristiyanlığı kabul etmemekte direnenlerin tırnaklarını, dişlerini söktükleri ve daha akla hayale gelmeyen işkencelerle öldürdükleri ifade edilmektedir. Bulgarların istilasından sonra Gümölcine ve İskeçe'ye göç edenlerin köylerine geri döndürülerek kadınların tesettürünü ortadan kaldırdıkları, Müslüman kızların Bulgar erkekleriyle evlenmeye zorlandıkları, adlarının da Bulgar adlarıyla değiştirildiği anlatılmaktadır.⁹

Bulgarların Batı Trakya'da yalnızca Müslümanlara değil Rumlara karşı da mezalim uyguladıklarına dair haberler de basında yer alır. Bu tür haberlerin birinde; Bulgarlar tarafından Dedeoğaç'ın işgalinde, binden fazla Rum evini ve onlarca mağaza ve iş yerlerini bütün eşya ve malzemeleriyle müsadere edildiği, Rum mektep ve kiliseleri kontrollerine geçirdikleri, kalabalıklar halinde Dedeoğaç'a ulaşan Bulgar askerleri ve komitacıları Rumları ölüm ile tehdit ettikleri kaydedilmektedir. Dedeoğaç'ı terk edenlerin ise dönmelerine engel olunup, iki binden fazla çocuk ve yaşlıların bu bölgede şiddete

⁷ İlker Alp, *a.g.e.*, s. 180.

⁸ Bu hususta bulunan çok sayıdaki arşiv belgesinden birkaçı için bkz., BOA, BEO., nr. 4182/313596; BEO., nr.4229/317140.

⁹ *İkdam*, 2 Ağustos 1329.

ve baskılara maruz kaldıkları ve bölgenin durumunun pek feci olduğu ifade edilmektedir. Büyük devletlerin konsoloslarının ise bu duruma şahit oldukları halde biçarelere yardım etmeye çekindiklerine de vurgu yapılmaktadır. Ayrıca, Gümülcine, İskeçe ve Sofulu mevkilerinde bulunanların da bu insafsız uygulamadan uzak kalmadıkları vurgulanmaktadır.¹⁰

Diğer taraftan, İngiltere'nin Filibe konsolosunun Makedonya bölgesindeki seyahati boyunca, Balkan Müttefiklerinin mezalimine dair gözlemlerini ve izlenimlerini içeren bir rapor neşretmiştir. Müttefikler tarafından icra edilen katliamları gözler önüne seren bu rapor Londra'da büyük bir tesir bırakmıştır. Raporunun baş kısmında, bu zulümlerin muharebenin tarihinde silinmez bir leke teşkil edeceğini; mezalim faillerinin insanlığa karşı suç işlemiş olduklarını vurgulamakta, medeniyet namına yapılan bu cinayetlerden toplu bir şekilde bahseder. Gümülcine gibi şehirlerin, aç muhacirlerle dolduğunu, bunların 3-5 bin kişilik kabileler halinde memleketlerine gönderilmeleri sırasında ise saldırıya uğrayıp öldürüldükleri, hatta 4200 kişilik bir kafilenin şehirden iki kilometre uzak bir mesafede iken Bulgar askerleri ve komitecilerin hücumu sonucu son nefesine kadar öldürüldüklerini; diğer bir kafilenin gece vakti gömleklerine kadar bütün eşyası talan edildiğini; kaçmak isteyenlerin de bıçak ve süngü ile öldürüldüğünü, yaklaşık 8 bin kadına tecavüz edildiği, savunmasız kadın ve çocukların katledilişlerini dehşetle anlatır. Ayrıca bir müfreze Sırp askeriyle ve komitecilerin birlikte şehre girerek Türklere işkence ettikleri, yağma ve talan yaptıkları belirtilmektedir. Bulgar komitacıların 40 binden fazla göçmeni katlettiklerini kaydeden konsolos, müttefiklerin daha birtakım mezalimlerine de değinir.¹¹

Kısaca, Balkan Müttefik askerlerinin ve komitacılarının yağma, talan ve vahşetleri dayanılmaz boyutlara ulaşmış, kitleler halinde göçler başlamıştı. Kaçabilenlerin çoğu da yol-

¹⁰ *Tanin*, 10 Teşrin-i evvel 1329; *Tercüman-ı Hakikat*, 23 Teşrin-i evvel 1329.

¹¹ *İkdam*, 20 Mart 1329.

larda açlık ve salgın hastalıklar sebebiyle hayatlarını kaybetmişlerdi. Diğer taraftan Balkan müttefikleri, Müslüman-Türklerle karşı giriştikleri cinayet ve eylemlerin ardından tamamen yalana dayalı propagandalarla Avrupa kamuoyunda suçlarını gizlemek için asılsız iddialar ortaya atmakta ve kendilerine haklı bir pozisyon yaratmaya çalışmaktaydılar. Özellikle, 1895'te Türkler tarafından Ermenilere yönelik yağma ve katliam yapılmış gibi haberleri gündeme getirerek, Batı dünyasını Türkler'e karşı kızdırtmak, kendi lehlerini kamuoyu oluşturmak, bilhassa Bulgarların sebebiyet verdikleri ihanet ve katliamları örtbas etmek gayreti içindeydiler. Bu amaca hizmet etmek üzere kitaplar, makaleler, broşürler basılmakta ve yoğun olarak propaganda malzemeleri hazırlamaktaydılar. Halbuki, Balkan yöneticilerinin "yok etmek" politikasına dair bilgiler, Avrupa devletlerinin Balkan bölgesinde bulunan konsoloslarının raporlarında, Rus subaylara ait istihbarat notlarında ve raporlarında, resmi ve gayri resmi beyanatlarda, basın organlarında yer almaktaydı. Bu durumda etkili faaliyetlerle, Bulgarların işgal ettikleri yerlerde Müslüman-Türk halka uygulanan saldırıları ve katliamları belgeleriyle Avrupa'ya, dünyaya duyurmak ve masum sivil halkın hukukunu müdafaa etmek gerekiyordu.

2. Mezalimin Avrupa'ya Duyurulması ve Neşriyat Fikri

a. Doğru Belge ve Bilgilerle Kamuoyu Oluşturma

Osmanlı halkına yapılan mezâlimi Avrupa toplumlarına anlatmak ve kamuoyunun dikkatini bu meseleye çekmek amacıyla komisyonların ve cemiyetlerin kurulması, yayın ve neşriyata ağırlık verilmesi, konferanslar düzenlenmesi, yazılı ve görsel belgelerin yayınlanması fikri oluştu; bu çerçevede bazı çalışmalar yapıldı. Bunun için gerek Balkanlar'da gerekse başkent İstanbul'da çeşitli faaliyetler başlatıldı.

Esasında savaşların başladığı ilk günlerde, Balkan toplumlarında savaş hadiselerine dair haberleri öğrenme merakı da arttığından ilâve neşriyat meselesi gündeme gelmişti. Bu konuda mahallî matbuatın talebini Osmanlı hükûmeti bazı sınırlara mahal verebileceği endişesiyle onaylamamış, resmî

izin haricinde yayın faaliyetine müsaade etmemişti. Ancak, ilân edilmesi ve açıklanması istenen hususlar Takvîm-i Vekâyi Matbaası'nda neşredilecekti. Daha sonra, bu konu Osmanlı Ordusu Başkumandanlık Vekâleti'nce ele alınmış; savaş hadiseleri hakkında ilâve yayınların yapılması zarureti bir tezkire ile hükûmete izah edilmiştir (Ekim 1912). Ayrıca, Takvim-i Vekâyi Matbaası'ndan başka, resmî ve hükûmet matbaası sayılan Matbaa-i Askeriye tarafından da ilâve neşriyatın yapılmasını, masraflar için Harbiye îânesinden ya da Hilâl-i Ahmer tahsisâtından kaynak ayrılması teklif edilmiştir. Bu teklif, Meclis-i Vükela'da müzakere edildiğinde uygun bulunmakla birlikte, ilâve neşriyattan elde edilecek gelirler muntazam bir şekilde kontrol altında tutulacak ve Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne tahsis olunacaktı.¹²

Trakya ve Edirne'nin Osmanlı idaresinde kalmasını Müslüman ve Hristiyan halk adına istemek ve Bulgar işgali sırasında meydana gelen kötülükleri ve mezâlimi anlatmak için, Edirne vilayetinde Türk, gayri Müslimlerden Rum, Ermeni ve Musevîlerden bir *Edirne Heyeti* oluşturuldu.¹³ Dahiliye Nâzırı Talat Bey'den aldıkları talimatla Avrupa merkezlerini dolaşan heyet, Viyana'da iki gruba ayrılarak bir kısmı Reşid Saffet başkanlığında İngiltere, Fransa; diğer kısmı da Berlin ve Petersburg'a gitmişlerdir. Heyetin sözcüsü Türk gazetelerine şöyle beyanatta bulunmuştur: "*Edirne ahâlisinin Müslüman, Hristiyan ve Musevî mümessilleri bulunan bizler, Bulgar vahşetini anlatmak için Avrupa merkezlerini dolaşıyoruz. Trakya'daki 1.229.572 nüfusa karşı ancak, 189.000 Bulgar vardır. Bu kadar Müslüman, Rum ve Musevî nasıl Bulgarlara teslim edilebilir? Trakyalılar, Bulgar boyunduruğuna düşmektense şehirlerinin yıkıntıları altında yok olmayı tercih etmektedirler.*"¹⁴

¹² BOA, BEO., nr.4098/307340.

¹³ Faik (Kaltakkıran), Reşit Saffet (Atabinen), Hamdullah Suphi, Mahmud Nedim, Kalbiyos, Orfanides, Muallim Karabet, Avukat Abraham Papasyan, Agop Şerbetcıyan ve Hayim Bahares'den oluşan bu heyet, millî bir sıfat taşıyordu. Bkz., Tevfik Bıyıkhoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, C.I, Ankara 1992, s. 71.

¹⁴ Bıyıkhoğlu, *a.g.e.*, s. 71.

Edirne'nin kurtarılması, hatta Rumeli'nin hiçbir kısmının düşmana terk edilmemesi, hususunda farklı bölgelerden Müslümanlar adına Padişah'a telgraflar gönderilmiştir.¹⁵ Diğer taraftan, *Rumeli Muhâcirin-i İslâmiyye Cemiyeti*, *Müdafa-i Milliye Cemiyeti*¹⁶ ile *Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti* de etkili faaliyetlerde bulunmaktaydılar. Bulgarların yaptıkları zulümlerin gelecek kuşaklara aktarılması ve medenî dünyanın ilgisinin bu konu üzerine çekilmesinde en etkili vasıtalarından birinin sinema olduğu vurgulanarak, medenî dünyanın en son icadı olan bu âletten yararlanılması önerilmişti. Bunun için belirli bir meblağın tahsis edilmesi, gerekli araç-gereçlerin alınması; hazırlanacak filmlerin şehirlerde, kasabalarda, hatta en küçük köylerde bile gösterilmek suretiyle, bu vahşet hakkında milletin ve medenî dünyanın bilgilendirilebileceği belirtiliyordu.¹⁷ Yine de bu faaliyetler yeterli değildi. Zira bu dönemde Balkan müttefiklerinin, işgalci güçlerinin Türkler hakkında olumsuz karalama propagandaları yoğun bir şekilde devam etmekteydi.

Ahmed Cevad, Avrupa kamuoyunun kazanılmasının gayet mühim bir mesele olduğunu şöyle belirtir:

“Bulgarlar, Yunanlılar, Sırplar buna vakıf oldukları için bir asırdan beri Avrupa efkâr-ı umumiyesini kendi lehlerine çevirmeğe uğraşmışlar ve halâ uğraşıyorlar. Oysa bir asırdan beri Avrupa efkâr-ı umumiyesi, Türkler'i canavar, gaddar olarak tanıyor. Çünkü düşmanlarımız daimi surette bizim aleyhimizde propagandalar yapmakla meşguldürler. Sadece büyük başkentlerde değil, Avrupa'nın küçük şehirlerinde de daimi olarak

¹⁵ 5 Aralık 1912 tarihli Seyyid Abdülmecid Efendi tarafından takdim edilen telgrafta Edirne'nin ve hatta Rumeli'nin hiçbir kısmının terk edilmemesi istenmiştir. Bkz., BOA, *HR.TO.*, nr.543/6; 18 Ocak 1913 tarihli Haydarabad'da bulunan Hilal-i Ahmer Cemiyeti kâtibi tarafından takdim edilen telgrafta, Edirne'nin kurtarılması lüzumu, harp veyahut sulhun derhal kararlaştırılmasının zaruri olduğu, ölümün zillate tercih edileceği, katiyen ümitsizliğe düşülmesi hususlarındaki Müslümanların talepleri Padişah'a arz edilmektedir. BOA, *HR.TO.*, nr.543/85.

¹⁶ Müdafa-i Milliye Cemiyeti, Makedonya'da Rumların Müslüman halka yaptıkları mezalime dair sonraları 1914'te de risaleler bastırıp dağıtmıştır. BOA, *A.MTZ.*(05), nr. 35/90.

¹⁷ BOA, *DH.KMS.*, nr.63/49.

Türkler'in gaddarlıklarını anlatmakla vazifeli adamları vardı. Dünyanın her tarafında en mühim gazeteleri bin türlü yollarla elde etmeye çalışıyorlar, bu savaştan önce de büyük ve küçük gazeteleri satın almak için yüzbinlerce frank feda etmişlerdir. Burada da asıl kabahatli bizim atalet ve rehavetimiz, ahvalin hakikatinden uzak, hayalperestliğimiz, mistikliğimizdir. Hatta bugün, birkaç yüzbin masum kardeşlerimizi boğazladıktan, köylerini yakıp yıktıktan sonra bile Bulgarlar, Avrupa'da Türkler'in barbarlığı, hunharlığı hakkında bütün gazetelere bentler yazdırıyorlar, konferanslar vermek üzere Avrupa başkentlerine adamlarını gönderiyorlar. Ya biz ne yaptık, ne yapıyoruz? Düşmanlarımız, Avrupa'yı şehir şehir, kapı kapı dolaşıp da bizi canavarlar çehresinde göstermek için çok gayret gösterirken, biz ne için gözlerimizi açmamış, ne için o yalanları yıkacak aks-i tesirâtı vücuda getirmeye çalışmamış idik..."¹⁸

3. Balkan Neşr-i Vesâik Cemiyeti'nin Kurulması ve Faaliyetleri

Balkan savaşlarının birinci safhası sonunda buhrana çözüm bulmak ve barışa zemin hazırlamak için toplanan Londra Konferansı (17 Aralık 1912) çalışmalarını sürdürürken, Osmanlı hükûmeti de diplomatik temaslarda bulunmak üzere Avrupa'ya bazı temsilciler göndermişti. Bulgarların Makedonya'yı işgal etmesiyle, Müslüman-Türk sivil ahaliye uyguladıkları saldırıları ve katliamları duyurabilmek için bilhassa yabancı dillerde risale ve kitaplar yayınlanması ve bunun için bir teşkilatın kurulması zaruri görüldü.

Bu amaçla, İstanbul'da 25 Aralık 1912 (12 Kanûn-ı evvel 1328)'de *Balkan Neşr-i Vesâik Cemiyeti* kuruldu. Cemiyetin merkezi ise Cağaloğlu'nda *İfham* gazetesi idarehânesinin 15 numaralı binası olup hizmetini burada yürütmekteydi. Cemiyetin kuruluş amacı, resmî kayıtlarda "*Rumeli dâhilinde Balkan müttefiklerinin istilâsına uğrayan yerlerde irtikâb edilen mezâlim ve saldırılara dâir mufasssal ve delîl olacak*

¹⁸ Ahmed Cevad, *Balkan Faciaları (1912-1913)*, Yay. Haz. Fatma Ürekli, Ebul-faruk Önal, İdeal Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 54-55.

vesikaları toplamak ve neşretmek” şeklinde ifade edilmektedir.¹⁹ Cemiyet, kuruluşunu takiben, yaşanan facialara dair yazılı ve görsel belgeleri toplamanın yanı sıra sadece Türkçe değil, yabancı dillerde risale ve yayınlar yapmaya başladı. Balkanlar’daki mezalime dair hükümet merkezine gelen resmi bilgiler de cemiyetin merkezine ulaştırılmaktaydı.²⁰ Böylece cemiyetin yayın komisyonu, kuruluş amacı doğrultusunda, Balkan müttefiklerinin yaptıkları zalimliğe şahitlik edenlerin aktardıklarına dayanan tüm verileri toplamaya ve neşriyat vasıtasıyla tüm dünya kamuoyuna duyurmaya başlamıştı.

Cemiyetin kurucuları ve idare heyetinde bulunanlar arasında, Lütfi Fikri Bey, Ahmet Ferit Bey (Tek), Abdullah Cevdet, Nüzhet Sabit, Celâl Nuri Bey, Yunus Nadi, Bedi Nuri, Ahmed Cevad, Ahmet Saki ve Zühtü Beyler bulunmaktadır.²¹ Cemiyetin en faal üyelerinden bazıları ise, Ahmed Cevad Bey, İsmail Hakkı, Ahmed Ferid Bey, Satı (el Husri), Bedî Nuri Bey’dir. Darülmuallimin ve Darülfünun’da eğitim gören gençlerin de bu girişime aktif destek verdikleri anlaşılmaktadır.

Cemiyet üyeleri, faaliyetlerini yürütmek ve yayınlarını yapmak için halkın maddi ve manevi yardımına başvurmuşlardı. Türk halkı, nakdi yardım yanında, elindeki belge ve bilgileri paylaşacak, şahit olduğu olayları cemiyet merkezine giderek anlatacaklardı. Ayrıca yabancı dil bilen, özellikle İngilizce ve Almanca yazabilen kişilerin yardımları da talep edilmişti. Milli ve insani bir görev olarak kabul edilen bu hizmete, gönüllü destek verilmesi, Darülfünun talebelerinin, Rumeli’den gelen memurların ve sair yardımseverlerin, vatanperverlerin fahri olarak cemiyet adına çalışmalarını için cemiyetin idare merkezine müracaat etmeleri basın yoluyla duyuru-

¹⁹ BOA, *DH. EUM.* 5.şb., nr.79/30.

²⁰ Bulgarların Cum’a-i Bâlâ kasabasında yaptıkları mezalim hakkında bölgeden Osmanlı hükümetine gelen bilgi hemen Neşr-i Vesâik Cemiyeti’ne ulaştırılmıştır. BOA, *BEO.*, nr.4182/313596.

²¹ *Sabah*, 26, Kanun-ı evvel 1328; *Tasvir-i Efkâr*, 26 Kanun-ı evvel 1328.

rumuştur. Yine, yapılan mezalime dair mektup, belge, fotoğraf, yabancı gazete, risale ve benzeri dokümanlara sahip kim-selerin, bunları cemiyete teslim etmeleri istenmiştir.

Cemiyet üyeleri, görgü tanıklarının anlattıklarını rapor haline getirdikten sonra İstanbul'da çıkan gazetelere de ileterek yayınlanmasını sağlıyordu. İngilizce, Fransızca ve Marcarca'ya da tercüme edilen raporlarda, Müslümanlarla birlikte kıyım uğrayan Yahudi ve Rum ahalinin durumuyla ilgili bilgiler de yer alıyordu. Raporlar Serez (Siroz) Katliamı, Ust-umca-Kavala-Pravişte-Dedeagaç-Pürsıçan-Çalıbaşı-Gümül-cine-Doyran-Sarı Şaban-Tikveş ve Avrethisar Fecayii adıyla 10'dan fazla rapor yayınlandı.²²

Bu cemiyet tarafından, 1913'te Balkan müttefiklerinin mezâlimine dair önemli raporları ve resmi belgeleri ihtiva eden Fransızca *Les Atrocités Des Coalisés Balkaniques /Balkan Mütefiklerinin Mezalimi* adıyla yayınlanan risalelerde, tarafsız kişilerin şahitliği sonucu oluşan raporlar da yer almaktadır.²³ Bu risalelerin birincisi 47 sayfa olup ilk sayfasında; Rumeli Müslümanlarının uğradığı korkunç kıyım, zulüm ve vahşetlere karşı artık dünya kamuoyunun sessiz kalamayacağı, yansız ve şerefli basın organlarının, çeşitli kısıtlamalara rağmen yaşanan vahşeti yazmaya başladığı belirtilmektedir. Ayrıca, uygulanan değişik metotlarla tek amacının ise işgal edilen bölgelerde Müslüman varlığını ortadan kaldırmak olduğu vurgulanmaktadır. Risaledeki yer alan iki rapor başlı başına, insanlık dışı vahşeti anlatmaya kâfidir.²⁴

Cemiyetin yayın komitesinin hazırladığı birinci raporda, Zelhova'da Posta ve Telgraf Bürosu şefi Mehmet Sırrı tarafından anlatılan Serez'in işgali ve yaşanan kıyımlara yer

²² Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul 2007, s. 406.

²³ *Les Atrocités Des Coalisés Balkaniques*, No 1, No 2, No 3, Par Le Comité de Publication D.A.C.B. –*Balkan Mütefiklerinin Mezalimi*, Neşr-i Vesâik Cemiyeti, 15, Rue Çağaloğlu, dans l'Administration du "Journal İfham", Constantinople 1913.

²⁴ . *Les Atrocités Des Coalisés Balkaniques*, No 1, s. 4-12.

verilmiştir. Mehmed Sırrı, Serez'in işgali, Müslümanların silahsızlandırılması, katliamlar, kadınlara yapılan zulümler, öldürülen muhacirler, baş gösteren açlık ve salgın hastalıklar, umutsuz mahkûmların perişan hallerine dair gözlemlerini özetle şöyle anlatmaktadır:

"Yaklaşık 500 kişiden oluşan askeri Osmanlı birlikleri Zelhova'dan çekildikten sonra, görev yerimi terk etmek ve 23 Ekim Salı akşamı Serez'e kaçmak zorunda kaldım. Orada askeri ve sivil otoritelerin Selanik'e gitmek üzere olduğunu öğrendim. Ayın 24'ünde, Çarşamba sabahı, saat yaklaşık 4'te, komitacı şef Zankoff, eşi ve yanlarındaki 27 kişilik grupla şehre girdiler ve konağı alkışlar arasında ele geçirdiler. Türk hükümeti ikametgâhının penceresine Bulgar bayrağını asan kişi de Zankoff'un karısıdır. Yarım saat sonra, 30 kişilik başka bir grup- başlarında Serez'in polis teşkilatının şefi de var- şehre girdi. Benim kaldığım telgraf bürosunda, sadece Çavuş Ali Ağa kalmıştı.

Bir müddet sonra sofrı bıçaklarına varana kadar Müslümanların silahları toplanmaya başladı. Eşkıyalar toplanan bu silahları Yunanlılara ve Bulgarlara dağıttı. Akşam saat 4'te, yaklaşık 3,5 saat süren bir yaylın ateşi başladı. Ertesi gün bunun sadece işgalden kaynaklanan sevinç göstergesi olduğu anlaşıldı. Ayın 27'sinde, akşama doğru, bir silah sesi duyuldu ve sokaklarda yerlere düşen Müslümanlar görüldü. İçlerinde yanlışlıkla öldürülen birkaç tane Yunanlı da vardı. Daha sonra askerler ateşi kestiler ve süngülerle saldırmaya başladılar. Hanlarda, evlerde, sokaklarda korkunç bir kıyım yaşanmaya başladı. Camilere ve konaklara kapatılan Müslümanlar toplu halde katlediliyordu. Eşleri, babaları, oğulları öldürülen Müslüman kadınlardan birkaç yüz tanesi evlerinden alınarak Türk okuluna kapatıldı. Daha sonra oraya gelen 50 civarında Bulgar askeri her türlü kötülüğü yaptı. Ertesi gün kurbanların sayısı 4.700 idi. Aynı gece Bulgar gruplar evleri ve dükkânları dolaşarak kadınlara tecavüz etmiş ve bazılarını kaçırmış. Göçmenlerin büyük bir kısmı Serez'de toplanmıştı. Bulgar askerler onlara sözler vererek köylerine dönmeye ikna etmeye çalıştı ama kimse yaşanan vahşetten dolayı buna cesaret edememişti. Ertesi gün onları zorla yola koydular ve şehre az bir mesafe kala hepsini öldürdüler. Genç kız ve genç kadınları kaçırmış olmaları ki cesetlerin arasında bunlara hiç rastlanılmadı. Üç gün sonra, çeşitli çatışmalarda esir düşen yaklaşık 10.000 kadar Türk askeri Serez'e getirildi. Üzerlerinde sadece bir gömlek ve çamaşır vardı. Gece şehirden çıkarılarak hepsi şehre yakın yerlerde öldürüldüler. Bu katliamlar

sırasında Serez’de bulunan Bulgar güçleri yaklaşık 18 tabur kaddı. Bunların dışında Selanik’ten şehirdeki Yunanlıları korumak için gelen bir Yunanlı grup vardı ki bu katliamın bir parçası olmadılar. Şehrin ileri gelen zengin Müslümanları, kendilerinin ve ailelerinin canını 3000-5000 arası Türk parası ödeyerek kurtardı. Ama tüm eşyalarına el kondu. Ayrıca hükümet binasının ganimeti de Sofya’ya gönderildi. Her şeye el konunca korkunç bir açlık baş gösterdi. Öte yandan ateşli tifo da ortaya çıktı. 9 Aralık’a kadar tüm nüfusunun %15’i bu sebeplerden hayatını kaybetti”.

Risalede yer alan ikinci rapor ise Strumitza dehşetinden bahsetmektedir. Burada, Avrupa basının büyük bir kısmı yaşanan bu acıları görmezden geldiğine dikkat çekilerek, “*Büyük prensipleri olan Avrupa’nın diplomatlarının, politikacılarının, ileri gelenlerinin, artık Balkanlar’da olan bu zalim kıyım son vermeli*”, şeklinde ifade edilmektedir. Bu raporda da, bölgedeki işgaller, suikastlar, kıyımlar, idamlar, hırsızlıklar, tecavüzler özetle şöyle anlatılmaktadır:

“İleri gelen dini liderlerin vermiş olduğu tüm garanti ve sözlere rağmen kıyımlar iki saat sonra yeniden başladı. 48 saat boyunca, Bulgar gruplarının kaldığı Strumitza’da 34 Müslüman öldürüldü ki bunların 5’i çocuk, 2’si yaşlı. Genellikle zenginlerin evleri hedef alındı. Bir müddet sonra 7 kişiden oluşan içlerinde Bulgar subay Voltchef, Sırp kumandan Ivan Gribitz ve komitacı şef Ishacof’un da yer aldığı bir mahkeme kuruldu. Elllerinde Müslüman isimlerden oluşan bir isim listesi vardı. Listedekiler zengin, nüfuzlu ya da eşleri, kızları güzel olan kişilerdi. Her gün 30 ya da 40 kişi Bulgar düşmanı olmakla suçlanarak yargılanıyordu ve idama mahkûm ediliyordu. Kurban çıplak bir vaziyette, elleri arkadan bağlanmış sokaklarda dolaşmaya zorlanıyordu. Şehir dışına çıktıktan sonra ise katlediliyordu. İsmail adında bir kişi ise üzerine benzin dökülüp diri diri yakılmıştı. 23 gün boyunca 16 Kasım’a kadar, 591 kişi bu eşkıyaların mahkemesi tarafından mahkûm edilmiş. Bunların içinde 6 subay, bir doktor, 100 asker, 2 Yahudi ve bir hakim de yer alıyor. Bu kıyım hala devam etmekte ve kimseye göç etmesi için izin verilmemekte. Bulgar ve Sırp subaylar açıkça amaçlarının Müslümanları ortadan kaldırmak olduğunu söylüyor. Çok küçük bir azınlık kaçmayı başardı. Strumitza şehrinde yaşanan hırsızlık ve tecavüz vakalarının sayısı ise o kadar fazla ki, bütün varlıkları ellerinden alınan zenginler bile çocuklarını dilenmeye yollamak zorunda kaldı”.

Bu risalenin devamında, resmi belgelerden ve yabancı basından alınan haber ve bilgilere yer verilmektedir. Müslümanların sistemli bir şekilde yok edilmesi, Makedonya bölgesindeki mezalim, sürülen Müslümanlar ve katliamlara dair 9 Aralık 1912 tarihli Selanik'ten gelen resmi belgeye yer verilmiştir. Devamında; “*Avusturya-Macaristan'ın resmi raporları, “günlük idamlar, kıyımlar, yok etme politikası, kitleler halinde suikastlar, kimse modern haçlıların kurbanlarını korumuyor, Avrupa protesto etmeli, içeride kıyımlar, mahkûmlar ve mülteciler aklıktan ölüyor, müttefiklerin zaferi barbarlığın zaferidir, müttefiklerin barbarlığı, Yunanlılar tarafından işgal edilen camiler, soygun vakaları çok sık yaşanıyor, çamlıkların orada çocuk tecavüzleri, Yunan subaylar da Müslüman kadınlara tecavüz ediyor, yaralılar, katliamlar, Doyran'daki vahşet, katliamlar, katledilen göçmenler, müttefiklerin vahşeti, Balkanlar'da ortaçağ, Kavala ve Serez'de vahşetler, Çetelerin istismarı, İftiralarla karşı”* başlıkları altında dehşet verici haberler yer almaktadır.

Risalede, *Wossische Zeitung*, *Koelnische Zeitung*, *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, *Pester Lloyd*, *Budapesti Hirlap*, *Dresdner Anzeiger* adlı Avrupa basın organlarının yayınladığı makale ve haberlerde geniş yer tutmaktadır. *Vossische Zeitung* gazetesinde “*Kimse modern Haçlıların kurbanlarını korumuyor*” başlıklı makalede, mezalim karşısında Avrupa'nın sessiz kalması tenkit edilmektedir.²⁵

Risâlede yabancı tanıkların gözlemlerine yer verildi.²⁶ Ayrıca aynı dönemde başta Balkan Harbi'ni izlemek üzere

²⁵ *Les Atrocités Des Coalisés Balkaniques*, No 1, s. 18-19.

²⁶ 1912'nin sonbaharında bir gazeteye muhabirlik yapmak üzere Balkanlar'a gönderilen Rus Marksist teorisyen Lev Troçki, Balkanlar'daki Müslümanlara karşı uygulanan zulüm karşısında şoke olmuştu. Troçki Müslümanların amansız öldürüldüklerini, Müslüman köylerinin yakıldığını, Müslümanlara ait değerli eşyaların sistematik bir şekilde yağmalandığını yazdı. Troçki'ye göre Müslümanlara yönelik katliamlar ve Müslüman köylerinin yakılıp yıkılması münferit olaylar değil, millî politikaların belirlediği sistemli eylemlerdi.

bölgede bulunan konsolosların, diplomatların, rahip ve rahibelerin bu cemiyetin raporları ile paralellik gösteren izlenimleri veya raporları yayınlandı.

Cemiyet üyelerinden bazıları Avrupa’da diplomatik temaslarda da bulunarak etkili bir kamuoyu oluşturmaya gayret etti. Hükûmetin desteğiyle Berlin, Paris ve Londra’ya giden Ahmed Cevad, bazı devlet adamları ile görüşerek Balkanlar’da uygulanan mezalime dikkatlerini çekmeye çalıştı. Almanya’da Dışişleri Bakanı ile yaptığı görüşmede, Balkanlar’da Türk-Müslüman halkına yapılan muamelelerin Alman Parlamentosu’nda kınanmasını istedi. Ayrıca Londra’da üç milletvekili ile görüşmüş ve bu görüşme neticesinde milletvekilleri Avam Kamarası’nda konuyla ilgili soru önergesi vermişler ve ancak diplomatik girişimlerle komitacıların zulümlerinin durdurulamayacağını da ifade etmişlerdir. Ayrıca Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey’e de mektup göndererek meseleyi izah etmesi üzerine Grey, katliamı doğrulayan açıklamalarda bulunmuştur.²⁷ Müteakiben, Paris’te “Bir Türk Çağırısı” başlıklı bir bildiri parlamenterlere ve gazetelere gönderilmişti. *Le Matin* gazetesinin yazarlarından Stephane Lausanne ile görüşüldü. Kendisi zaten savaş muhabiri olarak bulunduğu Balkan Savaşı’ndaki izlenimlerini “*Au Chevet de la Turque. Quarente Jours de guerre*” adıyla 1913’te Paris’te yayınlamış ve aynı sene “*Hastanın Başucunda, Kırk Gün Muharebe*” adıyla kitabın tercümesi İfham Kütüphanesi’nde basılmıştır.

Cemiyetin faaliyetlerinin Balkan Savaşları sonunda durdurulduğu, Birinci Dünya Savaşı arifesinde Halid Ziya (Uşaklıgil) ve Ahmed Cevad yönetiminde daha geniş çaplı bir teşkilat kurulmasına çalışıldığı anlaşılmaktadır. Balkan Harbi esnasında, diplomatik temaslar ve kamuoyu için görevli olarak Avrupa’nın bazı şehirlerine gidenlerin arasında Halid Ziya (Uşaklıgil) da vardı. Savaş sonunda antlaşmaları müteakip Paris’ten döndüğünde, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin

²⁷ Sacit Kutlu, *a.g.e.*, s. 406-407.

Genel Merkezinde; Avrupa’da büyük ölçekli bir neşriyat teşkilatı vücuda getirilmesi fikri doğmuştu. Şöyle ki; Avrupa’yı ikiye ayırarak biri Orta Avrupa ve Kuzey memleketlerine, diğeri İsviçre’den başlayarak batıya ve İngiltere’ye kadar yayılan iki ekip oluşturulacak, bunlar bağımsız olarak çalışacaklar, ancak daima birbirleriyle irtibatla bulunacaklardı; ekiplerden birinin başında elçilerden Cevad Bey, diğerrinin başında Halid Ziya olacaktı. Esas hatlarıyla bu tasavvur, cemiyetin merkezinde, kendilerine anlatılmış ve müşterek bir layiha hazırlamakla görevlendirilmişlerdir. Ancak, Layihanın esasları tespit edildikten sonra aralarında iki ekip oluşturularak tam harekete geçileceği bir sırada, Halid Ziya’nın hastalanması (1914 senesinin ortalarına doğru) ve diğer bazı sebepler yüzünden bu tasavvurun kuvveden fiile geçmesi mümkün olmamıştır.²⁸

4. 1328 Fecâî’i Kırmızı Siyah Kitap ve Masrafları Meselesi

Balkan Neşr-i Vesâik Cemiyeti, çok kısıtlı maddi imkânlarına rağmen yine de fedakârlıklar içinde etkili faaliyetler ve yayınlar yapmıştır. Londra Konferansı’nın sonucunun beklendiği günlerde, Balkan Harbi’nde yaşanan facialar, Müslüman ahalinin ve esir Osmanlı askerlerinin maruz kaldıkları kötü muamele ile ilgili yazıları, şiirleri, tercüme yazıları vb. bir kitapta toplayarak “*1328 Fecâî’i Kırmızı Siyah Kitap*” adıyla yayınladı. Kitabın adında geçen kırmızı kelimesi; Balkan Müttefiklerinin hunharlığını, zalimliğini, cellatlığını, siyah kelimesi; milletin ebediyen unutulmayacak bu matemine bir timsal olarak kabul edilmiştir.

Cemiyetin en önemli yayını olan bu kitap, cemiyetin fahrî kâtibi Ahmed Cevad Bey tarafından yayına hazırlanmıştır. Kitabın hazırlanması esnasında gerekli belgelerin toplanması, basım ve dağıtım masraflarının karşılanması işiyle uğraşan kişinin de, cemiyetin umumî kâtip muavini Tarık Bey olduğu anlaşılmaktadır. Bu iki üyenin fedakârca çalışmaları ve gayretleri ile kısıtlı imkânlar ile bu kitap hazırlanmış, lâkin

²⁸ Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İstanbul 2003, s. 670-675.

yapılan masraflar hükümet tarafından ödenememiştir. Biz bunu 1921 tarihli masraflarını talep etmek üzere yazdıkları dilekçeden anlıyoruz.

4 Haziran 1921’de, Tarık Bey kendisinde bulunan bu kitaptan bir nüshayı, Dâhiliye Nezareti’ne takdim ederek, durumu izâh etmiş ve kitap için yaptığı masrafların kendisine ödenmesini talep etmiştir. Tarık Bey tarafından kitapla ilgili olarak yazılan arzuhal özetle şöyledir:

“Balkan Savaşı’nın başlamasını müteakip Dâhiliye Nezareti’nin hususî emirleriyle bizzat Edirne’ye gidip, ölümle burun buruna geldiğim halde, cesaret ve metanetle önemli birçok vesika ve fotoğraflar alıp döndüm, umumî kâtip muavinliğinde bulunduğum Neşr-i Vesâik Cemiyeti adına Türkçe, Arapça, Fransızca ve İngilizce olmak üzere mezâlîm ve saldırılara, zulümlere dair bir Kırmızı Siyah kitap tab ve neşrine giriştim. Bütün basım vesair masrafı, verilen emir gereği, ben ifa eyledim. Matbu nüshadan ikibin küsûrunu Dahiliye Nezareti’ne takdim ve bu miktardan fazlasını da yine Dahiliye Nezaretinden verilen liste doğrultusunda icâb edenlere posta ile teslim ve irsal eyledim. Toplam masrafım olan 320 liradan ancak 100 lira ödendi. Daha sonra başlayan Birinci Dünya Savaşı sebebiyle bakiyenin ödenmesi mümkün olamadı. Cemiyet namına benim hizmetrimle neşredilen bu mühim vesikanın basılması doğrudan doğruya hükümetin emir ve arzusuyla olmuş. Bugünkü sefalet ve zarurettime ve bu yolda yapmış olduğum tehlikeli seyahat ve hizmetime karşı bir mükafat olmak üzere bir an evvel ihsanına müsaade edilmesini talep ederim”.²⁹

Tarık Bey’in dilekçesinden anlaşıldığına göre, kitap dönemin Dâhiliye Nazırı Talat Paşa’nın emriyle Balkan Neşr-i Vesâik Cemiyeti tarafından 1913’te yayınlanmış olup, iki bin kadarı Dahiliye Nezareti’ne teslim edilmiş, iki binden fazlası da yine bu nezaretin verdiği listeye göre gerekli yerlere posta ile gönderilmiştir. Yine, Talat Paşa’nın emriyle, kitabın basılması için avans olarak 100 lira “mesârif-i mestûre” yani örtülü ödenekten cemiyetin umumi kâtip muavini Tarık Bey’e ödenmişti. Fakat, toplam basım maliyeti ve sair masrafları 320 liraya çıkan eserin geri kalan 220 lirası, araya giren savaşlar vb. sebeplerle bir türlü ödenememiştir. Oysa, kitabın

²⁹ Bu kitabın bir nüshasını da takdim etmiştir. BOA, BEO, nr.4686/351391.

Türkçe dışında Arapça, Fransızca ve İngilizce olarak da neşredilmesi plânlanmıştı.

İşgallerin yaşandığı ve Milli Mücadele'nin başladığı bu dönemde, Tarık Bey'in bu müracaatı üzerine, böyle bir eserin hükûmet tarafından bastırıldığına, masrafları ve ne kadarının ödendiğine dair bir araştırma yapılmış, ancak Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti'nde resmî bir kayıt ve işaret bulunamamıştır.³⁰ Ayrıca, Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) öncesine ait, örtülü ödenek sarfiyatına dair evrâk ve defterlerin de Muhasebede olmadığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine, kitabın yazıldığı dönemde Dâhiliye Nezareti'nde Muhasebe Müdürü olup, sonraki zamanda Şehremaneti Muhasebeciliği yapan Saim Bey'in görüşüne başvurulmuştur. Saim Bey, bu konu ile ilgili hazırladığı varakada, kitabın hükûmetin emri ile hazırlandığını teyid ettikten sonra, basım maliyetine dair Tarık Bey tarafından düzenlenen hesap üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın emriyle "mesârif-i mestûre" tertibinden 100 lira verildiğini, söz konusu bakiyenin ise bir türlü verilemediğini ifade ve tasdik etmiştir. Mütakiben Talât Paşa'nın ayrılması ve mütarekeden sonra bu makama gelen kimselerin bir çözüm getirmemesi sebebiyle bakiye hesabın kapanmadığını ifade etmiştir.³¹

Nihayet, konu Meclis-i Vükelâ'ya getirilir ve burada yapılan müzakerede; söz konusu kitabın basım ve dağıtım masrafları ile ilgili belirli bir miktar ön ödeme yapıldığına dair sözlü ifadeler dışında resmî kayıtların bulunmadığına ve kitabın neşri tarihinden itibaren üzerinden uzun bir süre geçtiğine vurgu yapılarak, eski döneme ait bu gibi bakiye hesaplar için tahsisat ayrılmasının mümkün olamayacağı ve talep edilen paranın ödenmesinin reddine karar verilmiştir (26 Haziran 1921).³²

³⁰ BOA, *DH.KMS.*, nr.61-1/53.

³¹ BOA, *DH.KMS.*, nr.61-1/53; BOA, BEO., nr.4686/351391.

³² BOA, *MV.*, nr.221/195.

Arzuhalde de anlaşıldığı üzere, Balkan Savaşları döneminde etkili propaganda yapabilmek için mali kaynağa ihtiyaç vardı. Cemiyet üyeleri az miktar meblağlarla, yapılan bağışlar ve gönüllülerin destekleriyle hizmeti yürütmüşlerdir. Canlarını tehlikeye atarak cephelelerde ve cephe gerisinde bilgi, belge ve görsel veriler elde etmeye çalışmışlardır. Halbuki, cemiyet üyelerine yeterli miktarda mali kaynak temin edilmiş ve desteklenmiş olunabilseydi, Avrupa kamuoyu üzerinde önemli ölçüde lehte etki yapılırdı.

Bu dönemdeki sıkıntıları ve eksiklikleri zaten Ahmed Cevad hazırladığı eserinde net bir şekilde ifade etmiştir;

“Neşr-i Vesâik Cemiyeti’nin yükselttiği sadâya kaç kişi isabet etti? On-on beş bin kuruşla vazifemizi kâmilten ifâ, hukukumuzu lâyıkiyla müdafaa etmek kâbil midir? Yabancı dillerde neşrettiğimiz her risaleden hiç olmazsa ellişer bin basıp dağıtmalıydık ki, hakikaten bir lüzumlu tesir yapmış olalım. Bundan başka binlerce liralara sarfiyla her tarafta konferanslar, nutuklar verdirmeliydik, makaleler yazdırmalıydık, gazeteler elde etmeliydik ki, bir asırdan beri fenalıktan başka bir şey işitmemiş olan Avrupa’nın o kesif efkâr-ı umumiyesinde hüküm süren ridâ-yı meçhuliyeti yırtalım, hakiki nuru neşrederek bir tahavvül hasıl edebilmiş olalım. Bununla beraber, asla paraya tenezzül etmeyen, hiçbir teşekkür veya teşvikimize bile ihtiyaç göstermeyen, mahzâ hakikati meydana koymak için çalışan, eserler yazan ve kendi masraflarıyla neşreden Avrupalı yazarlar, insaniyetperverler, siyasiler, gazeteler vb. bulunmuştur”.³³

5. Kitabın Muhtevası ve Özelliği

Genel olarak bakıldığında eserde, Osmanlı halkının Balkan Savaşında uğradığı haksızlıkların, Balkanlar’da yaşayan Müslüman-Türk halka karşı girişilen katliamların, saldırıların, tecavüzlerin, aşağılamaların, işkencelerin ve nihayet çeşitli şekillerde kendini gösteren din istismarlarının, esir ve yaralı Osmanlı askerlerine yapılan eziyet ve zulümlerin ayrıntılarıyla anlatıldığı görülür. Osmanlı ordusunun en kötü günlerinde, Edirne kuşatmasına dair kaleme alınmış yazılara ve

³³ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, s. 54-55.

şiihlere de eserde yer verilmiştir. Edirne'nin Bulgarlar tarafından işgal edilmesinin ardından burada gerçekleştirilen mezâlim, bütün teferruatıyla anlatılmıştır. Kitapta, olayları belgeleyen fotoğraflarla birlikte, dönemin muhabir ve ressamlarının yaptıkları temsili resimler de kullanılmıştır. Telif yazı olarak yayınlandığı anlaşılan bölümlerden bazıları ise, daha önce çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanan yazılar arasından seçilmiştir. Ayrıca, Avrupa gazetelerinden iktibâs edilen fotoğraf, tasvir, makale ve raporlar da esere dâhil edilmiş; anlatılan hususlar, İngiliz, Fransız ve Rus kaynaklarından yapılan tercüme nakillerle desteklenmiştir. Bu savaşlarda gerçekleri görmezden gelerek taraflı yanlış haber ve makaleler yazan Avrupalı pek çok gazetecinin yanında, hakikati ifşa edenler de vardı. İşte Balkan Neşr-i Vesâik Cemiyeti bu raporları toplayıp bahsi geçen kitapta yayınlamıştır. Mesela Rus gazetecilerden bir kaç kendileri Slav ırkından oldukları halde Balkan Slavlarının mezalimini gizlemek istememişler, gazetelerine hakikati rapor ederek göndermişlerdir.

Yine, Kiev'de çıkan *Kievskaya Misl* adlı Rusca gazetesinin Bulgaristan muhabiri, Bulgarların harb esnasında yaptıkları vahşeti anlatmıştır³⁴. Bir Bulgar askerinin itirafında; *"Sırp ve Bulgar askerleri Müslüman esirlerine pek barbarca muamele ediyorlar, bize Sofya'ya götürmek üzere 1500 esir vermişlerdi. Bunlardan 4 kişi kalıncaya kadar hepsini zabıtlarin huzurunda katlettik ve yolda herhangi bir köye girdiğimizde ise çoluk çocuk bütün İslâmları kestik"*³⁵.

Zaveti adlı Rus mecmuasının Şubat 1913 tarihli nüshasında St. Vulski imzasıyla yayımlanan bir makalede, Bulgar ordusu ve komitacılarının vahşetleri şöyle anlatılmaktadır³⁶: *"... Çok mahalde cebren Hristiyanlık dahi kabul ettirilmiştir. Makedonya nâşir-i medeniyetleri (!) bazı karyelerin ekser erkeklerini kestikten sonra kadınları toplayıp ırzlarına tasallut ederler, badehu revolveri alınlarına dayayarak onları derhal*

³⁴ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, s. 111-119.

³⁵ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, s. 119.

³⁶ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, s. 122-133.

ölüm ile Hristiyanlık arasında muhayyer bırakırlardı. Biçareler de pek tabîi olduğu gibi Hristiyanlığı tercih ederlerdi ve oracıkta Makedonya köylüleri tarafından icat edilen bir takım işârat-ı timsaliyye üzerine onlar vaftiz edilmiş add olunur... ”³⁷.

Kitabın giriş kısmı, “*Oku, Ağla, Düşün ve Uyan*” başlığı ile başlatılır, “Ah Edirne” şiiri ile sonlanır. Kitabın alt başlıklarında, toplumun farklı kesimlerine hitap edildiği, bu kesimlerin vazife ve sorumluluklarının hatırlatıldığı, çekilen sıkıntıların dile getirildiği görülür. Hitap edilen kesimler arasında öncelikle aydınlar, gençler ve kadınlar bulunmaktadır. Bu arada, uğranılan büyük felâketin mesuliyetinin zaman zaman önceki iktidarlara yüklenmeye çalışıldığı da dikkati çekmektedir. Kezâ, uğranılan felâketlerin, başarısızlıkların ve geri kalmışlığın sebepleri dile getirilmekte, bunlara yönelik çâreler sunulmaktadır. Söz konusu çâreleri, umûmî bir eğitim seferberliği ve aydın bir neslin yetiştirilmesi; güçlü bir ekonominin kurulması; milletlerarası arenada milletin hukûkunu savunmak için dış dünyâya yönelik güçlü bir enformasyon ağı kurularak lehte kamuoyu oluşturulması şeklinde hülâsa etmek mümkündür.

Eserin yazılış gayesini değerlendirdiğimizde, şu noktaların öne çıktığı görülür: Balkan felâketleriyle oluşan hayal kırıklıkları, göçler ve yaşanan dramlar, dönemin toplumunda büyük infiallere sebep olmuş, asırlarca beraber yaşanan gayri müslim unsurların ihânetine uğramışlığın verdiği hayal kırıklıkları onlara karşı nefreti büyütmüş, intikam hırsına dönüştürmüştür. Zaten o dönemin süreli yayınlarında “kin, intikam ve öç” gibi kelimelerin sıkça kullanıldığı görülmektedir. Burada kin ve intikam duygularının canlı tutulması yoluyla millî şuurun güçlendirilebileceği, yeni bir uyanışın sağlanacağı, böylece vatanın savunulmasının mümkün olabileceği düşünülmüştür. Dolayısıyla eseri, Balkan fâcialarından çıkarılacak derslerle, devletle birlikte Türk ve Müslüman toplumun yeniden toparlanabileceği ümidine yönelik bir çalışma

³⁷ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, s. 130.

olarak değerlendirmek yerinde olacaktır. Zira eserde intikamın yalnız silahla alınamayacağı, sanatın, ticaretin, ziraatın da bir silah olduğu ve bu yolla da pekâlâ başarılı olunabileceği belirtilmektedir. Buradan, çok çalışmayı, daha bilgili, daha zengin, daha dirayetli olmayı anlamak gerekir. Kısaca, Balkan Neşr-i Vesaik Cemiyeti'nin en önemli yayını olan *1328 Balkan Fecayii* adlı kitap, basit bir “propaganda” ve “öteki-leştirme” çabası olarak görülemez. Aksine, “millî bir şuur ve hâfıza inşâsı” olarak değerlendirmek, devamlı uyanık bulunmayı öğütleyen yakın geçmişten yükselen bir ihtâr belgesi olarak görmek daha yerinde olacaktır.

Sonuç olarak, Balkan Savaşları'nın, tarihi belgeleriyle etraflıca ve tarafsız bir şekilde değerlendirilerek bilhassa neşriyata ağırlık verilmesi, şüphesiz, içinde bulunduğumuz 21 yüzyılın meselelerinin çözümüne katkı sağlayacaktır. Kuşkusuz tarih, intikam duygularını besleyip büyütme vasıtası olmadığı gibi, yaşanmış hadiseleri, siyasî ve sosyal hakikatleri sansürleme ya da perdeleme aracı da değildir. Geçmiş, tarihi yanlış öğrenmek, doğru bilmemek, tedbirsiz davranmaya ve felâketlere kapı açar. Yakın bir zaman diliminde, 1988'de Balkanlar'da başlayıp hızla büyüyen bunalımın ve yaşanan insanlık dışı uygulamaların, 1912-1913 hadiselerinin farklı zaman dilimindeki bir tekrarı olduğu unutulmamalıdır. Nitekim 1992'de Bosna'da benzer bir soykırımın yaşandığını, yarım milyon Bosnalının, Sırp'lar tarafından katledilmesine Avrupa'nın adeta seyirci kaldığını, benzer olayların Makedonya ve Kosova'da da tekrarlandığını göz ardı etmemek gerekir. Bu sebeple –ne aşırı kaygılı, ne de duyarsız olunmadan- geçmişin yeni kuşaklara doğru öğretilmesi bir mecburiyettir.

Kaynakça

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)

A.MTZ.(05), 35/90.

BEO., 4098 / 307340; 4182/313596; 4229/317140; 4686 / 351391.

DH.EUM.5.şb., 79/30.

DH.KMS., 61-1/53; 63/49.

HR.SYS., 150/26.

HR.TO., 543/6; HR.TO. 543/85.

MV., 221/195.

2. Gazeteler

İkdam

Sabah

Tanin

Tasvir-i Efkâr

Tercüman-ı Hakikat.

3. Kitap ve Makaleler

Ağanoğlu, H. Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makus Talihi Göç*, İstanbul 2001.

Ahmed Cevad, *Balkan Faciaları (1912-1913)*, Yay. Haz. F. Ürekli, E. Önal, İdeal Yayıncılık, İstanbul 2013.

Alp, İlker, *Belge ve Fotoğraflarla Bulgar Mezalimi (1878-1989)*, Ankara 1990.

Bartlett, Ashmead, *Esbab-ı Hezimet ve Felâketimiz, 1: Lüleburgaz Muharebesinde Nasıl ve Niçin Mağlûp Olduk*, Çev. Ebunnüzhet Hakkı, Matbaaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, Kütüphane-i İntibah, İstanbul 1329.

Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Trakya'da Milli Mücadele*, C.I, Ankara 1992.

Buckkert, *Faâl Türkiye*, Çev. Habil Adem, İkdam Matbaası, İstanbul 1332.

Eren, İsmail, “Balkan Savaşlarına Ait Türkçe Eserler Üzerinde Bibliyografya Denemesi”, *Tarih Dergisi*, S.27, İstanbul 1973, s. 111- 122.

Hanotaux, Gabriel; *1912-1913 Balkan Harbi ve Avrupa*, 1, Çev. Ragıp Rıfıkı, Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul 1332.

Hochwaechter, G. Von, *Türklerle Harbe. Kırkkilise-Lüleburgaz-Çatalca Muharebatı Vekâyi-i Yevmiyesi*, Çev. Kemal, Hürriyet Matbaası, İstanbul 1331.

Kutlu, Sacit, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul 2007.

- Les Atrocités Des Coalisés Balkaniques*, No 1, No 2, No 3, Par Le Comité de Publication D.A.C.B. –*Balkan Mütefiklerinin Mezalimi*, Neşr-i Vesâik Cemiyeti, 15, Rue Cağaloğlu, dans l'Administration du "Journal İfham", Constantinople 1913.
- Lesiçkov, İvan, *Balkan Muharebatı Hâtıratından: Kırkkilise'nin Sukutu*, 1. C. 2. Cüz, Çev. M. Nuri, Balkan Matbaası, Filibe 1913.
- Lesiçkov, İvan, *Balkan Muharebatı Hâtıratından: Selânik Nasıl Düştü*, 1. C. 4. cüz, Çev. H. Sıdkı, Balkan Matbaası, Filibe 1913.
- Mondesire, Pierron de, *Edirne Muhasarası (1912 Teşrin-i sani- 1913 Mart)*, Çev. Ş. B., Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul 1913;
- Şimşir, Bilâl, *Bulgaristan Türkleri, 1878-1985*, Ankara 1986.
- Uşaklıgil, Halid Ziya, *Saray ve Ötesi*, İstanbul 2003.
- Wanger, H., *Bulgar Ordusuyla Muzafferiyete Doğru*, Çev. Sait, Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul 1331.

IX. BÖLÜM / *CHAPTER IX*

TEMATİK / *THEMATIC*

THE CLASH BETWEEN MILLET AND NATION IN THE BALKAN PENINSULA

Balkan Yarımadasında Millet ve Ulus Arasındaki Tartışma

Božidar Jezernik*

Abstract: After the conquest of Byzantium, in 1453, the Ottomans did not attempt to impose their state institutions on their new subjects or to assimilate the Christian populations they had conquered. The entire Christian zone within the Balkan Peninsula had been termed 'Rumi vilayets' (Greek districts) by the Turks. Religion was the basis for these divisions; language and ethnological theories played merely a secondary part. The rationale for this state of affairs was the system of government. Ottoman law was a religious code, which could not be imposed on unbelievers, who could not be recruited into the army. A new spirit of national consciousness awoke among the peoples of the *millet*s with the attempt to create civil laws to replace religious ones. They had to reorganise themselves on national lines if they were to hold their own at all in modern international politics because nationality was the contemporary basis of Western states and, owing to the ascendancy of the West in the world, the relations of non-Western peoples to each other and to Western powers had to approximate to the forms which the Western world took for granted. During the nineteenth century, however, nationalism won hearts and minds of the Balkanites as 'some kind of a social-emancipatory ideology', and ever more voices could be heard, claiming *the Balkans for the Balkanites*. In the Ottoman Empire, however, the Spring of Nations did not come to the Ottoman nation, but such occurred among the peoples who were under Ottoman rule. In accordance with the concept of a nation as a people with common *blood*, Balkan nationalists proclaimed the new gospel, that nations had existed since the beginning of the world, that nationality was an inborn quality of people. They identified most straightforward and effective way for this purpose in replacement of the old term (*millet*) with a new one (*nation*). Consequently, nation was not understood as the most appropriate form of organisation of modern society, i.e. as the equality of citizens, but as a group of blood relatives,

* (Prof. Dr.), University of Ljubljana, Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Ljubljana/Slovenia, e-mail: bozidar.jezernik@ff.uni-lj.si

i.e. a form of an extended family. After the liberation of Balkan States after the Balkan Wars and the Great War huge efforts were invested into their *Europeanisation*. The price of modernisation, that is 'Europeanisation,' was high: the history embodied in mosques, minarets, bazaars, *hans*, graveyards, bridges, homes and so on was destroyed as new ones, which substituted historic monuments with 'the ugliness of modernism', were rapidly built instead. In the process, the Balkans at last became 'Balkan,' looking like a copy or even a caricature of Western Europe. In brief, as soon as the Ottomans left, Europeanisation became the order of the day and the old Balkan spirit died. In the process, mythology replaced history; tolerance and multiculturalism were its first victims.

Keywords: Balkans, millet term, nation, Ottoman Empire

1. Nationality and Religion

After the conquest of Byzantium, in 1453, the Ottomans did not attempt to impose their state institutions on their new subjects or to assimilate the Christian populations they had conquered. Sultan Mehmet II, conqueror of Byzantium, conferred upon the Patriarch of Constantinople the title of *millet-başı* (chief of the nation) and allowed its Orthodox citizens to retain some of their churches and free exercise of their religion. Besides, he entrusted to the Patriarch the administration of the spiritual and secular needs of his flock. In this way, the clergy formed a body of functionaries invested with broad administrative and judicial powers. All cases involving marriage, divorce and inheritance were tried before an episcopal court, and in matters of a civil nature Christians did not have to go to Ottoman tribunals. Every religious community was entrusted with the collection of taxes from its members and their payment into the state exchequer.

In the Ottoman Empire there was no visible dividing line between secular and religious law. The Ottoman state divided its subjects according to their religion into *millets* or 'communities,' consisting of a lay and an ecclesiastical council, which dealt with the internal affairs of the people. These *millets* or 'church nations,' as a Turkish professor of Western

literature translates it¹, were the only subdivisions recognised by the state. The diverse Muslim elements (Slavs, Albanians and Turks) had no community of ethnicity. They spoke their own languages in their homes, Turkish being an acquired tongue. But they were Muslims and all were ‘Turks’ in a political sense: they belonged to the dominant caste.

Millet-i-Rum (*Rum* is a Turkish corruption of *Romaioi*, or Romans, as the Byzantines called themselves; a name used by all until the revolution of the 1820s)² was all that remained of the Eastern Empire. Under bishops and Patriarchs it carried on the life of the Byzantine court and preserved the Greek nationality with the Greek form of Christianity. The entire Christian zone within the Balkan Peninsula had been termed ‘Rumi vilayets’ (Greek districts) by the Turks. Until the mid-nineteenth century, the Ottomans regarded Orthodox Christianity as ‘Roman,’ *i.e.* the same as the Graeco-Byzantine faith. Whoever was not a ‘Turk’ was a *Rumi* or ‘Greek,’ a designation which was applied to Albanians, Bulgarians, Macedonians, Serbs, Vlachs and Greeks, and only implied a recognition of the authority of the Patriarch of Constantinople. Thus, John Morritt of Rokeby, wrote in his letters in the 1790s that since leaving Hermanstadt in Transylvania he had been travelling ‘in a Greek country’.³

Religion was the basis for these divisions; language and ethnological theories played merely a secondary part. A Bulgarian could become a Turk whenever he pleased by embracing Islam, as a Greek could become a Bulgarian by joining the Exarchate. One man might have entered the Romanian fold and his brother the Serbian. The system lasted in its entirety

¹ Halide Edib, *Turkey Faces West. A Turkish View on Recent Changes and Their Origin*, Yale University Press, New Haven 1930, p. 68.

² S.S. Wilson, *A Narrative of the Greek Mission; or, Sixteen Years in Malta and Greece: including Tours in the Peloponnesus in the Aegean and Ionian Isles*, John Snow London 1839, p. 293.

³ John B. S. Morritt, *The Letters of John B. S. Morritt of Rokeby Descriptive of Journeys in Europe and Asia Minor in the Years 1794–1796*, John Murray, London 1914, p. 60.

until the beginning of the twentieth century, when there were still towns in Albania with no civil court where the Koran was the only source of law. At the beginning of the twentieth century this system was abolished amid extensive reforms of the political system in Turkey and a code based on the Napoleonic model was introduced instead. At the beginning of the twentieth century, however, the idea of nationality was so new to the Turks that they still confused it with religion. Orthodox Albanians, Bulgarians, Serbs and Vlachs who had not joined the 'schismatic' Bulgarian church were still classified in the census under the comprehensive title 'Rum'.⁴

The rationale for this state of affairs was the system of government. Ottoman law was a religious code, which could not be imposed on unbelievers, who could not be recruited into the army. The true believers were declared rulers of the *giaours* (infidels). These purely theocratic principles of state organisation formed the basis of the Ottoman Empire. However, owing to the peculiarity of this policy, the Christians in the Ottoman Empire enjoyed relative independence and were able to preserve their nationality, language and customs. These exceptional historical circumstances also explain why, for these Christians, patriotism was transformed into attachment to their religious communities and national church. Contemporary Western authors found this concept of nationality extraordinary, and wondered that in the Balkans race and language were not factors in nationality, which was decided by which church a person belonged to. 'It is much as though a London-born Roman Catholic,' a British author wrote, 'were called and counted an Irishman, or a Presbyterian in New York, though his ancestors came from Germany, were called and counted a Scotsman'.⁵

⁴ Henry Noel Brailsford, *Macedonia: Its Races and Their Future*, Methuen & Co, London 1906, p. 62–3, 102; Noel Buxton, *Europe and the Turks*, John Murray, London 1907, p. 52; Harry A Franck, *The Fringe of the Moslem World*, The Century Co. New York and London 1928, p. 316.

⁵ John Foster Fraser, *Pictures from the Balkans*; Cassell and Company, London 1906, p.11.

2. Nation and Blood

A new spirit of national consciousness awoke among the peoples of the *millets* with the attempt to create civil laws to replace religious ones. They had to reorganise themselves on national lines if they were to hold their own at all in modern international politics because nationality was the contemporary basis of Western states and, owing to the ascendancy of the West in the world, the relations of non-Western peoples to each other and to Western powers had to approximate to the forms which the Western world took for granted. However, according to Arnold Toynbee, this principle of nationality in politics was taken for granted in the Western Europe simply because it had grown naturally out of their special conditions, not because it was of universal application.⁶

During the nineteenth century, nationality became the leading concept and nationalism celebrated its universal victory. In the past there had been no national awareness in the sense that was developed in European nationalist movements in the nineteenth century. According to the historian Mirjana Gross, national awareness is not merely a feeling of affiliation to a nation, but it mobilises individuals to realise the objectives of the national community. National awareness raises the will to live in such a community and to form a politically free and integrated social system.⁷

During the nineteenth century, nationalism won hearts and minds of the Balkanites as ‘some kind of a social-emanipatory ideology’⁸, and ever more voices could be heard, claiming *the Balkans for the Balkanites*. The rationale given was that they had lost their empires and kingdoms, and with

⁶ Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilisations*, Constable and Company, London 1922, p.15–61

⁷ cited in Auguštín Dunja Rihtman, *Ulice moga grada*, Biblioteka XX vek. Beograd 2000, p. 111.

⁸ Andreas Moritsch, “Dva različna pojmovanja naroda”, Ferdinand Mayrhofer-Grünbühel and Miroslav Polzer, eds. *Avstrija-Slovenija. Preteklost in sedanjost*, Cankarjeva založba, Celovec, Wieser, Ljubljana 2002, p. 83.

them the respect of the world, after the fall of Constantinople, when ‘Mohammed clashed with Christ in iron grip’ and changed the Balkans into ‘a huge jail crammed with slaves’.⁹

In the Ottoman Empire, however, the Spring of Nations did not come to the Ottoman nation, but such occurred among the peoples who were under Ottoman rule. The Russian consul in Bitola, Rostkovski, for instance, in spite of his seven-year stay in Macedonia, used the ‘Turkish’ method and divided the inhabitants of Macedonia into Slavic Patriarchists, Slavic Exarchists and Slavic Muslims, because he could not decide whether they were Bulgarians or Serbs. Aleksandr Amfiteatrov, who spent three years there, came to the conclusion that the Macedonians themselves did not know what they were. So he called them a ‘nation without national consciousness’.¹⁰ The renown Serbian anthropogeographer Jovan Cvijić used a similar phrase, describing them as ‘an amorphous mass of people’.¹¹

Some researchers were able to find cases where one brother claimed to be a Bulgarian and the other a Serb. In addition, some people claimed to be Greeks, although they could not speak the Greek language.¹² In Bitola, for instance, in 1905, the three Talevtchiné brothers, Stevan, Nikola and Dimitrie, notable merchants, were respectively Bulgarian, Romanian and Greek.¹³ Since nationality in the Balkans—as elsewhere—was by no means immutable, but changed according

⁹ Anonimous, “Bolgari, Srbi, Hrvatje in Slovenci”, *Edinost*, October 8 1908, p. II.

¹⁰ Aleksandr Amfiteatrov, *Strana razdora*. S.- Peterburg 1903. I. V. Rajskej, p. 13.

¹¹ Jovan Cvijić, *Nekolika promatranja o etnografiji makedonskih Slovena*, Beograd 1906. p. 5.

¹² Jovan Cvijić, *ibid.*, p. 143; George Frederick Abbott, *The Tale of a Tour in Macedonia*, Edward Arnold, London 1903, p. 110; Aleksandr Amfiteatrov, *ibid.*, p. 14; Leland William Wilberforce Buxton, *The Black Sheep of the Balkans*, Nisbet & Co., London 1920, p. 146–47.

¹³ Svet Tomitch, “Who are the Macedonian Slavs”, J. T. Markovitch, ed. *Macedonia and Macedonians*, Printing-office C. Colomb Rome 1918, p.118.

to conviction, individuals and even whole communities that were Greek yesterday might become Bulgarian today and perhaps Serb tomorrow.¹⁴

For Western authors of that period, who understood nationality not as a cultural construction but as a kind of natural category, as a ‘pure blood’¹⁵, meaning something permanent, innate and immutable, such a situation was unprecedented. They commented with sublime contempt that nationality in the Balkans was ‘a variable quantity, largely depending on considerations with which sentiment, blood, or language have little or nothing to do’.¹⁶ The ideological drive behind the awakening of nations was the concept of primordialism.¹⁷ According to this concept, nations have existed forever, national awakeners only woke them up, and did not by any means ‘invent’ or ‘formulate’ them themselves.¹⁸

In accordance with the concept of a nation as a people with common *blood*, Balkan nationalists proclaimed the new gospel, that nations had existed since the beginning of the world, that nationality was an inborn quality of people. They identified most straightforward and effective way for this purpose in replacement of the old term (*millet*) with a new one (*nation*). Consequently, nation was not understood as the most appropriate form of organisation of modern society, i.e. as the equality of citizens, but as a group of blood relatives, i.e. a form of an extended family.

¹⁴ Charles Norton Edgecombe Eliot, *Turkey in Europe*. Edward Arnold, London 1900, p. 298; Luigi Villari, (ed.), *The Balkan Question. The present condition of the Balkans and of European responsibilities*, John Murray, London 1905, p. 122; Henry Noel Brailsford, *ibid.*, p.167.

¹⁵ see e.g. Henry Noel Brailsford, *ibid.*, p. 101.

¹⁶ George Frederick Abbott, *ibid.*, p. 9–10.

¹⁷ see Umut Özkırımlı, *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*, Basingstoke, Palgrave Macmillan 2010, p. 49–50.

¹⁸ J. Breuilly, “Nationalism and Historians. Some Reflections. The Formation of National(ist) Historiographical Discourse”, Claire Norton, ed. *Nationalism, historiography and the (re)construction of the past*, New Academia Publishing, Washington DC 2007, p.14; Hroch, *ibid.*, p. 18.

3. Great Ideas

In Europe, during the second half of the nineteenth century, nationality became the leading concept and nationalism celebrated its global victory. Rhetoric charged with emotion and evocative symbolism, with which nationalists accompanied the waving of flags, placed nationality in an extraordinary, exclusively identifying position. In nationalist rhetoric, nations were the embodiment of differences among people, therefore the images of members of different nations were clearly distinctive from one another, especially among neighbouring nations.¹⁹ In the Ottoman Empire, nationalism emphasised similarities and solidarity among 'brothers by blood and tongue,' while at the same time it underlined differences between members of a certain nation and its immediate *foreign* neighbours, citizens of the same country. In order to successfully conceal essential similarities among nations, nationalists of all nations jointly emphasised small differences between them, both in the present as well as in the past. On everyone's national colours the narcissism of small differences was written with golden letters. However, from small differences large consequences grew.

In the Balkans geography has often been smaller than political aspirations and it has not been uncommon for the name of a Balkan country to be larger than its territory. Since the dream of every emerging Balkan state had been the conquest of the Golden City, all of them had at one time or another laid claim to Macedonia and had kept emissaries there to win the favour of the population. This watch on the inheritance of the 'Sick Man of Europe' and hopes for the realisation of 'great national ideas,' in the shape of Greater Greece, Greater Bulgaria, Greater Serbia, Greater Romania and Greater Albania, were essential elements in the transformation of Macedonia, from the second half of the nineteenth century on, into an arena of political and cultural contention

¹⁹ Todor Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Čigoja štampa, Beograd 2006, p. 191.

between Balkan states which regarded it as their promised land.

The live connection between the present and the past that is established in such a manner eliminates doubts and awakens hope among the members of the nation, stimulates their enthusiasm and mobilises them to admire their own nation, to learn and work for it, and, as necessary, also to fight for it. It was a key instrument in the process of construction of national identities. In Serbian schools the children were taught the geography of not only Old Serbia but of all Serbian lands. The same story was repeating itself in Bulgarian, Greek, Romanian schools. Meaning that schools in the Balkans taught their pupils not merely the usual subjects but the crucial issue of their nationality as well; thus they were soon turned into ‘factories of *kannonenfutter*’.²⁰

Nationalists emphasised the unique and inimitable nature of their own nations, and claimed that nationality and national heritage were an expression of the endogenous national spirit. However, despite all that, in their patriotic speeches they everywhere addressed their *brothers* in the same manner, the only difference being ‘the names of historic persons and events, while everything else was identical, everywhere and always: words, passionate and moving, enthusiastic and exciting, about glory, heroism, grandeur, and the incomparable and inborn righteousness of their own nations’.²¹ Decades after Ljudmil Hauptmann, Michael Billig found that similarities between different nationalist stories were actually so numerous that the ideology of nationalism is, in fact, international.²² The symbolic construction of a community and its borders had an oppositional character: Balkan nations and their states were two identities defined in relation to Others, ‘the Turk.’

²⁰ Mary Edith Durham, *The Burden of the Balkans*, Edward Arnold, London 1905, p. 91–92.

²¹ Ljudmil Hauptmann, “Svetovna vojna in naš nacionalizem”, *Ljubljanski Zvon*, 1938, p. 427.

²² Michael Billig, *Banal Nationalism*, Sage Publications, London 1995, p. 80.

This means that the Balkan identities were determined primarily by what Balkanites were not.

The national idea, regardless of its foundation, soon turned out to be more powerful mobilising force than had hitherto been known, it was in any case incomparably more powerful than dynastic loyalty and religious affiliation. Nationalist created the national history in accordance with their views and formed on this basis the political community of the present and determined the direction of its development in the future. National leaders also had significant help from science in their efforts.²³ Historians provided interpretations of the real *national* history, while ethnologists devoted special attention to uncovering authentic, i.e., distinguishing elements of *national* material culture, *national* traditions and customs, *national* songs and art, i.e. that which clearly distinguished a nation from its neighbours. The press made scientists' findings available to the masses, while exhibitions and museum displays presented them as obvious and permanent.

In short, not only politics but also the past was national(ised), or else it did not exist. In other words, the past was described and interpreted by means of the concepts and categories of the present. The national(ised) past became the selective criterion for picking out those past events that had to be remembered as important milestones in a nation's life, and for determining which personalities deserved credit for the existence of a nation. With regard to such, fundamental changes concerning the selection of important historical events and personalities occurred, since those important for the past of a certain province as a general rule did not have the same importance for the national past. Only those events and personalities remained in the national sieve that helped in the construction of the story of a nation and its struggle for existence, of its achievements and virtues, and of its victories

²³ see e.g. Alenka Bartulović, »Nismo vaši!« *Antinacionalizem v povojnem Sarajevu*, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana 2013, p. 140.

and defeats. However, the past events and personalities important for the formation of provincial and imperial loyalties passed through the sieve and fell into oblivion.

4. The Powder Keg of Europe

In the wake of the Russo-Turkish war, the Berlin Congress convened, in 1878, purportedly to create a lasting peace in the Balkans, to meet the needs of the Balkan people, to pacify the whole of Europe, and to wipe out any occasion for dissatisfaction of each and everyone. However, instead of peace and salvation of the Balkan nations, which were its proclaimed aims, the Berlin Congress brought about disappointment of the Bulgarians, conflict between Greece and the Ottoman Empire, Austro-Hungarian warfare against Muslims in Bosnia-Herzegovina, and feelings of deprivation in Serbia; discontent everywhere.

The Berlin Congress concluded with an agreement aiming at 'rectifying the European geographical map which was so pitilessly reshaped by the heir of the revolution—Napoleon.' article 25 of the Berlin Agreement gave Austria-Hungary the mandate to occupy provinces between Dalmatia, the Drina and Croatia with the aim of restoring peace and order. Instead of bringing peace to Bosnia-Herzegovina, the Berlin Congress instigated permanent instability, though.

The notorious 'powder keg of Europe' exploded yet again, in 1912, when the first Balkan war broke out and Balkan Christian states declared war on the Ottoman Empire. The main political result of the Balkan Wars were seen 'in the transformation of the map of the near east and in the transference of the border line between European and Asiatic civilization from the Balkan peninsula to Asia Minor'.²⁴ however, this makeover of the European geopolitics failed to bring stability in the south-east of the continent. On the contrary, it

²⁴ A Diplomatist, *Nationalism and War in the Near East*, Clarendon Press, Oxford 1915, p. 359.

soon provoked the great war. The great bloodbath ended in major changes to the geopolitical map of Europe.

In the second half of the nineteenth century, the economic development in the Balkans was already lagging behind Central Europe and the busy scenes of industry and 'progress,' characteristic for western and central European cities, were still unknown in the south-eastern part of the continent. If, on the austrian side of the border, travellers could observe 'forms and outward show of advanced civilization,' they were seeing but 'misery and degradation'.²⁵ in their minds, freedom and progress, progress and economic growth went together, hand in hand.²⁶

In view of that, they constructed the image of the balkanites with the idea of 'cultural anachronism'.²⁷ this notion of was a powerful element in the cultural construction of what they called 'Europe' in contradistinction with 'Asia' or, later, 'the balkans.' from this point of view 'Asia' and/or 'the Balkans' served to them as a kind of mirror in which they could watch themselves and noticed, how 'modern' and 'progressive' they were.²⁸ thus, the term *Balkan* has been used not just as a geographic name, but connoted lack of nation-state and lack of industrialisation on one hand, and absence of modern, urbanised society on the other. As a consequence, a geographical name has not been merely a symbol of a certain geographic region, but has also served as a tool of differentiation between us and them, including us into 'Europe' and 'the present'²⁹ on one hand and excluding them out of it on the other.

²⁵ James Henry Skene, *The Frontier Lands of the Christian and the Turk*, Richard Bentley, London 1853, p. II, 98.

²⁶ Ivan T. Berend, *History Derailed. Central and Eastern Europe in the Long Nineteenth Century*, University of California Press, Berkeley 2003, p. 1–2.

²⁷ Dipesh Chakrabarty, "Provincializing Europe: Postcoloniality and the Critique of History", *Cultural Studies*, No. 3, 1992, pp. 337–357.

²⁸ cf. Božidar Jezernik, *Wild Europe. The Balkans in the Gaze of Western Travellers*, saqi books, London 2004, p. 29.

²⁹ Jane Nadel-Klein, "Occidentalism as a Cottage Industry: Representing the Autochthonous 'Other' in British and Irish Rural Studies", James G.

5. The Ousting of the Balkan Spirit

After the liberation of Balkan States after the Balkan Wars and the Great War huge efforts were invested into their *Europeanisation*. In Balkan towns, modern palaces and other solid buildings arose, avenues and broad streets were constructed, but there was no place for the mosque and minaret in the new architecture. They were perceived as symbols of a bygone age, indeed as symbols of backwardness³⁰, as were all other Ottoman architectural features. Even the smallest towns in European Turkey in which Muslims lived had public baths. When they left, the baths were no longer maintained or were even deliberately destroyed. *Hammams*, aqueducts and even fountains built by the Ottomans have vanished from Athens and Bucharest, Belgrade and Plovdiv, Pirot and Vranje, and everywhere else. In Serbia, for instance, all traces of ‘the Turk’ have been wiped out so thoroughly that even the Turkish name of the Serbian capital, which was under Ottoman control from 1521 to 1867, has sunk into oblivion.³¹

In the process, the Balkans at last became ‘Balkan,’ looking like a copy or even a caricature of Western Europe. There was nothing original about the Balkan towns, nothing individual. Everything was borrowed. Instead of having their own identity the exteriors and interiors of dwellings, workshops and offices, and also the dress of the townspeople, followed fashions from Paris, Pest or Vienna. It was fashionable to look ‘European’ and this is what everyone tried to do. Townspeople affected a taste for modern art, modern music, the tango and the foxtrot, and ridiculed the songs and costumes of the peasants.³²

Carrier, ed. *Occidentalism. Images of the West*, Clarendon Press, Oxford 1996, p. 110.

³⁰ see e.g. Jože Pahor, *Hodil po zemlji sem naši*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1951, p. 126.

³¹ Miljana Laketić, “Kalemegdanci i Beograđani”, *Duga*, no. 1555, 1995, p. 90.

³² see Božidar Jezernik, *ibid.*, p. 227.

The price of modernisation, that is 'Europeanisation,' was high: the history embodied in mosques, minarets, bazaars, *hans*, graveyards, bridges, homes and so on was destroyed as new ones, which substituted historic monuments with 'the ugliness of modernism'³³, were rapidly built instead. Losing their former appearance, the towns of the Balkans lost their spirit; losing their spirit, they lost their history. The image was new but hollow. Western travellers were the first to notice that the brand new Balkan towns and cities were paved 'with good intentions, and nothing else'.³⁴ In the Balkan towns there were practically no fine old buildings to be seen, for those built during the Ottoman occupation were destroyed and the modern ones were more or less 'economical imitations of French and British buildings'.³⁵ Walking in their streets, Westerners were able to admire some 'notable creations of the new era' on the one hand and 'the other relics of an age that has already vanished in Western Europe' on the other.³⁶ The Balkans were trying hard to be European and modern, and prove themselves so to the world. Since Europe was seen as a foil to the Turks and as endowed with all conceivable positive attributes, the East was judged on its similarity to or difference from the West. To be less like Europe was to be Other, inferior, and to be more like Europe was to advance.³⁷

In former times a visitor to a Balkan town would be transported to 'the gorgeous East,' with mosques and minarets, veiled women and men in brilliant costumes with baggy knickerbockers, jackets and fezzes; only a few wore European

³³ Pierre Loti, *Turkey in Agony*, The Ottoman Committee, London 1913, p. 63.

³⁴ E. A. Hodgetts Brayley, *Round about Armenia. The Record of a Journey across The Balkans, through Turkey, The Caucasus, and Persia in 1895*, Sampson, Low, Marston and Company, London 1896, p. 5.

³⁵ Frank Fox, *The Balkan Peninsula*, A. & C. Black, London 1915, p. 158.

³⁶ J. R. Colville, *Fools' Pleasure. A leisurely journey down the Danube, to the Black Sea, the Greek Islands and Dalmatia*, Methuen and Company, London 1935, p. 65.

³⁷ Rana Kabbani, *Europe's Myths of Orient*, Macmillan, London 1986, p. 6.

dress. Christians were not immediately distinguishable from Muslims by their dress. In Belgrade, for instance, in 1875, men still generally wore the fez, and with their general appearance and pompous display of old-fashioned firearms and knives they could easily be mistaken for Muslims.³⁸ The change was vast, and the Balkans was 'Europeanised'—outwardly: the most radical changes were in urban architecture and fashion. This outward change might have been expected to bring about a complete Europeanisation of the Balkan people: once they and their towns had become outwardly indistinguishable from 'others in Europe,' it was supposed that they would acquire all the other qualities that had brought prosperity to the Western world – without, of course, adopting its vices. However, where food and coffee houses were concerned, the Ottoman legacy seemed to be much more tenacious. More strenuous efforts were made to de-Ottomanise in the ideological sphere (popular beliefs, customs, attitudes, value system).

Ottoman domination was social as well as political, and not only manners and morals but also social life were deeply affected by it. Nevertheless, it is a singular fact that no determined attempt was made to assimilate the Balkan peoples to the Ottoman way of life or to Islam during all those centuries of occupation:

Mahomet did not abuse his victory. The religious tolerating spirit of the Turks was seen in his first act. He left to the Christians their churches and the liberty of public worship; he maintained the Greek patriarch in his office.³⁹

A prominent natural scientist of the sixteenth century, Pierre Belon, was clearly impressed by the fact that 'the Turks force nobody to live according to the Turkish way, but all

³⁸ James Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, Samuel Tinsley, London 1876, p. I, 92.

³⁹ Alphonse de Lamartine, *Visit to the Holy Land: or, Recollections of the East*, George Virtue, London 1847, p. II, 163.

Christians are allowed to follow their own law'.⁴⁰ The Ottomans did not try to assimilate their subject peoples, and in this respect they differed greatly from the contemporary governments of western Europe. Where the Ottoman Empire followed a policy of non-interference, the European governments made every effort to extinguish the national spirit and the mother-tongue of their subject peoples.⁴¹ In comparison, the attitude of the Sublime Porte towards the various creeds professed by its Christian subjects had 'ever been one of quite exceptional tolerance'.⁴² Mother of the secretary at the British Embassy in Istanbul praised this tolerance: 'In no other country would unbelievers be appointed to the highest offices as in Turkey, where we find Christians not only among the Ministers, but among the Ambassadors, who of course must be trusted with the most important state secrets'.⁴³

Notwithstanding its theocratic structure, the Ottoman Empire allowed the practice of any religion making the Balkans under its rule a vibrant example of multiculturalism. It is well known that about 170,000 Jews were given asylum and granted freedom to practise their religion in Istanbul, Thessaloniki, Sarajevo and other Ottoman towns after they were expelled by the Spanish monarchs Ferdinand and Isabella in 1492.⁴⁴ According to a seventeenth-century French traveller,

⁴⁰ Pierre Belon du Mans, *Les observations de plvsievs singvlatitez & choses memorables, trouuées en Grece, Asie, Iudée, Egypte, Arabie, & autres pays estranges, redigées en trois liures*, Gilles Corrozer, Paris 1554, p.180.

⁴¹ David Urquhart, *The Spirit of the East, Illustrated in a Journal of Travels through Roumeli During an Eventful Period*, Henry Colburn, London 1838, p. II, 236–237.

⁴² Lucy M. J Garnett, *Turkey of the Ottomans*, Sir Isaac Pitman, London 1911, p. 141.

⁴³ Mrs. Max Müller, *Letters from Constantinople*, Longmans, Green, and Co., London 1897, p. 18.

⁴⁴ see e.g. N Nicolay de Dauphinoys, *Les quatre premiers livres des navigations et peregrinations Orientales*, Gvillavme Roville, Lyon 1568, p. 149; James Dallaway, *Constantinople Ancient and Modern, with Excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and to the Troad*, T. Cadell Jun. & W. Davies, London 1797, p. 389; O. James Noyes, *Roumania: The Border Land of the Christian and the Turk, Comprising Adventures*

in the whole Ottoman Empire, 'no places but Athens and Trebizond have preserved the privilege of excluding the Jews, though the Turkish officers have attempted several times to introduce them'.⁴⁵

It is less well known that there was once a large Trappist monastery, Marija Zvijezda, near Banja Luka. The monks had been expelled from France during the Revolution; they first took refuge in Germany but were driven out in 1868. As no Christian state was willing to take them in, they asked and received the sultan's permission to purchase land in the neighbourhood of Banja Luka and build their monastery there.⁴⁶

of Travel in Eastern Europe and Western Asia, Rudd & Carleton, New York 1858, p. 504; Henry Fanshawe Tozer, *Researches in the Highlands of Turkey; Including Visit to Mounts Ida, Athos, Olympus, and Pelion, the Mirdite Albanians, and Other Remote Tribes, With Notes on the Ballads, Tales, and Classical Superstitions of the Modern Greeks*, John Murray, London 1869, p. I, 146; Joseph Brown, *Eastern Christianity and the War. The Idolatry, Superstition, and Corruption of the Christians of Turkey, Greece, and Asia, Exposed and Considered with the Present War, and the Prospects of a Reformation*, Edward Stanford, London 1877, p. 51; J. S. Stuart-Glennie, *Europe and Asia. Discussions of the Eastern Question in Travels through Independent, Turkish, and Austrian Illyria*, Chapman Hall, London 1879, p. 266; M. Valentine Chirol, *Twixt Greek and Turk*, William Blackwood and Sons Edinburgh and London 1881, p.9; George Frederick Abbott, *ibid.*, p. 20; Henry Noel Brailsford, *ibid.*, p. 82; Albinia Wherry, *From Old to New; being some personal experiences at Constantinople in April, 1909*, Bowes and Bowes Cambridge 1909, p. 17; Lucy M. J Garnett, *ibid.*, p. 38; B. Granville Baker, *The Passing of the Turkish Empire in Europe*, Seeley, Service & Co., London 1913, p. 194; Pierre Loti, *ibid.*, p. 60.

⁴⁵ De la Guilletiere, *Athenes ancienne et nouvelle. Et l'estat present de l'empire des Turcs, contenant la vie du Sultan Mahomet IV*, Estienne Michallet, Paris 1675, p. 152.

⁴⁶ Francesco Ruthner, *Un Viaggio a Maria Stella convento dei trappisti nella valle dell'Urbas presso Banjaluka in Bosnia colla descrizione della vita e delle opere dei poveri monaci di San Bernardo*, L. Merlo, Venezia 1877, p. 20; Johann de Asboth, *An Official Tour through Bosnia and Herzegovina*, Swan Sonnenschein, London 1890, p. 389; Heinrich Renner, *Durch Bosnien und die Hercegovina kreuz und quer*, Dietrich Reimer, Berlin 1897, p.499; Harry Craufuird Thomson, *The Outgoing Turk. Impression of a Journey through the Western Balkans*, William Heinemann, London 1897, p. 167; Maude M. Holbach, *Dalmatia. The Land where East Meets West*, John Lane The Bodley Head London-John Lane Company,

Even less known is the story of the Spanish Admiral Don Ferrante Gonzaga. He captured Hercegnovi, in 1538, and built the chapel of St Anna there but the following year the Ottomans retook the town. They not only spared the chapel but gave permission, in 1550, for the body of their old enemy Don Ferrante to be buried there beside his wife and son.⁴⁷

In 1793, an Italian traveller expressed great surprise at the religious tolerance he witnessed during his stay in Istanbul:

A stranger, who has beheld the intolerance of London and Paris, must be much surprised to see a church here between a mosque and a synagogue, and a dervise by the side of a capuchin friar. I know not how this government can have admitted into its bosom religions so opposite to its own. It must be from degeneracy of Mahommedanism, that this happy contrast can be produced. What is still more astonishing is to find that this spirit of toleration is generally prevalent among the people; for here you see Turks, Jews, Catholics, Armenians, Greeks, and Protestants conversing together, on subjects of business or pleasure, with as much harmony and good will as if they were of the same country and religion.⁴⁸

In Sarajevo, in the 1920s, Lester George Hornby witnessed a Bosnian peasant of the Orthodox faith dropping a coin into the begging-bowl of a blind Muslim squatting at the entrance to a mosque playing his *gusle*. Glancing at the peaceful little stalls where Muslims, Christians and Jews mingled at their work, each able to go his own way to cathedral, mosque or synagogue, he wondered 'if tolerance is not one of the greatest of virtues'.⁴⁹ The rash of new buildings and the many

New York 1908, p. 75; Antonín Zavadil, *Obrázky z Bosny*. Praha Josef Pelcl 1911, p. 3, 36; Pawol Šolta, *Bosniski kraj a raj*, Budyšin 1918, p.26.

⁴⁷ Archibald Lyall, *The Balkan Road*, Methuen & Co., London 1930, p. 179.

⁴⁸ Alexandre Bisani, *A Picturesque Tour Through Part of Europe, Asia, and Africa: Containing Many New Remarks on the Present State of Society, Remains of Ancient Edifices, &c.*, R. Faulder, London 1793, p.152.

⁴⁹ Lester George Hornby, *Balkan Sketches*, Brentano's, London 1927, p. 153.

lasting symbols of the Balkan people's break with their 'unspeakable past' did not signify their happy reunion with Europe but marked the end of a specific Balkan history. As Mrs Scott-Stevenson put it, the Eastern lands restored to Western civilisation lost their picturesque quality but kept their dirt and squalor.⁵⁰ As soon as the Ottomans left, Europeanisation became the order of the day and the old Balkan spirit died. In the process, mythology replaced history; tolerance and multiculturalism were its first victims.⁵¹

We have seen how vigorously the Balkanites struggled to become modern, i.e. to Europeanise. But in the process the quality that present-day Europe proudly claims as its foremost virtue was eliminated: tolerance of diversity. And we can observe a curious fact: while the Balkans is now making every effort to be part of Europe as it once was, Europe now defines itself on the basis of its difference from the East, the Balkans included, and claims to be what the Balkans used to be for centuries.

Bibliography

A Diplomatist, *Nationalism and War in the Near East*, Clarendon Press, Oxford 1915.

Abbott, George Frederick, *The Tale of a Tour in Macedonia*, Edward Arnold, London 1903.

Amfiteatrov, Aleksandr, *Strana razdora*. S.Peterburg 1903. I. V. Rajskoj.

Anonimous, "Bolgari, Srbi, Hrvatje in Slovenci", *Edinost*, October 8 1908.

Asboth, Johann de, *An Official Tour through Bosnia and Herzegovina*, Swan Sonnenschein, London 1890.

⁵⁰ Esmé Scott-Stevenson, *On Summer Seas*, Chapman and Hall, London 1883, p. 217.

⁵¹ see e.g. Dunja Rihtman-Auguštin, *ibid.*, *ibid.*, p. 193.

- Baker, B. Granville, *The Passing of the Turkish Empire in Europe*, Seeley, Service & Co., London 1913.
- Bartulović, Alenka, »Nismo vaši!« *Antinacionalizem v povojnem Sarajevu*, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana 2013.
- Berend, Ivan T., *History Derailed. Central and Eastern Europe in the Long Nineteenth Century*, University of California Press, Berkeley 2003.
- Billig, Michael, *Banal Nationalism*, Sage Publications, London 1995.
- Bisani, Alexandre, *A Picturesque Tour Through Part of Europe, Asia, and Africa: Containing Many New Remarks on the Present State of Society, Remains of Ancient Edifices, &c.*, R. Faulder, London 1793.
- Brailsford, Henry Noel, *Macedonia: Its Races and Their Future*, Methuen & Co, London 1906.
- Brayley, E. A. Hodgetts, *Round about Armenia. The Record of a Journey across The Balkans, through Turkey, The Caucasus, and Persia in 1895*, Sampson, Low, Marston and Company, London 1896.
- Breuilly, J., "Nationalism and Historians. Some Reflections. The Formation of National(ist) Historiographical Discourse", Claire Norton, ed. *Nationalism, historiography and the (re)construction of the past*, New Academia Publishing, Washington DC 2007.
- Brown, Joseph, *Eastern Christianity and the War. The Idolatry, Superstition, and Corruption of the Christians of Turkey, Greece, and Asia, Exposed and Considered with the Present War, and the Prospects of a Reformation*, Edward Stanford, London 1877.
- Buxton, Leland William Wilberforce, *The Black Sheep of the Balkans*, Nisbet & Co., London 1920.

- Buxton, Noel, *Europe and the Turks*, John Murray, London 1907.
- Chakrabarty, Dipesh, "Provincializing Europe: Postcoloniality and the Critique of History", *Cultural Studies*, No. 3, 1992, pp. 337–357.
- Chirol, M. Valentine, *Twixt Greek and Turk*, William Blackwood and Sons Edinburgh and London 1881.
- Colville, R., *Fools' Pleasure. A leisurely journey down the Danube, to the Black Sea, the Greek Islands and Dalmatia*, Methuen and Company, London 1935.
- Creagh, James, *Over the Borders of Christendom and Esclamah*, Samuel Tinsley, London 1876.
- Cvijić, Jovan, *Nekolika promatranja o etnografiji makedonskih Slovena*, Beograd 1906.
- Dallaway, James., *Constantinople Ancient and Modern, with Excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and to the Troad*, T. Cadell Jun. & W. Davies, London 1797.
- Dauphinoys, N Nicolay de, *Les quatre premiers livres des navigations et peregrinations Orientales*, Gvillavme Roville, Lyon 1568.
- Durham, Mary Edith, *The Burden of the Balkans*, Edward Arnold, London 1905.
- Edib, Halide, *Turkey Faces West. A Turkish View on Recent Changes and Their Origin*, Yale University Press. New Haven 1930.
- Eliot, Charles Norton Edgeumbe, *Turkey in Europe*, Edward Arnold, London 1900.
- Fox, Frank, *The Balkan Peninsula*, A. & C. Black, London 1915.
- Franck, Harry A, *The Fringe of the Moslem World*, The Century Co. New York and London 1928.

- Fraser, John Foster, *Pictures from the Balkans*,: Cassell and Company, London 1906.
- Garnett, Lucy M. J, *Turkey of the Ottomans*, Sir Isaac Pitman, London 1911.
- Guilletiere, De la, *Athenes ancienne et nouvelle. Et l'estat present de l'empire des Turcs, contenant la vie du Sultan Mahomet IV*, Estienne Michallet, Paris 1675.
- Hauptmann, Ljudmil, "Svetovna vojna in naš nacionalizem", *Ljubljanski Zvon*, 1938.
- Holbach, Maude M., *Dalmatia. The Land where East Meets West*, John Lane The Bodley Head London-John Lane Company, New York 1908.
- Hornby, Lester George, *Balkan Sketches*, Brentano's, London 1927.
- Jezernik, Božidar, *Wild Europe. The Balkans in the Gaze of Western Travellers*, saqi books, London 2004.
- Kabbani, Rana, *Europe's Myths of Orient*, Macmillan, London 1986.
- Kuljić, Todor, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Čigoja štampa, Beograd 2006.
- Laketić, Miljana, "Kalemegdanci i Beograđani", *Duga*, no. 1555, 1995.
- Lamartine, Alphonse de, *Visit to the Holy Land: or, Recollections of the East*, George Virtue, London 1847.
- Loti, Pierre, *Turkey in Agony*, The Ottoman Committee, London 1913.
- Lyall, Archibald, *The Balkan Road*, Methuen & Co., London 1930.
- Moritsch, Andreas, "Dva različna pojmovanja naroda", Ferdinand Mayrhofer-Grünbühel and Miroslav Polzer,

- eds. *Avstrija–Slovenija. Preteklost in sedanost*, Cankarjeva založba, Celovec, Wieser, Ljubljana 2002.
- Morritt, John B. S., *The Letters of John B. S. Morritt of Rokeby Descriptive of Journeys in Europe and Asia Minor in the Years 1794–1796*, John Murray, London 1914.
- Müller, Mrs. Max, *Letters from Constantinople*, Longmans, Green, and Co., London 1897.
- Nadel-Klein, Jane, “Occidentalism as a Cottage Industry: Representing the Autochthonous ‘Other’ in British and Irish Rural Studies”, James G. Carrier, ed. *Occidentalism. Images of the West*, Clarendon Press, Oxford 1996.
- Noyes, O. James, *Roumania: The Border Land of the Christian and the Turk, Comprising Adventures of Travel in Eastern Europe and Western Asia*, Rudd & Carleton, New York 1858.
- Özkırımlı, Umut, *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*, Basingstoke, Palgrave Macmillan 2010.
- Pahor, Jože, *Hodil po zemlji sem naši*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1951.
- Pierre Belon du Mans, *Les observations de plvsievrz singylatitez & chosez memorables, trouuées en Greece, Asie, Iudée, Egypte, Arabie, & autres pays estranges, redigées en trois liures*, Gilles Corrozer, Paris 1554.
- Renner, Heinrich, *Durch Bosnien und die Hercegovina kreuz und quer*, Dietrich Riemer, Berlin 1897.
- Rihtman, Auguštín Dunja, *Ulice moga grada*, Biblioteka XX vek., Beograd 2000.
- Ruthner, Francesco, *Un Viaggio a Maria Stella convento dei trappisti nella valle dell’Urbis presso Banjaluka in Bosnia colla descrizione della vita e delle opere dei poveri monaci di San Bernardo*, L. Merlo, Venezia 1877.

- Skene, James Henry, *The Frontier Lands of the Christian and the Turk*, Richard Bentley, London 1853.
- Šolta, Pawol, *Bosniski kraj a raj*, Budyšin 1918.
- Stuart-Glennie, J. S., *Europe and Asia. Discussions of the Eastern Question in Travels through Independent, Turkish, and Austrian Illyria*, Chapman Hall, London 1879.
- Thomson, Harry Craufuird, *The Outgoing Turk. Impression of a Journey through the Western Balkans*, William Heinemann, London 1897.
- Tomitch, Svet, "Who are the Macedonian Slavs", J. T. Markovitch, ed. *Macedonia and Macedonians*, Printing-office C. Colomb Rome 1918
- Toynbee, Arnold J., *The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilisations*, Constable and Company, London 1922.
- Tozer, Henry Fanshawe, *Researches in the Highlands of Turkey; Including Visit to Mounts Ida, Athos, Olympus, and Pelion, the Mirdite Albanians, and Other Remote Tribes, With Notes on the Ballads, Tales, and Classical Superstitions of the Modern Greeks*, John Murray, London 1869.
- Urquhart, David, *The Spirit of the East, Illustrated in a Journal of Travels through Roumeli During an Eventful Period*, Henry Colburn, London 1838.
- Villari, Luigi, (ed.), *The Balkan Question. The present condition of the Balkans and of European responsibilities*, John Murray, London 1905.
- Wherry, Albinia, *From Old to New; being some personal experiences at Constantinople in April, 1909*, Bowes and Bowes Cambridge 1909.

Wilson, S.S., *A Narrative of the Greek Mission; or, Sixteen Years in Malta and Greece: including Tours in the Peloponnesus in the Ægean and Ionian Isles*, John Snow London 1839.

Zavadil, Antonín, *Obrázky z Bosny*. Praha Josef Pelcl 1911.

OSMANLI EGEMENLİĞİNDEKİ BALKAN KENTLERİ İLE İNGİLİZ KOLONYAL KENTLERİ ÜZERİNE ANAKRONİK BİR KARŞILAŞTIRMA DENEMESİ

*An Anachronistic Comparative Study of The Balkan Cities
Under The Ottoman Rule and the British Colonial Cities*

Fevzi Demir*

Özet: Farklı yapı ve dönemlerdeki imparatorlukların kentlere ilişkin tutumların incelenmesinin kentleri biçimlendiren parametrelerin ve dolayısıyla kent yapısı ve kimliklerinin anlaşılmasına katkı sağlayabileceği düşünülmektedir. Osmanlı egemenliğine alınan Balkan kentlerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun kente getirdiği, kattığı ve götürdüğü şeyler ile İngiliz İmparatorluğu'na oluşturulan veya dönüştürülen kolonyal kentlere getirip yerleştirdikleri ve el koydukları nelerdir? Yerel ile ilişki kurma biçimleri arasında ne tür farklar vardır? Başka bazı öğretici farklar da izlenebilir: Kara imparatorluğunun lojistik sıralı kentleri ile deniz imparatorluğunun liman kentleri, ürünün vergisini alma ile ürünün kendisini alma, farklı nüfus politikalarının ürünü olarak örneğin Hindistan'da bir İngiliz mahallesinin yokluğu ile her Balkan kentinde bir Türk mahallesinin varlığı gibi. Yine kent formuna ve sınırlarına ilişkin tutumlar da kendiliğinden kentlerle izgara planlı kentler arasındaki fark görünebilir. İlişki araçlarını incelemek de öğretici olabilir. Asker, vakıf, ulema, derviş ve tekke aracılığıyla kurulan, hatta öncülüğünü dervişlerin yaptığı bir ilişkiden; tüccar, firma, banka, leasing ve demiryolu aracılığı ile yürütülen farklı ilişkilerin sonuçları gibi. Bildirimizde günümüzün Balkan kentlerinin şekillenmesinde belirleyici olan Osmanlı vurgusunun İngiliz kolonyal kentlerine bakarak da yapılmasının mümkün olabileceği göstermek istenilmiştir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı şehri, Balkan şehri, Kolonyal kent, Izgara plan.

Abstract: It is thought that the study of the policies of the empires of different times and structures about the cities may support in our understanding of the parameters that shaped the cities as well as the structure and the identities of the cities. What were the things that the Ottoman rule brought, added, and took out from the Balkan cities and the British Empire brought, placed, expropriated in the cities that were formed or converted by the British Empire? What are

* (Prof. Dr.), Tarih Bölümü, Mersin Üniversitesi, Mersin, TÜRKİYE, e-mail: fevzidmr@gmail.com.

the differences between their relationships to the local? Some other instructive differences may also be followed: such as the logistically rowed cities of the land empire and the harbour cities of the sea empire, taking the tax from the product and taking the product itself, the fact of a British district in India and the existence of a Turkish district in every Balkan city as a result of different demographic policies. Again the difference can be observed between the spontaneous cities and the cities of fire-bared plan in the policies related to the form and boundaries of the cities. Studying the relation instruments may also be instructive. Such as the relationship which was founded by the military people, foundations, ulema, dervish, and tekke, and was essentially pioneered by the dervishes, and the consequences of the different relationships fulfilled by the merchant, firm, bank, leasing and railway companies. Our presentation aims to demonstrate that the Ottoman accent which was decisive in the formation of the Balkan cities of today is also possible by investigating the British colonial cities.

Keywords: Ottoman cities, Balkan cities, Colonial cities, Grid plan.

Giriş

Ünlü kent tarihçisi Richard Sennet, Goethe'den bir alıntı ile başlamak gereğini duyar kentlerle ilgili popüler çalışmalarına. Vurguladığı kendimizi, kendimizi inceleyerek değil; içinde yaşadığımız dünyayı ve diğer kendilikleri bilerek tanıyabileceğimizdir:

Çok önemli gibi görünen “Kendini bil” emrinin rahiplerin entrikalarından kaynaklanan bir hile olduğundan kuşkulandırdım eskiden beri. İnsanları dış dünyadaki etkinlikten ayartıp koparmaya, olanaksız istemlerle aklını çelmeye çalışıyorlar; insanları sahte bir içsel tefekküre çekmek istiyorlar. *İnsan kendini ancak dünyayı bildiği kadar bilir*; ancak kendinde öğreneceği ve kendini ancak onda öğreneceği dünyayı yani.¹

Kentleri de bilmenin birçok yolu vardır. Bir kent diğerleriyle karşılaştırarak da anlaşılabilir. Karşılaştırmalı çalışmalara her zamankinden daha çok ihtiyaç duyduğumuz bu son

¹ Richard Sennett, *Gözün Vicdanı, Kentin Tasarımı ve Toplumsal Yaşam*, İngilizceden çevirenler; Süha Sertaboğlu - Can Kurultay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1999, s.xi.

zamanlarda Osmanlı Balkan şehirleriyle ilgili bu değerli sempozyumda bu şehirlerin ortak özelliklerinin tesbitinde farklı kent tipleri ve kentleşme süreçlerinin vurgulanmasının öğretici olabileceği düşünülmüştür.

Kendi kentinden başını kaldırıp kentlere bakmayan, kendi konu kenti üzerinde aşırı yoğunlaşmış ve uzmanlaşmış kent tarihçisinden kentin kurtarılması bir zorunluluk gibi görünmektedir. Çünkü uzmanlar konuları tarafından belirlenen insanlardır. İlk iş konuları uzmanlarından kurtarmak olmalıdır. Günümüzde tarihçilik biricik olanı incelemek ile geneli aramak arasında, toplum ve insan bilimleri arasında ve hatta bilimsellik ile hikâye etme arasında; tekil ile bağıni koparmadan yapılardan, süreçlerden, dizgelerden de bahseden bir dil geliştirebilmiştir. Her tercih, her perspektif bir şeyleri daha iyi görmemizi sağlayabileceği gibi bir şeyleri de örtebilmektedir.²

Kuşkusuz kent coğrafyasından biyolojisine peyzaj, binalar, çarşılar, konutlar, kentlerin işlevi, iâşe, yollar, nüfus hareketleri, sosyal yapı, siyaset, gruplar, dini ayrımlar gibi konularıyla modern insanın uzayı olan kentlerin tarihi uygar insanın tarihinde merkezi bir konuma yerleşmiş ve neredeyse insanın dünyasının tamamını oluşturmaya başlamış bulunmaktadır. Bu dünya içine girilerek olduğu kadar, dışına çıkılarak da incelemeyi hak etmektedir. Farklı yapı ve dönemlerdeki imparatorlukların kentlere ilişkin tutumların incelenmesinin kentleri biçimlendiren parametrelerin ve dolayısıyla kent yapısı ve kimliklerinin anlaşılmasına katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

Osmanlı egemenliğine alınan Balkan kentlerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun kente getirdiği, kattığı ve götürdüğü şeyler ile İngiliz İmparatorluğu'na oluşturulan veya dönüş-

² Cemal Kafadar, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken, Dört Osmanlı: Yenicheri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, Metis Yayınları, İstanbul 2009, s.18-19.

türülen kolonyal kentlere getirip yerleştirdikleri ve el koydukları nelerdir? Yerel ile ilişki kurma biçimleri arasında ne tür farklar vardır? Başka bazı öğretici farklar da izlenebilir: Kara imparatorluğunun lojistik sıralı kentleri ile deniz imparatorluğunun liman kentleri, ürünün vergisini alma ile ürünün kendisini alma, farklı nüfus politikalarının ürünü olarak örneğin Hindistan'da bir İngiliz mahallesinin yokluğu ile her Balkan kentinde bir Türk mahallesinin varlığı gibi. Yine kent formuna ve sınırlarına ilişkin tutumlar da kendiliğinden kentlerle ızgara planlı kentler arasındaki fark görünebilir.

İlişki araçlarını incelemek de öğretici olabilir. Asker, vakıf, ulema, derviş ve tekke aracılığıyla kurulan, hatta öncülüğünü dervişlerin yaptığı bir ilişkiden; tüccar, firma, banka, leasing ve demiryolu aracılığı ile yürütülen farklı ilişkilerin sonuçları gibi. Bildirimizde günümüzün Balkan kentlerinin şekillenmesinde belirleyici olan Osmanlı vurgusunun İngiliz kolonyal kentlerine bakarak da yapılmasının mümkün olabileceği göstermek istenilmiştir.

Bu bildiri makro perspektiflerle zenginleştirilmiş bir mikro anlatının yararına odaklanmaktadır. Temel tez şudur: Kent tarihi tarihten uzaklaşmamalıdır. Çalışmamıza yol açan bir diğer önemli neden veya öncelikli ilgi ise soykırım boyutlarına ulaşan Bosna trajedisine³ yol açan gelişmeleri anlamak ve bölgede kendimize yakın ve hatta aynı hissettiğimiz topluluğun acısına katılmaktır.

³ Kastedilen 1992 - 1995 yılları arasında Bosna Savaşı sırasında özellikle Sırp tarafı tarafından Boşnaklara karşı Bosna-Hersek Cumhuriyeti (bugünkü Bosna ve Hersek) topraklarında yapılmış bir soykırımdır. Terim, hukuksal bir kavram olarak daha çok Srebrenitsa ve Jepa katliamları için kullanılmaktadır. 1992-1995 arasında Uluslararası Kızılhaç Örgütü verilerine göre Bosna-Hersek'te 312.000 kişi hayatını kaybetmiştir. Bu kayıpların 200.000 kadarı Boşnak halkına ait olup Bosnalılar, dünyanın gözü önünde ve Avrupa'nın göbeğinde sistematik bir soykırıma tâbi tutulmuştur. <https://tr.wikipedia.org/wiki/BosnaSoyk%C4%B1r%C4%B1m%C4%B1> (e.t. 27.05.2016)

1. Şehrin Halleri

“İnsanların küçük bir alana doluşması”⁴ sürecinin ürünlerinden biri olan şehrin sözlük tanımı, “nüfusunun çoğu ticaret, sanayi, hizmet veya yönetimle ilgili işlerle uğraşan, genellikle tarımsal etkinliklerin olmadığı yerleşim alanı”dır. Günümüzde bir yerin şehir olarak adlandırılabilmesi için o yerleşim biriminin belli gruplar ya da kurumlar tarafından belirlenen ve tartışılan birçok kriteri bulunmaktadır.⁵

Üretimin ve işbölümünün doğuşuna eşlik eden yerleşikliği öyküsü içinde bedeviyetten hazariyyete ve medeniyete uzanan uzunca bir serüvendir şehir. Bu serüvenin içinde modern şehirlere kadar yerleşim biriminin kadar tam bir kent-sel topluluk olabilmesi için, alışveriş ve ticari ilişkilerin görece bir. hâkimiyetini temsil etmesi ve bir bütün olarak yerleşim biriminin şu özellikleri göstermesi gerekirdi: 1- İstihkam, 2- Bir pazar, 3- Kendine ait bir mahkemesi veya hiç değilse kısmen özerk hukuku olması, 4- İlgili bir birlik biçimi, 5- Hiç değilse kısmen özerklik ve kendi kendini yönetme ve de sonuçta, şehir sakinlerinin katıldığı seçimlerle işbaşına gelen idari yetkililerce yönetim.⁶

Şehir tarihi kuramcılarının da öncüsü Weber’in ayrımı daha zengin: Ekonomik şehir konsepti, şehrin tarımla ilişkisi, politik-idari şehir konsepti, kale ve garnizon şehir konsepti, kale ve pazarın geçişi olarak şehir konsepti, sosyal ve

⁴ Max Weber, *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*, Türkçesi: Musa Ceylan, Yarın Yayınları, 9. Baskı, İstanbul 2010, s.14.

⁵ Gregory Bracken, *Introduction: Asian Cities: Colonial to Global*, Edited by Gregory Bracken, Amsterdam 2015 s.,13-31.

⁶ M. Weber, *a.g.e.*, s.73.

statü şehir konsepti (hukuki şehir konsepti), yeminli bir birlik olarak şehir, askeri açıdan yetkin yurttaşlardan kurulu bir organ olarak şehir.⁷

Şehir olgusunu ekonomik kurumlar açısından açıklama çabasını gösterenlerden H. Pirenne'ye göre ise bir şehri oluşturmak için orta sınıf nüfus ile bir topluluk örgütlenmesi koşuldu. Bu bakış açısına göre, insanların tehlike anlarında sığınabilecekleri asli mekânlar olan kasabalar, henüz şehir değillerdi. İnsanlar bu tür yerlere dini vesilelerle başvurabiliyordu. Bu sayede de buralar hem ibadet yerlerine hem de memurların makamlarına dönüşüyordu. Bununla birlikte, karmaşıklıkları artsa da bunlar henüz şehir değillerdi. Pirenne'e göre hayati nokta, kendisini kırsal bölgelerle ve kurumlarıyla çelişki içinde bulan yeni bir tüccar sınıfının gelişmesiydi. Bu sınıf, yeni bir yasal düzenleme, bir özel hukuk, özel mülkiyet ve nihayet ayrı toplumsal örgütlenme için mücadele etti. Pirenne'e göre şehir, tüccarlar topluluğudur.⁸

Günümüzde şehirler *organik, kolonyal, başat, küresel, geçit* ve *şok* gibi temel ayrımlarla sınıflandırılmaktadır. Bu sunum daha çok organik ve kolonyal özelliklere vurgu yapan şehirlerle ilgilidir. Bu tanımlar aynı zamanda kentin tarihsel dönemleri için de kullanılabilir. Kent bir yapı olduğu kadar süreçtir aynı zamanda çünkü. Bu süreç çeşitli şekillerde ifade edilebilmektedir. Izgara planlı kentlerden, kentin azaldığı ortaçağ kentlerine ve kolonyal kentlere geçiş konumuz açısından izlenmeye değer görünmektedir.

2. Kolonyal Kent

Kolonyalizm, bir ülkenin veya bölgenin siyasi kontrolünün başka bir devlete bağlı olması durumudur. Kolonyal bir kent öncelikle bir bağlantılı ülkenin siyasal, entelektüel ya da ekonomik yaşamının yoğunlaşmış olduğu en büyük kısmını

⁷ M. Weber, *a.g.e.*, s.71.

⁸ M. Weber, *a.g.e.*, s.65-67.

kendinde toplayan bir yerdir. Ülke yerleşme düzeninde ege-men şehirdir. Bazı ülkelerde sayısı birden fazla olabilirken bazı ülkelerde ise yoktur.

Bu kavram daha 16. yüzyıldan 19. yüzyıla uzanan modern Avrupa-merkezli koloncilik hareketlerine ve Avrupa ülkelerinin farklı kıtalardaki topraklar üzerinde hâkimiyet kurma girişimlerine atıfta bulunmaktadır. *Kolonyal* daha çok endüstriyel Batı hegemonyasına eşlik eden bir terim olmasına karşın eksiktir. Çünkü *kolonileşme* ve *koloncilik* eşanlamlı kavramlar değildir. Ayrıca *kolonileşme* (kolonizasyon), *koloncilik* (kolonyalizm) ve *koloni* terimlerinin birbirine karıştığı modern Avrupa modelini Avrupa-dışı coğrafyalara ve kapitalizm-öncesi döneme uyarlamak sorunludur. Bu modele bağlı kaldıkça, anayurdun koloni üzerinde siyasal, ekonomik ve askeri hâkimiyet kurması, yani kolonileşmenin güçlü bir devletin *kolonyalist faaliyetleriyle* örtüşmesi gerektiği fikrin-den uzaklaşılammamaktadır.

M. I. Finley'in popüler modern koloni tanımına göre, bir iskânın *koloni* terimiyle karşılanabilmesi için şu koşulların sağlanmış olması gerekir: 1- Anayurttan yabancı topraklara doğru büyük çaplı göç. 2- Yabancı toprağın yerlilere boyun eğdirmek suretiyle sahiplenilmesi. 3- Yerli işgücünün kolonlar aracılığıyla kolonci devletin denetimine sokulması. 4- Göçmen nüfusun (içinden çıktığı) metropolün siyasal ve ekonomik denetimini kabullenmiş olması.⁹

Modern kolonileşme için önerilen paradigma, teknik açıdan gelişmiş *merkezin* (kolonci devletin) *çevreye* (koloni toprağına ve orada önceden beri yaşayan yerlilere) kolonlar eliyle teknoloji ve kültür ihraç ettiği varsayımını mutlaklaştırdığı için, metropol kültürünün taşıyıcısı olan kolonları/göç-

⁹ M. I. Finley, "Colonies – an Attempt at a Typology", *Transactions of the Royal Historical Society*, 26, (1976), 167–188.'den aktaran İ. Çivgin, a.g.m., s.251.

menleri *kolonyal karşılaşmanın* odağına yerleştirir ve *yerlilerin* bu karşılaşma içinde oynadıkları rolü görünmez kılmaktadır. Kolonileştirilenlerin özneliği de böylece yitirilmiş olmaktadır.

Kolonyal faaliyetler aslında uygarlığın başlangıçlarına kadar geriye uzanan eski bir fenomendir.¹⁰ Anavatandan uzak yerlerde ticaret kolonileri kurma faaliyeti, tarihin bilinen ilk dönemlerinden beri vardır. Örneğin; Asur ticaret kolonileri, Fenike kolonileri, Yunan kolonileri vb. Bu anlamıyla koloni kurma veya kolonileştirme, sömürgecilikle aynı içeriğe veya tanıma sahip değildir. Özellikle ilkçağ kolonileri; ticaret amacı ile belli bir grup insanın başka bir yerde yerleşmesi ve oralardan ana vatanları ile ticaret yapmaları gerçeğine dayanır.

Koloni sözcüğünün kökü olan Latince *colere*, bir toprak parçasını işlemek ve orayı zamanla yurt edinmek anlamına gelir. *Colania* ise, bir toprağı ekip biçme hakkına sahip *colonusların/çiftçilerin* bütününe işaret eder. *Colonianın* bugünkü anlamına karşılık gelen diğer kullanımı, doğduğu topraklardan koparak başka bir toprak parçasını yurt edinmek ve orada tarımsal faaliyet yürütmektir. Öyleyse *kolon (colonus)*, Latincedeki en eski haliyle, yabancı olduğu bir ülkeye giderek orada yoldaşlarıyla yeni bir *site* kuran çiftçiye ya da asker-çiftçiye tanımlar. Aynı mantık sürdürülürse, *koloni* göçmen bir topluluk eliyle kurulmuş yeni sitedir. Sözcüğün mucidi olan Romalıların *koloniden* anladığı, fethedilmiş toprağın Romalılaştırılması, *romanitasın* (Romalılığın) *merkezden çevreye* yayılmasıdır. Buradan koloninin iskân ve “*toprağın yerli halklarıyla birlikte yaşama deneyimi*”ni içeren ikili anlamına ulaşıyoruz. Roma anlayışında koloninin *fetihle* bağlantılı bir kavram olduğu açıktır, zira mekânı kendinin kılmak (ülkenin bir parçası yapmak) fetihle mümkündür. Roma’nın *zaferini*

¹⁰ Margarita DiaAndreu, *A World History of Nineteenth-Century Archaeology, Nationalism, Colonialism, and the Past*, Oxford University Press, New York 2007, s.209-210.

taçlandıran ve fethin kurumsal temelini pekiştiren bir araç olarak görüldüğü için, koloninin stratejik bir noktaya kurulması doğaldır. Nitekim bazı koloniler çekim merkezi olarak düşünülmüş ve yakın siteleri birbirine bağlayan ağın odağına yerleştirilerek *romanitasın* kökleşmesini hızlandırmışlardır.

Roma kolonilerinden daha eski olan Antik Yunan kolonileri (MÖ. 800–500), çeşitli nedenlerle yurdunu terk etmek zorunda kalan topluluğun, torunlarına bırakabileceği yeni yurt arayışını yansıtır. Bu tür kitlesel göçlerin Yunanca karşılığı *apoikiadır* (*evden uzakta başka evi olmak*). Yunanlar, kalıcı yurt olarak gördükleri *apoikia* ile basit ticari üsleri (*emporion*) birbirlerinden ayırt ederler. Yunan kaynaklarında koloni kurmak için yurdundan (*metropolisten*) uzaklaşmış kolonları harekete geçiren nedenler arasında üçü öne çıkar; *stenochoria* (anayurdun artan nüfusa dar gelmesi; ekilebilir toprakların azalması), *stasis* (iç savaşa kadar giden siyasal çatışma ortamı) ve ticaret arzusu.¹¹

Koloni, (toprağı ve insanlarıyla) devletin (anayurdun) uzantısıdır. Kolonileşme devletin iktidarını genişletme arzusundan bağımsız bir süreç olmadığı için, koloniler üzerinde çok sıkı bir devlet otoritesi vardır; koloni devlet mülkünün parçasıdır; devletin gözünde, *bir bütün olarak ilhak edilmiş topraktır*. Maunier'ye göre, Cezayir koloniye en iyi örnektir, zira bu ülkenin Fransa'ya bağımlılığı ve sadakati mutlaklıktır. Koloni, yasama, yürütme ve yargının işleyişi bakımından da *merkeze* bağımlı olup, anayurttan bağımsız bir hâkimiyet anlayışı geliştiremez. Koloninin dizginleri *merkezin* elindedir ve kolonlar anayurdun yurttaşları oldukları gerçeğinin farkındadırlar. Yerlilere gelince, onlar metropolden bağımsız bir devlet kuramayacaklarını ve *özerk* bir yönetime sahip olamayacaklarını bilirler. Yerli, antik kolonilerden bu yana, ister kölelik statüsüne mahkûm edilmiş olsun, ister metropolün tabiiyetine girmiş olsun, isterse *merkezin* kendine tanıdığı *ortak*

¹¹ İ. Çivgin, a.g.m., s.246.

topluluk statüsü sayesinde görelî bir hareket alanı kazanmış olsun, metropolün vesayeti altında bulunduğuş gerçeğini inkâr etmez. Öyleyse *kolonileşme*, antik çağlardan beri, bir fetih sonucunda kurulmuş *dışsal hâkimiyetle* vücut bulur. Göç bir toprağın kolonileşmesi için tek başına yeterli değildir, göçmenlerle birlikte *metropolün hukuku* ve yönetsel anlayışı da girmelidir: Kolonlar o toprağı metropol adına yönetmek ve orada uzun süre ikamet etmek için gelmişlerdir. Kolonileşme, adını metropolün simgeleri ve yönetsel araçları oraya taşındığında hak eder.

Fetih, yağma, yayılcılık, yerel kaynaklara el koyma yolu ile onları kendi ülkesi adına yok etme/eritme, asimilasyon, yerel halkı ucuz işgücü olarak kullanma, yerel kültürel kaynakların erozyona uğratılması gibi olgular sömürgecilik ile ortaya çıkmış bir durumdur, bu nedenle de bambaşka bir tarihsel gerçekliğe ve döneme denk düşmektedir. Batı dillerinde her durum için *kolonicilik (colonialism)* kavramı rahatlıkla kullanılmaktadır.

Burada karşılaştırma için kullanılan kolonizasyon ise modern zamanlardaki Avrupa'nın dünyanın geri kalanını büyük ölçüde kontrolü ile sonuçlanan süreçtir. Bu sömürgeciliğin farklı tipleri vardır. Sömürgecilerin büyük kentlerdeki halkları sömürdükleri topraklara taşıdıkları tipe örnek ABD'nin ilk on üç eyaleti, Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda, Arjantin ve Sovyet döneminde Sibirya'da gerçekleştirilmiştir. Sömürgeciler sömürdükleri topraklardaki yerli halkı kontrol etmesi veya güçle tehdit etmesi için İngilizlerin Hindistan'da, Mısır'da, Hollandalıların Uzakdoğuşda ve Japonların sömürge imparatorluklarında yaptıkları gibi yöneticiler atarlar. Bazen Latin Amerika ülkelerinde olduğu gibi sömürgeci gücün kendi topraklarından getirdiğı halklar yerli halklarla karışır bazen de ki, çoğunlukla olan budur; Fransa'nın yönetimi altındaki Cezayir'de veya Güney Rodezya'da olduğu gibi ırken ayrı topluluklar halinde yaşamaya devam

ederler. Bir başka türde de Barbados, Saint-Domingue ve Jamaika gibi ülkelerdeki geniş çiftliklere (*plantasyon*) beyaz sömürgeciler siyah köleler getirerek çalıştırırılar. Bir diğer sömürge türünde ise sömürgecinin asıl amacı bölgenin daha geniş bir şekilde kolonize edilmesi değil ticarettir.

Modern zamanlardaki kolonizasyonda iktisadî düşüncenin ve çıkarların ağır bastığı ortadadır.¹² Bu yönüyle de geleneksel fetih imparatorluklarının yayılma dinamiklerinden ayrılmaktadır. Merkantilizm ve sınai kapitalizmine eşlik eden bu yeni koloni programı Marksist terminolojiye göre Avrupa endüstriyel kapitalizmi için ilkel sermaye birikimini sağlamıştır: “*Burjuvazi, yurttan gizlemeye çalıştığını koloni programında itiraf etmek zorunda kalır - hem ücretli emek hem de sermayenin temeli, işçinin üretim araçlarının hâkimiyetinden zor yoluyla alıkoyulmasıdır. ‘İlkel’ ya da ‘ilk’ sermaye birikiminin sırrı işte budur*”.¹³

Marx kolonyal girişimin iki farklı tipini tanımlamıştır: Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya, vs. kelimenin tam anlamıyla kolonidir. Buradaki çiftçi kolonilerinin çoğu, anavatanından az çok sermaye getirmiş olmalarına rağmen kapitalist değildirler, kapitalist üretim yapmazlar. Kendi hesaplarına çalışan köylülerdir bunlar ve temel amaçları ilk etapta kendi geçimlerini sağlamaktır. İkinci tür kolonilerde -plantasyonlarda- ise başından beri ticari spekülasyon yapılır ve üretim dünya pazarına yönelir; buralarda kapitalist üretim biçimi vardır. İlk koloni türünde kapitalist rejim her yerde üreticinin direnişiyle karşılaşır. Kendi emek koşullarının sahibi olan üretici, emeğini kapitalisti değil, kendini zenginleştirmek için kullanır. Birbirine zıt iki ekonomik sistemin çelişkisi pratik anlamda bunlar arasındaki mücadelede kendini belli eder.

¹²

<https://tr.wikipedia.org/wiki/S%C3%B6m%C3%BCrgecilik> (e.t.28.5.2016)

¹³ David Harvey, *Umut Mekanları*, Türkçe Çeviri: Zeynep Gambetti, Metis Yayınları, İstanbul 2008, s.46.

Anavatanın gücünü arkasına alan kapitalist, önüne çıkan üreticinin bağımsız emeği üzerine kurulu üretim ve temellük biçimlerini zorla defetmeye çalışır.¹⁴

Postkolonyal teorinin öncülerinden Loomba'nın vurguladığı gibi bu süreçte kolonyalizm ve emperyalizm sıklıkla birbirini yerine kullanılabilmektedir. Ona göre “*kolonyalizm, başka insanların toprakları ve mallarının fethedilmesi ve denetlenmesi olarak tanımlanabilir.*” Bu süreç yeni topraklarda bir “*topluluk oluşturma*” süreci zorunlu olarak orada daha önce zaten bulunan toplulukları bozma ya da yeniden oluşturma süreci anlamına gelir ve ticaret, pazarlık, savaş, soykırım, köleleştirme ve isyanlar dâhil olmak üzere kapsamlı bir pratikler silsilesini içerir.¹⁵ Loomba kolonyal kent dinamiklerini anlamamıza yardımcı olacak tesbitlerini sürdürür; “*modern kolonyalizm fethettiği ülkelerde haraç, mal ve zenginlik toplamaktan daha fazlasını yaptı – fethettiği ülkelerin ekonomilerini yeniden yapılandırdı, kendi ekonomileriyle karmaşık ilişkiler içerisine soktu, böylelikle kolonileştirilmiş ülkeler ile kolonileştirilenler arasında insan ve doğa kaynakları akışı başladı*”. Örneğin, Latin Amerika’daki İspanyol kolonileri, ülke içinde doğan beyazlar (ya da “*creoles*”) ve mestizos ya da “*melezler*”in yerli emekçi nüfus üzerinde tahakküm kurdukları “*karişık*” toplumlar haline geldi.¹⁶

İngiliz liberal teorisyenlerden Anthony D. King ise kolonizasyonu daha yumuşak bir şekilde şöyle tanımlıyor; “*uzunca bir süre için yabancı insanlara, yani yöneten kuvvetten ayrı ve onlara bağımlı olan insanlara karşı bir güç kurmak ve onu sürdürmektir.*”¹⁷

¹⁴ D. Harvey, *a.g.e.*, s.46.

¹⁵ Ania Loomba, *Kolonyalizm/Postkolonyalizm*, İngilizceden çeviren: Mehmet Küçük, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2000, s.19.

¹⁶ A. Loomba, *a.g.e.*, s.21 ve s.26.

¹⁷ Anthony D. King, “Colonial cities: Global pivot of change”, in R.J. Ross and G.J. Tellkamp (eds.), *Colonial Cities*, Martinus Nijhoff Publishers, 1985. Dordrecht’ten akt. Rini Raksadjaya, “Bandung Colonial City Revisi-

Kolonyal kent bu süreç içinde bir *araç* olarak biçimlenir. Süreç diğer toprak parçası ve insanları içine almak için bir toplumun sınırlarının dışına taşar. Bu süreçle kültürel bir kült/yapı olan şehir kolonizasyonun bir aracı haline dönüşür. İngiliz kolonyal şehirleri için bu kesindir:

Kolonyal şehir gelişiminin sosyal ve mekânsal formunu anlamak için birçok tipolojik kriter kullanılabilir. Onlardan biri, yerli yerleşiminin hâlihazırda mevcut olması ve kolonist yapılanmanın yeni planlanmış yerleşime yedirilmesidir. Bandung'da durum buydu. Kolonizasyonun arkasındaki motif ya da itici güç tarım için toprak kazanmaktı. Yerli yerleşimler mevcuttu ve fetih zorunlu leasing/kiralama ve zorunlu çalışmayla yapılmıştı.¹⁸

Başka bir kolonyalist ülkeden; Hollandalı ünlü kent bilimci G. A. De Bruijne de kolonyal kentlerden Avrupa tarihinin bir fenomeni olarak söz etmekte ve sınıflandırmaktadır: *“Batılı kolonyal bir gücün etkisi altında kurulan veya gelişen, kolonyal yönetimin ve iktisadi sistemin merkezi bir rolü olan ve ciddi miktarda Batılı unsurlar taşıyan bir şehir.”* De Bruijne'ye göre bu tanım basit ve açıktır. Ama alttıplerin belirlenmesi gereklidir. Çünkü bir kolonyal şehirden bahsetmek çok kolaydır. Kolonyal şehirler tamamen farklı alanlarda farklı koşullarda en az üç yüzyıllık bir periyotta kurulmuş ve fonksiyon göstermiş yerleşim yerleridir. Kolonyal şehirden bahsetmek gereğinden fazla genelleme yapmaktır. Yine De Bruijne'ye göre kolonyal şehrin analizi için zaman çerçevesinin vurgulanması gerekmektedir. Bazı ülkelerde kolonyal şehrin fonksiyonları zaman içerisinde ciddi bir şekilde değiş-

ted, Diversity in Housing Neighborhood”, *The Knowledge City International Seminar at the Department of Architecture-University of Sumatera Utara*, in November 13-14, 2007 <http://3A%2F%2Fwww.ar.itb.ac.id%2Fpa%2Fwp-content%2Fuploads%2F2009%2F03%2Fbandung-colonial-city-revisited-diversity-in-housing-neighborhood.pdf&usg=AFQjCNFwl72QeXHNZKgHy9eP-doLYz6mY7Q> (e.t. 28.5.2016)

¹⁸ Rini Raksadjaya, a.g.m.

miştir. Mesela 17. Yy.da Batavia/Cakarta bir ara merkez olmuştur. Ama daha sonra Javayı kontrol etmek isteyen Hollanda'nın ve daha sonra bütün Endonezya'nın merkezi olmuştur.

Genellikle kolonyal şehrin gelişmesi Batı arz ve talebinden etkilenmiştir. Yüzyıllar içinde arz ve talep ciddi bir şekilde büyük oranda Batı teknolojisindeki devrimsel değişimler nedeniyle değişmiştir. Değişmeler Endüstri Devrimi süresince ve sonrasında sürmüştür.¹⁹

Bir anlamda bu şehirler kolonistlerin amaçlar için yapılmışlardı. Kendi kıtalarının dışında imparatorluklar kuran Avrupalılar Avrupa'da bulamadıkları kaynakları çıkarmakla birinci derecede meşguldüler. Bu mallar büyük ölçüde tarımsaldı ve genellikle Avrupa'da bulunmayan iklimlerde yetişiyorlardı. Hatta Hindistan'da 1800den önce olduğu gibi ana ihracatlar genellikle işlenmiş ürünler kırsal alanda yapıp da büyük şehirlerde üretilmeyen ürünlerdi.

Kolonistler şehirsiz yapamazdı. Kolonizasyonun gereklilikleri birçok şehir fonksiyonunu gerekli kılıyordu. Bunlardan en önemlilerden biri, Hindistan'da kırsal ticarete bindiği gibi, kolonyal malların ihracı için ve Avrupa'dan ve Avrupa dışı dünyadan malların ithali için gerekli olan liman idi. Bu ticaret doğal olarak ona bağlı olan birçok hizmeti de içeriyordu. Örneğin finansman ve sigorta. Daha sonra, kolonilerin kurulma süreci bittikten sonra birçok mal sağlayıcı, perakendeci ve zanaatkâr bu kurumlara hizmet etmek için şehre varınca hükümet merkezleri ve askeri merkezler zorunlu hale gelecekti. Ve bunlar karşılığında şehir hayatının yoğunluğu artacaktı.

Jakarta, Kalküta, Mexico City gibi birçok eski kolonyal başkenti en büyük ve en hızlı gelişen şehirler haline getiren

¹⁹ G. A. De Bruijne, "The Colonial City and the Post-Colonial World", *Colonial Cities, Comparative Studies in Overseas History*, Vol. 5, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht 1985, s. 231-243.

sürecin bir parçası olarak, 20. yy.da da birçok kolonyal şehir Batı stilinde endüstriyel kurumlar çekmeye başlamıştır. Koloniler demek ki modern şehirleri de gerektiriyordu. Üçüncü dünya ülkelerindeki büyük şehirlerinin birçoğu kolonyal başkentler olarak tarihe sahnesine çıkmışlardır. Birçok bölgede kolonyal güçler şehrin *kabasını* kendilerini kuracaklardır, kendi ekonomik ve politik ihtiyaçlarını uygun olarak.²⁰

Şu hemen hemen açıktır ki bu şehir sistemi kolonyal ihtiyaçlara hizmet etsin diye geliştirilmiş, şehirlerin kurulmasına ön ayak olmuş ve kolonyal şehirlerin rollerini belirlemiştir. Şehirler Avrupalı güçleri hinterlandından hammaddeyi çektikleri özel araçtırlar. Siyasi olarak kolonyal şehirler kolonyal topraktaki imparatorluk gücünü temsil eden yönetim merkezleri olarak kurulmuşlardır. Kolonyal görünümün doğası şehrin yeni mi yoksa koloni öncesi var olduğuyula mı ilgiliydi ve ona bağlıydı. Oysa altta yatan ekonomik prensipler bütün kolonyal dünyada dikkate değer bir şekilde aynıydı. Ve Batıya doğru çekilen bir şehir sistemi üretmişlerdi.

İngiliz kolonyalizmi İspanyol ve Portekizlilerden çok şey öğrenmiş ve daha sofistikeydi. Bu dönemde, zaman zaman, keşif amaçlı deniz seferlerini ve kolonilerin kurulmasını devletler düzenleyip giderlerini karşılamışlardır. Çoğu zaman bu iş Bunun için en çok kullanılan yöntem ticaret şirketlerine bırakılmıştır. Mesela İngiliz, Hollandalı ve Fransız Doğu Hint Şirketleri. Bu şirketlere ticarî imtiyazlar ve koloni kurma tekelileri verilmiştir. İşte bu koloni edinme çabası XVIII. yüzyılda Avrupa kıta savaşlarının dünya çapına yayılmasına neden olmuştur. Sonunda devletler ticaret şirketlerinin farklı yönetim işlevlerini üstlenmek durumunda kalmışlardır. Bu sayede Hindistan İngiliz Doğu Hint Şirketi İngiliz Kraliyeti'nin bir parçası durumuna gelmiştir. Kuruluşunun ardından geçen ilk yüzyılda, Doğu Hindistan Şirketi kendisine 1617 yılında

²⁰ Ross, R.J., Telkamp, G.J. "Introduction", *Colonial Cities, Comparative Studies in Overseas History*, Vol. 5, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht 1985, s.1-6.

ticaret hakları veren Babür İmparatorluğu'yla mücadele edecek güce sahip olmadığından Hint altkıtası ile ticarete odaklanmıştı. Bu 18. yüzyılda Babürlerin duraklamaya girmesiyle değişti ve 1740'larla 50'lerdeki Karnatik Savaşları sırasında şirket Fransız Doğu Hindistan Şirketi'yle mücadele etti. 1757 yılındaki Plassey Muharebesi'nde Robert Clive önderliğindeki Britanyalıların Bengal navabı ve Fransız müttefiklerini yenmesi şirketin Bengal'de kontrolü ele geçirmesini ve Hindistan'da önemli bir askeri ve siyasi güç haline gelmesini sağladı. Bunu takip eden onyıllarda kontrolü altındaki bölgelerin yüzölçümü gittikçe arttı. Şirket kontrolü altındaki bölgeleri ya doğrudan ya da çoğunluğu sepyolardan oluşan İngiliz Hint Ordusu'yla tehdit ettikleri yerel yöneticiler aracılığıyla yönetmekteydi.

Britanya Hindistanı zaman içerisinde imparatorluğun en önemli bölgesi haline geldi ve “*Kraliyetin Mücevheri*” takma adıyla bilinmeye başladı. Roma İmparatorluğu'ndan daha büyük bir alanı kapsayan koloni Britanya'nın dünyanın en büyük gücü olmasını sağlayan gücün en önemli kaynağıydı. Doğu Hindistan Şirketi Britanya İmparatorluğu'nun Asya'daki genişlemesini yürüttü. Şirketin ordusu Kraliyet Donanması ile güçlerini ilk olarak Yedi Yıl Savaşı sırasında birleştirmişti, daha sonra iki silahlı güç Napolyon'un Mısır'dan çıkarılması (1799), Cava'nın Hollanda'dan alınması (1811), Singapur (1819) ve Malakka'nın (1824) ele geçirilmesi ve Burma'nın mağlup edilmesi (1826) sırasında iş birliği yaptılar. Şirket, Hindistan'daki üssünden ayrıca Çin'e 1730'lardan beridir afyon ihracatı yapmaktaydı. Qing Hanedanı'nın 1729 yılında koyduğu yasaktan dolayı yasadışı olan bu ticaret, Britanya'dan Çin'e büyük miktarda gümüş akmasını sağlayan çay ithalatını dengelemekteydi. 1839 yılında Çinli yetkililerin Kanton'da 20 bin sandık afyona el koyması, Britanya'nın Çin'e saldırarak Birinci Afyon Savaşı'nı başlatmasına neden oldu, savaş sonucunda Britanya o dönemde küçük bir yerleşim olan Hong Kong Adası'nı ele geçirdi.

1857 yılında Britanyalı subayların emri altında bulunan Hint askerler olan *sepoyların* ayaklanması geniş çaplı bir çatışmaya dönüştü ve şirketin feshedilip yerine Hindistan'daki kontrolün doğrudan Britanya kraliyetine bağlanmasına yol açtı. Hint Ayaklanmasının bastırılması altı ay sürdü ve her iki tarafta da büyük can kaybına sebep oldu. Bunun ardından Britanya hükümeti Hindistan üzerindeki kontrolü eline aldı, hükümet tarafından atanan bir genel vali Hindistan'ı yönetmeye başladı ve Kraliçe Victoria Hindistan İmparatoriçesi olarak taç giydi. Doğu Hindistan Şirketi ertesi yıl feshedildi.

Kolonilerden elde edilen büyük kârlara şahit olan İngiliz hükümeti, 1650 ve 60'larda, artık kolonilerden ana kıtaya gelecek malların İngiliz gemileriyle taşınması şartını koymuştur. Bu mallardan en önemlileri şeker ve tütündür. Önceki yıllarda Avrupa'da bilinmeyen şeker, XVI. yüzyılın sonunda yaygın bir lüks maddesi olarak ilaçla eşit sayılmıştı. Bundan böyle Batı Hindistan'da şeker kamışı daha çok ekilir olmuştur. Tütün ise, Amerika'nın keşfinden elli yıl sonra İspanyollar tarafından Avrupa'ya ithal edilmiş olmasına rağmen, Avrupalıların sigaraya alışmaları yarım asır daha almıştır. Bu hegomonik ve emperyalist ilişki kolonyal kenti belirlemiştir.

Önce gelişmiş ülke kenti ile azgelişmiş ülke kenti arasında bir bağımlılık ilişkisi bulunmaktadır. Bağımlı kentleşme kavramına göre, gelişmiş ve azgelişmiş olmak üzere farklı iki ülke vardır. Azgelişmiş ülke kabile tarzı veya feodal yapı olabilir. Egemen ülke ise kapitalist aşamada, endüstri öncesi veya sonrası olabilir. Bu iki ülke arasındaki bağımlılık ilişkisi azgelişmiş ülkenin özellikleri, gelişmiş ülkenin özellikleri ve bu iki ülkenin özelliklerinin birbiriyle nasıl uyumlu hale getirilebileceği gibi bazı unsurlara bakarak belirlenmelidir. Bu süreçte kentte sadece mekânsal açıdan değil, toplumsal, ekonomik ve siyasal açıdan da birçok değişiklik yaşanmaktadır.

Özellikle gelişmiş ülke kentleşme biçimlerini, süreçlerini veya politikalarını azgelişmiş ülkeye getirmektedir. Bu-

nun sonucunda da az gelişmiş ülkenin yapısının yanında, gelişmiş ülkenin üretim ve yönetim biçimi ve ilişkileri yer almaktadır. Bu sürecin iki sonucu vardır. Olumlu açıdan baktığımızda az gelişmiş ülke bir kalkınma süreci içerisine girmektedir. Gelişmiş ülke kalkınma sürecine katkı sağlamakta ve teknolojisini kullanarak kentleri oluşturmakta, yenilemekte veya yeniden yapılandırmaktadır. İkincisi ise olumsuz sonucudur. Burada ortaya çıkan en önemli sorun, iki ülke yapısının birbiriyle uyum sağlayamamasıdır. Mekânsal olarak eski ve yeni yerleşim birimlerinin ortaya çıkması, kentin içinde üst gelir gruplarının yerleştiği lüks yerleşim alanlarının ve alt gelir gruplarının barınma gereksinimlerini karşılayan gecekonduların bulunmasının yanısıra toplumsal tabakalaşma açısından da farklı kesimleri içinde barındıran kimliksiz, farklı veya kendi içinde uyumsuz olan kentler ortaya çıkmaktadır.²¹

Koloni şehri terimi kullanım biçimi ile aslında biriciktir. Ticari fonksiyonlara, ayrıcalıklı durum gerekliliklerine bağlı geleneksel kökleri olan değerler ve uygulamaları olan batı kent formlarıdır. İki farklı koloni şehri vardır. Birincisi Avrupa çağında Avrupalılarca kurulan ve diğeri yerlilerin yerleşimi ile oluşan şehirler. İlki kurulduğunda kendinden başka önemli kent alanına sahip başka bir şehir olmayan Avrupalı şehir yapılarıdır. Buna örnek Mumbai (Bombay) Hindistan, Hong Kong ve Nairobi. Diğeri ise daha önce yerel halkın kurmuş olduğu bir şehir yapılanmasının üzerine tekrar bir yapı oluşturup o şehrin öneminin artması, örnek olarak da Shanghai, Delhi ve Tunis/Tunus.

3. Izgara Plan

Kent yapısına ilişkin ilk ipucu biçim ve şekilde kendini açığa vuran tasarımıdır. Bu tasarım kendiliğinden ve zamana yayılmış olabildiği gibi daha bireysel ve planlanmış olabilir.

²¹ Seçil Mine Türk “20. Yüzyıl Kent Kuramları”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.II, S.3, 2015, s.41-59: s.52.

Kent planını anlamak için, egemen yapıların kütesini ve profilini değerlendirmek gerekir, özellikle çekirdek unsurların, yani iç kale, manastır, katedral, belediye binası ve lonca binasının durumunu.²² Bu sırada iki plan ve tasarım ortaya çıkar. Doğal ve kültürel veya organik veya mekanik, “*ızgara planlı yerleşimler*” ve “*organik dokulu yerleşimler*.”²³

Organik planlama önceden tasarlanmış bir amaçla yola çıkmaz; ihtiyaçtan ihtiyaca, fırsattan fırsata geçer, bir dizi uyarılama içinde gittikçe tutarlı ve amaçlı bir hale gelir, böylece sonunda bu uyarlamalar, bütünlük anlamında önceden biçimlenmiş geometrik bir modelden hiç de aşağı kalmayan kompleks, nihai bir tasarım yaratır.²⁴

Izgara plan birbirleriyle dik açı yaparak kesişen doğrusal caddelerden ya da kare veya dikdörtgen yapı adalarından oluşan kent planıdır. Uygarlığın hiyerarşik yapısı içinde egemen gücün iradesini kente doğrudan yansıtmalarının ürünüdür. Mezopotamya’da da bazı örnekleri bulunduğu bilinmekle birlikte, ilk gelişkin ızgara plan örneklerine Antik Yunan dünyasında rastlanır:

Yunan kentlerinin kısıtlı hinterlandı onları denize ve ticarete bağımlı hale getirmiş ve ticaret geliştirmiştir. Ancak kentliler belli bir büyüme noktasından sonra kara ulaşımının kaldıramayacağı nüfus yükünü koloniler kurarak başka yerlere aktarmışlardır. Izgara plan genellikle toprağın bu şekilde önceden paylaşıldığı koloni kentlerinin ürünüdür ve bize bir toprak mülkiyeti ilişkisini anlatır. Erken modern dönemde ise ‘*ızgara plan*’, yöneticiler için iktidarlarının meşruiyetini kentlere kazımadır. Geometrik planda yapılan kentler, yöneticileri için tanrının kurduğu ve bir makina gibi kusursuz işleyen

²² Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent, Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, İngilizceden çevirenler: Gürol Koca-Tamer Tosun, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2007, s.375.

²³ Zühal Özcan, “Anadolu Konut Yerleşim Deseninde İkili Oluşum, Ankara Batıkent-Ergazi Örneği”, *Gazi Üniversitesi Müh. Mim. Fak. Der.*, C.XXII, No 2, 2007, s.295-306.

²⁴ L. Mumford, *a.g.e.*, s.371.

yeryüzünde hâkimiyetlerinin meşruiyetini simgeler. Kuzey Avrupa’da ızgara plan aynı zamanda altı bataklık olan bir coğrafyada toprağı kuru ve yerleşilebilir hale getirme tekniğidir.²⁵

Daha 8. yy’da kurulan eski İzmir (bugünkü Bayraklı tepesi)’in ızgara plan düzeni gösterdiği bulgulanmıştır. MÖ 5. yy’da ünlü Hippodamos bu plan düzenini öylesine geliştirip yaygınlaştıracaktı ki, o dönemden bu yana *ızgara planı* yaratıcısının Hippodamos olduğu öne sürülür. Pire ve Miletos’un planlarını onun yaptığı sanılır. Ana cadde sokak ayrımına yer vermeyen bu erken örneklerden sonra, Helenistik Çağ’da böylesi bir işlevsel kademelenme ortaya çıkar. Knidos kentinin planı bu anlayışla oluşturulmuştur. Roma’da ise yeni kurulan kentler hemen hemen daima ızgara planla gerçekleştirilmiştir. Roma ızgara planları kare yapı adalarının kare biçiminde bir sur içine yerleştirilmesiyle yaratılmışlardır. Tam merkezde ise Cardo ve Decumanus denen iki ana cadde keşismekte ve bu noktada Forum bulunmaktadır. Ortaçağ Avrupa’sında ızgara plan bir kaç yeni kent dışında hiç uygulanmamıştır. Izgara planının yaygın kullanımı 17. yy’dan başlayarak ABD kentlerinde ortaya çıkar. New York başta olmak üzere neredeyse tüm ABD kentleri bu tür planlarla inşa edilmiştir.

Izgara plan batıda olduğu kadar doğuda da uygulanmıştır. Örneğin; eski bazı Çin ve Japon kentleri düzenli ızgara planına sahiptirler. Buna karşılık İslam ülkelerinde ızgara plan ancak Batılaşma dönemi sonrası görülür. Türkiye’de de en erken ızgara plan örnekleriyle 19. yy başında karşılaşılır.

Anadolu’da Antik Çağ’da *planlanarak* kurulan ızgara planlı kentlerin en ünlüsü Hippodamus’un tasarımı olan Miletos’tur. Aynı plan şeması oldukça eğimli bir arazi üzerinde,

²⁵ Özlem Sert, “Izgara Plan Uygarlık; Kent Tarihi, Uygarlık Tarihi Yazımı ve Akdeniz’de Uluslararası Güç Mücadelesi”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, S. 60, 2014, s.25-54.

topografik verileri hiçe sayarak Söke Priene’de M.Ö. 4. yüzyılda uygulanmış ve dikdörtgen planlı bitişik düzen konutlar, yine dikdörtgen adalar içerisinde yer almıştır. Benzer bir tutumu, Roma Dönemi’nde, Efes-Yamaç evler ve Perge konut alanlarında izleyebilmek olasıdır. Roma Dönemi, Anadolu’da, ızgara planlı yerleşim deseninin kısmen uygulandığı bir tarihsel süreci yansıtır.

Roma Dönemi’nde kentlilerin övdükleri ızgara planlı yerleşim deseni, takip eden Bizans Dönemi’nde, uzun bir süre için unutulmuşa benzemektedir. Gerek Bizans İmparatorluğu süresince ve gerekse Türklerin Anadolu’ya gelişlerinin ardından kurulan Beylikler Dönemi’nde, Ege kıyılarında Scalanova (Kuşadası), Nea Focia (Yeni Foça) gibi İtalyan koloni yerleşimlerinin bu plan şemasına sıkı sıkıya bağlı kaldıkları da not edilmeye değerdir. Bu evreden sonra Anadolu, ızgara planlı yerleşim şeması ile açık bir biçimde ancak, 19. yüzyılda karşılaşacaktır. Osmanlı Klasik Dönemi’yle belirginleşen kültür sisteminin ikili yapısı, fiziksel çevrenin biçimlenişinde ağırlığını her zaman Payitaht’tan yana koymuş görünmektedir.

İki yerleşim deseninin de avantajları ve dezavantajları bulunmaktadır. Izgara planlı yerleşim deseninde bazı olumlu yönler şunlardır:

- Çoğunlukla önceden tasarlanmışlardır.
- Ulaşım ve altyapı hizmetlerinin sağlanması kolaydır.
- Büyük programlı yapılar için önceden tanımlı parseller elde edilebilir.
- Kamusal eylemlerin desteklendiği, birey görüşlerinin ifade edilebildiği toplumsal gereksinimlere cevap veren alanlar, belli merkezler oluşturacak biçimde gerçekleştirilebilir.
- Kolay okunabilir bir yerleşim deseni sunarlar ve düzenli açık alanlar planlanmasına olanak tanırırlar.

Olumsuz yönler ise;

- Perspektif olasılıkları getirmeyen tekdüze tasarımlardır.

- Doğal peyzaj ve topografik özellikleri gözetmeyen veya zorlayan oluşumlardır.

- Kurallara bağlı, esneklik tanımayan, bireysel beğenileri zorlayan bir yapılaşmaya yol açarlar.

- Kentin odak noktası olan kamusal yapı alanlarını, her yönden eşit uzaklıktan algılayabilme olanağı sağlamazlar.

Organik dokulu yerleşimlerde olumlu yönler;

- Monotonluktan uzak, değişken ve sürprizlerle dolu bir mekân kurgusu gösterirler.

- Doğaçılama olarak gelişmeleri nedeniyle topografyaya ve iklimsel verilere uygun bir yerleşim oluştururlar.

- Farklı parsel biçimlerinde yapıların özgürce konumlandırıldıkları serbest ve esnek bir düzen sunarlar.

- Kentin odak noktası olan kamusal yapıların etrafında kurgulanırlar. Bu yapıları görece eş veya benzer uzaklıktan algılayabilme olanağı sağlarlar.

Olumsuz yönler ise;

- Topografik verilere bağlı olarak gelişen ulaşım düzeni, günümüzde, erişilebilirlik ve altyapı uygulamalarında sorun yaratmaktadır.

- Eşdeğer parseller oluşturulması güçtür ve buna bağlı olarak zor okunan bir yerleşim deseni oluştururlar.

- Çok katlı ve çok programlı yapıların gerçekleştirilebilmesinde çözüm üretmesi de kolay değildir.²⁶

²⁶ Z. Özcan, a.g.m., s. 295-306.

Roma şehri ızgara planı ısrarla yansıtmıştır. Romalılar koloni kentleri kurmaya başladıklarında, dikdörtgen düzenleme planlarını, kesimler ve çeyrek kesimlere dayanan XIX. yüzyıldaki Amerikan bölümlendirme sistemine benzeyen *centuriation* sistemiyle çevrelerindeki kırsal alana yaydılar. Temel birim, 5 dönüme karşılık gelen *heredium*'du; yüz *heredia* bir *centuria* yapıyordu. Bu, arazide tipik bir geometrik modelin oluşmasını sağlıyordu; bu model bugün de havadan rahatlıkla görülebilir. Bütünlüklü birimler halinde planlanan gerçek koloni kentleri, Timgad'daki harabelerin tanıklık ettiği gibi, daha katı bir düzen içindedir.²⁷

Roma askeri kentinin zamanla kendi sınırları içinde gelişeceği düşünülmüştü, içi doldurulmak üzere dizayn edilirdi. Modern ızgara ise sınırsızlık anlamına, kent büyüdükçe dışa doğru blok blok genişleme anlamına geliyordu.²⁸

Kapitalist ekonomiyle ızgara kent arasındaki ilişki Lewis Mumford tarafından, en geniş anlamda şöyle açıklanmıştır: “*On yedinci yüzyılın yeni dirilen kapitalizmi, her türlü arsayı ve parseli ya da caddeyi ve bulvarı, tarihsel kullanım biçimlerine, topografik durumlarına ya da toplumsal gereksinimlere bakmaksızın alınıp satılacak soyut birimler olarak görüyordu.*”²⁹

Bütün bunlar, ticaret kentinde uygulandığı şekliyle ızgara planında, hiçbir bölgenin veya semtin, özel işlevi göz önünde bulundurularak planlanmadığı anlamına gelir. Göz önünde bulundurulan tek işlev, iş dünyasının büyüyen taleplerini karşılayacak ve arsa değerlerini yükseltecek şekilde arazilerin sürekli artan bir yoğunlukta kullanılmasını sağlamaktır.³⁰ Bu, coğrafi olarak on dokuzuncu yüzyıl Amerika'sının pratiğiyle ve anlayışıyla sınırlı, spesifik bir öykü gibi görülebilir. Ama yirminci yüzyıl da ızgarayı kullanmaktadır.

²⁷ L. Mumford, *a.g.e.*, s.64.

²⁸ R. Sennett, *a.g.e.*, s.68.

²⁹ R. Sennett, *a.g.e.*, s.72.

³⁰ R. Sennett, *a.g.e.*, s.524.

Diklemesinedir ve daha evrenseldir; gökdeldendir bu. Bu mimari formda, daha eski coğrafi biçimler yeniden belirir. Nötralize edici gücün devasa yapısındaki çatlakların aşikâr hale geldiği yer, gökdelenlerin yapımıdır.³¹

Max Weber ızgara gücünün özelliklerini kendisinin ünlü, “*demir bir kafes*” içinde yaşanan modern yaşam benzetmesiyle anlatmak istemiştir; ama Sennet’e göre Mumford’un bu benzetmesi ancak, “*terbiyecinin de hayvanla aynı kafese kapatıldığını ima ediyorsa*” anlamlıdır.³²

Dolayısıyla ızgara planında demir kafes olarak içindekilerle planlayanlar arasındaki bu kent “*siperlerden oluşur, sermaye tüm kenti işgali ile kent mekânı üzerinde siperler oluşturmuştur. Bu savaş, kent mekânını sürekli olarak elinde tutmak isteyen sermayenin, pratikte yaşanan işgal isteği karşısında oluşmuş bir siper savaşıdır. Bu siper savaşında siperlerin kazıcısı değil de, koordinatlarının belirleyicisi kent plancısıdır. Yani planlama; sermayenin kentlere dayattığı mantığının, kent mekânı üzerinde anlam bulması ve yerleşmesindeki belirleyici konumundadır.*”³³

4. Ortaçağ’da Şehir

Ortaçağ kenti öncelikle Roma İmparatorluğunun parzileşmiş yurttaşlarının sömürüsünü yansıtan ızgara planından bir ölçüde kaçışı yansıtmaktadır. Diğer yandan İmparatorluk düzeninin zayıflaması ve Avrupa’daki yokluğu da belirleyici olmuştur:

Genel olarak hayat, Avrupa çapında daha kaba ve kaotik hale geldi, buna şüphe yok; imparatorluk çözülmenden önce bile şekillendirici güçlerin artık “Romalı” olmadığı da doğrudur. Bir bakmışsınız Mısır’dan papirüs getiren bir geminin önü korsanlar tarafından kesilmiş; bir bakmışsınız posta hizmeti diye bir

³¹ R. Sennett, *a.g.e.*, s.74.

³² R. Sennett, *a.g.e.*, s.82.

³³ E. Sert, H. Karpuz ve G.Akgün, “Küreselleşme Sürecinde Değişen Kent Kavramı; Mekân ve Politikleşme Üzerine Bir Okuma Çalışması”, *Planlama*, S. 2, 2005, s.101-110.

şey kalmamış; ya da eski bir Romalı soylu Roma'da kentin en önemli görevine atanacakken yok olmuş ve dört yıllık bir suskunluktan sonra İspanya'da bir manastırda ortaya çıkıvermiş. Kıtık ve hastalık nüfusu genel olarak azalttı; muhtemelen doğum oranı düştü - ne kadar düştüğünü söylemek zor. Kentlerde daha az insanın kaldığı kesin; eski kentler üretim ve ticaret merkezleri olmaktan çıktılar.³⁴

Yeryüzü devletinin eksiklikleri tanrı devletine ve ilahi olana öykünen bir yapılanma ve örgütlenmeyi ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde Hristiyanlık ve İslam dininin simgeleri ve yapıları kent organizasyonunu belirlemiş ve bir ölçüde değiştirmiştir. Sur, manastır ve cami gibi savunma ve din yapıları kentin merkezini ve sınırlarını oluşturmuştur.

Öncekilerden farklı olarak Ortaçağ kenti *tasarlanmamıştır*. Bir manastırın veya kalenin altında kalan bir köyün veya köy grubunun zaman içinde yavaş yavaş gelişmesi sonucu meydana gelmiş olan bu kentler üzerinde bulundukları topografyaya daha fazla uyumludur ve nesilden nesle yavaş yavaş değişmiştir. Zaman zaman planlarında meydana gelen farklılıklar da bilinçli bir tercihten çok, tarihsel tesadüfler sonucudur.³⁵

Etrafı duvarlarla çevrili olmak sadece dıştan gelebilecek saldırılara karşı bir koruma sağlamıyordu, yeni bir siyasal işlevi de vardı, zira iki uçlu bir araç görevi görebiliyordu. Eski kent örneğinin tersine sur, içerideki özgürlüğün sürmesini sağlayabilirdi. Küçük bir silahlı güç karşısında bile âciz kalan küçük bir yerleşim birimi sur sayesinde bir kale haline gelebiliyordu. İnsanlar, önceleri umutsuzluk içinde nasıl feodal çete başlarına sığınıyor, küçücük bir toprak ve emniyet karşılığında onların kölesi, serfi haline geliyorlarsa, şimdi bu tür barış adalarına sığınıyorlardı - veya memleketlerinde mutlu olacaklarına dair tüm umutlarını bir kenara bırakıp münzevi bir hayat yaşamak üzere manastıra kapanıyorlardı.³⁶

³⁴ L. Mumford, *a.g.e.*, s.311.

³⁵ L. Mumford, *a.g.e.*, s.369.

³⁶ L. Mumford, *a.g.e.*, s.314.

Düzenli olarak her hafta kurulan bir pazaryerine sahip olmak, komşu köylülerle, balıkçılarla, zanaatçılarla mübadele yapabilmek şeklindeki en büyük ekonomik ayrıcalığın sürebilmesi, fiziksel güvenliliğe ve yasal korunmaya bağlıydı. Böylece, tıpkı Eski Yunan'daki gibi pazara gelenler, alışveriş süresince, artık pazaryerinin pazar haçıyla simgelenen pazar asayışı tarafından korunmaktaydılar. Burada, yeni ortaya çıkan bir sınıf, hırsızlığa ve keyfi haraca karşı korunmaktaydı. Bu sınıf, yani tüccarlar, önceleri surun hemen dışında olmak üzere kentte sürekli oturmaya başladı: Tüccarlar kent tüzelliğinin kalıcı bir parçası olduktan sonra yeni bir dönem başladı; eski anayol ve suyollarının yeniden kullanıma açılmasına vesile olan yeni bir dönem.³⁷

Bu organik yapının askeri surlarda simgeleşen daireselliği merkezde dini yapı ve pazarla işaretleniyordu. Tarihsel kökenine, coğrafi özelliklerine ve gelişim tarzına bağlı olarak ortaçağ kentinin üç temel modeli vardı. Bu kent modellerinin ardında da, simgesel olarak sırayla =, +, # ve O işaretleriyle gösterilebilecek sokak köyü, kavşak köyü, komünal koy ve yuvarlak köy gibi yapılar rastladığımız türden, daha eski kırsal modeller vardı.³⁸ Düşeyliği vurgulayan binaların özgül karakteri bir yana, müstahkem kalesiyle, kenti çevreleyen suruyla ve büyük kapılarıyla bu resimdeki kent çağlar boyu karışımıza çıkan tarihsel kentin tam bir arketipidir.³⁹

Dünyevi mekânlarla kutsal mekânlar büyük ölçüde ayırmıştır.⁴⁰ Camiler taştan evler ahşaptandır genellikle. Merkez, yani kentin belirleyici yeri, yani Dünya'nın yönetildiği yer dünyevi sıradanlığın tersine, özenle oluşturulmuş bir yerdi. Ayrıca, kentin geri kalan tümüne bulaşmış şiddete karşı bir korunak ve kutsal bir sığınak oluşturmuyordu.⁴¹ Ortaçağ

³⁷ L. Mumford, *a.g.e.*, s.315.

³⁸ L. Mumford, *a.g.e.*, s.369.

³⁹ L. Mumford, *a.g.e.*, s.257.

⁴⁰ R. Sennett, *a.g.e.*, s.28.

⁴¹ R. Sennett, *a.g.e.*, s.29.

kentlerinde, nerede sapasağlamlığı ve devasallığıyla gözle görünür bir merkez varsa, nerede dünyeviliğin karmakarışıklığına inat bir netliğin egemen olduğu bir merkez varsa; oradan çevreye yayılan, Tanrı'nın gölgesinin gölgesiydi.⁴² Ortaçağ kentinin açık alanlarına gelince; pazaryeri eski forumun veya agoranın işlevini yeniden eline geçirmişti.⁴³

Kent surlarının biçimini, özellikle de yüksekliğini ortaçağdaki savaş pratiği belirlemişti. Oklar, arbaletlerle fırlatılsa bile, hendekle çevrili bir surun ardındakiler için nispeten zarsız silahlardı; taş atan mancınık da güvenli bir yerin altına saklanmış insanlara pek zarar vermeyen, etkisiz bir araçtı. Ortaçağ savaşlarında kentlerin kuşatılması sırasında asıl savaş alanı surların kendisiydi.⁴⁴

5. Osmanlı Balkan Şehri

Aynı çağı paylaşan Osmanlı kentlerine dair genel bilgi kıtlığıma rağmen⁴⁵ Osmanlı şehrinin Ortaçağ kentlerinin özelliklerini gösterdiği varsayılabilir. Başlangıç düzeyinde çok değerli çalışmalar bulunmasına karşın⁴⁶, Osmanlı Balkan şehirleriyle ilgili öncelikli tesbit cehaletimizdir: “*Bütün bu*

⁴² R. Sennett, *a.g.e.*, s.30.

⁴³ L. Mumford, *a.g.e.*, s.376.

⁴⁴ R. Sennett, *a.g.e.*, s.206.

⁴⁵ Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, Çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s.15.

⁴⁶ Örneğin Doğan Kuban, Mustafa Cezzar, Halime Doğru, Uğur Tanyeli ve Tuncer Baykara'nın eserlerinde Türkistan ve İran bölgesinde oluşup İslam etkisini bünyesine katarak Anadolu ya Selçuklular tarafından getirilen Türk kentinin fiziksel olarak yaşadığı değişim süreci net bir şekilde takip edilebilmektedir. Tartışma için bkz., Kemal A. Aru, *Türk Kenti- Türk Kent Dokularının İncelenmesine ve Bugünkü Koşulları İçinde Değerlendirilmesine İlişkin Yöntem Araştırması*-, Yapı Endüstri Merkezi Yayını, İstanbul 1998; Tuncer Baykara, *Türk Şehri*, Türk Kültür Araştırmaları, İzmir 1997; Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, Çev. Aslı Ataöv, Yapı Kredi Yayını, İstanbul 2002.

*kültürel coğrafya ve tarih henüz sarıh sonuçlar getiren bir tetkik ve bilginin dışındadır”.*⁴⁷ Öncelikli tesbit bir Osmanlı şehrinin olduğudur. Doğan Kuban’ın Osmanlı’yı şekillendiren tarihsel arkaplan tasviri etkileyicidir:

Devlet-i Aliyye’nin politik yapısına ve seyrine de paralel olarak Osmanlı şehri de Asya ile Avrupa, İslam dünyası ile Hristiyan dünyası arakesitinde gelişmiş, Akdeniz çevresi geleneklerini Orta ve Yakındoğu gelenekleriyle buluşturan uzun nefesli ve özgün bir kent toplumsallığı ortaya çıkmıştır. Osmanlı tarihi evrensel tarih süreçlerinin bulunduğu bir coğrafyada biçimlenmiştir. Bunların en kapsamlı üç tanesi, birbirleriyle örtüşen üç çerçeveye oluşturur: Birincisi Osmanlı Çağı’nın (1300-1920) Yakındoğu, Balkanlar ve Akdeniz çevresinde Avrasya Türk göçer tarihini sonlandıran bir süreç olarak kurduğu çerçevedir. İkincisi Osmanlı tarihinin Akdeniz çevresinde, İstanbul merkezli büyük imparatorluklar çağını (330-1920) sonlandıran bir süreç olarak kurduğu çerçevedir. Üçüncüsü ise İslam tarihi bağlamında, Müslümanların Hristiyan Batı ile (635-1920) karşılaşmalarında Osmanlı Devleti’nin İslam sınırını tanımlayan bir işaret toplum, bir sınır toplumu olması sürecidir. Hristiyanlık ile İslam’ın güç eşitliği 17. yy’a kadar bu çerçevede, Osmanlı topraklarında gerçekleşmiştir.⁴⁸

Osmanlı şehrinin de kaynağı İslami şehir düzenli bir yapı göstermemesi bakımından antik şehirden, şehir meclislerinin bulunmaması açısından Ortaçağ’a ait Batı şehirlerinden farklıdır.⁴⁹

İslami şehrin oldukça belirgin olan genel yapısını planlardan yola çıkarak tesbit etmek mümkündür. En dikkat çekici özelliği, iktisadi faaliyetlerin yürütüldüğü mekânlarla yerleşim mekânlarının ayrı olmasıdır. Büyük cami-medreselerin ve dini yapıların etrafında toplanan çarşı ve kervansarayların

⁴⁷ İlber Ortaylı, “Osmanlı’ Kimliği”, *Cogito Osmanlılar Özel Sayısı*, S. 19, 1999, ss.77- 85, s.84

⁴⁸ Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2007, s.37.

⁴⁹ Andre Raymond, “İslam Şehri Kavramı”, *D.İ.A.*, Yıl: 2010, C.XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 449-451.

şehrin merkezinde bulunması, modern Hanefi hukukçularının da belirttiği gibi bir kamusal merkezin varlığına işaret eder.

En önemli ve yüksek gelir getiren iktisadi faaliyetler şehir merkezinde yoğunlaşmış, daha az gelir getiren faaliyetler şehrin çevresinde toplanmıştı. Bu düzen aynı zamanda yerleşim yerleri için de geçerliydi. Tüccar, burjuvalar ve şeyhler merkeze yakın mahallerle büyük çarşı ve cami-medreselere yakın yerlerde ikamet ederlerdi. Yoksul kesim olumsuz şartların hüküm sürdüğü şehrin kenar semtlerinde yaşardı.⁵⁰

Egemen olduğu coğrafyanın tarihinden ve geleneklerinden etkilenmekle birlikte Osmanlı modeli, Marmara Denizi çevresinde uzanan imparatorluk merkezine, Kuzeydoğu Anadolu'ya, Makedonya'ya, Epirus ve Bosna'ya, Bulgar topraklarına yayılmıştır ve aslında “yeni” bir modeldir. Camiye bağlı büyük külliyele ile, doğaya yakınlık ve açıklığıyla, sokaklarının belirgin düzensizliği -sayısız çeşme, küçük kamusal yapılar, mezarlıklar, bahçeler ve dükkânlar- gibi özellikleriyle bildiğimiz Osmanlı şehri bir onsekizinci yüzyıl ürünüdür. Ne var ki, şehir yalnızca Bizans şehrinin bir devamı değildir, o şehrin İslam Ortaçağına özgü bir çeşitlemesidir.⁵¹

Aslında Türk uygarlığı fetih öncesi eski şehrin birçok kurumsal ve sanatsal yönünü benimsemiştir. Kubbeli cami binen örneklerdendir; bu cami modeli hiç kuşkusuz İran kültürüne özgü mekânsal örneklerden de gelmekle birlikte, açıkça Bizans örneklerinin model oluşturduğu bir kompozisyona -önce çift kubbeli, daha sonra piramidal kesitli merkezi planlı- oturmuştur. Şehrin genel yapısı Bizans'a reddiyeler içerir. İmaret (bir cami çevresinde yer alan ve dini bir vakıfça yön etilen külliye grubu), yerleşim ve yönetim birimi olarak mahalle, saraylar söz konusu olduğunda bile tek tek köşklere oluşan oturma birimleri, çok basık ve düz çatılı evler,

⁵⁰ A. Raymond, a.g.m.

⁵¹ Maurice M. Cerasi, “18. Yüzyıl Osmanlı Kenti”, *Cogito Osmanlılar Özel Sayısı*, S. 19, 1999, s.200-216.

özerk bir birim olarak ve kimi zaman tek bina olarak görülen çarşı bu öğeler arasında yer alır. Bu öğelerden bazıları, Osmanlı kültürünün çözülmesine kadar uzun bir süre varlıklarını koruyacaklardır. Temsili ve sanatsal değerlerin büyük dinsel merkezlerde yoğunlaşması, iktidarın dışavurumu ve şehir hayatının katılığı hiç kuşku yok ki İslam ideolojisinin ürünüdür. Ama Anadolu'nun ve Balkanlar'ın birçok bölgesinde zaten var olan birçok etmende izdüşümünü bulmaktadır.⁵²

Şehir müdahalelere rağmen organik olma özelliğini sürdürür. Kuban'ın deyimiyle; *"imaret ile mahalle, başka hücreleri değiştirmeye yeltenmeksizin ve onlar tarafından değiştirilmeksizin şehre entegre edilen kusursuz hücrelerdir."* Böyle bir kavrayış ve bu tür değişmez öğeler varlığını sürdüreceği için, Osmanlı şehri kendi ve eski temel özelliklerden uzaklaşmaksızın her tür dış etkiyi bünyesine katacaktır.⁵³

Şehir Osmanlı devletinin mikrokozmozudur ve ideal devletin imgesi olarak kozmosun ifadesidir. Şehrin bu yapısını belirleyenler öncelikle Osmanlı politik elitidir. Çünkü şehir görüntülerini/tasvirlerini ortaya çıkartanlar ve bu şehirlerde imar faaliyetinde bulunan kişiler aynı idi. Osmanlı İmparatorluğu'nun önde gelen, eğitilmiş, kozmopolit üst tabakasına mensup olan bu kişiler; bütün İmparatorlukta, İstanbul'dan Saraybosna, Budapeşte, Kudüs, Mekke ve Kahire'ye kadar vakıflar kurmuşlar, inşaat faaliyetlerinde bulunmuşlardı.⁵⁴

Osmanlı tarzının en belirgin özelliği merkezde dini yapıların kurşun kaplı kubbeleri ve ince, uzun minareleridir. Her Osmanlı şehri Osmanlı İmparatorluğu'na açılan, İmparatorluğa girilen bir kapı olarak algılanabilir. Kapıdan girildikten

⁵² M. M. Cerasi, a.g.m., s.203.

⁵³ M. M. Cerasi, a.g.m., s.215.

⁵⁴ Nicole Kançal Ferrari, Kathryn Ann Ebel, 'City Views, Imperial Visions: Cartography and the Visual Culture of Urban Space in the Ottoman Empire, 1453-1603, Doktora Tezi, Texas Üniversitesi, Austin 2002, s.343.

sonra takip edilen yollardan devletin merkezine, İstanbul'a ve neticede İmparatorun sarayına varılır.

Bir Osmanlı şehrinde öncelikle bulunması gerekenler bir sancakbeyi ya da en azından bir kadı, pazar etkinliklerinin varlığı geçimini büyük ölçüde tarım dışı uğraşlardan sağlayan bir nüfustur. Dünya tarihini Avrupa'ya taşıyan Osmanlı ülkesinde Osmanlı şehri de Osmanlı tarihinin en ilginç olgularından biri Anadolu'da ve daha sonra Balkanlar'da sürekli bir fetih ve savaş ortamına karşın kent yaşamının gelişmesidir.

Türklerin Akdeniz'e ve Avrupa içlerine uzanan yolculuğu içinde Balkanlar uzunca bir süre merkezi bir rol oynamıştır. Osmanlı politik düşüncesi de Balkan ve Akdeniz ağırlıklı olmuştur. Osmanlı'nın öncelikli fetih ve haraç alanı Balkanlar'dır. Bu sadece cihat kavramıyla açıklanamayacak bir tutumdur. İstanbul'un jeopolitik mirası ve devletin idaresini ellerinde tutanların kökenleri nedeniyle böyledir. Kaldı ki Osmanlı dünyasına rakip olabilecek güç de Avrupa'da şekillenmiştir. Onun için Osmanlılar, Orta ve Yakındoğu İslam mirasını ne oranda benimserlerse benimsesinler, Doğu'daki Bağdat, Şam, Kudüs ya da Kahire gibi kentler, Filibe, Selanik, Manastır, Saraybosna kadar Osmanlı hiçbir zaman olmamıştır. Kuban'ın deyimiyle *“Şam bir Türk kenti değildi, fakat Üsküp bir Türk kentiydi.”*⁵⁵ Osmanlı devleti Müslüman kimlikli bir Doğu Akdeniz ve Balkan Devleti olmuştur.

Osmanlı uygarlığındaki Balkan ağırlığı mimaride ve kent dokusunda etkilidir. Osmanlı kendi kimliğini en etkili bir şekilde Balkanlar'da ortaya koyabilmiştir. Örneğin, Bağdat'ta İstanbul'dakilere benzer camiler de yapılmıyordu. Oysa gerçek Osmanlı ülkesi olan Balkanlar'da Osmanlı eyalet mimarisinin çeşitlemeleri vardı.⁵⁶

⁵⁵ D. Kuban, *a.g.e.*, s.30.

⁵⁶ D. Kuban, *a.g.e.*, s.35.

Balkanlar'da Osmanlı varlığı kolaylıkla kabul edilmişti. Balkanlar'da Osmanlılar karşısında feodal düzende, yerel aristokrasinin Knez adı verilen beyleri idaresinde küçük egemenlik alanları, Güney Yunanistan'da, nominal olarak Konstantinopolis'e bağlı Bizans prensleri vardı. Güçlü devletler Bulgar Krallığı ve Sırp Krallığı'ydı. Ege adalarında Frenk prensleri ve Venediklilerim idaresinde kent ve bölgeler bulunuyordu. Bu çok parçalılık ve feodal beyler arasındaki çekişmeler Türker'in Balkan fetihlerini kolaylaştırmıştır. 1372'de Bulgarlar ve Dobruca beyleri Osmanlı egemenliğini kabul ettiler. Osmanlı Türkleri, 1385'te Arnavutluk kıyılarına ulaştıkları zaman Makedonya ve Arnavutluk'taki yerel beyler onların hükümlerini tanıyarak yaşamlarını sürdürebilmişlerdi. 1386'da Sırp Krallığı da aynı statüyü kabul etmişti. 1387'de Balkanlar'ın en önemli limanı Selanik, Türklerini eline geçmişti. Türklere tabi olan küçük devletler onlara haraç ödüyor ve savaşta askeri birlik gönderiyorlardı.

Balkan köylüleri için Osmanlı egemenliği özgürlük ve güvenlik anlamına gelmişti. Örneğin ünlü Sırp Çarı Stefan Duşan döneminde toprakların sahibi olan Sırp beyine haftada iki gün bedava çalışmak zorunda olan köylüler, sipahilere verilen tımar arazilerinde yılda sadece üç gün bedava çalışmak zorundaydılar. Bu, yılın neredeyse üçte birini derebeyine veren köylünün bu yükünün otuz kat azalması demektir. Ayrıca halkın diline ve dinine karışmayan Osmanlılar, Katolikler'i genellikle Ortodoks olan bölgelerden çıkararak Roma'daki Papa'nın etkisini silip yerel kiliseyi güçlendirmişlerdi.⁵⁷

Osmanlı'nın Balkanlar'daki varlığı sadece askeri olmamıştı. Bir tarikat ve zaviye ağı da bu varlığa eşlik ve öncülük etmişti. Devletin giderek Anadolu ve Balkanlar'da büyük bir imparatorluk olması süreci içinde, fethedilen kentlerin, sultan ve vezirleri camiler, medreseler, imaretler, hamamlar yaptıra-

⁵⁷ D. Kuban, *a.g.e.*, s.40.

rak kentlerin İslami bir görüntüye kavuşmasında ve sosyal örgütlenmesinde kurucu olmuşlardır. Kuşkusuz bu yapı etkinlikleri, zaman geçtikçe, sultan ve vezirlerden daha küçük idarecilere ve yerel büyük ailelere ve tüccarlara kadar uzanmıştır.

Doğan Kuban'ın çalışmalarından izlediğimiz bu yapı etkinlikleri Balkanlar'da daha yoğundur: Bursa ve Edirne gibi ilk başkentlerde tek kubbeli cami geleneği değişmeden sürmüş ve günümüze kadar da uzanmıştır. Fethedilen Balkan ülkelerinde küçük camiler aynı şemaya göre inşa edilmiştir. İmparatorluk'un her kösesinde tek kubbe ve tek minare bir fetih işareti olmuştur. Beylerbeyleri ve valilerin gittikleri eyaletlerde yaptırdıkları camiler, çoğu Enderun kökenli olduğu için, İstanbul'dakilere benziyordu.⁵⁸ Sokollu ailesinin Bosna'da ve Balkanlar'da yaptırdıkları çok sayıda yapı bulunmaktadır. On sekiz yaşına kadar köyünün kilise korosunda ilahi söyleyen Sokollu ve onun Müslüman yaptığı aile İmparatorluk'un en büyük yapı patronları arasındadır.⁵⁹

Devlet-i Aliyye'nin daha çok Balkanlar'dan devşirilen kapıkulları Balkanlar'ı ihya etmişlerdir. Örneğin, Sokollu ailesinden Buda valisi Mustafa Paşa Macaristan'da Zigetvar, Estergon, Sekeşfehervar'da dini vakıflar kurmuş, Buda surlarını tamir ettirmiş ve silah imalathaneleri yaptırmıştır. Sokollu'nun kuzeni Ferhad Bey Kilis, sonra Bosna ve Buda valisi olarak Banyaluka kalesini tamir ettirmiş; Ferhadiye Camisi, sıbyan mektebi, medrese ve-imaretten oluşan bir külliye, bir kapalıçarşı, Urbat ve Una nehirleri üzerinde köprüler yaptırmıştır. Sokollu'nun kız kardeşinin kocası Sinan Bey, Hersek valisi idi. Onun kız kardeşi Şemsa, Boltanic'te bir ahşap köprü yaptırmıştır. Sokollu'nun oğlu Kurt Bey, Hersek valisi olarak bir saray yaptırmış, Mostar ve Pjevlje'de vakıflar kurmuştur. 1604'te 1. Ahmed'e sadrazam olan Mustafa

⁵⁸ D. Kuban, *a.g.e.*, s.212.

⁵⁹ D. Kuban, *a.g.e.*, s.358.

Paşa'nın kardeşi Lala Mehmed Paşa, Livno'da bir cami yaptırmıştır.⁶⁰ Osmanlı büyük idarecileri olan Balkan devşirmelerinin büyük çoğunluğu, kendi doğdukları ülkeleri imar etmişlerdir, Devşirmeler arasında Balkanlı oranının çok yüksek olduğu düşünülünce, Balkanlar'da Anadolu arasındaki büyük imar farkını yaratan temel nedenin bu olduğu söylenebilir. Bu bağlamda Kanuni döneminde Bosna Sancak Beyi olan Endurun çıkışlı Gazi Hüsrev Bey'in Bosna ve Saraybosna'da yaptırdıkları, Osmanlı döneminde büyük idarecilerin vakfa dayalı şenlendirme (imar) etkinlikleri bağlamında tipik örneklerden biridir. 1526'dan sonra 1541/42'ye kadar Bosna Beyi olarak Saraybosna'nın tipik bir Osmanlı kenti olmasının temellerini atmıştır.⁶¹

Osmanlı Balkan kentinin tipik unsurları Bosna Gazi Hüsrev Paşa Külliyesi örneğinden izlenebilir. Gazi Hüsrev Bey Külliyesi büyük boyutlu bir külliyenin bütün öğelerini içerir. Bu yapılar ortak bir vaziyet planının parçaları olmakla birlikte ortak bir amaçla bir vakfın sınırları içinde tasarlanmışlardır. Külliyenin programı bir tabhaneli cami, bir aşevi (imaret), bir medrese, bir hankah (zaviye), bir kütüphane, büyük bir hanla kombine edilmiş bir arasta, bir hamam ve Gazi Hüsrev Bey'in türbesinden oluşmaktadır. (Mektep, imaret, kütüphane ve zaviye bugün yoktur.) Vakfının mütevellisi olan voyvodası Murad Bey de türbesini patronunun türbesi yanına inşa ettirmiştir. Vakfın sonraki mütevellileri de külliyeye dört han daha yaptırıp bir de saat kulesi eklemişlerdir. Vakfiyede mezra, mera, çiftlik ve köy olarak hepsi Batı Balkanlar'dan kırk allı mülk bu külliye vakfedilmiş, para olarak üç milyon akçelik bir gelir bırakılmıştır. Gazi Hüsrev Bey Külliyesi, inşa edildiği dönemde Saraybosna'nın kent strüktürünü tanımlayan önemli bir kompleks olmuştur.⁶²

⁶⁰ D. Kuban, *a.g.e.*, s.358.

⁶¹ D. Kuban, *a.g.e.*, s.359.

⁶² D. Kuban, *a.g.e.*, s.589.

Osmanlı yapı etkinliği 16. yüzyılda yoğunlaşır, 17. yüzyılda azalır. Bosna Hersek ve Makedonya’da bütün önemli Osmanlı camileri 16. yüzyılda inşa edilmiştir. Cay-nice’de Sinan Camisi (1570), Foça’da Alaca Camisi (1550), Mostar’da Kethüda Camisi (1564), Karagöz Mehined Bey Camisi (1569), Helivne’de Lala Paşa Camisi (1577), Saraybosna’nın Ak Camisi (1545), Gazi Hüsrev Bey Camisi (1530), Bozacı Camisi (1555), Kadı Haşan Camisi (1560), Ferhad Paşa Camisi (1561), Eski Hünkâr Camisi yerine yapılan cami (1565) gibi bütün önemli camileri Kanuni donemi camileridir. Bosna’nın bütün önemli köprüleri de 16. yüzyıldandır: Vişegrad Köprüsü (1577), Trebinje’de Arslan Ağa Köprüsü, Mostar Köprüsü (1566), Drina Köprüsü, medreseler, imaretler ve kervansaraylar yapı etkinliğinin 16. yüzyılda yoğunlaştığını ve ondan sonra yavaşladığını gösterir. Bu imar etkinlikleri, genellikle Müslümanlığı kabul eden Slav kökenli büyük yerli ailelerin Osmanlı devşirme bürokrasisini oluşturanları tarafından yaptırılmıştır. Bu Slav dilli Müslüman halk Avrupa’da Osmanlı’nın temsilcisi olan kültürün yaratıcısı olmuştur.⁶³

Sonuç Balkan coğrafyasının kentlerinin Avrupa kentlerine değil, Osmanlı kentlerine benzemesi olacaktır. Anıtsal yapıları da Osmanlı’ydı. Kuban’a göre Saraybosna, Filibe, Üsküp, Selanik gibi kentler Diyarbakır ya da Urfa’dan daha çok Osmanlı’ydı.⁶⁴

İki miras Balkan kimliğini ve kentini belirlemiştir. Bunlardan biri, derin siyasal, kurumsal, hukuksal, dinsel ve kültürel etkisiyle bin yıla damgasını vurmuş Bizans’tır. Diğeri de yarımadaya adını vermiş ve tarihindeki en uzun siyasal birliği kurmuş olan beş yüz yıllık Osmanlı dönemidir. Demografi ve halk kültürü alanında Osmanlı mirası daha kalıcı ve

⁶³ D. Kuban, *a.g.e.*, s.587.

⁶⁴ D. Kuban, *a.g.e.*, s.596.

kesintisiz etkiler bırakmıştır.⁶⁵ Bu yönüyle Balkanlar Avrupa'nın doğusu değil, “doğunun batısı” olmuştur.⁶⁶

Genellikle, var olanı değerlendirmeyi öncelikli politika olarak yeğleyen Osmanlı Balkanlar'daki eski kent yerleşimlerinin sürdürdüğü ve dönüştürdüğü gibi, ender de olsa kentler de kurmuştur. Bu kentlerde organik kent tasarımının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Balkanlar'da Osmanlıların kurduğu ender kentlerden biri Hezargrad /Razgrad'dır. Rusçuk'un 60 km. güneydoğusunda Varna-Rusçuk demiryolu üzerinde, Ak Lom ırmağı kıyısında bulunmaktadır. Deliorman bölgesi sınırında yer alan şehir, XVI. yüzyılın ikinci çeyreğinde Veziriazam Makbul İbrahim Paşa tarafından, Osmanlı hâkimiyeti öncesinden beri Alevî-kızılbaş temayüllü Türkmen nüfusun yoğun olarak yaşadığı kesimde Sünnî İslâm'ı kuvvetlendirmek amacıyla inşa edilen külliyeinin etrafında kurulmuş olup camileri, mescitleri, hamamları, tekkeleri ve mahalleleriyle kısa sürede bir Türk İslâm merkezi haline gelmiştir. Çevresi giderek yoğun Türk Müslüman yerleşmesine sahne olan Hezargrad'ın bir şehir merkezi olarak kuruluşu 1527'den kısa bir süre sonrasına rastlar. Anadolu'da Kalenderoğlu İsyanını bastıran İbrahim Paşa, eski Abrittus / Hezargrad harabelerinin kuzeyinde 2 km. mesafede yeterli su sağlayacak Ak Lom ırmağının kıyısında gelişmeye uygun bir yerde cami, medrese, mektep, kervansaray, hamam ve dükkânlardan ibaret bir külliye inşa ettirerek şehrin temellerini atmış oldu. Buraya içlerinde hatip, imam, müezzin, müderris de bulunan yirmi bir kadar görevli tayin etti; vakıf kurarak Kayacıkpınarı, Duymuşlar, Dobrova ve Hasanlar adlı köylerin vergi gelirlerini vakfa aktarılmıştı.⁶⁷

⁶⁵ Maria Todorova, *Balkanlar'ı Tahayyül Etmek, Imagining The Balkans*, Çeviren: Dilek Şendil, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2010, s.36.

⁶⁶ M. Todorova, *a.g.e.*, s.47.

⁶⁷ Machiel Kiel, “Hezargrad”, *D.İ.A.*, C.XVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 297-300.

Bu gibi istisnalar dışında, Osmanlı Balkan kentleri, diğer Osmanlı kentlerinde olduğu gibi, radikal müdahalelerin ürünü değildir. Şehir dokusunun içine inşa edilen kuruluşlar, külliyeler; şehrin yapısını birden bire bütünüyle değiştirmemiş, fakat şehrin belli alanlarını tekrar düzenlemiş ve etrafındaki mahalleyi de etkilemiştir. Ebel; kentsel alanları bu şekilde değiştiren külliyelerin iç organizasyonunu ayrıntısıyla açıklamamakla beraber, organizasyonun bu biçimini, Osmanlı saray düzenine bağlamaktadır.⁶⁸

Bu özellikleriyle Osmanlı Balkan bölgesi ve kentleri dinsel ve etnik çeşitliliğin zengin ve karmaşık deneyimlerini içeren, yüzyıllarca Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudilerin barış içinde bir arada yaşadıkları bir tarihsel deneyimi paylaşmışlardır. Batı Avrupa yıllarca süren kanlı din savaşları ve vahşetle kendini tüketip en sonunda sınırları iyi belirlenmiş bir ulusal kimlik haritası ortaya çıkarırken, Balkanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun şemsiyesi altında zengin bir dinsel çeşitlilik kazanmıştı.⁶⁹ Osmanlı egemenliği hayatın bütün veçhelerini derinden etkilemiştir. Günümüz Balkan kentleri ayın zamanda bu Osmanlı politikalarının da ürünüdür.

Fetihle başlayan klasik bir Osmanlı Balkan kenti yapılanmasını İncalcık büyük bir yetkinlikle anlatmaktadır:⁷⁰ Fetih ordusu geri çekilmeden önce, stratejik öneme sahip birçok hisara hemen küçük birlikler yerleştirilirdi. Geriye kalan hisarlar, daha sonra sultanın özel emriyle yıkılırdı. Osmanlılar tarafından sık sık kullanılan bu tedbir, öncelikle, buralarda askeri birlik bulundurmak zorunda kalmamak, ikinci olarak da yerel beyler tarafından yeni direniş merkezleri oluşturulmasını engellemek amacıyla alınıyordu. Daha sonra bir kural

⁶⁸ N. Ferrari, a.g.m., 775-783.

⁶⁹ Amila Buturovic-Irvin Cemil Schick, "Giriş", *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih*, Der. Amila Buturović ve İrvin Cemil Schick, Çev. Guliz Erginsoy, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s.1-2.

⁷⁰ Halil İncalcık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", *Cogito Osmanlılar Özel Sayısı*, S. 19, 1999, s.115-136.

olarak, Osmanlı ordusunun temel gücü olan sipahilere, yeni fethedilmiş topraklardaki köylerde tımarlar verilirdi. Hisareri ya da kaleeri olarak adlandırılan bazıları da hisarlara yerleştirilirdi. 15. yüzyılda çoğu hisardaki gerçek askeri güç bu hisarlerinden oluşmaktaydı. Bu düzenli güçler, bir güvenlik önlemi olarak, imparatorluğun uzak bölgelerinden gelen askerlerden oluşturulurdu. Tahrir defterlerine göre, Anadolu'daki çoğu hisareri Rumeli'nden, Rumeli'ndekiler de Anadolu'dan gelmeydiler.

Genellikle Osmanlı öncesi idari sınırları korunan yeni topraklar, büyüklüklerine göre bir veya birkaç sancak beyine emanet edilirdi. Sancak, imparatorluğun asıl idari ve askeri birimiydi ve sancak beyi bu sancaktaki tımar sahiplerinin tek komutanıydı. Temel görevleri, savaşta tımarlı sipahileri yönetmek, asayişini sağlamak, yasal ve idari kararları uygulamaktı. Sancaklardaki tüm yasal meseleler, askeri meseleler de dahil olmak üzere sancak beyinden bağımsız olan kadıların göreviydi. Sancaklar, sancak beyi ile aynı sorumlulukları taşıyan ve ona bağlı olan subaşılar tarafından yönetilen vilayetlere bölünmüştü. Vilayet tahriri, Osmanlı idaresinin temeliydi. Bu işlem, bir bölgenin vergilendirilebilir kaynaklarının hesaplanması ve bu verilerin defter-i hakanîye kaydedilmesinden ibaretti. Bu defterler, askerlerin gelirleri olacak vergilerin toplanması için belirli bölgelerin onlara tahsis edilmesinde de kullanılırdı. Defterler, köylülerin vergi oranlarını belirlemekle kalmaz, toprakların yasal sahiplerini gösteren resmi birer kayıt işlevi de görürdü.⁷¹

15. yüzyıl Osmanlı tahrirleri, sadece vilayetlerin yönetimindeki birçok Osmanlı beyinin değil, 15. yüzyıl Osmanlı ordusundaki kayda değer sayıda tımarlının da Osmanlı öncesi yerel asker ve asiller sınıfının torunları olduğunu gösterir. 15. yüzyılda kimi bölgelerdeki tımarlıların yaklaşık yarısının Hı-

⁷¹H. İnalcık, a.g.m., s.118-119.

ristiyan olması daha şaşırtıcıdır. 1 468’de Sırbistan’ın Braniçeva vilayetindeki toplam 125 tımarlıdan 62’si, 143 1 ‘de Arnavutluk’taki toplam 355 tımarlıdan 60’ı ve 1 455’te Tırhala (Tesalya) livasındaki toplam 1 82 tımarlıdan 36’sı Hristiyan’dı.⁷² Aynı dönemde ve 1 6. yüzyıla kadar, Bosna, Sırbistan, Makedonya, Arnavutluk, Tesalya ve Bulgaristan’daki çok sayıda Hristiyan voynuk da asker statüsüyle Osmanlı ordusuna dahil edilmişti.

Osmanlılar yeni fethedilen bölgelerin güvenliğini sağlamak amacıyla, iyi hazırlanmış bir iskân ve toplu sürgün sistemi kullanmışlardır. Başiboş göçebeler ya da bir köyün hatta bir kasabanın sorun yaratmış ya da yaratabilecek isyankâr ahalisi, imparatorluğun uzak bir bölgesine kaydırılırdı.

Osmanlı Devleti fethedilen topraklara Türk nüfusun yerleştirilmesine de büyük önem vermiştir. Bu Balkanlar’ın demografik yapısını büyük ölçüde etkilemişti. Türklerin göçüyle hatırı sayılır biçimde genişleyen Gelibolu, Edirne, Üsküp, Tırhala, Serez gibi şehirlerde bile Hristiyanlar kendi mahallelerinde toplanmışlardı. Ayrıca, Balkanlar’da Tesalya’daki Yenişehir gibi tamamen Türk nüfuslu yeni şehirler de kurulmuştu.⁷³

17. yüzyılda Yenişehir’i gezen Evliya Çelebi, bir Osmanlı kentinde bulunabilecekleri sıralamaktadır:

“Bu şehri ilk defa Kral Luka’nın pazarcıbaşısı kurduğundan Rum tarihçileri buraya dâr-ı tüccâr adını vermişlerdir. Zamanla ve Osmanlının eline geçtikten sonra daha da imar olunarak Yenişehir diye adlandırılmıştır. 848(1444) tarihinde Sultan İkinci Murad’ın oğlu Çelebi Mehmed Hân fethetmiştir. “Murâd Hân vefat ettikten sonra kâfirler Yenişehir’i ele geçirmişlerdir. Bilâhare Fâtih Sultan Mehmed zamanında Turhan Bey tekrar fethetmiştir. O zamanki kayda göre Rumeli eyaletinde Tırhala beyi kaymakamı olup dört yüz adamı ile burayı idare etmektedir. Nahiyesi toplam iki yüz parça mamur köylerdir. Bezestan, çarşı ve pazarı şehrin ortasında, yüksek bir yerde kurulmuştur.

⁷²H. İnalcık, a.g.m., s.122.

⁷³H. İnalcık, a.g.m., s.127-131.

Diğer imaret ve hayır eserleri aşağı ovada düz bir alanda yapılmıştır. Bir büyük şehirdir ki batı tarafı Kösdem Nehri kenarındır. Bu büyük nehir, Papanya Dağlarından gelip yine batı tarafında Mecova köylerini sulayıp şehirden oniki saat aşağısı kuzey yönüne doğru akıp Bababurnu denilen yerde Akdeniz'e dökülür. Döküldüğü yer gemi ile geçilecek kadar geniştir. Hayat verir bir büyük sudur. Camileri, yetmiş bir aded mihrabtır. Yirmi ikisi kârgir minareli ve cuma namazı kılınan camilerdir. Selâtin camii büyüklü günde, büyük ibadetgâhlardır. Hepsinden mükellef, köprübaşındaki kurşun kubbeli Hasan Bey Camidir. Yapı tam ve sanat güzellikleri eski üslûp üzeredir”

“Mahalle mescidleri, Dâr-üt-tedrisleri, Dâr-ül-kur’ânları, Dâr-ül-hâdisleri, yirmiiki yerde sibyan mektepleri, on yerde derviş tekkeleri olup, köprübaşında Kösdem Nehri’nin kenarındaki Mevlevî Tekkesi meşhurdur. Şehrin hepsi beş aded cana rahatlık veren özel ve umum hamamı vardır. Bunlardan başka şehir içinde dört yüz aded hususî hamamlar vardır, dediler. Bütün bu safa verici hamamların suları Kösdem Nehri’nden sağlanır. Şehirde tam sekiz yüz seksen aded sanatkâr dükkânı ve işyeri vardır. Her türlü sanat ehli bulunur. Bundan başka yirmi bir aded tüccar hanı vardır. Hepsinin üstleri kiremit örtülüdür. Şehrin siccillerdeki kayıtlara göre dört bin aded altı, üstlü geniş, kârgir, kiremit örtülü güzel evleri vardır. Bütün evlerin duvarları kireç ile sıvalıdır”

“Kapıları geniş sarayları çoktur. Bu hanedanlar ile geniş cadde-lerin ve sokakların etraflarında ağaç parmaklıklı kapıları vardır. Akşam yaklaşırken şehir içinde davullar çalındıktan sonra bütün bu kapıları bekçi ve ağalar kapayıp kendilerini güven altına alırlar. Dükkânlar bezestanın etrafında bir yerde olup kaleden daha emin çarşı ve pazardır ki binlerce Mısır hazinesi değerinde mal vardır. Şehrin Kösdem Nehri üzerinde on aded köprüsü vardır. Şehirde her köşe başında ve her mahallede olmak üzere tam üç yüz yerde sebilhaneler vardır. Hayır sahipleri katır ve atlar ile Kösdem Nehri’nden yaz ve kışta su taşıyıp İmam Hüseyin ve Kerbelâ şehidleri ruhları için sebil ederler. Zirâ şehir içinde asla çeşme olmadığından burada sudan başka büyük hayır yoktur. Ama evlerde kuyuları çoktur. Tam üçbinyüzaltmış aded ev kuyusu vardır ki bütün kuyu suları kullanılır. Zirâ bu şehir yüksek bir yerde kurulmuş olduğundan ondan yüksek yer yoktur ki terazilerle su getirsinler”.⁷⁴

⁷⁴ *Seyahatname VIII*, 1966, ss.40-43’ten aktaran; “Osmanlı İzleri: Yenişehir”, <http://ottoman.mfa.gov.tr/Kategori.aspx?k=354ced82-afae-4fda->

Bu anlatımda Osmanlı kentinin bazı temel unsurları açıkça görülebilmektedir: Önceden kurulan bir yerleşme vardır. Merkezden atanmış bir Osmanlı yöneticisi kenti ve civar köylerini yönetmektedir. Şehrin merkezinde yüksekçe bir kumda cami, bezestan, çarşı ve pazarı bulunmaktadır. Şehir saray, mahalle mescitleri, derviş tekkeleri dini ilköğretim kurumları, sanatkâr dükkânları ve işyerleri, hamamlar, kargir ve kiremit örtülü, kireç sıvalı evlerle tamamlanmaktadır. Bu manzaralar diğer Osmanlı kentlerinde de hemen hemen aynıdır. Osmanlı Balkan kenti öncelikle dinle kaynaşmış bir şehir hayatını anlatmaktadır.⁷⁵

6. Farklar

Osmanlı Balkan kenti ile kolonyal kentler arasında öncelikle fark edilmesi gereken iki kent tipinin iki farklı saikle oluşturulmuş olduğudur. İki kentin incelenmesinde de bu iki saik göz ardı edilmemelidir. Çünkü geçmişteki ve günümüzdeki her fenomene ve özellikle de her kuruma ve birliğe “*maddi bir rol*” yükleme eğilimi, neredeyse hiçbir düşünce içermeyen içten gelen bir zorlama halini almıştır.⁷⁶

Karl Polanyi’nin devasa “*Büyük Dönüşüm*” adlı eserinde vurguladığı *zoon politicon*’dan *homo economicus*’a geçiş⁷⁷ kentleri de vurmuştur. İktisadi ve kârı vurgulayan ızgara planlı kolonyal kent insanların yaşadığı bir demir kafestir aslında. Kolonyal kentlerde belirleyici olan felaketlerin ardın-

80ef-feeaff5231a1 (e.t.30.05.2016) Krş: Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, VIII. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini, Hazırlayanlar: Robert Dankoff - Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 539-543.

⁷⁵ Kafadar, a.g.e., s.136.

⁷⁶ Murray Bookchin, *Kentsiz Kentleşme, Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü*, İngilizceden Çeviren, Burak Özyalçın, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1999, s.54.

⁷⁷ Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm; Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1986.

dan meydana gelen toplumsal düzensizlik içinde iktidarın, orduları, ticaret yollarını ve büyük sermaye birikimlerini denetimi altında bulunduranların eline geçmesidir.⁷⁸

İki kent toplumsallığı arasındaki en büyük fark farklılığa ve farklılığın algılanmasına ilişkindir. Kolonyal kent katılan bütün unsurları ızgara planının standart kalıbına sıkıştırılmaya ve farklılıkları ızgara planını belirleyen gücün arzusuna uygun olarak ortadan kaldırmaya veya dönüştürmeye çalışan bir yapıdır. Oysa Pax Ottomana deneyiminin gösterdiği gibi, *farklılıklar aşılacak için değildir*.⁷⁹

Izgara plan mantığının gerektirdiği karşısına almayı, dışarıdan ve tepeden bakmayı gerektiren perspektif Osmanlı minyatüründe olmadığı gibi Osmanlı şehrinde de yoktur. Perspektif bir mekândaki her şeyin görünümü, teknik ressamın bu nesneler dışındaki noktaları ve düzlemleri değiştirmeyle değişebilir. Perspektif bakış nesneyi, görülme tarzının yarattığı bir sonuca dönüştürür. Sanat tarihçisi Svetlana Alpers'in vurguladığı gibi, fark "*dünyayı görüyorum*"u yaratan perspektifle "*dünya görünüyor*"u yaratan perspektif arasındadır.⁸⁰

İki kent farklı hâkimiyet biçimleri tarafından belirlenmiştir. Günümüzde geçerli olan, çok satılan ve dayatılan endüstriyel ve iktisadi hâkimiyet biçiminin mantığını ve diliyle öncekileri anlamaya ve değerlendirmeye çalışmak zor görünmektedir. Kolonyal kentleri belirleyen ticaret ve sanayi devrimi sonrası emperyalist mantıkla, Osmanlı Balkan kentlerini şekillendiren fetihçi ve yayılmacı Osmanlı'nın mantığı aynı değildir.

Kolonyal imparatorluklara eşlik eden doğal kaynakların endüstriyel kullanımının gerektirdiği tarzda sömürü ilişki-

⁷⁸ L. Mumford, *a.g.e.*, s.430.

⁷⁹ R. Sennett, *a.g.e.*, s.171.

⁸⁰ R. Sennett, *a.g.e.*, s.179-181.

leri birincisinde yoktur. Eğer emperyalizmi bölgelerin kaynaklarını sömürmek ve merkeze taşımak olarak o bölgenin doğal kaynaklarını merkeze transfer etmek anlamında tanımlanırsa Osmanlı emperyalist değildi. Birçok geleneksel imparatorluk gibi Osmanlı da Balkanlar'da neyin nasıl üretileceğiyle, insanların nerede nasıl yaşayacağıyla öncelikli olarak ilgilenmemiştir. Piyasa ilkesiyle hiç bir alakası olmayan yenden dağıtım ilkesi mantığı ile Osmanlı yerel artı ürünün Osmanlı merkezi otoritesi aracılığıyla dağıtımını üstlenmek dışında bir rolü yoktur. Osmanlı ülkesinde her bölge kendi ürünü kendi içinde tüketmeden dışarıya ihraç edemezdi. Bölgesel kendi kendine yeterlilik ilkesi hakimdir. Bu bölgede *Kaza* şeklinde ortaya çıkar. Kaza yürütme ve yargı birimi olarak kendine yeterli bir birimdir.

Bedeviyyetten hazariyyete ve hazariyyetten medeniyete uzanan şehirleşme tarihi içinde Osmanlı şehri hazariyyete yakındır. Osmanlı Balkan kentlerinin köye yakın; koloni kentlerinin ise uzak oluşu belirleyicidir. Osmanlı kentlerinin de dahil olduğu tipik ortaçağ kenti, kalabalık bir modem ticaret merkezinden çok, bugün köy veya taşra kasabası diye adlandırabileceğimiz yerleşim birimlerine yakındı. XIX. yüzyıldan önce gelişmesi kesintiye uğramış birçok ortaçağ kentinde, tıpkı XVI. yüzyıl gravürlerinde görüldüğü gibi kentin göbeğinde sebze ve meyve bahçeleri bulunmaktadır.⁸¹

Kolonyal kent kapitalist ve modern sömürü mantığının bilim ve teknolojinin olanaklarını kullanarak biçimlendirildiği kenttir. Bu *ızgara planlı* medeniyet hiçte özlenen ve arzulanan değil, Mehmet Akif'in büyük bir bilgelikle vurguladığı; alt edilmesi gereken "*tek dişi kalmış canavar*"dır.

⁸¹ L. Mumford, *a.g.e.*, s.354.

Sonuç

Mumford ünlü çalışmasında kentin öyküsünü *simgesel olarak bir dünya olan bir kentle* başlatıp pek çok yönden *uygulamada bir kente dönüşen bir dünya* ile bitirmişti.⁸² Bu kente dönüşen dünyanın kolonyal kentin mantığını yansıtmaması şüphesiz sorunludur. Olumsuz anlamıyla, kolonyal adaletsizlik, eşitsizlik, baskı ve şiddet yoluyla barbar bir dünya üretmiş olan modern uygarlık ve rasyonalite bir son değil artık aşılması gereken bir başlangıç olmak zorundadır. Bunun için ütopya ile geçmişin deneyimleri arasındaki iletişim sürmelidir. Günümüzde Türklerin Osmanlı deneyimine insanlığın tarihinin bir parçası olarak izleyebilmesi Osmanlı'ya eşlik eden, Osmanlı'yı önceleyen ve Osmanlı'nın terk ettiği dünyayı da perspektifine alabilmesi ile mümkün olacaktır.

Bu çerçevede başka ve farklı deneyimlerin *anomali* olmaktan çıkartılarak, ünlü Balkan tarihçisi Todorova'nın vurguladığı gibi; “...[b]irer etnik ve dinsel mozaik olan toplumlara ulus-devletleri ihraç edip uluslar mozaik yerine ulus-devletler mozaik yaratmanın sonuçları üzerinde alçakgönüllülükle yeniden düşünmenin zamanı gelmiştir”⁸³.

Kaynakça

- Aru, Kemal A., *Türk Kenti- Türk Kent Dokularının İncelenmesine ve Bugünkü Koşulları İçinde Değerlendirilmesine İlişkin Yöntem Araştırması*-, Yapı Endüstri Merkezi Yayını, İstanbul 1998.
- Baykara, Tuncer *Türk Şehri*, Türk Kültür Araştırmaları, İzmir 1997, Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, Çev. Aslı Ataöv, Yapı Kredi Yayını, İstanbul 2002.

⁸² L. Mumford, *a.g.e.*, s.11.

⁸³ M.Todorova, *a.g.e.*, s.373.

- Bookchin, Murray, *Kentsiz Kentleşme, Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü*, İngilizceden Çeviren, Burak Özyalçın, Ayrintı Yayınları, İstanbul 1999.
- Bracken, Gregory, *Introduction: Asian Cities: Colonial to Global*, Edited by Gregory Bracken, Amsterdam 2015.
- Buturovic, Amila - Schick, İrvin Cemil, "Giriş", *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih*, Der. Amila Buturoviç ve İrvin Cemil Schick, Çev. Guliz Erginsoy, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s.1-11.
- Cerasi, Maurice M., "18. Yüzyıl Osmanlı Kenti", *Cogito Osmanlılar Özel Sayısı*, S.19, 1999, s.200-216.
- De Bruijne, G. A., "The Colonial City and the Post-Colonial World", *Colonial Cities, Comparative Studies in Overseas History*, Vol.5, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht 1985, s. 231-243.
- DiaAndreu, Margarita, *A World History of Nineteenth-Century Archaeology, Nationalism, Colonialism, and the Past*, Oxford University Press, New York 2007.
- Eldem, Edhem; Goffman, Daniel; Masters, Bruce, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, Çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, VIII. Kitap, *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, Haz. Robert Dankoff - Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- Ferrari, Nicole Kançal, *Kathryn Ann Ebel, 'City Views, Imperial Visions: Cartography and the Visual Culture of Urban Space in the Ottoman Empire, 1453-1603*, Doktora Tezi, Texas Üniversitesi, Austin 2002.

- Finley, M. I. "Colonies – an Attempt at a Typology", *Transactions of the Royal Historical Society*, 26, (1976), s.167–188.
- Harvey, David, *Umut Mekanları*, Türkçe Çev. Zeynep Gambetti, Metis Yayınları, İstanbul 2008.
- İnalcık, Halil, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", *Cogito Osmanlılar Özel Sayısı*, S.19, 1999, s.115-136.
- Kafadar, Cemal, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken, Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, Metis Yayınları, İstanbul 2009.
- Kiel, Machiel, "Hezargrad", *D.İ.A.*, C.XVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, 297-300.
- Kuban, Doğan, *Osmanlı Mimarisi*, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2007.
- Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent, Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, İngilizceden çevirenler: Gürrol Koca-Tamer Tosun, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2007, s.375.
- Loomba, Ania, *Kolonyalizm/Postkolonyalizm*, İngilizceden çeviren: Mehmet Küçük, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2000.
- Ortaylı, İlber, "Osmanlı' Kimliği", *Cogito Osmanlılar Özel Sayısı*, S.19, 1999, s.77- 85.
- "Osmanlı İzleri: Yenişehir", [http://ottoman.mfa.gov.tr/ Kategori.aspx?k=354ced82-afae-4fda-80ef-fee-aff5231a1](http://ottoman.mfa.gov.tr/Kategori.aspx?k=354ced82-afae-4fda-80ef-fee-aff5231a1)(e.t.30.05.2016)
- Özcan, Zühal, "Anadolu Konut Yerleşim Deseninde İkili Oluşum, Ankara Batıkent-Ergazi Örneği", *Gazi Üniversitesi Müh. Mim. Fak. Der.*, C.XXII, Nu: 2, 2007, s.295-306,

- Polanyi, Karl, *Büyük Dönüşüm; Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1986.
- Raksadjaya, Rini, “Bandung Colonial City Revisited, Diversity in Housing Neighborhood”, *The Knowledge City International Seminar at the Department of Architecture - University of Sumatera Utara*, in November 13-14, 2007 <http://3A%2F%2Fwww.ar.itb.ac.id%2Fpa%2Fwp-content%2Fuploads%2F2009%2F03%2Fbandung-colonial-city-revisited-diversity-in-housing-neighborhood.pdf&usg=AFQjCNFwl72QeXHNZKgHy9ePdoLYz6mY7Q> (e.t.28.5. 2016).
- Raymond, Andre, “İslam Şehri Kavramı”, *D.İ.A.*, C.XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s.449-451.
- Ross, R.J., Telkamp, G.J. “Introduction”, *Colonial Cities, Comparative Studies in Overseas History*, Vol.5, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht 1985, pp 1-6.
- Sennett, Richard, *Gözün Vicdanı, Kentin Tasarımı ve Toplumsal Yaşam*, İngilizceden çevirenler; Süha Sertaboğlu - Can Kurultay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1999.
- Sert, E. Karpuz H. ve Akgün G., “Küreselleşme Sürecinde Değişen Kent Kavramı; Mekân ve Politikleşme Üzerine Bir Okuma Çalışması”, *Planlama*, S.2, 2005, s.101-110.
- Sert, Özlem, “İzgara Plan Uygarlık; Kent Tarihi, Uygarlık Tarihi Yazımı ve Akdeniz’de Uluslararası Güç Mücadelesi”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, S.60, 2014, s.25-54.
- Todorova, Maria, *Balkanlar’ı Tahayyül Etmek*, Çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2010.
- Türk, Seçil Mine, “20. Yüzyıl Kent Kuramları”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.II, S.3, 2015, s.41-59.
- Weber, Max, *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*, Türkçesi: Musa Ceylan, Yarın Yayınları, 9. Baskı, İstanbul 2010.

16-18. YÜZYILLARDA BALKAN ŞEHİRLERİNDE YAŞANAN VEBA SALGINLARI VE SOSYO- EKONOMİK ETKİLERİ

*The Plague Epidemic Appeared in Balkan Cities in 16th-18th
Centuries and It's Socio-Economics Effects*

Orhan Kılıç*

Özet: Salgın hastalıklar tarihin en eski devirlerinden itibaren insanları etkilemiştir. İnsanların hayat tarzlarının sebep olduğu sağlıksız ortamlar, ekolojik dengenin bozulması, kıtlıklar, depremler ve daha birçok sebep sonucunda salgın hastalıklar ortaya çıkmış, tedavi usulleri bulununcaya kadar toplu ölüm hadiselerine yol açarak insanlık tarihinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Orta ve yeniçağlarda salgın hastalık denilince veba veya Osmanlı'daki ifadesiyle "tâûn" akla gelir. Hatta Osmanlı toplumunda hastalık çeşitleri iyice anlaşılincaya kadar ölümcül salgın hastalıkların neredeyse tamamı tâûn olarak adlandırılır. Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu Anadolu, Balkanlar, Ortadoğu ve Kuzey Afrika tarihin her döneminde salgın hastalıkların etki alanı içerisindeydi. Balkan coğrafyasındaki birçok şehirde belli aralıklarla etkisini gösteren önemli veba salgınlarına rastlanmaktadır. Özellikle Selanik şehrinin önemli bir veba odağı olduğu anlaşılmaktadır. Burada "çuka" işlemekle mükellef olan Yahudilerin tezgâhlarını bırakarak zaman zaman şehri terk etmeleri bu konuda sıkıntıların yaşanmasına sebep olmuştur. Balkan şehirleri içerisinde Selanik'ten başka Alacahisar, Yenişehir, Sofya ve Samako şehirleri ile Erdel, Boğdan ve Tımsıvar bölgelerinde toplu ölümlere yol açan büyük veba salgınlarının yaşandığı tespit edilmektedir. Salgınlar sırasında ve sonrasında birçok sosyal ve ekonomik olay da kendini göstermiştir. Hırsızlık, gasp ve karaborsa en önemlileri arasında söylenebilir. Salgın zamanlarında üretimin azalması kıtlıkların yaşanmasına ve fiyatların artmasına da sebep olmuştur. Bu bildiride; 16-18. yüzyıllarda Balkan şehirlerinde yaşanan salgın hastalıkların boyutları ve şehirlerin demografik, sosyal ve ekonomik hayatlarına etkisine dikkat çekilmiştir. Bildiri büyük ölçüde arşiv kaynaklarına dayalı olarak hazırlanmıştır. Kronikler ile seyyahların eserlerine de müracaat edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Balkan, veba, taun, Osmanlı

Abstract: The epidemic diseases have been effecting human beings since the early ages of history. The unhealthy conditions stemming

* (Prof. Dr.), Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, Elazığ/Türkiye, e-mail: okilic60@gmail.com.

from the life styles of people, the corruption of the ecological balance, scarcities, earthquakes and many more reasons have resulted in epidemics; until a cure has been developed, they have led mass death incidents and played a crucial role in shaping the human history. In Middle and New Ages epidemic had evoked “plague” or “tâûn” as in Ottoman expression. Even that in Ottoman society almost all deadly epidemic diseases had been called as “tâûn” until the diseases types had been well understood. The regions, on which Ottomans had sovereignty, namely Anatolia, Balkans, Middle East and North Africa, had undergone epidemics in the all periods of the history. Plague epidemics with significant importance had been observed in many Balkan cities with intervals. It has been grasped that Selenic was an important plague focus. The Jewish dwellers of the city, who had been assigned to produce “çuka”, had left the city time to time and this had led some problems. It has been determined that plague epidemics leading mass deaths had been aroused in the other Balkan cities such as Alacahisar, Yenişehir, Sofya ve Samako(v) and the regions of Erdel, Bogdan and Timishvar. During and after the epidemics many social and economic incidents had been emerged. Burglary, extortion and black marketing were being among the most important ones. The shortage in the production had led scarcities, and prices to increase. In this study, the dimensions of the epidemic diseases emerged in Balkan cities in 16.-18. centuries and their effects on demographic, social and economic lives of these cities have been emphasized. This study have been prepared mostly depending on the archive documents. The chronics, and studies of local and foreign travelers have also been benefited.

Keywords: Balkan, plague, Ottoman

Giriş

Biyolojik bir olgu olduğu için insanlık tarihi kadar eski olan salgın hastalıklar tarihin en eski devirlerinden itibaren insanları etkilemiştir. Hayat tarzlarının sebep olduğu sağlık-sız ortamlar ve diğer doğal afetler sonrasında insanların direnci kırılmış ve kolayca salgın hastalıklara yakalanmışlardır. Toplu ölüm hadiselerine yol açan salgınlar insanlık tarihinin birçok bakımdan şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Salgın hastalıklar kıtlıkları, kıtlıklar ise salgın hastalığı doğurabiliyordu. Sel ve deprem gibi bir doğal afetin arkasın-

dan da yine salgın hastalıklar ve kıtlıklar ortaya çıkabilmektedir. Bu sebeple salgın hastalıkların kıtlıklara; kıtlık, deprem ve sel baskınlarının ise salgın hastalıklara yol açan olaylar olduğunu söyleyebiliriz. Böylelikle afetler arasında bu şekilde birbirine bağlı olarak gelişen bir ilişkinin olduğu da göz ardı edilmemelidir.

Hastalıkların ortaya çıkmasına ve yayılmasına sebep olan mikropların bulunması ve bunların tıbbî yöntemlerle tedavileri konusunda çalışmaların tamamlanmasına kadar, salgın hastalıklar dünyanın hemen her yerinde belirli periyotlarla ortaya çıkarak insanların toplu halde ölümüne sebep olmuşlardır. Eskiçağa ait bilgiler kıt olmakla birlikte, M.Ö. binlerce yıl öncesinde bile insanların salgın hastalıkların pençesi altında çaresiz bir şekilde toplu ölümlerle boğuştuğu tespit edilmektedir. Salgın hastalıklar daha sonraki dönemlerde özellikle de orta ve yeniçağda devletlerin sosyal ve siyasî hayatlarında öylesine etkiliydi ki, bu etkinin tarihin şekillenmesine de büyük ölçüde katkısı olmuştur. Salgın hastalıklar yakınçağda da toplumları birçok bakımdan etkilemiş ve günümüzde de eski dönemlerdeki kadar olmasa bile zaman zaman gündeme gelmektedir.

Konunun üzerinde durulması gereken problematik yanı, eskiçağdan yakınçağa uzanan süreçte salgın hastalıkların birçoğunun *veba* veya *tâûn* olarak adlandırılmasıdır. Bazen çiçek ve verem hastalığı veya toplu ölümlere yol açan her türlü salgın hastalık *veba* olarak nitelendirilmiştir. Bundan dolayı aslında veba olmayan ancak toplu ölümlere yol açan salgın hastalıklardan bazılarının veba olarak adlandırılabilceğini göz ardı etmemek gerekir. Hastalıkların sistematığının yapılması ve daha iyi tanınmasından sonra terminolojinin bi-

raz daha yerleştiği görülür. Mesela XVIII. yüzyılın sonlarındaki Osmanlı belgelerinde artık tâ'ûn yerine veba kullanılmış¹ bazen de ikisi bir arada zikredilmiştir.²

İslam dünyasında tâ'ûn dışında bulaşıcı hastalıklar bilinmesine rağmen, yine de uzun bir süre, insanları birkaç gün içerisinde öldüren bütün salgın hastalıklar *veba* veya *tâûn* olarak adlandırılmıştır. Veba batı dünyasında genellikle *black death* yani *kara ölüm* veya *kara veba* olarak ifade edilmektedir. Ancak farklı dillerde *plague*, *peste*, *pestis* olarak da adlandırılmaktadır. Arapçadaki karşılıklarına ek olarak, *kıran* şeklinde Türkçe olarak dilimizde görülebilmektedir.³ Veba terimi salgın hastalık literatürüne o kadar yerleşmiştir ki verem veya tüberküloz birçok toplumda *beyaz veba* olarak isimlendirilmiştir.

Tâ'ûn yani veba, Anadolu'da bazı yöresel lehçe özelliklerinden dolayı Denizli, İzmir, Çanakkale, Samsun, Giresun, Artvin, Erzurum ve Muğla'da *Davun* olarak söylenmektedir. Bazen *yumurcak* olarak da ifade edildiğine rastlanmaktadır. Ancak yaygın kullanımı *tâ'ûndur*. Son dönemlerden günümüze kadar ise *veba* tercih edilmektedir.

Kaynaklar, tarihteki üç büyük veba salgınının dünya medeniyetine ve dolayısıyla insanlığa büyük zarar verdiklerinden bahsederler. Bunlar, VI. yüzyıl ortalarında ağırlıklı olarak Mısır ve Suriye'de görülen ve büyük bir alanda etkisini

¹ 1783 yılında Bosna'da *veba* hastalığından bahsedilmektedir. Bkz., BOA, C. ML., Dosya No: 600, Gömlek No: 24762, Tarih: 26 N 1197/26 L 1197 (25 Ağustos 1783/24 Eylül 1783).

² Rusçuk ve Yergöğü taraflarında 1795 yılında yaşanan hastalık için *tâ'ûn ve veba görülmüştür* şeklinde ifade kullanılmıştır. Bkz., BOA, C. ML., Dosya No: 66, Gömlek No: 3047, Tarih: 19 R 1210 (2 Kasım 1795).

³ Melahat Onul, *Sistemantik Enfeksiyon Hastalıkları*, 2. Baskı, Ankara 1983, s. 379; Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, Çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 15 (Panzac, tâ'ûn'un, hıyarcıklı vebanın karşılığı olabileceğini ifade etmektedir); Feda Şamil Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XV, S. 28, Ankara 1990-1991, s. 27; *Meydan Larousse*, "Veba", C.XX, s. 103; İbni Haldun, *Mukaddime II*, Çev. Zakir Kadirî Ugan, Ankara 1954, s. 128.

hissettiren Justinian vebası, 1332 yılında Çin'den çıkıp Asya, Avrupa ve Afrika kıtasına yayılıp özellikle Avrupa'da *Kara Ölüm (Black Death)* veya *Kara Veba* olarak adlandırılan salgın ve XIX. yüzyılda Hindistan'ın Bombay kentinde başlayan veba salgınlarıdır⁴ Kaynaklar bu üç salgının insanlığa büyük zarar verdiklerini ifade etseler de, bu salgınlardan önce de büyük veba salgınlarının insanlığı çok ciddi boyutlarda tehdit ettiği anlaşılmaktadır.

Veba, XIV. yüzyılın ortalarında -bugün neredeyse hayal edilmesi bile mümkün olmayan bir ölüm dalgası halinde- sadece dört yıl içinde Avrupa nüfusunun yaklaşık dörtte birini yok etti. 1338 yılında Asya'nın doğusundan başlayarak Hindistan, İran, Kafkasya, Rusya, Anadolu, Irak, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika, Arabistan, Akdeniz adaları ve Avrupa'nın hemen hemen tamamına yayılan bu salgın, 1352 yılına kadar etkisini şiddetli bir şekilde hissettirmiş ve insanlığın yaşadığı en büyük felaketlerden biri olarak tarihe geçmiştir⁵

XVI. yüzyılda Avrupa'da veba salgınları etkisini kaybetmeden hissettirmektedir. 1525 yılında Napoli ve Roma nüfusunun 9/10'u vebadan yok olmuştur. 1550'de yine Milano'da nüfusun yarısı veba sebebiyle hayatını kaybetmiştir. XVI. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa'da yine büyük veba salgınları meydana gelmiştir. Mesela 1575-1577'de Venedik'te meydana gelen veba salgınında kent nüfusunun 1/4 veya 1/3'ünü temsil eden 50.000, 1575-1585 arasında Messina'da 40.000 kişi ölmüştür. 1580'de vebadan sonra tüm İtalya'yı içine alan ve *del montene* veya *castrone* denilen bir hayvan

⁴ Michael W. Dols, "The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East 1347-1894", *Journal of the Social History of the Orient*, s. 162-189 ; İlyas Gökhan, *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de Krizler, Kıtıklar ve Vebalar*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 1998, s. 3-4.

⁵ Michael W. Dols, *The Black Death in the Middle East*, II. Baskı, Princeton 1979, s. 35 vd.; Michael W. Dols, "The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East 1347-1894", s. 162-189; Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, Çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2001, s.71 vd.

hastalığı sıçramalar halinde insan sağlığını tehdit etmiştir. 1581 yılında Roma'da meydana gelen veba salgınında ise 60.000 kişinin öldüğü belirtilmektedir. Aynı yıl Milano'da yaşanan salgın şehirde sadece 5.000 sağ insan bırakmıştır.⁶

1570'lerde başlayan veba salgını 17. yüzyılın başlarında da etkisini sürdürmüştür. Bu salgın özellikle İstanbul, Anadolu, Balkanlar, Mısır ve Kuzey Afrika'da, ayrıca Safevi ve Babürlü topraklarında ve Avrupa'da oldukça etkili olmuştur.⁷

17 ve 18. yüzyılda Avrupa'da yaşanan en büyük salgınlar 1630 Milano ve Verona, 1630-1631 Floransa, 1631 Venedik, 1656 Cenova, 1664-1665 Londra, 1721 Marsilya epidemileridir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren veba salgınlarında büyük bir azalma görülmüştür. Bu durum Osmanlı Devleti'nde de aynı seyri izlemiş ve vebanın yerini kolera almıştır.⁸

Osmanlı Devleti'nde en yaygın bulaşıcı ve salgın hastalık *tâ'ûn* yani vebadır. Bu yüzyılda veba salgınları o kadar olağan bir olgu haline gelmiştir ki, bu konu hakkında bilgi veren klasik kaynaklar bile sıradan bir olay gibi konuyu anlatmışlardır.⁹

⁶ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. I, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1989, s. 221.

⁷ Nühket Varlık, "Tâun", *D.İ.A.*, C.XL, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 176.

⁸ Panzac, *a.g.e.*, s. 1; Fernand Braudel, *a.g.e.*, s. 222; M. W. Flinn, "Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba", Çev. Necmiye Alpay, *Tarih ve Toplum*, S. 39, Mart 1987, s.26-28 ; M. W. Dols, "The Second Plague...", s. 165 vd.; F. Şamil Arık, *a.g.m.*, s. 30.

⁹ Mesela, Temmuz başları 1598 (Evahir-i Zilhicce 1006)'de İstanbul'da ara sıra olduğu gibi veba ve *tâ'ûn* salgını çıktığı ve bu salgında birçok kişinin öldüğü kaydedilmektedir. Bkz., Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Haz. Mehmet İpşirli, C. I, İstanbul 1989, s. 759.

1. Balkanlar’da Veba Salgınları

Balkan coğrafyası Anadolu ve Orta Avrupa coğrafyası arasında kaldığı için her iki coğrafyada da yaşanan salgınlardan etkilenmiştir. Dolayısıyla vebanın etkisini sürdürdüğü dönemlerde Balkan coğrafyasındaki bazı şehirlerin adeta bir veba odağı haline geldiği, bazı şehirlerin ise dolaylı olarak etkilendikleri görülür. Özellikle Selanik şehrinin veba salgınları konusunda özel bir durumu olduğu ve şehrin iktisadi yapısını derinden etkilediği anlaşılmaktadır. 16-18. yüzyıllarda Balkan coğrafyasında yaşanan belli başlı veba salgınları şunlardır:

a. Selânik

Selânik Balkan coğrafyasındaki en önemli veba odaklarının başında gelmektedir. Selanik ve çevresinde 1568¹⁰ ve 1572¹¹ yıllarında veba salgını yaşandığı bilinmektedir. 1579 yılına gelindiğinde Selanik’te veba salgınına yine rastlanmaktadır.¹²

1660 yılında Selanik ve Üsküp sancaklarında¹³ 1696 yılında ise Selanik Sancağı’na bağlı Vodina kazasında¹⁴ veba salgını yaşandığı arşiv kaynaklarına sirayet etmiştir.

Veba salgınlarını şiddetlerine göre derecelendiren Daniel Panzac, Selanik’te 1714 yılında hafif, 1728’de orta, 1719’da ağır, 1713 yılında ise çok ağır veba salgını yaşandığını kaydetmektedir. 1719’daki ağır veba salgınında iki ayda yaklaşık 2.500 kişinin, 1713 yılındaki çok ağır salgında ise şehir ileri gelenlerinin verdiği bilgiye göre 8.000 kişinin öldüğü ileri sürülmektedir.¹⁵

¹⁰ BOA, *Mühimme* 7, hüküm: 1626, 1828.

¹¹ BOA, *Mühimme* 19, 201/417, Tarih 1 RA 980 (12 Temmuz 1572).

¹² BOA, *Mühimme* 36, 281/738.

¹³ BOA, *MAD. d.*, No: 14680, Tarih: 7 CA 1131 (20 Ocak 1660).

¹⁴ BOA, *İE. SH.*, Dosya No: 2, Gömlek No: 135, Tarih: 20 Ş 1107 (25 Mart 1696).

¹⁵ Daniel Panzac, *a.g.e.*, s. 106-108.

Nüfus ve ölüm arasındaki ilişki bağlamında ise Selanik şehri ile ilgili şöyle bir değerlendirme yapılmaktadır.¹⁶

Tablo 1: *Selanik Şehrinde 18. Yüzyıldaki Veba Kayıplarının Nüfusa Oranı*

Yıl	Nüfus	Kayıp	Ölümlerin Nüfusa Oranı %
1713	60.000	8.000	12-14
1724	60.000	3.000-4.000	5-6
1762	60.000	10.000-12.000	16-20
1781	80.000	14.000-16.000	17-20

Panzac, veba salgınlarının sıklık ve şiddeti ile yaptığı bir değerlendirmede, Selanik şehrinde 18. yüzyılda 51 yıllık bir süreç içerisinde 32 yıl hafif, 8 yıl orta, 7 yıl ağır ve 4 yıl çok ağır veba salgının yaşadığını söylemektedir.¹⁷ Selanik'te yaşanan veba salgınlarının diğer yerlerdeki benzer bir şekilde Mart ayında başladığı, Haziran ve Temmuz aylarında doruk noktasına ulaştığı, Kasım-Aralık aylarında ise klinik belirtiler dönemini tamamladığı söylenebilir.¹⁸

b. Alacahisar

Rumeli Eyaleti'ne bağlı Alacahisar Sancağı'nda 1559¹⁹ yılında veba salgını yaşanmıştır. 1568 yılında Alacahisar Sancağı'nda yine veba salgını söz konusudur. Özellikle Bana kazası Bolvan Nahiyesi'ne bağlı Bobosna ve Kelice adlı köyler yol üzerinde olduğu için halkın çoğunun öldüğü kaydedilmektedir.²⁰

¹⁶ Daniel Panzac, *a.g.e.*, s. 183.

¹⁷ Daniel Panzac, *a.g.e.*, s.109.

¹⁸ Daniel Panzac, *a.g.e.*, s.114.

¹⁹ BOA, *Mühimme* 3, 71/172.

²⁰ BOA, *Mühimme* 7, hüküm 2186.

c. Yenişehir

Rumeli'deki önemli veba odaklarından birisidir. Evliya Çelebi şehri ziyaretinde Yenişehir Mollası Hasımzâde Abdül-baki Efendi'nin 17. yüzyılın ortalarında yaşanan bir veba salgını sırasında şehir halkından 20.000 kişinin tâ'ûndan öldüğünü kendisine naklettiğini yazar.²¹

1725 yılında Yenişehir ve Tırnova kazaları ve çevresinde bir veba salgını yaşandığını arşiv kaynaklarından öğrenebiliyoruz.²²

ç. Sofya

1652 yılı sonlarında Melek Ahmed Paşa'nın yanında Özi'den Rumeli'ye geçen Evliya Çelebi Sofya'da bulunduğu sırada çok şiddetli bir tâ'ûn salgınından bahsetmektedir. Hastalığın bir ay içinde şehirde yayılması ile birlikte günde 500 civarında insanın öldüğünü ve bu sebeple binlerce insanın Sofya'dan kaçıp başka yerlere göç ettiğini belirtir. Bu salgın sırasında üst düzey devlet görevlilerinden birçok kişinin öldüğünü hatta Melek Ahmed Paşa'nın bile hastalığa yakalandığını kaydeder.²³

d. Samako

Samako ve çevresindeki veba salgını 1570 yılında yaşanmıştır. Samako kadısının merkeze gönderdiği mektupta, *kazâ-i mezbûrda şiddet üzre tâ'ûn müstevlî olmağla re'âyâ perâkende olup kürekçi ihrâc olunmasının kolay olmayacağı* belirtilmektedir. Bunun üzerine kendisine gönderilen 25 Aralık 1570 tarihli hükümle, *ihrâcî fermân olunan kürekçi başına biner akçe bedel akçesi* toplayarak acil olarak *Nevrûz'dan önce Südde-i Sa'âdet'e* göndermesi istenmiştir.²⁴

²¹ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi-Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff, 8. Kitap, YKY, İstanbul Kasım 2003, s. 89.

²² BOA, *İE. SH.*, Dosya No: 2, Gömlek No: 182, Tarih: 27 Ş 1131 (11 Mayıs 1725).

²³ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3. Kitap, s. 230-231.

²⁴ BOA, *Mühimme 14*, 842/1224.

e. Edirne

1573 yılında Edirne ile Hasköy arasındaki bölgede veba salgını yaşanmış ve bu bölgedeki köylülerin bir kısmının ölmesine bir kısmının ise bölgelerini terk edip gitmesine sebep olmuştur.²⁵

f. Erdel

Erdel’de 1576 yılında çok şiddetli bir veba salgının etkisini hissettirdiği görülmektedir. Erdel voyvadası Kriştov’un merkeze gönderdiği mektupta, Erdel hududunda eskiden beri *mîrîye kesim viregelen Hoyberesin nâm kasaba halkından hâlâ sekiz bin mikdârı re’âyâ tâ’ûndan kırılıp cüz’i kimesne kalup mîrîye olan kesimleri edâsına kudretleri olmadıkları* ve bu işten alınmaları gerektiğini bildirmiştir. Bu mektup üzerine, Budin’de olan Vezîr Mustafa Paşa’ya ve defterdârına gönderilen 5 Kasım 1576 tarihli bir hükümle, adı geçen kasaba halkından bildirilen miktar kadar adamın ölüp ölmediğini, toplam ne kadar re’âyâ kaldığını ve gerçekten kudretlerinin olup olmadığını iyice tahkik edip merkeze bildirmeleri istenmiştir.²⁶

Hükümden de anlaşılacağı üzere, 8.000 civarında insanın sadece zikredilen kasabada ölmesi veba salgının çok şiddetli olduğunu göstermektedir.

g. Boğdan

Boğdan önemli veba odaklarından birisidir. Fatih’in Boğdan seferinin de asker arasında yayılan veba salgını sebebiyle tamamlanamadığı bilinmektedir. Evliya Çelebi Boğdan’a bağlı Iskıntı Kasabası hakkında bilgi verirken şehir halkının tâ’ûn sebebiyle dağlara kaçtığını ifade etmektedir.²⁷

²⁵ BOA, *Mühimme* 22, 38/82.

²⁶ BOA, *Mühimme* 28, 334/843.

²⁷ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 7. Kitap, s. 189.

h. Tımsıvar

1576-1577 yıllarında Tımsıvar Beylerbeyiliği sınırları dahilinde de bir veba salgınının olduğu görülmektedir. Tımsıvar Beylerbeyiliği sınırları içerisinde yaşayan gayri müslim halkın ölenleri iyi niyet çerçevesinde cizye ve benzeri vergi veren nüfus içerisinden silinirken, 1576 yılında yaşanan büyük veba salgını sebebi ile gayri müslim halk bizzat beylerbeyine başvurarak çok sayıda insanların öldüğünü ileri sürerek bunların defterden silinmesini istemişlerdir. Defterden silinmesi istenen insan sayısının çok fazla olması sebebiyle bu durum Tımsıvar beylerbeyi tarafından merkeze bildirilmiş ve bu konu hakkında ne yapması gerektiği sorulmuştur. Bunun üzerine kendisine gönderilen 26 Ocak 1577 tarihli bir hüküm ile, *kanûn-ı kadîm üzere mazkûrların mürdeleri üç yıl temâm oldukda ihrâc eylesin* denilerek, re'âyâyâ nefret vermeden ancak devleti de zarara uğratmayacak şekilde hareket etmesi istenmiştir.²⁸

ı. İsmail tarafları

1770 yılında İsmail taraflarında veba salgını olduğu buraya sefere giden Osmanlı ordusunun karşısındaki ordunun da bu sebeple zayıf düştüğü tespit edilmektedir.²⁹

i. Tırhala

1651 tarihinde Tırhala Sancağı'na bağlı bazı köylerde veba salgını görülmüş özellikle Tüşkeş köyü ahalisinin çoğu vefat etmiştir.³⁰ Muhtemelen 1740 yılı sonları ve 1741 yılı başlarında Tırhala ve çevresinde yine bir veba salgını yaşanmıştır.³¹

²⁸ BOA, *Mühimme* 29, 111/269.

²⁹ BOA, *Mühimme* 168, 220/879 (4-13 Ağustos 1770), 224/898-899 (4-13 Ağustos 1770).

³⁰ BOA., *YB.04.*, Dosya No: 2, Gömlek No: 53, Tarih: 19 B 1061 (8 Temmuz 1651).

³¹ BOA, *AE. SMHD. I.*, Dosya No: 7, Gömlek No: 467, Tarih: 20 R 1154 (5 Temmuz 1741).

j. Fener-âbâdân

Evliya Çelebi 1668 yılında Tırhala Sancağı'na bağlı Fener-âbâdân Nahiyesi'ne uğradığında halkın tâ'ûn yüzünden evlerini terk edip eşyalarını dahi bırakarak kaçtıklarını söylediler.³²

k. İnebahtı-Zeban Kasabası

Evliya Çelebi 1668 yılında Kandiye seferi için yaptığı seyahat sırasında Karlılı Sancağı'na bağlı Zeban kasabasına uğramış ancak pek beğendiği şehrin tâ'ûn yüzünden nüfusunun çok az olduğunu kaydetmiş dört yıldan beri şehirde has-talığın hâkim sürdüğünü kaydetmiştir.³³

i. Gümülcine

1705 yılında Gümülcine'de veba salgını yaşandığı tespit edilmektedir.³⁴

m. Çirmen

1708 yılında bir veba salgını yaşanmış ve birçok köy boşalmıştır.³⁵

n. Karadağ, Karaferya ve Dubnice

1699 yılında Karadağ³⁶, Karaferya³⁷ ve Dubnice'de³⁸ bir veba salgını yaşanmıştır.

o. Razlık

Bulgaristan'daki Razlık kasabasında 1699 yılında bir veba salgını yaşanmıştır.³⁹

³² Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, 8. Kitap, s. 97.

³³ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, 8. Kitap, s. 275.

³⁴ BOA, *İE. SH.*, Dosya No: 2, Gömlek No: 141, Tarih: 15 ZA 116 (11 Mart 1705).

³⁵ BOA, *İE. ENB.*, Dosya No: 7, Gömlek No: 737, Tarih: 1 C 1120 (18 Ağustos 1708).

³⁶ BOA, *İE. SH.*, Dosya No: 2, Gömlek No: 105, Tarih: Evahir-i ZA 1110 (21-30 Mayıs 1699).

³⁷ BOA, *İ. SH.*, Dosya No: 2, Gömlek No: 105, Tarih 5 Z 110 (4 Haziran 1699).

³⁸ BOA, *İ. SH.*, Dosya No: 2, Gömlek No: 105, Tarih: 15 Z 1110 (14 Haziran 1699).

³⁹ BOA, *İE. SH.*, Dosya No: 2, Gömlek No: 159, Tarih: 15 Şubat 1110 (16 Şubat 1699).

ö. Rusçuk, Silistre, Hırsova, Karasu, Tolcu ve Maçın

Bu bölgelerde 1706 yılında şiddetli bir tâ'ün olduğu anlaşılmaktadır. Beş bin civarında kişi Eflak'a kaçmışlardır.⁴⁰ 1795 yılında Rusçuk ve Yergöği taraflarında ahalinin bölgeyi terk etmesini gerektirecek bir veba salgını yaşanmıştır.⁴¹

p. Bender

1739 yılında Bender ve çevresinde tâ'ün hastalığının çokluğundan bahsedilmektedir. Pravadi kadısı Ali, Hotin'e gelen Moskof ordusunun Bender'e gelme ihtimalinin olduğunun bildirilmesi üzerine bu bölgede veba hastalığının çokluğuna dikkat çekerek 3 Ekim 1739 tarihli bir ilam ile bölgeye hemen düzen verilemeyeceğini merkeze bildirmiştir.⁴²

r. Belgrad ve Niş

1762 yılında Belgrad ve Niş havalisinde bir veba salgını söz konusudur.⁴³ 1783'de Bosna'da başlayan veba salgını şiddetli olarak Belgrad'a da sirayet etmiştir.⁴⁴

s. Bosna

1783 yılında Bosna Eyaleti sınırları içinde şiddetli bir veba salgını olduğu görülmektedir.⁴⁵

ş. Hersek

Hersek taşlık bir coğrafyada olduğundan hasılı az olup aynı zamanda birçok defa veba salgınına maruz kalmış bir

⁴⁰ BOA, C. ML., Dosya No: 44, Gömlek No: 2005, Tarih 15 M 1118 (29 Nisan 1706).

⁴¹ BOA, C. ML., Dosya No: 66, Gömlek No: 3047, Tarih: 19 R 1210 (2 Kasım 1795).

⁴² BOA, C. AS., Dosya No: 1007, Gömlek No: 44069, Tarih: 29 C 1152 (3 Ekim 1739).

⁴³ BOA, C. ML., Dosya No: 39, Gömlek No: 1799, Tarih: 20 RA 1176 (9 Ekim 1762).

⁴⁴ BOA, HAT, Dosya No: 12, Gömlek No: 438 B, Tarih: 23 L 1197 (5 Kasım 1783).

⁴⁵ BOA, C. ML., Dosya No: 600, Gömlek No: 24762, Tarih: 26 N 1197/26 L 1197 (25 Ağustos 1783/24 Eylül 1783).

bölgedir. 1582 yılında sancak tahrir edilirken bu duruma dikkat çekilmiştir.⁴⁶

t. Sakız Adası

Evliya Çelebi Hac yolculuğu sırasında uğradığı Sakız Adası'nın doğu kısmında Kiremitlik denilen bir mevkiye çıkışlarını ancak şehirde şiddetli tâ'ûn olduğu için giremediklerini belirtir. Kırye Nero denilen ve Türkçe "soğuk su" anlamına gelen bir köyde kaldıklarını burada karşılaştıkları Mühürdar Paşa'nın da tâ'ûn korkusundan kaçıp buradaki çiftliğe sığındığını kaydetmiştir.⁴⁷

1788 yılında adada yaşanan veba salgınında 3.000'den fazla insan ölmüştür.⁴⁸

u. Arhos (Argos)

1643 yılında Mora yarımadasındaki Arhos'da şiddetli bir veba salgını olduğu görülmektedir.⁴⁹

2. Salgınların İskân Coğrafyasına Etkisi

Veba salgınlarının yaşandığı bölgelerde özellikle Müslüman olmayan ahalinin başvurduğu yol bölgeyi terk etmekte. Bu durum bazı yerleşim yerlerinin boşalmasına sebep olmuştur. Önceleri *şen ve âbâd* olan bazı köy ve kasabalar tamamen veya kısmen boşalabilmiş veya yeni iskân yerleri oluşmuştur. Bu durum tabii ki iskan coğrafyası ve iskan tarihini doğrudan etkileyen bir husus olmuştur.

Anapoli yakınlarındaki Arhoz Kalesini ziyaret eden Evliya Çelebi, iç kalede yaklaşık 150 evin olduğunu ancak bunların çoğunun boş, sahiplerinin tâ'ûndan kaçışları için evlerin harap olmaya yüz tuttuğunu ifade etmektedir.⁵⁰ Evliya Çelebi benzer tespitleri Zeban Kasabası ve Delvine Kalesi

⁴⁶ BOA, *Mühimme* 46, 313/715, Tarih 4 M 990 (29 Ocak 1582).

⁴⁷ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap, s. 59.

⁴⁸ BOA, C. ML., Dosya No: 724, Gömlek No: 29635, Tarih: 6 L 1202 (10 Temmuz 1788).

⁴⁹ BOA., *MAD. d.*, No: 15948, Tarih: 14 L 1053 (26 Aralık 1643).

⁵⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 8. Kitap, s. 139.

için de yapmakta, buradaki insanların tâ'undan korktukları için bulundukları yeri terk ettiklerini söylemektedir.⁵¹

Tırhala Sancağı'na bağlı Kalyoroz köyü ahalisi 1740-1741 yılında yaşanan veba salgını sebebiyle etrafındaki köy ve kasabalara dağılmışlardır. Hastalığın etkisini kaybetmesi üzerine Tırhala kadısı Mehmed Efendi 5 Temmuz 1741 tarihinde merkeze gönderdiği bir arz ile yerini terkedip gidenlerin evlerine dönmesi için bir emr-i şerîf gönderilmesini talep etmiştir.⁵²

3. Ekonomik Hayata Etkileri

Salgın hastalıkların en önemli sonucu, arkasında bıraktığı insan ölümleridir. Malî sistemini oluşturan toplumlarda ölen her insan vergi gelirlerinde bir azalmayı ifade etmekteydi.

Bunun yanı sıra özellikle orta ve yeniçağlarda her ferdin devlet için mükellefiyeti olan insanlar olduğunu düşünürsek, salgın hastalıklar sonucu yaşanan ölümler sebebiyle büyük ölçüde bu mükellefiyetlerin aksayacağı da açıktır. Salgın hastalıkla yüz yüze gelmeyen insanlar da hastalığa yakalanmamak gayesiyle bulundukları yeri terk edip başka yerlere gidiyor ve bu durum belli bir süre kayıt dışı kalmaları sonucunu doğuruyordu. Böylelikle hem vergilerini ödemiyorlar hem de işgal alanları ile ilgili faaliyetlerini yerine getirmiyorlardı.

Osmanlı Devleti'nde, veba salgının çıktığı bölgelerde insanların bazı mükellefiyetleri yerine getirmedeki zorluklarını merkezî otoritenin devamlı surette göz önünde bulundurduğu tespit edilmektedir. Mesela, Selânik'de mîrî çuka işleyen Yahudilere, Erdel hududundaki Hoybersin ahalisine toleranslı bir yaklaşımın gösterildiğini belgelerden müşahade edebiliyoruz.⁵³

⁵¹ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, 8. Kitap, s. 309, 343.

⁵² BOA, AE. SMHD. I., Dosya No: 7, Gömlek No: 467, Tarih: 20 R 1154 (5 Temmuz 1741).

⁵³ BOA, *Mühimme* 36, 281/738 ; *Mühimme* 22, 38/82 ; *Mühimme* 28, 334/843.

a. Selanik, Veba ve Çuka Üretimi Meselesi

Balkanlar'da yaşanan veba salgınlarının ekonomik hayata etkisi konusundaki en çarpıcı sonuçlar Selanik'te yaşanmıştır. İspanya'da Müslümanlara yapılan zulümler sırasında bölgedeki Yahudiler de Osmanlı coğrafyasına taşınmışlardı. İspanyol Yahudilerinin büyük bir kısmının 1492 yılında topluca Selanik'e yerleştirildiği ifade edilir.⁵⁴

Selanik şehrinde yaşayan Yahudiler, yeniçeriler ve devletin diğer ihtiyaç duyduğu alanalar için gerekli olan çukayı işlemek veya üretmekle sorumlu idiler. Bu durum onların uhdesinde olup anlaşıldığı kadarıyla, Temmuz ayı sonlarına kadar çukanın ilgili mahallere ulaştırılması gerekiyordu.

1568 yılında baş gösteren veba salgını şehre ulaştınca, adet olduğu üzere Selanik zımmileri çocuklarını şehrin etrafında salgın görülmeyen köylere göndermişlerdi. Hatta bu konuda ellerinde bir emirleri bile mevcuttu. Ancak bu iş sadece çocuklarla sınırlı kalmamış, çuka işlemekle görevli bir kısım Yahudi de şehri terk etmişlerdi. Bunu yaparken her cemaatin işe yarar 260 neferini zikrolunan çukanın 1.500 pestavını hicri 976 yılı Muharrem ayının evahirine yani 1568 Temmuz sonlarına doğru, geri kalanını ise iki aya kadar hazır edip çuka anbarına teslim etmeyi birbirlerine kefil olarak uhdelelerine almışlardır. Bu durumu kadının huzurunda takrir etmişler, kadı da tescil etmiştir. Selanik kadısı bu teklifi makul bulup durumu bir mektup ile merkeze bildirmiş ve bu teklif kabul edilmez ise çuka işlenmesi hususunun tamamen tehlikeye gireceğini belirtmiştir. Bu konuda kendisine, çuka eminine, yazıcısına ve yayabaşısına gönderilen 27 Haziran 1568 tarihli bir hüküm ile çuka hususunun önemine vurgu yapılarak ihtiyaç duyulan çukayı zamanında yetiştirmeleri hususunda sert bir emir verilmiştir.⁵⁵ Bu yazışmanın üzerinden bir aydan

⁵⁴ Sam White, *Osmanlı'da İsyan İklimi Erken Modern Dönemde Celali İsyanları*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa/Tarih Yayınları, İstanbul Eylül 2013, s. 72.

⁵⁵ BOA, *Mühimme* 7, hüküm: 1626.

fazla bir zaman geçtikten sonra, 31 Temmuz 1568 tarihinde Selânik kadısına bir başka hüküm gönderilmiş ve mirî çuka işleyen Yahudilerin sadece ailelerini göndermeleri gerekirken birçoğunun dükkânlarını ve çuka tezgâhlarını bırakarak şehri terk ettiklerinin işitildiği belirtilmiş ve Dergâh-ı Mualla yaya-başlarından Ramazan sübaşı marifetiyle, çuka işleyen Yahudiler dağılmışlarsa acil olarak yerlerine getirtilerek, işlenmesi gereken çukayı zamanında yetiştirmesi için ne lazım geliyorsa yapması istenmiştir.⁵⁶

1572 yılında Selânik'te zuhur eden veba salgını burada yeniçeri çukası işlemekle mükellef olan Yahudileri daha çok tedirgin etmiş olmalı ki, 1568 yılında olduğu gibi yine şehri terk etmek arzusunda olduklarını ifade etmişlerdir. Bu sebeple bizzat kendileri merkeze mektup göndererek, *mahrûse-i Selânik'de yaradan Allahu Te'ala tâ'ûn vâki oldukda tâ'ûn hastalığı bulaşmayan bazılarının aileleri ile birlikte kaleden çıkıp gitmek istediklerinde bunlara mani olunduğunu bildirmişlerdir. Bunun üzerine Selânik kadısına yazılan 12 Temmuz 1572 tarihli bir hükümle, şayet orada Yahudiler tarafından işlenen yeniçeri çukalarının zamanında yetişeceğine cemaat başları kefil olur ise veba hastalığı bulaşmayanların bir müddet dışarı çıkmalarına izin vermesi istenmiştir.*⁵⁷

Daha önceki yıllarda olduğu gibi 1579 yılında da Selânik'te mirî çuka işleyen Yahudiler *şehirden tâ'ûn vardır* diyerek şehirden dışarı çıkıp köylerde dolaşmışlar ve bundan dolayı çuka kıtlığı çekilmeye başlanmıştır. Selânik'teki çuka emîni merkeze adam göndererek, bunların ellerinde daha önceden kendilerine verilen bir *emr-i şerîf* bulunduğu için müdahale edemediğini ve çuka işleyen Yahudilerin şehirden çıkmalarına izin verilmemesini talep etmiştir. Bunun üzerine Selânik kadısına gönderilen 24 Mayıs 1579 tarihli bir hü-

⁵⁶ BOA, *Mühimme* 7, 657 /1828.

⁵⁷ BOA, *Mühimme* 19, 201/417, Tarih 1 RA 980 (12 Temmuz 1572).

kümle, şehrin dışında *destgâhîleri* olup oralarda çuka işleyenlere izin verilmesi ancak dışarda çuka işlemeyenlere müsaade edilmemesi istenmiştir.⁵⁸

Selanik'te işlenen çuka genellikle Dergâh-ı Ali yeniçerilerinin yağmurlukları olarak kullanılmaktaydı. Çuka işlemek için de yapağıya ihtiyaç vardı. Bu maksatla senelik 3000 kantar yapağı mübayaa ediliyordu. 1762 yılında yaşanan veba salgını sebebiyle Selanik'e çuka yapımında kullanılmak üzere çok az yapağı gelmiş bunun üzerine bir emir yazılarak Selanik'te işlenen çuka ihtiyacı tamamlanıncaya kadar Selanik, Tırhala ve Paşa sancaklarından kimseye yapağı satılmaması istenmiştir.⁵⁹

b. Ticaretin Farklı Güzergâhlara Kayması

Ticarette uğraşan ve sürekli farklı coğrafyalarda dolaşan tüccarlar, veba salgını yaşanan yerlere girmekten haklı olarak imtina ediyorlar ve ticari güzergâhlarını farklı alanlara kaydırıyorlardı. Ancak hastalığa yakalanmış tüccarların aynı zamanda taşıyıcı olduklarını unutmamak gerekir.

Rum taifesi tüccarı öteden beri Rumeli kazalarından Nemçelü tarafına nakledecekleri malları *Mahmud-ı Evvel Kütüphane-i Hümayunu* evkafından olan Belgrat ve Niş gümrüğüyle, iskele ve geçitlerini kullanarak götürmelerine rağmen, 1762 yılında Belgrat ve Niş havalisinde yaşanan veba salgınından dolayı hastalığa yakalanmamak gayesiyle güzergâh değiştirmişlerdir. Harşova ve havalisindeki Mihadiye taraflarında ihdas edilen iki adet nezaret ve bekçilikleri kullanmaya başlamışlar ancak bu durum gümrük gelirlerini azalttığından dolayı bahse konu vakfın görevlileri ve kale muhafızlarının maaşlarının ödemesinde sıkıntı çekilmiştir. Bu durumun dü-

⁵⁸ BOA, *Mühimme* 36, 281/738.

⁵⁹ BOA, C. AS., Dosya No: 681, Gömlek No: 28619, Tarih: 8 RA 1176 (27 Eylül 1762).

zeldilmesi ile ilgili Belgrat kadısı tarafından 9 Ekim 1762 tarihli bir ilam yazılarak bazı tedbirler alınması konusunda temennide bulunulmuştur.⁶⁰

c. Kaçanlar ve Ölümle Sebebiyle Vergi Gelirlerinin Azalması veya Ödeme Güçlüğü Çekilmesi

Veba salgınları vergi mükellefi olanları her bakımdan zayıf düşürmesi sebebiyle, mükellefiyetlerini düzenli olarak yerine getirememeleri gibi ekonomik bir sonucu da doğuruyordu.

İzvornik ve çevresinde 1580 yılında yaşanan şiddetli tâ'un sebebiyle yaşanan ölümlerden sonra cizye tahsiline gelenler ölenleri çıkarıp yeni gelenleri ilave etmeden tahsilat yapmak istedikleri için problem yaşanmış ve ahalinin isteği ve Budun beylerbeyi Ali Paşa marifetiyle zaim Mehmed ve kâtip Osman eliyle yeniden tahrir yapılarak özellikle cizye verecek nüfus güncellenmiştir. Bu işlemde sonra Budun beylerbeyi Ali Paşa'ya yazılan 25 Ekim 1580 tarihli bir hükümle yeni tespit edilen defter mucebince toplanacak cizyenin, ahalinin isteği doğrultusunda kendilerine yaptıkları zulüm ve bas-kılarından dolayı haracçılar değil de muhızlılar eliyle toplanması emredilmiştir.⁶¹

Hersek ve çevresi defaetle veba salgınına maruz kaldığı için zeamet ve tımar sahipleri ile kale müstahfizlarının tasarruf ettikleri gelirler azalmış 1582 yılında bu azalış 312.000 akçeyi bulmuştur. Bu münasebetle Hersek Sancağı'nı tahrir memur olan Bosna defterdarı ve kâtip Mehmed'e yazılan 29 Ocak 1582 tarihli bir hüküm ile eksik kalan meblağın havâss-ı hümayûn içindeki adet-i ağnam gelirinden karşılanması istenmiştir.⁶²

⁶⁰ BOA, C. ML., Dosya No: 39, Gömlek No: 1799, Tarih: 20 RA 1176 (9 Ekim 1762).

⁶¹ BOA, *Mühimme* 43, 288/574, Tarih: 16 N 988 (25 Ekim 1580).

⁶² BOA, *Mühimme* 46, 313/715, Tarih: 4 M 990 (29 Ocak 1582).

1643 yılında Mora yarımadasında yaşanan veba salgını ve çok sayıda insanın ölmesi sebebiyle, önceden Faik Paşa tarafından yapılan tahrir neticesinde oluşturulan cizye-i gebran defterinin güncelleştirilmesi gerekmiştir. Bu işe Baltacı Mehmed Ağa tayin edilmiş ve Kılaverye kadısı Mehmed Sezai Efendi marifetiyle Arhos vilayeti yeniden tahrir edilerek yeni bir cizye defteri tanzim edilerek 26 Aralık 1643 tarihinde baş muhasebeye kaydedilmek üzere merkeze gönderilmiştir.⁶³

Veba salgınına yakalanan Tırhala Sancağı'na bağlı Tüşkeş köyü sakinlerinden büyük bir kısmının ölmesi sebebiyle, 17 cizye ve 50 avarız hanesi bedelini ödemeye güçlerinin yetmediğine dair Tırhala kadısının merkeze yazdığı 8 Temmuz 1651 tarihli bir arz vardır.⁶⁴

1660 yılında Selanik ve Üsküb taraflarında yaşanan veba salgını sebebiyle salgından etkilenen köylerin avarız vergisinden muaf olmaları sadece sürsat bedeline dahil oldukları kararlaştırılmıştır.⁶⁵ 1696 yılında Selanik Sancağı Vodina kazasına bağlı Çortokob köyünde yaşanan veba sebebiyle Vodina kadısının bir arz yazarak köy halkının avarız vergisinin indirilmesini teklif ettiği görülmektedir.⁶⁶

1699 yılında Karadağ'da yaşanan veba salgını nedeniyle kazaya bağlı köylerde 130 kişi çocukları olmadan hayatını kaybetmiştir. Bu nedenle Karadağ kazasından tahsil olunacak evlâd-ı fatihân bedeliyesinin tahsili mümkün olmadığı hakkında Karadağ kadısı Ahmed tarafından bir arz ve ekinde bu eksikleri gösteren bir defter gönderilmiştir.⁶⁷ Aynı durumda yaklaşık elli kişinin de Karaferya'ya bağlı köylerde ve şehirde ölmesi sebebiyle vergi tahsili mümkün olmayanların

⁶³ BOA., MAD. d., No: 15948, s. 1-23, Tarih: 14 L 1053 (26 Aralık 1643).

⁶⁴ BOA., YB.04., Dosya No: 2, Gömlek No: 53, Tarih: 19 B 1061 (8 Temmuz 1651).

⁶⁵ BOA, MAD. d., No: 14680, Tarih: 7 CA 1131 (20 Ocak 1660).

⁶⁶ BOA, İE. SH., Dosya No: 2, Gömlek No: 135, Tarih: 20 Ş 1107 (25 Mart 1696).

⁶⁷ BOA, İE. SH., Dosya No: 2, Gömlek No: 105, Tarih: Evahir-i ZA 1110 (21-30 Mayıs 1699).

defteri bir arz ile birlikte Naib Ömer tarafından merkeze bildirilmiştir.⁶⁸ Veba Dubnice kazasına da sirayet ettiği için aynı konuda Dubnice Kadısı Seyfullah da vefat eden ve evlâd-ı fatihân bedeli alınamayacak olanların isimlerini içeren bir defter ve bir arz göndermiştir.⁶⁹

1699 yılında Razlık kazasına isabet eden veba sebebiyle ahalisinin büyük bir kısmı ölmüş, bunun üzerine avarızlarının tenzili için Razlık kadısı Mehmed Şeyhi Efendi tarafından merkeze bir talepte bulunulmuştur.⁷⁰

1705 yılında Gümölcine tarafına isabet eden veba sebebiyle ahali dağılmış ve cizye evrakı cizyedâr Musa'nın elinde kalmıştır. Bu durum Gümölcine Naibi Rahmetullah tarafından 11 Mart 1705 tarihli bir arz ile merkeze bildirilmiştir.⁷¹ Tuna'nın kuzey tarafında bulunan Rusçuk, Silistre, Hırsova, Karasu, Tolcu ve Maçın kazalarında 1706 yılında yaşanan şiddetli bir veba salgını sebebiyle ahalisinden 5.000 kadarı Eflak taraflarına gitmişlerdir. Bu durum ilgili yerlerin cizye gelirlerinde ciddi bir düşüşe sebebiyet verdiği için bölgelerini terk edenlerin defterlerinin tanzim edilerek Eflak'ta tahsil edilmesi için bir emr-i şerif yazılması kararlaştırılmıştır.⁷²

1708 yılında Çirmen'de yaşanan veba salgını Hanım Sultan evkafından olan Karabağ, Rum Efrem, Kirazlık, Kurdköyü, Yaylacık, Devedere ve Leşdepe köylerine de doğal olarak sirayet etmiştir. Bu sebeple köylerde yaşayan halkın sayısında ölüm veya kaçış sebebiyle boşalma olmuştur. Kalanla-

⁶⁸ BOA, *İ. SH.*, Dosya No: 2, Gömlek No: 105, Tarih: 5 Z 110 (4 Haziran 1699).

⁶⁹ BOA, *İ. SH.*, Dosya No: 2, Gömlek No: 105, Tarih: 15 Z 1110 (14 Haziran 1699).

⁷⁰ BOA, *İE. SH.*, Dosya No: 2, Gömlek No: 159, Tarih: 15 Şubat 1110 (16 Şubat 1699).

⁷¹ BOA, *İE. SH.*, Dosya No: 2, Gömlek No: 141, Tarih: 15 ZA 1116 (11 Mart 1705).

⁷² BOA, *C. ML.*, Dosya No: 44, Gömlek No: 2005, Tarih 15 M 1118 (29 Nisan 1706).

rın bedel-i nüzul, avarız ve celebkeşân ağnam vergilerini ödemeye muktedir olmadıkları hususunda Çirmen Naibi Mustafa Efendi tarafından 18 Ağustos 1708 tarihli bir arz yazılarak durum merkeze iletilmiştir.⁷³

1725 yılında Yenişehir ve Tırnova havalisinde yaşanan veba salgını sonucu, halkın yaşadıkları yerleri terk etmesi ve bir kısmının ise ölmesi sebebiyle, cizyeyi iltizama alan cizye-dâr Hacı Sadullah 11 Mayıs 1725 tarihinde yazdığı bir arz ile bölge kadılarına emir yazılarak bir sonraki yıla mahsuben toplanacak cizyeye müdahale etmemelerinin sağlanmasını talep etmiştir.⁷⁴

1783 yılında Bosna Eyaleti sınırları içinde yaşanan veba salgını sebebiyle, merkeze bir rapor gönderen Bosna valisi Vezir Abdullah Paşa, hicri 1198 yılı yani bir yıl sonrasına yapılan cizye zammının kaldırılmasını hatta alınmamasını teklif etmiş bu teklif üzerine sadrazamın 25 Ağustos 1783 tarihli hülasasına binaen 24 Eylül 1783 tarihinde yazılan bir emir ile zammın bir seneliğinin ertelendiği ancak cizyenin tamamen alınmaması işinin muvafık görülmediği belirtilerek cizye bohçasının gönderildiği bildirilmiştir.⁷⁵

1788 yılında Sakız adasında yaşanan veba salgınında 3.000'den fazla insan ölmüştür. Buranın cizye gelirleri I. Abdülhamid'in kızı Esmâ Sultan'ın malikâne olarak uhdesindedir. Cizye tahsiline kimse talip olmadığı için Esmâ Sultan'ın mağdur olmaması için bir sonraki yılın cizyesine 7.500 gurus zam yapılarak cizye tahsili için muhassıl veya bir başka kişinin bulunmasına çalışılmıştır.⁷⁶

⁷³ BOA, İE. ENB., Dosya No: 7, Gömlek No: 737, Tarih: 1 C 1120 (18 Ağustos 1708).

⁷⁴ BOA, İE. SH., Dosya No: 2, Gömlek No: 182, Tarih: 27 Ş 1131 (11 Mayıs 1725).

⁷⁵ BOA, C. ML., Dosya No: 600, Gömlek No: 24762, Tarih: 26 N 1197/26 L 1197 (25 Ağustos 1783/24 Eylül 1783).

⁷⁶ BOA, C. SM., Dosya No: 165, Gömlek No: 8270, Tarih: 7 L 1202 (11 Temmuz 1788).

1795 yılında Rusçuk ve Yergöği taraflarında cizye tahsilinden birkaç ay önce ortaya çıkan veba sebebiyle birçok kişi ölmüş bunun üzerine Rusçuk kadısı ahalinin de isteği ile durumu merkeze iletmıştır. Bu durum sadrazamın 2 Kasım 1795 tarihli telhisi ile Padişah'a arz edilmiş ve 5 Kasım 1795'te çıkan emr-i şerif ile kaçanların yerlerine iadesi, ölenlerin ise cizyelerinin varislerinin mallarından veya kefillerinden alınması kararlaştırılmıştır.⁷⁷

d. Fiyatların Artması

Salgınlar sonucunda yaşanan ölümler işgücünün azalması anlamına geliyordu. Bu durumda özellikle zirai üretim konusunda ihtiyaca cevap verebilecek rekolte gerçekleşmiyordu. Sadece zahire konusunda değil, hemen her alanda üretim azaldığı için arz talebi karşılayamıyor ve kıtlıklar ortaya çıkıyordu. Bunun iktisadi sonucu da fiyatların artması ve paralelinde gelişen karaborsacılık oluyordu.⁷⁸

1783 yılında Bosna'da başgösteren veba Belgrat'a da sirayet edince buradaki yaklaşık 15.000 eşkinici, züema ve tımar erbabının 7.000-8.000'i hastalık korkusundan Arnavud tarafına dağılmışlardır. Bunun yanı sıra Nemçe tarafından zahire gelmemesi sebebiyle kıtlık baş göstermiş ve fiyatlar artmıştır. Arpanın beher yemi beş pareye çıkmıştır. Belgrat muhafızı Mehmed İzzed Paşa durumu merkeze bildirerek yakın yerlerden zahire nakli ve asker takviyesi için sadaret makamına tahriratda bulunmuştur.⁷⁹

⁷⁷ BOA, C. ML., Dosya No: 66, Gömlek No: 3047, Tarih: 19-22 R 1210 (2-5 Kasım 1795).

⁷⁸ Osmanlı Devleti'nde kıtlık ve buna bağlı olarak ortaya çıkan karaborsacılık hakkında bkz., Orhan Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar", *Türkler*, C.X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 718-730.

⁷⁹ BOA, HAT, Dosya No: 12, Gömlek No: 438 B, Tarih: 23 L 1197 (5 Kasım 1783).

4. Güvenlik ve Derbentler

Veba salgınlarının geçitlerde güvenliği sağlayan derbentçi veya ulak beygiri besleyen yerleri vurması bu hizmetlerin aksamasına yol açıyor ve seyahat güvenliği tehlike altına giriyordu. Alacahisar Sancağı'na bağlı Bolvan Nahiyesi sınırları içerisinde olan Bobosna ve Kelice köyleri, İstanbul-Budin yolunun Niş Kasabası ile Perakin arasında bir mevkiide bulunmaktadır. Bobosna ve Kelice köyü ahalisi II. Mehmed döneminden itibaren iki adet ulak beygiri besleyip bu hizmetlerine karşılık *avâriz-ı divâniyye*, *tekâlif-i örfiyyeden* ve yeniçeri-oğlanından muaf tutulmuşlardır. Ancak 1559 yılında çok ciddi manada bir veba salgını yaşanması sebebiyle Bobosna köyü ahalisinin büyük bir kısmı vebadan ölmüş, 19 haneli Kelice köyü ahalisinin ise 16 hanesi köylerini terk ederek bilinmeyen bir yere göç etmiş ve bu köyde ancak üç hane kalmıştır. Bu sebeple Bobosna ve Kelice köylerinden yerlerini terk etmeyen veya veba salgınına yakalanmayan çok az sayıdaki insan Alacahisar beyi ve Bana kadısına müracaat ederek sayılarının azaldığını ve iki adet ulak beygiri besleme konusunda sıkıntı çektiklerini ifade etmişlerdir. Bu durumun Alacahisar beyi ve Bana kadısı tarafından merkeze arz edilmesi sonucunda, 31 Temmuz 1559 tarihinde kendilerine gönderilen bir hükümle, Kelice ahalisini her nereye kaçmışlar ise buldurup eskiden olageldiği üzere iki adet ulak beygiri beslemelerini sağlamaları emredilmiştir.⁸⁰

1568 yılında yaşanan veba salgını aynı köylerin halkını yine muzdarip etmiş ve birçok kişi hayatını kaybetmiştir. Eski Modova kadısı olup Alacahisar Sancağı'nın tahriri fermân olunan Mevlâna Lütî'ye gönderilen 30 Eylül 1568 tarihli bir hüküm, bu köylerin mükellefiyetleri ve vebanın boyutunu ortaya koymaktadır.

Bana kadısı merkeze bir mektup yazarak, Alacahisar'a bağlı Bana kazasına bağlı Bolvan Nahiyesi köylerinden Bobosna ve Kelic köylerinin yol üzerinde olması münasebetiyle

⁸⁰ BOA, *Mühimme* 3, 71/172.

ulak beygiri beslemek mükellefiyetinde olduklarına değine-
rek bahse konu zamana değin sıkıntı içinde de olsa yılda 4-5
ulak beygiri beslediklerini ancak adı geçen köylerde tâ'ûn sal-
gını sebebiyle gayri müslim olan halkının çoğunun öldüğünü
belirtmiş, kalanlarının ise ulak beygiri beslemeye kudretleri-
nin olmadığı ancak bu köylerin derbent köyler olarak yazıl-
ması halinde derbent adeti üzere reayasının tekâlif-i örfiyye-
den muaf olması halinde buradaki köylerin halkının bölgele-
rinde tutulabileceği teklif etmiştir. Muharrir Lütî'ye gönderi-
len 30 Eylül 1568 tarihli hükümle bu teklifin kabul edildiği
kendisinin de deftere bu köyleri derbent olarak yazması em-
redilmiştir.⁸¹

1573 yılında Edirne ile Hasköy arasındaki bölgede ya-
şanan veba salgını bu bölgedeki köylülerin bir kısmının ölme-
sine bir kısmının ise bölgelerini terk edip gitmesine sebep ol-
muştur. Bu bölgelerin boş kalması ile eşkıya türediğinin far-
kına varan merkezî otorite, Edirne kadısına gönderdiği 25
Mayıs 1573 tarihli bir hüküm ile bölgeyi terk eden köylüleri
her nereye gitmiş iseler geri getirtip tekrar köylerine yerleşti-
rmesi ve bu sebeple yolları *ehl-i fesâddan* koruması emredil-
miştir.⁸²

Sonuç

Tarihi insanlık tarihi kadar eski olan salgın hastalıklar
özellikle orta ve yeniçağlarda insan hayatını tehdit etmiş ve
toplu ölümlere yol açarak toplumları birçok bakımdan etkile-
miştir. Bu hastalıklar içerisinde önemli bir konuma sahip olan
veba Balkan coğrafyasındaki irili ufaklı yerleşim yerlerinde
de etkisini göstermiştir. Selanik, Erdel, Yenişehir, Boğdan ve
Tımsıvar havalisinin salgından daha fazla etkilenen yerler ol-
duğu anlaşılmaktadır. Bu durum 18. yüzyılın ortalarına kadar
etkisini ağırlıklı olarak hissettirmiştir.

Veba salgınları Balkan coğrafyasının siyasi tarihinin
şekillenmesinde de etkin bir rol oynamıştır. Ortaçağ'da 1348-

⁸¹ BOA, *Mühimme* 7, hüküm: 2186.

⁸² BOA, *Mühimme* 22, 38/82.

1352 yıllarında yaşanan büyük veba salgını Avrupa'yı dolayısıyla Balkanlar'ı kasıp kavurduğu zamanlarda Rumeli'ye geçen Osmanlılar fazla mukavemetle karşılaşmadan köklü bir yerleştirme gerçekleştirebilmişlerdi. Veba salgınları siyasi tarih kadar toplumların ekonomik ve sosyal tarihlerini de derinden etkilemiştir. Salgınlar sebebiyle toplu ölümler oluyor bu da işgücünün azalması anlamına geliyordu. İşgücü azalınca üretim duruyor, üretim az olunca fiyatlar yükseliyor ve karaborsa ortaya çıkıyordu. Selanik'te çuka işleyen Yahudiler tezgâhlarını terk edince işlenmesi gereken yeniçeri çukası eksik kalmıştır. Derbent bekleyenlerin veba sebebiyle yerlerini terk etmeleri veya haytalarını kaybetmeleri halinde seyahatler güvenli bir şekilde gerçekleşmemiştir. Veba olan bir yere girmeme konusunda herkes hassas davranmıştır. Tüccarlar veba salgını yaşadığını öğrendiği yerlere uğramadan güzergâhını değiştirmişler böylelikle ticaret bu bölgelerde zayıflamıştır. Şahsa dayalı vergiler toplu ölüm zamanlarında azaldığı için bu işi iltizama alanlar eksilen kısmı tamamlamak üzere halktan fazla vergi toplama yoluna başvurmuşlardır. Bu durum doğal olarak bir huzursuzluk vesilesi olmuştur.

Kriz zamanlarının halkın üzerinde yarattığı olumsuz psikolojik durum da toplum hayatında bazı uygunsuz davranışların ortaya çıkmasına sebep teşkil etmiştir. Hırsızlık, gasp, kanunsuz vergi toplama ve eşkıyalık faaliyetleri, bu zamanların sosyal ve ekonomik hayata yansıyan olumsuz durumlar olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

1- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri

a. Ali Emiri Tasnifi:

AE. SMHD. I., Dosya No: 7, Gömlek No: 467, Tarih: 20 R 1154 (5 Temmuz 1741).

b. Cevdet Tasnifi

C. AS., Dosya No: 1007, Gömlek No: 44069, Tarih: 29 C 1152 (3 Ekim 1739); Dosya No: 681, Gömlek No: 28619, Tarih: 8 RA 1176 (27 Eylül 1762).

C. ML., Dosya No: 39, Gömlek No: 1799, Tarih: 20 RA 1176 (9 Ekim 1762); Dosya No: 44, Gömlek No: 2005, Tarih 15 M 1118 (29 Nisan 1706); Dosya No: 600, Gömlek No: 24762, Tarih: 26 N 1197/26 L 1197 (25 Ağustos 1783/24 Eylül 1783); Dosya No: 66, Gömlek No: 3047, Tarih: 19 R 1210 (2 Kasım 1795); Dosya No: 66, Gömlek No: 3047, Tarih: 19-22 R 1210 (2-5 Kasım 1795); Dosya No: 724, Gömlek No: 29635, Tarih: 6 L 1202 (10 Temmuz 1788).

C. SM., Dosya No: 165, Gömlek No: 8270, Tarih: 7 L 1202 (11 Temmuz 1788).

c. Hatt-ı Hümayûn Tasnifi

HAT, Dosya No: 12, Gömlek No: 438 B, Tarih: 23 L 1197 (5 Kasım 1783).

d. İbnü'l-Emin Tasnifi

İE. ENB., Dosya No: 7, Gömlek No: 737, Tarih: 1 C 1120 (18 Ağustos 1708).

İE. SH., Dosya No: 2, Gömlek No: 105, Tarih: Evahir-i ZA 1110 (21-30 Mayıs 1699).

İE. SH., Dosya No: 2, Gömlek No: 105, Tarih 5 Z 110 (4 Haziran 1699); Dosya No: 2, Gömlek No: 135, Tarih: 20 Ş 1107 (25 Mart 1696); Dosya No: 2, Gömlek No: 141, Tarih: 15 ZA 1116 (11 Mart 1705); Dosya No: 2, Gömlek No: 159, Tarih: 15 Şubat 1110 (16 Şubat 1699); Dosya No: 2, Gömlek No: 182, Tarih: 27 Ş 1131 (11 Mayıs 1725).

e. Maliyeden Müdevver Tasnifi

MAD. d., No: 14680, Tarih: 7 CA 1131 (20 Ocak 1660); *d.*, No: 15948, s. 1-23, Tarih: 14 L 1053 (26 Aralık 1643).

f. Mühimme Defterleri

No: 3, 7, 14, 19, 22, 28, 29, 36, 43, 46, 168.

2. Yabancı Arşiv-Bulgaristan

YB.04., Dosya No: 2, Gömlek No: 53, Tarih: 19 B 1061 (8 Temmuz 1651).

3. Klasik Kaynaklar

Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zılli, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi-Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff, 8. Kitap, YKY, İstanbul Kasım 2003.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zılli, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi-Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, Haz. Seyit Ali Kahraman -Yücel Dağlı, 3. Kitap, YKY, İstanbul Kasım 1999.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zılli, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi-Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu-Dizini*, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, 9. Kitap, YKY, İstanbul Mart 2005.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zılli, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, Haz. Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff, 7. Kitap, YKY, İstanbul 2003.

İbni Haldun, *Mukaddime II*, Çev. Zakir Kadirî Ugan, Ankara 1954, s. 128.

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Haz. Mehmet İpşirli, C. I, İstanbul 1989.

4. Araştırma-İnceleme Eserler

Arık, Feda Şamil, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XV, S. 28, Ankara 1990-1991, s. 27-57.

Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. I, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1989, s. 221.

Dols, Michael W., “The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East 1347-1894”, *Journal of the Social History of the Orient*, s. 162-189.

Dols, Michael W., *The Black Death in the Middle East*, II. Baskı, Princeton 1979.

Flinn, M. W., “Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba”, Çeviren: Necmiye Alpay, *Tarih ve Toplum*, S. 39, Mart 1987, s. 26-28.

Gökhan, İlyas, *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye’de Krizler, Kıtılıklar ve Vebalar*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 1998.

Kılıç, Orhan; “Osmanlı Devleti’nde Meydana Gelen Kıtılıklar“, *Türkler*, C.X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 718-730.

Meydan Laorusse, “Salgın”, C.XVII, s. 240-241.

Meydan Larousse, “Veba”, C.XX, s. 102-103.

Nikiforuk, Andrew, *Maşşerin Dördüncü Atlısı*, Çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2001.

Onul, Melahat, *Sistematiik İnfeksiyon Hastalıkları*, 2. Baskı, Ankara 1983.

Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, Çev. Serap Yılmaz, İstanbul 1997.

Varlık, Nükhet, “Tâun”, *D.İ.A.*, C.XL, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 175-177.

White, Sam, *Osmanlı’da İsyan İklimi Erken Modern Dönemde Celali İsyanları*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa/Tarih Yayınları, İstanbul Eylül 2013.

16. YÜZYILIN BAŞLARINDA RUMELİ ŞEHİRLERİNDE ÇİNGENELER

*Gypsies in the Cities of Rumelia at the Beginning of the 16th
Century*

Emine Dingec*

Özet Bu bildiride şehir çalışmalarına katkı sağlaması açısından Rumeli’de yaşayan Çingene nüfusunun 120 nolu tapu tahrir defterine göre tespitine yönelik çalışma yapılmıştır. Adı geçen defterin seçiminde üç unsuru göz önünde bulundurulmuştur. Bunlardan birincisi, Çingene kayıtlarının tutulduğu ilk defter olması, ikincisi Rumeli’deki şehirleri en kapsamlı olarak ele alması, üçüncüsü ise araştırmacılar tarafından deftere atıflar yapılsa da tam olarak incelenmemiş olmasıdır. Çingeneler, Rumeli’nin her tarafına yayılmışlardı. Bu yaygınlıklarının en başında, sahip olduğu meslekler ve yerel toplulukların onlara olan ihtiyacı yatmaktaydı. Bu çalışma Rumeli şehirlerinde yaşayan Çingenelerin demografik yayılımı hakkında bilgi verirken Rumeli’nin hangi şehirlerinde daha fazla veya az olmalarının da sebeplerini tartışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Balkan, Rumeli, Çingene, Osmanlı, şehir

Abstract: In this notification, I have attempted to conduct a study for identification of Gypsies living in Rumelia according to land and revenue registration (Tapu Tahrir) nr 120 with regard to make contribution to city studies. I took into consideration three factors in choosing the said book. One of them was that it was the first book that Gypsy registrations were kept, the second was that it addressed the cities in Rumelia in the most extensive way, and the third was it has not been reviewed completely despite some references from researchers. Gypsies were scattered all around Rumelia. The primary reason for this being widespread was due to their professions and the need to them by local communities. This study shall provide information on demographic distribution of Gypsies living in the cities of Rumelia as well as discuss the reasons why they were more or less in different cities.

Keywords: Balkan, Rumelia, Gypsy, Ottoman, city.

* (Doç. Dr.), Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kütahya/Türkiye, e-mail: emine.dingec@dpu.edu.tr.

Bu çalışmanın amacı, Çingenelerin, büyük çoğunluğunun göçebe hayat tarzına sahip olmasına rağmen şehir hayatıyla bağlantılı oldukları ve konargöçerlerin şehirlerin etrafında dolanmaya dönük yaşam şekli içinde olduğunu açıklamaktır. Bunun için Rumeli Çingene tahrir defterleri incelenecektir.

1. Rumeli’de Çingene Sancağı

Osmanlı döneminde Tuna’nın güneyi tarihte ilk kez, Çingeneler adına idari ve askeri yapılanmaya şahit oldu. Osmanlı, bu bölgede Çingene Sancağı oluşturdu. Çingene Sancağı, Osmanlı’nın Rumeli topraklarına özgü bir yapılanmaydı. Anadolu tarafında bulunan Çingenelere yönelik böyle bir uygulama bulunmamaktadır. Bu sancak, Osmanlı’nın coğrafi özellik taşıyan sancaklarından farklı bir özelliğe sahipti. Etnik yapının esas alınarak oluşturulduğu Çingene Sancağı’nın içinde, ayrıca askeri nitelik taşıyan daha dar kapsamlı bir sancak yer almaktaydı. Böylece, Rumeli’deki Çingeneler iç içe bulunan iki halkaya benzetebileceğimiz bir yapılanmada devlet ile ilişkilerini yürüttü. Yapılanmanın geniş halkasında *Çingene Sancağı* dar halkasında ise *Çingene Müsellemleri Sancağı* yer almaktaydı.¹

Çingene Müsellem Sancağı daha dar kapsamlı bir sancaktır. Askeri statü kazanmış Çingeneleri kapsar. Kapsama alanında Rumeli’nin Eskihisar-ı Zağra, Hayrabolu, Malkara, Kırkkilise, Döğenci-ili, İncügez, Gümülcine, Yanbolu, Pınarhisar, Pravadi, Dimetoka, Feretik, İpsala, Keşan ve Çorlu gibi yerleşim yerleri bulunur. Bu yerleşim yerleri Rumeli’nin sağ kol güzergâhı üzerindedir. Bunlarla ilgili elimizde dört tahrir defteri bulunmaktadır.² Bildirim ise

¹ Emine Dingec, “Onaltıncı ve Onsekizinci Yüzyıllarda Osmanlı Balkanı’nda Çingeneler”, *Balkan Tarihi Araştırmalarına Metodolojik Yaklaşımlar*, ed. Abidin Temizer, Libra Yayınları, İstanbul 2014, s. 511.

² Emine Dingec, *Rumeli’de Geri Hizmet Kurumu İçinde Çingeneler (XVI. Yüzyıl)*, Anadolu Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Eskişehir 2004, s. 10-11.

geniş halka diye tanımladığım sancakla ilgilidir ve bunun ile ilgili defterlerin başında da 120 nolu mufassal Tapu Tahrir Defteri gelir. 370 nolu Tapu Tahrir Defteri de sayısal değer vermesi açısından önemli olsa da özet bilgiler içerir. Bu açıdan 120 nolu Tapu Tahrir Defteri Çingenelerin dağılışı, cemaat olarak örgütlenişi, dini özellikleri, isimleri, yerleşik ve göçebelik durumlarını belirtmesi açısından çok kıymetlidir. Defter geniş halka olarak tabir ettiğimiz Rumeli'nin her yerini kapsamı açısından da değerlidir.³ Adı geçen defterin seçiminde bu durum göz önünde bulundurulmuştur. Bununla birlikte başka nedenlerde defterin seçilmesinde etkili olmuştur. Defter araştırmacılar tarafından kullanılsa ve atıf olsa da hak ettiği şekilde değerlendirilememiştir.⁴

120 nolu tapu defteri 929/1522-1523 tarihli olup, Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında hazırlanmıştır. Defter iki kâtibin elinden çıkmış olup, yazı stillerinin farklılığı deftere yansımıştır. Defterin başı tam, içinde de birkaç sayfa silik, sonu ise eksiktir. Defterin son sayfasında Niş'de bulunan konar-göçer bir cemaat

³ Bu yerler şöyledir; İstanbul, Silivri, Pınarhisarı, Kırkkilise, Çirmen, Akçakızanlık, Hasköy, Yenice-i Zağra, Edirne, Filibe, Tatarpazarı, Eskihişar-ı Zağra, Dimetoka, Keşan, Gümülcine, Yenice-i Karasu, Drama, Siroz, Üsküp, Kalkandelen, Köprülü, Yenice-i Vardar, Selanik, Kara-ferye, Serfice, Kırçova, Pırlepe, Manastır, Kestorya, Horpeşte, Bihlişte, Görice, Florina, Sofya, Şehirköy, Berkofça, Yanbolu, Prevadi, Ilıca-i Köstendil, Ustrumca, İştıp, Kratova, İvrinya, Menlik, Ağrıboz, İzdin, Livadiye, İstefa, Atina, Tırhala, Alasonya, Yenişehir, Fenar, Çatalcı, İnebahtı, Vulçitrın, Novaberi, İskenderiye, İpek, Alacahisar, Zaptana, Avlonya, Delvine, Belgrad ve Niş.

⁴ İsmail Altınöz, 120 nolu tapu defterine göre Çingenelerin 93 kazaya bağlı olduklarını belirterek, kazaları sıralamıştır fakat verdiği rakamların önemli bir kısmı verilerle uyuşmamaktadır. Krş., İsmail Altınöz, *Osmanlı Toplumunda Çingeneler*, TTK, Ankara 2013, s. 194-197; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Tapu Tahrir Defteri (TD) 120*, s. 4-347; Elena Marushiakova- Vesselin Popov'da defteri incelemiştir. Eseri inceledikleri verdikleri detay bilgilerden anlaşılmaktadır. Örneğin defterde bahsedilen Çingene isimleri, 120 nolu defterin cemaat başlıklarının isimleridir. Fakat defterin numarası verilmemiştir. Bkz., Elena Marushiakova- Vesselin Popov, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingeneler*, Çev. Bahar Tırnakçı, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, s. 35-37.

kaydedilmiş olup, cemaate ait vergi kaydı bulunmamaktadır. Bu durum, her ne kadar oldukça külliyetli bir defter olsa da eksik olduğunu düşündürmektedir. Bununla birlikte bu eksikliğin çok büyük boyutta olmadığı kanaati yüksektir. Bu büyüklüğü karşılaştırabileceğimiz tarih olarak en yakın defter 937/1530 tarihli 370 nolu tahrir defteridir. Bu defter ile karşılaştırıldığı zaman kaza sayısı bakımından eksiklik bulunmamaktadır.⁵ Bütün bu nedenlerden olsa gerekir defteri inceleyenler farklı sayısal değerler verirler. Benim verdiğim değerler de onlara uymayacaktır. Bütün bu kusurlara rağmen tahmini fikir sahibi olmamızı sağlayacaktır. Defter birkaç *Eflak* ve bazı kalelerde yaşayan Çingeneleri belirtmekle birlikte vakıf arazisinde bulunan ve geri hizmet kurumuna dâhil edilmiş Çingeneleri içermez. Bu açıdan daha çok kendi halinde olan Çingenelerin pozisyonlarını belirlenmesi açısından önemlidir.

2. Çingene Cemaati

Defterde kayıtlar, Çingenelerin bulundukları kazalara göre yapılmıştır. Bu nedenle kazalarda ayrıntı daha iyi görülebilmektedir. Çingeneler onların yaşam biçimlerinin çekirdeğini oluşturan *cemaat* üzerinden yazılmıştır. Buradaki cemaat ifadesi dini bir görüş birlikteliğini ifade etmez. Kabile anlamında kullanılan *oba* ile benzer içeriğe sahiptir. Devlet bu cemaatleri *ser cemaatleri* ile isimlendirerek tanımıştır. Böylece yürürlükte olan uygulama hayata geçmiş ve cemaat başının ismi o topluluğun simgesi haline gelmiştir. Çingenelerin doğal yapılarına ve yaşamlarına dokunulmadan küçük ve kontrol edilebilir gruplar halinde yönetimleri gerçekleşmiştir. Cemaatlerin oluşumu tabidir. Şöyle ki bazı cemaatler üç kişiden bazıları üç yüz kişiden oluşmuşlardı. Tespit edilebildiğince üç yüz kırk beş cemaatin ortalama nüfusu otuz yedi civarında idi. Büyük cemaatlerde ise genellikle birden fazla ser cemaat bulunmakta idi. Bunlardan bazıları *ser mahalle* olarak kaydedilmişti.

⁵ BOA, TD 370, s. 373-378.

Osmanlı yönetim usulüne göre cemaatlerin devlet ile Çingeneler arasındaki iletişimi cemaat başları ile sağlanmıştır. Cemaat başlarına özellikle vergilerin toplanması sırasında önemli rol düşmekteydi. Örnek vermek gerekirse, cizye vergisinin toplanması sırasında bir cemaat üyesi hazır bulunmaz ise vergi tüm cemaate dağıtılırdı. Bu nedenle cemaat başı vergi toplanması sırasında herkesin mümkün olduğunca hazır bulunmasına dikkat ederdi. Cizye defterlerinde vergiden kaçan kişinin, kaçtığı yerin derkenar ile not edilmiş olması kaçanın vergisinin topluluğu paylaştırılmaması için alınan bir tedbir gibi görünmektedir. Bununla birlikte cemaat içindeki yaşam tarzı aidiyetlik duygusunun oluşmasını sağlamaktadır. Bu yaşam tarzı *büyük aileye* benzemektedir. Bu kanalla oluşan bağ, cemaat üyelerini birbirine daha sıkı bağlarla bağlanmıştır. Ancak Çingene cemaatleri, etnisiteye dayandığı ve Çingeneler mesleki ve diğer açılardan karışık olan diğer tatifeler arasına kolaylıkla giremedikleri için, içlerine kapalı kalmışlardır. Böyle olmakla beraber, biraz sonra açıklayacağım gibi, şehir ve şehir etrafındaki yaşam alanları onları bir ölçüde büyük topluma entegre edecektir.

3. Şehir ve Köy Yaşamında Çingeneler

Çingenelerin yaşam şekillerini belirleyen önemli bir etken göçebe veya yerleşik olmalarıdır. Defter bu bakımdan oldukça incelikli hazırlanmıştır. Çingenelerin bu özellikleri yerleşikler *mütemekkin* ve göçebe ve gezgin olanları *gezende* olarak belirtilmiştir. Gezendeler de kendi içinde ikiye ayrılmıştır. Bunlardan birincisi, *göçüp-konarlar* ikincisi ise *yürisünde dolanurlardır*. İkisi arasındaki fark *göçüp konarlar* serbest bir dolaşım içinde iken *yürisünde dolanır* olanlar belirli bir güzergâh üzerindeki seyahat edenlerdir.

Cemaatlerin özellikle, göçüp konar olanların ya da aynı güzergâhta seyahat edenlerin daha dinamik olmaları açısından küçük gruplar halinde teşekkül etmiş olması beklenen bir durum gibi olsa da büyük grupların da seyahat halinde oldukları anlaşılmaktadır. Böylece bazı cemaatler

seyahat halindeyken *yürüyen bir şehir* gibi algılanmış olsa gerektir. Bütün bu detaylara rağmen temel unsur olarak, yerleşik ve göçebelik olmak baz alınırsa, Rumeli’de bulunan Çingenelerin cemaat bazında % 70’i göçebe %30 ‘u ise yerleşiktir.

Çingene nüfusunu diğer nüfus ile karşılaştırmak oldukça zordur. Çingenelerin kayıtlarının ayrı tutulması en önemli engellerden biridir. Bir diğer engel de coğrafi sınırların değişkenliğidir. Ayrıca tahrir defterlerin kendi içinde eksik, silik oluşu gibi özel sebepler net hesaplamalardan uzaklaştırır. Bütün bu sorunlarla birlikte bir fikir edinebilmek ancak sayısal verilerle sağlanabilmektedir. Ömer Lütfi Barkan çeşitli tahrir defterlerine dayanarak 1520-1535 yılları arasında Rumeli Eyaleti’ne ait nüfus verileri çıkarmıştır. Barkan’ın ilan ettiği bu sayısal değerlerde bazı kazalar eklenmemiştir. Bu zafiyetine rağmen kapsamlı olması itibari ile tahmini değer vermesi açısından önemlidir. Barkan’ın hesaplamalarına göre bu tarihlerde Rumeli’de Çingenelerin de dâhil edildiği 1.031.799 hane bulunmaktadır. Bu hanelerin 194.958’i Müslüman, 832.707’si Hristiyan, 4.134’ü Yahudi ve 14.997 hanesi ise Çingene’dir.⁶ Bu oran değerlendirildiğinde Çingenelerin Rumeli’de bulunan diğer nüfusa göre oranları sadece %1, 45’dir. Yukarıdaki tabloda da aynı veriler baz alınarak sağ tarafa 120 nolu defterden Çingeneler eklenmiştir. Hane üzerinden yapılan değerlere göre Çingenelerin kalabalık oldukları yerlerde bile oranları oldukça azdır.

⁶ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Hareketi Olarak Sürgünler”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.XV, Ekim 1953-Temmuz 1954, İstanbul 1955, s. 237.

Tablo 1: XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli Eyaleti'nin Bazı Kazalarında Çingene Nüfusun Karşılaştırması⁷

Kaza	Müslüman (Hane)	Hristiyan (Hane)	Yahudi (Hane)	Çingene (Hane)
Vize	12.686	1.578	-	36
Silistre	17.295	6.615	-	460
Niğbolu	9.122	31.891	206	91
Sofya	1.569	24.341		349
Köstendil	6.640	56.988	49	317
Alacahisar	881	25.759	-	54
Prizrin	359	18.382		58
Elbasaan	586	8.916		25
Vulçitrin	700	18.914		76
Ohri	641	32.738		64
Tırhala	12.347	57.671	387	346
Ağriboz	663	33.065	-	30
Mora	1.065	49.412	464	68
Semendire	2.367	106.861		34

Çingeneler, Rumeli'nin her tarafına yayılmışlardı. Bu yaygınlıkların en başında bu yerlerin onların sahip olduğu meslekler ve yerel toplulukların onlara olan ihtiyacı yatmaktaydı. Büyük şehirlerden Zağra-i Eskihişar, Filibe, Pınarhisar, Yanbolu, Selanik, Silistre, Akçakızanlık, Edirne, Sofya, Tırhala, Kırkkilise, Köstendil ve Şumnu Çingene nüfusunun en yoğun olduğu yerlerdir (Bkz. Tablo 2.).

⁷ Ömer Lütfi Barkan, "Sürgünler", s. 237; BOA, TD 120, s. 4-447.

Tablo 2: XVI. Yüzyılın Başlarında Rumeli’de Çingene Nüfusunun Yoğun Olduğu Yerler⁸

Kaza	Toplam	Kaza	Toplam
Zağra-i Eskihişar	800	Pravadi	217
Filibi	692	Siroz	210
Pınarhisar	576	Keşan	207
Yanbolu	521	Yenice-i Vardar	205
Timurhisarlı	497	Gümülcine	200
Selanik	492	Niğbolu	188
Silistre	460	Drama	182
Akçakızanlık	455	İvranya	168
Edirne	426	Lofça	152
Sofya	349	Üsküp	147
Tırhala	346	Novaberde	143
Kırkkilise	325	Pirlepe	142
Köstendil	317	Filorine	131
Şumnu	315	Şehirköy	126
Priştine	258	Yenişehir	109
Yenice-i Karasu	250	Alasonya	106
Braniçeva	237		

Çingenelerin hareketliliği sadece şehir yaşamında değil aynı zamanda köy yaşamına da katkı sağlamıştır. Bu hareketlilikleri sayesinde tarım toplumu için gerekli olan ürün ve hizmetler özellikle ulaşım ağlarının zayıf olduğu dönemlerde köylülerin ayağına kadar gelmiştir. Bütün bunların yanında resmi olmayan haber ve bilgi taşıdıklarını da varsayarsak şehir ve köy arasında da iletişim kanalları oldukları da söylenebilir.

⁸ Hane üzerinden 100 hane üstü derecelendirilmiştir.

Cemaatler gerek din gerek ise yaşam biçiminin temelleri arasında sayılan yerleşik ve göçebelikleri konusunda homojen bir yapıya sahip değildi. Göçebe bir cemaatin yanında *mütemekkin* bir üye bulunabiliyordu. Ya da mütemekkin bir topluluğun içinde göçebe bir Çingene yer alabiliyordu. Bu durum belki bir durumdan diğerine geçişkenliğin alıştırma evresi anlamını taşıyor olabileceği gibi mütemekkin birinin eski zamanları yad etme arzusu da olabilir. Devlet yerleşik ve yaşam biçimleri belirli toplulukları hareket halinde olanlara göre daha üstün tutmuştur. Bu nedenle Çingeneleri de yerleşik olmaya özendirmiştir. Çıkarılmış olduğu kanunlarda yerleşik Çingene'nin göçebe arasına karışmasını yasaklamıştır.⁹

Yerleşik Çingenelerin *nefs* veya *karye* de mütemekkin olmaları onların meslek ve uğraşları ile alakalıdır. Tarım toplumunun temel ihtiyaçlarını üreten Çingenelere özellikle köylerde ihtiyaç duyulmaktaydı. Demirci, kalaycı, bakırcı, elekçi gibi meslek grupları, tarım toplumunun ihtiyacı olan, saban, saç, maşa, bıçak, orak, çivi, nal, kalbur, elek, sepet ve daha birçok ürünü üretmekteydiler. Bu meslek grupları daha çok karyede yerleşik iken; sazandelik ve hanendelik meslekleri ile uğraşanlar daha çok şehirlerde mütemekkindir. Bütün bu meşguliyetler Çingeneleri yerleşik toplum ile aralıksız ilişki içinde tutar. Bu ilişkilerdeki süreklilik yerleşik olmalarında önemli bir etkidir. Fakat gerek yerleşim yerine sonradan gelmeleri, gerek kendilerinden daha önce yerleşenlerin tepkileri ve gerekse bizzat oluşturdukları koruma kalkanı, otokton ahali ile ilişkilerini temkinli olmaya sürükler. Bu seviyeli ilişki Çingeneleri şehirlerin veya karyelerin çevresinde tutar. Hatta kendi isimleriyle anılan mahalle ve karyeler ile sınırlar netleşir. Üsküb'de bulunan *Dudo veled Koçupar*'ın biri Müslim on yedi kişiden oluşan cemaati *Çinganiyyan* mahallesinde oturmaktadırlar.¹⁰

⁹ BOA, TD 370, s. 373.

¹⁰ BOA, TD 120, s. 203.

Tırnovi’de bulunan Yarko veled Kasto’nun cemaati ise *karye-i Çingene* de yerleşik idi.¹¹

Tuna nehrinin güneyinde bulunan, Pravadi ve Şumnu’da bazı Çingeneler *Eflak* olarak kaydedilmişlerdir.¹² Bununla birlikte Breniçeva’da da bir grup Çingene, hazineye *filori* ödemekle yükümlüdürler.¹³ Bunların dışında Çingenelerin *Voy nuk* olarak da bulundukları bildiklerimiz arasındadır.¹⁴ Ayrıca Koron,¹⁵ Arkadya,¹⁶ Niş¹⁷ ve İvranya kalelerinde de Çingeneler istihdam edilmiştir. İvranya kalesinde bulunan Karaoğlan veled Oruç cemaatine kayıtlı sekiz Müslüman Çingene *mehterlik* hizmeti vermiştir.¹⁸

4. Dini İnanış

İstanbul’dan batıya doğru gittikçe Müslümanlık yerini Hristiyanlığa bırakır. Akçakızanlık’ta bulunan Çingenelerin tamamı Müslüman olarak kayıtlı iken,¹⁹ Pirlepe’nin tamamı Gayrimüslim’dir.²⁰ Ortalama olarak Çingenelerin %30’u Müslüman %70’i ise Gayrimüslim’dir. Bilindiği Çingenelerin dini inanç konusundaki esneklikleri isimlerine yansımıştır. 120 nolu defterde bunun çok güzel bir örneği bulunmaktadır. Niş kazasına bağlı olan Müslüman bir Çingene cemaat başı *Yunus bin Ali nam-ı diğer Dimitri* olarak kaydedilmiştir.²¹

¹¹ BOA, TD 120, s. 314-315.

¹² BOA, TD 120, s. 333, 336. Eflak hakkında bkz., Branislav Djurdjev, “Eflak Kanunu Hakkında Küçük Bir İzah”, *Türk Hukuk ve İktisat tarihi Mecmuası*, C. II, İstanbul 1939, s. 185-187.

¹³ BOA, TD 120, s. 22.

¹⁴ Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bulgarlar ve Voy nuklar*, TTK, Ankara 1986, s. 42-43.

¹⁵ Yorgi Mantor’un cemaatinden dört kişi kalede görevli yazılmıştır. Bkz., BOA, TD 120, s. 288.

¹⁶ Mantor Nikola cemaatinde bulunan üç Müslüman, üç Gayrimüslim kalede istihdam edilmiştir. Bkz., BOA, TD 120, s. 299.

¹⁷ Lala cemaati on beş kişiden oluşmaktadır ve kalede mütemekkin yazılmıştır. Bkz., BOA, TD 120, s. 346.

¹⁸ BOA, TD 120, s. 195.

¹⁹ BOA, TD 120, s. 75-82.

²⁰ BOA, TD 120, s. 250, 253.

²¹ BOA, TD 120, s. 346.

Müslümanlar ve Hristiyanlar aynı cemaatte yer almışlardır. Hatta aynı kişinin hem Müslüman hem de Hristiyan ismi taşıması devleti bazı tedbirler almaya sürüklemiştir. Bu nedenle özendirme amaçlı Müslüman olmayı tercih edenlere *cizye* vergisinde indirimle gitmiş, tamamen inançlı olduğunu kanıtlayanlardan ise *cizye* almamıştır.²² Bununla birlikte yine Gayr-i Müslimlerden alınan *ispençe* vergisini Rumeli’de bulunan Müslüman Çingene’den talep etmemiştir.²³ Bilindiği gibi devlet öncelikle avarız, sonra rüsum sonra da şer’i vergilerden vazgeçerdi. *Cizye* vergisini talep edip, *ispençe* vergisini alması bu sıralamadan kaynaklı olmalıdır.

Sonuç

Rumeli’de yaşayan Çingeneler Anadolu’da yaşayanlar göre daha fazla hukuki düzenlemeye sahipti. Onlar adına düzenlenen Çingene Sancağı’nın sınırları İstanbul’un Avrupa yakasından başlayarak tüm Rumeli’ni kapsamaktaydı. Çingenelerin önemli bir kısmı Gayrimüslim ve göçebe idi. Yerleşik olanlarında Müslümanlık artarken göçebe olanlarının çoğunluğu Gayrimüslim idi. Sağ kol, orta ve sol kol ulaşım ağlarında şehirlerin kenarında bazen yerleşik bazen dolanarak fakat şehirlerle bağlantı içinde olmuşlardır. Karyelere de ulaşarak hizmet ve ürün taşımışlardır. Yoğunlukları ise ürün ve hizmetleri pazarlayabilecekleri nüfusun oranına göre artmaktaydı.

²² Emine Dingç, “Kocaeli Sancağı’nda Çingeneler ve Cizye Meselesi”, *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, 2-4 Mayıs 2014, Kocaeli 2015, s. 553.

²³ Bir örnek vermek gerekirse, Yenice-i Karasu’da mütemekkin olan Karagöz cemaati, iki yüz sekiz Müslüman Çingene’den oluşmaktadır ve *İспенçe* vergisi ödememektedir. Bkz., BOA, TD 120, s. 134-137.

Kaynakça

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Tapu Tahrir Defteri (TD) 370 ve 120

2. Kitap ve Makaleler

Altınöz, İsmail, *Osmanlı Toplumunda Çingeneler*, TTK, Ankara 2013.

Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Hareketi Olarak Sürgünler”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.XV, Ekim 1953-Temmuz 1954, İstanbul 1955, ss. 209-237.

Dingeç, Emine, *Rumeli’de Geri Hizmet Kurumu İçinde Çingeneler (XVI. Yüzyıl)*, Anadolu Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Eskişehir 2004.

Dingeç, Emine, “Onaltıncı ve Onsekizinci Yüzyıllarda Osmanlı Balkanı’nda Çingeneler”, *Balkan Tarihi Araştırmalarına Metodolojik Yaklaşımlar*, ed. Abidin Temizer, Libra Yayınları, İstanbul 2014, s. 509-518.

Dingeç, Emine, “Kocaeli Sancağı’nda Çingeneler ve Cizye Meselesi”, *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, 2-4 Mayıs 2014, Kocaeli 2015, s. 547-554.

Djurdjev, Branislav, “Eflak Kanu-nu Hakkında Küçük Bir İzah”, *Türk Hukuk ve İktisat tarihi Mecmuası*, C. II, İstanbul 1939, s. 185-187.

Ercan, Yavuz, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bulgarlar ve Voynuklar*, TTK, Ankara 1986.

Marushiakova, Elena - Popov, Vesselin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Çingeneler*, Çev. Bahar Tırnakçı, Homer Kitabevi, İstanbul 2006.

18. YÜZYIL BAŞLARINDA SARAYBOSNA VE ÇEVRESİNE DAİR BAZI TESPİTLER (ŞİKÂyet DEFTERLERİ İŞİĞİNDA)

*Some Observations about Sarajevo and Around in the Early
18th Century (According to the Complaint Books)*

Rıza Karagöz*

Özet: Bildiri, 18. yüzyılın başlarında Bosna eyaletinin merkezi Saraybosna başta olmak üzere Bosna'daki yerleşim yerlerindeki sosyal, idari, askeri ve asayiş durumu üzerine bazı tespitleri ve bunların değerlendirmesini içermektedir. 1683'de başlayan Viyana seferinin yaklaşık 20 yılı bulan uzun devresinin akabinde, gerek savaş yıllarının izleri gerek savaşın hemen sonrasında söz konusu kentlerin genel durumu bu bildiride tespit edilmeye çalışılacaktır. Özellikle asayiş ve güvenlikle ilgili olarak merkeze ulaşan şikâyetlerle bunların çözümü doğrultusunda icra edilen faaliyetler bildirinin ana temasını oluşturmaktadır. Aynı zamanda söz konusu şehirlerin oluşturduğu bölgenin idari durumu ve idarecileri, vakıflar, timar rejimi ve timarla ilgili uygulamalar, imar durumu gibi konular da ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, 18. Yüzyıl, Bosna, Şikâyet Defterleri

Abstract: In this study, the social, administrative, military and public order in Sarajevo, center of Bosnian province and nearby cities are examined and some findings and evaluations are presented. In addition to that the Campagne of Vienna which had begun in 1683 and lasted for 20 years, the general conditions of those cities and the Marks of the war are trying to be determined. The main subject of this study is that complaints about public order and security and also the activities which were done in order to solve public unrests. At the same time, administrative conditions and administrators of those cities, waqfs, the timar system, implementation of timars and public Works are discussed.

Keywords: Ottoman State – 18th Century – Bosnia – Complaint Books

Giriş

* (Doç. Dr.), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü, Samsun/Türkiye,
e-mail: rkaragoz@omu.edu.tr.

Bu tebliğde 1700-1704 yılları arasına tarihlenmiş Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan Şikâyet defterlerinde tespit edilen Bosna eyaleti kazalarına ait hükümler değerlendirilmiştir. Okunan hükümlerden hareketle Bosna'nın söz konusu tarihlerdeki genel vaziyeti hakkında bir fikir vermek asıl maksadımızı oluşturmaktadır. Merkeze intikal eden şikâyetler etrafında Saraybosna ve çevresindeki sosyal, idarî, askerî gelişmeler ortaya konulmak suretiyle yaklaşık 4 yıllık dönemde bölgede neler olup bittiği üzerinden bir bölgesel tarih perspektifi sunulması planlanmıştır. İlk önce esas kaynağımız olan şikâyet defterleri ve Osmanlı idaresine geçmesinden itibaren Bosna'nın idari yapısı hakkında kısaca bilgi verilecektir.

1. Şikâyet Defterleri Hakkında

Osmanlı Devleti'nde Divan-ı Hümayun her türlü memleket meselelerinin görüşülüp karara bağlandığı en yüksek idarî kurumdur. Burada devleti ve ülkeyi ilgilendiren iç ve dış işlerle alakalı konular istişare edilir, alınan kararlar padişah onayına sunulur ve yürürlüğe girer. Fatih Sultan Mehmet devrinden itibaren kurumsal teşkilatlanmasını tamamlamış görünen Divan-ı Hümayun 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar bu işlevini devam ettirmiştir. Divan'da görüşülüp ferman hâline gelen konuların suretleri kayıt altına alınmaktaydı. Önceleri *mirî ahkam defterleri* adıyla anılan suret defterleri, XVII. yüzyıl sonlarından itibaren *mühimme defterleri* adıyla adlandırılmaya başlanmıştır.¹ Üç kıtada hüküm süren muazzam genişlikte bir devletin iç ve dış işleriyle ilgili bürokrasisi de zaman içinde çeşitlenmiştir. Bunun bir sonucu olarak mühimme defterlerine kaydedilen belli konulardaki karar suretleri için farklı defter şekilleri ortaya çıkmıştır.² Bunlardan biri olan *şikâyet defterleri*, Divan-ı Hümayuna gelen şikâyetler sonucu alınan kararları

¹ Mübahat Kütükoğlu, "Mühimme Defteri", *D.İ.A.*, C.XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 520.

² Feridun Emecen, "Osmanlı Divânının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, III/5, İstanbul 2005, s. 118.

içermek üzere 1649'dan itibaren ayrı seriler hâlinde tutulmaya başlanmıştır. İdarî ve askerî yetkililerle ilgili şikâyetler, eşkıyalık, mahkeme kararlarına itiraz, borçlar, köylünün toprak anlaşmazlıkları, tımarlı sipahinin vergiyi toplayamaması ve esnafın şikâyetleri vb. konuları haiz olan şikâyet defterleri 1649-1837 yıllarına ait *Atik Şikâyet Defterleri* koduyla Osmanlı Arşivi'ndeki tasnifte yer almaktadır. 213 defterden oluşan bu seri, mühimme defterleri gibi, *atik*, *ordu* ve *rikab şikâyet defterleri* adı altında sınıflamaya tabi tutulmuştur.³

Bu tebliğe kaynaklık eden defterler 32 – 39 numaralı atik şikâyet defterleridir. 32 no.lu defter 17 Zilhicce 1111 (5 Haziran 1700) tarihindeki kayıtlarla başlar. Defterin ilk sayfasındaki kayda göre bu tarihte vezir-i azam Hüseyin Paşa (Amcazade), reisülküttap ise Mehmed Efendi'dir. 1385 sayfadadan oluşan 39 no.lu defterdeki son kayıt ise Rebiü'l-evvel ortaları 1116 (Temmuz ortaları 1704) tarihlidir. Bu defterin tutulmaya başladığı Zilhicce 1114 tarihinde vezir-i azam Mehmet Paşa, reisülküttap ise Abdülkerim Efendi'dir. Yaklaşık dört yılı kapsayan bu dönemde padişah değişimi de yaşanmıştır. Aralık 1703'te ölen Sultan II. Mustafa'nın yerine Sultan III. Ahmet tahta çıkmıştır.

Taranan 8 defterde doğrudan Bosna valisine veya Bosna eyaletine bağlı sancak ve kazaların kadılarına hitaben yazılmış 90 civarında hüküm vardır. 38 numaralı defterde Bosna ve kazalarına hitaben yazılmış hüküm tespit edilememiştir. Mevcut hükümler hem konularına hem de gönderildikleri yere göre sınıflandırıldı. Bu arada özellikle yer isimlerinin okunmasında zorluklar yaşandı. Gerek Türkçeden çok farklı bir imla ve ses sistemine sahip Boşnakça yazılmaları, gerekse zamanla değişikliklere uğrayıp kullanılmaz hâle gelişleri sebebiyle yer isimlerinde yer yer okuma hataları olabilmektedir. Bu konuda bölge tarihi üzerine

³ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın no: 42, İstanbul 2000, s. 24.

uzmanlaşmış akademisyenlerin araştırmalarından azami istifade edilerek muhtemel hatalar azaltılmaya çalışıldı.

2. Osmanlı İdaresinde Bosna

I. Kosova Savaşı'ndan sonra Osmanlı orduları Balkanlar'da hızlı bir ilerleme ve fetih faaliyeti başlattı. Bu meyanda Bosna'ya karşı ilk ciddi akınlar 1392'den itibaren Paşa Yiğit Bey tarafından Üsküp'ün alınmasıyla başladı. Fetret ve ikinci kuruluş dönemlerinde yavaşlayan Bosna akınları, II. Murad'ın Varna ve II. Kosova savaşlarını kazanmasından sonra yeniden yoğunlaştı. Fatih devrinde tüm Balkanlar'ın fethine yönelik siyaset çerçevesinde Bosna topraklarına yönelik akınlar sıklaştı. 1463-1464'te Bosna'ya gönderilen Osmanlı orduları burayı ele geçirdi. Fethi müteakip Bosna'da fethedilen yerler derhal sancak olarak teşkilatlandırıldı. Bosna'nın Macar Krallığı elinde bulunan kuzey kısımlarına (Drava ve Sava ırmağı ötesi) da Sancakbeyi Davut Paşa tarafından başarılı akınlar yapıldı. Bu dönemde Bosna sancağı, Rumeli Beylerbeyliğine bağlı *uç sancaklardan* biri olarak askerî kimliği ile ön plana çıkıyordu.⁴

1526'daki Mohaç zaferi sonrası yeni fetihlerle Bosna sancağının sınırları genişledi. Yaklaşık on yıllık bir sürede Yayça, Banaluka, Klis Kalesi ve Dalmaçya'nın büyük kısmı ele geçirildi (1528-37). Bu tarihlerde merkezi Saraybosna olan Bosna sancağını oluşturan 6 kazada 711 timar ve 17 zeamet mevcuttu.

Bosna, askeri ve stratejik önemine binaen 1580'de eyalet hâline getirildi. İlk Bosna beylerbeyi olarak da o tarihte sancakbeyi olan Ferhat Paşa tayin edildi. Eyalet ilk teşkilde Bosna, Hersek, Klis, Pojega, Orhoviçe (Rahoviçe), Kırka, İzvornik sancaklarından oluşuyordu. 1584'te Krupa ve Yenipazar; yüzyılın sonlarında da Zaçesne (Çernik) sancakları ilave edilerek sancak sayısı sekize çıkarıldı. 17.

⁴ Feridun Emecen, "Bosna Eyaleti", *D.İ.A.*, C.VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 296.

yüzyıl ortalarına ait belgelere göre Bosna eyaleti Bosnasaray, Hersek, Klis, İzvornik, Kirka (Lika), Zaçesne ve Bihke (Bihaç) sancaklarına sahipti. 1552’de sancak merkezi Banaluka’ya nakledilmişti. 1639’da eyalet merkezi Banaluka’dan tekrar Saraybosna’ya taşındı.

1683-1699 arasındaki uzun savaş döneminde vuku bulan düşman istilaları sebebiyle Bosna eyaletinin sınırlarında değişimler oldu. Karlofça Antlaşmasından sonra Bosna eyaletinin sınırları kuzeyde Sava Nehri, batıda Una Nehri, güneyde Bosna ve Dalmaçya boyu, doğuda ise Yenipazar sancağı sınırlarına çekildi. Sancak sayısı da beşe indi (Bosna, Hersek, Klis, İzvornik, Bihke). Bu idarî yapı ufak bazı değişiklikler dışında Bosna’nın Avusturya idaresine bırakıldığı 19. yüzyılın son çeyreğine kadar devam etti. 1699’dan sonra ise merkez Travnik kazası oldu. Bosna valileri 1851’e kadar Travnik’te ikamet ettiler.⁵

Balkanlar’daki diğer bölgelerle mukayese edildiğinde, Osmanlı Devletinin Bosna, Bulgaristan ve Arnavutluk’taki hâkimiyeti özel bir önem taşır. Bu bölgelerde yerli halkın büyük bir kısmı belli bir süreç sonunda Müslümanlığı tercih ettiler. Bu kitlesel İslamlaşma Osmanlı rejiminin Balkan coğrafyasında uzun süre varlığını devam ettirmesinde temel dayanak noktalarından birini oluşturur. İslamlaşmanın hangi şartlarda gerçekleştiğine dair söylemler ve tartışmalar olmakla birlikte genel olarak yöre halkının kendi tercihleriyle din değiştirdiği kabul edilir. Onları Müslüman olmaya sevk eden bireysel ve toplumsal pek çok sebep sayılabilir: Bölgenin aristokrat takımının Osmanlı yönetimi altında eski imtiyazlarını muhafaza etmek istemesi, tımar sistemine uyum sağlama gibi etkilerin yanı sıra Osmanlı idaresinin hoşgörü (istimalet) politikası, vergi muafiyetleri, devşirme sistemi ve bölgeye Müslüman göçü gibi sebepler İslamlaşmada önemli faktörler olarak öne çıkar. Boşnakların Bogomil denilen mezhebe mensup oluşları da İslamlaşmada önemli rol oynamıştır. Ortodoks ve Katolik mezhepleri arasında sürekli

⁵ Feridun Emecen, a.g.m., s. 296.

baskılara maruz kalarak dışlanan Bogomil mezhebine mensup Hristiyan halka, Müslüman kimliğe sahip Osmanlı idarecileri hoşgörü ile muamele ettiler. Sırf mezhepleri farklı olduğu için dindashları olan Katolik ve Ortodoksların baskı ve zulümlerine maruz kalan bu insanlar Osmanlı'nın hoşgörölü idaresini adeta bir kurtarıcı olarak görmüşlerdir. İnanç akidelerindeki benzerliklerin de etkisiyle zamanla kendiliklerinden Müslümanlığı benimsemişlerdir.⁶

18. yüzyıl başlarında Bosna eyaleti uzun süren ve Karlofça Antlaşması ile biten savaşın ağır etkilerini yaşıyordu. Savaş süresince özellikle sınıra yakın yerlerdeki Hristiyan tebaa ülke dışına kaçarken bazı yerlerde ayaklanmalar meydana geldi. Örneğin Hersek Sancağında bu dönemde kargaşa ve ayaklanmalar vuku buldu. 1688'de Avusturya ordusu, Sava nehrinin güneyindeki toprakları işgal etti. 1697'de Prens Eugene Saraybosna'ya girerek burada büyük tahribat yaptı.⁷ Belgelerde “büyük yangın” olarak anılan yangınla Saraybosna'nın neredeyse tamamı kül oldu. Bosna'nın özellikle Katolik nüfusu istilacılarla birlikte gittiler. Aynı yıllarda salgın hastalıklar da bölgeyi etkisi altına almıştı.

Savaş, Bosna'da hem idarî hem de toplumsal değışikliklere yol açtı. Eyaletin sınırları fazla değışmedi ama sınır boylarında düşman tecavüzlerine karşı tahkimat artırıldı. Sınır karakolu vazifesi gören Kapudanlıklara, önemine binaen bu dönemde yenileri eklendi. Savaş esnasında evlerini ve topraklarını terk eden Hristiyanların yerine iş gücü eksikliğini gidermek maksadıyla işgal sahalarından iç bölgelere kaçan Müslümanlar yerleştirildi. Sonraki yıllarda kaçan Hristiyanlardan geri dönenler oldu. Hatta devlet onların geri dönmelerini, vergi muafiyetleri veya indirimleri

⁶ Zafer Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna-Hersek*, Ankara 2010, s. 43-51. Boşnakların İslamlaşması hakkındaki tartışmalar ve düşünceler için bk. Aydın Babuna, “Osmanlı Döneminde Bosna ve Boşnaklar”, *Doğu Batı Osmanlılar I*, Yıl: 12, S. 51, Kasım-Aralık-Ocak 2009-2010, Ankara 2010 s. 185-188.

⁷ Zafer Gölen, *a.g.e.*, s. 53-54.

ile teşvik etmeye çalıştı. Ancak onların arazileri Müslümanlar tarafından iskân edildiği için çeşitli problemler ortaya çıktı.⁸ Şikâyet defterlerindeki hükümlerden anlaşıldığı kadarıyla; savaşta hayatını kaybedenler, kaybolanlar, yerini yurdunu terk edenler veya onların varisleri ile yerel idareciler ve halk arasında bazı anlaşmazlıklar vuku buluyordu. Anlaşmazlıklar çoğunlukla timar dahilinde olan topraklardan kaynaklanmaktaydı. Savaş nedeniyle iş gücünü kaybeden timar sahipleri ellerindeki topraklara yeni kiracılar yerleştirmiş, kaçanlar geri dönünce de eski sahiplerine bu toprakları iade etmek istememişlerdir.⁹

Bu karışık dönem sosyal tabakalaşmada da etkili oldu. Kaybedilen yerlerdeki şehir ve kalelerden gelen yeniçeriler şehirlere yerleşerek nüfuz sahibi bir zümreyi oluşturmaya başladılar. Özellikle Saraybosna imtiyazlı bir şehir haline geldi. Şehir ayanı, askeri zümreler, sınır boylarına yakın kapudanlıklar daha da güçlenerek siyasi otorite temsilcileri oldular. Böylece bir anlamda eyaletlerde devlet otoritesi de zaafa uğramış oldu. Söz konusu kapudanlıklar Karlofça Antlaşması sonrası gelişen olaylar nedeniyle aile mülkleri haline dönüşmeye başladılar.¹⁰ Yine belgelerden anlaşıldığı üzere; savaş ve sonrası yakın dönemde Bosna'da timar anlaşmazlıkları, eşkıyalık, gasp, miras davaları, yönetici zümrenin kanun dışı vergi talepleri ve diğer hukuksuzluklara dair pek çok şikâyet savaş döneminin olumsuzluklarının uzantıları olarak tespit edilebilmektedir.

Okunan belgelerden hareketle Bosna eyaletinde yöneticiler ve yönetim birimleri hakkında da bilgi sahibi olmak mümkündür. Hicri 1111-1112 senelerinde (Haziran 1699-Haziran 1701 arası) Bosna valisi Halil Paşaydı.¹¹ Halil

⁸ Zafer Gölen, *a.g.e.*, s. 54.

⁹ Zafer Gölen, *a.g.e.*, s. 54-55.

¹⁰ Zafer Gölen, *a.g.e.*, s. 54-55.

¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi *Atık Şikâyet Defteri* (bundan sonra *ŞD*), Defter no: 32/Dijital görüntü no: 204, Hüküm no: 1667 (bundan sonra 32/204-1667), Ekim 1700; *ŞD*, 35/88-729, Haziran 1702.

Paşa Temmuz 1701'de¹² ve Temmuz 1702'de¹³ ve Ekim 1702'de¹⁴ de bu görevdeydi. Daha önceki yıllarda Bosna'da görev yapan valilerin isimleri de belgelerde geçmektedir. 1100 hicri senesinde (M.1688-1689) Bosna valisi Hasan Paşa'ydı. Aynı tarihte Hersek sancağı ise Ali Bey'in tasarrufundaydı.¹⁵ Başka bir hükümde 1100 senesinde beylerbeyi olarak Seyfullah Paşa adı da geçmektedir.¹⁶ İhtimal aynı yıl içinde Hasan Paşa ve Seyfullah Paşa birbirlerine halef selef olmuşlardır. Yine 1100 senesinden önceki tarihte beylerbeyi olarak Mehmet Paşa adı zikredilmektedir.¹⁷ Hükümlerde sancak yöneticilerinin isimlerine sadece bir yer için rastlandı: Kasım 1701 tarihinde Bihke sancağı beyi Mustafa Bey'di.¹⁸

3. Şikâyet Konuları ve Verilen Kararlar

a. Alacak -Verecek Davaları

Defterde 24 hükümle en fazla alacak – verecek davalarıyla ilgili hüküm vardır. Uzun süren savaş yıllarında Bosna'da yaşayan yönetici ve reaya ihtiyaçlarını gidermek için birbirlerinden borç almışlardır. Ancak bu borçlarını ödeme konusundaki problemler meselenin mahkemeye intikaline yol açabilmiştir. Yerel mahkemelerde görülen davalar sonuç vermeyince merkezde Divan'a intikal ettirilmiştir.

1697 senesinde Saraybosna düşman istilasına uğradı ve büyük bir yıkıma maruz kaldı. Şehir halkı bu yıkımdan payını aldı, zarar gördü. O tarihte bazı insanlar acil ihtiyaçlarını karşılamak ve istilada uğradıkları zararları gidermek için borç alarak işlerini halletmeye çalıştılar. Borçlarını ödeyemedikleri için bu durum sonraki yıllarda mahkemelere

¹² ŞD, 33/182-1571, Temmuz 1701.

¹³ ŞD, 35/169-1416, Temmuz 1702.

¹⁴ ŞD, 35/270-2234, Ekim 1702.

¹⁵ ŞD, 32/188-1535, Ekim 1700.

¹⁶ ŞD, 32/188-1535, Ekim 1700.

¹⁷ ŞD, 39/99-829, Mayıs 1703.

¹⁸ ŞD, 33/167-1443, Kasım 1701.

intikal etti. Örneğin Kapıcıbaşı Ömer Ağanın müracaatına göre, 1697 yılında Saraybosna'nın düşman istilasına uğradığı zaman suleha, ulema ve ayanından bir grup bundan 5000 kuruş borç almışlar ve aralarında bir senet düzenlenmiştir. Vadesi geldiğinde borçlarını ödememişlerdir. Bosna mahkemesinde açılan dava sonucunda Ömer Ağa haklı bulunmasına rağmen borçlular borçlarını ödemekte “inad” etmişlerdir. Bunun üzerine Ömer Ağa merkeze şikâyetle bulunmuştur. Bu konuyla ilgili hükümde Bosna valisine ve Saraybosna kadısına hitaben meselenin çözümü için emir verilmiştir.¹⁹

1113 (1701-1702) senesi Bosna eyaleti cizyedarları olan Hüseyin, Mehmet ve Süleyman beyler Gori adlı bir Yahudiden beş bin guruş borç almışlar ve geri ödememişlerdi. Bu kişiler fermanla Divan-ı Hümayuna celb olunmuşlardı. Fakat sadece Hüseyin gelmiş diğer ikisi gelmemişlerdi. Bu yüzden dava sonuçlandırılmamıştı. Bosna valisine ve Saray kadısına gönderilen hükümde bu ikisinin İstanbul'a gönderilmeleri emredilmiştir.

Alacak-verecek davalarına ilginç bir örnek Köstendil sancakbeyi ile mütesellimi arasındaki meseledir. 1110 (1698-99) senesinde Köstendil sancakbeyi Davut Bey, mütesellimi de Ahmet adlı birisidir. Mütesellim Ahmet aynı yıl içinde sancaktaki bey haslarının hasılatını tahsil etmiş ancak Davut beye teslim etmemiştir. Görevinden azledilen Ahmet, zimmetindeki para ile Bosna tarafına firar etmiştir. Hükme göre Bosna valisi ve Saray kadısı Ahmet'i bulup davayı hukuk yoluyla çözeceklerdir.²⁰

b. Yöneticilerden Şikâyetler

Hükümlerde Bosna valilerinden, sancakbeyi, mutasarrıf veya daha alt seviyedeki ehl-i örf sınıfına mensup yöneticilerden şikâyetler dikkat çekmektedir. Usul olarak askeri sınıfa mensup olanların davaları zaten divana arz edilir

¹⁹ ŞD, 35/31-281, Haziran 1702.

²⁰ ŞD, 39/676-s.1356/2, Haziran 1704.

ve oradan çıkan karara göre muamele olunurdu. Bu genel uygulama burada da görülebilmektedir.

Bosna valisi Halil Paşa hakkındaki şikâyetler oldukça fazladır. Paşanın kanuna aykırı vergi hissesi aldığı, kalemiye ve buyruldu adı altında paralar talep ettiği anlaşılmıştır.²¹ Vali ile ilgili şikâyetlerde hüküm saray mollasına yazılmıştır.

Bazı hükümler doğrudan kaza kadıları hakkındaki şikâyetleri içermektedir. Genellikle aldıkları mahkeme harçlarının kanundan ziyade olduğuna dair şikâyetlerdir. Bu hükümlerde, Saraybosna mollasına hitaben mağdurlarının haklarının alınması emredilmektedir.

Vali hakkında Bosna serhaddindeki palangalar ahalisi de şikâyetle bulunmuştu. Bunlar, uhdelerinde edası lazım gelen hizmetlerini yapmalarına rağmen, vali Halil Paşa (Şikâyet tarihinde Kandiye valisidir/Ağustos 1702), haksız yere bunlara gadr etmiş ve zorla bunlardan para almıştı. Ahali haklarının iadesini talep etmişlerdir. Merkezde ilgili kişilerin haklarının iadesi yönünde karar alınmıştır. Ancak bu konu ile ilgili hükümde hitap edilen kaza adı boş bırakılmış ve “.... Kadısına” şeklinde yazılıp bırakılmıştır. Halil Paşa bu tarihte Kandiye valisi olduğuna göre muhtemelen hitap da Kandiye kadısına olmalıdır.

Yöneticilerle ilgili şikâyetlerin çözümünde mübaşirler de görevlendirilebilmiştir. Ya müstakilen söz konusu dava için ya da başka görevler vesilesiyle Bosna’da bulunan mübaşirler vasıtasıyla davaların görülmesi emredilmiştir. Mübaşirler şikâyetle konu olan meseleyi mahallinde araştırıp kadıya rapor eder, kadı da delillere göre hüküm verirdi.²²

Eski Bosna Beylerbeyisi Mehmet Paşa’nın oğlu Ömer’in şikâyetine göre Bosna Beylerbeyisi Seyfullah Paşa 1110 (1698-99) senesinde cebren bunun yüz gurusunu almıştı. “yüz gurusu daha getir, aksi halde seni kalebend edip timarını da başkasına veririm.” diye korkutup buna zulm

²¹ ŞD, 35/88-728, 35/88-729, Haziran 1702.

²² ŞD, 37/40-299, Temmuz 1702.

etmiştir. Saray kadısına hitaben gönderilen emirde meselenin şerle görülmesi ve valinin zorla aldığı paranın iadesinin sağlanması istenmektedir.²³

Seyfullah Paşa hakkında başka şikâyetler de vardır. Örneğin Saray şehri ulema, suleha ve sair halkı mahkemeye müracaat ederek Seyfullah Paşa'nın kanuna aykırı muamelelerle zulmünden ve ellerindeki berat ve muafnamelere itibar etmediğinden şikâyet etmişlerdir. Üstelik paşa bu işleri yaparken Seyyid Mustafa ve Yusuf adlı kadılar da ona yardım ediyorlardı. Bu şikâyet üzerine Seyfullah Paşa hakkında ferman çıkmış ancak fermanın infazı gerçekleştirilememiştir. Bosna valisi ve kadısına tekraren gönderilen emirlerde Seyfullah Paşa'nın ve ona yardım edenlerin durumlarının araştırılması, hak sahiplerine haklarının iadesi için gerekenlerin yapılması ve merkeze de konu ile ilgili bilgi verilmesi emredilmiştir.²⁴

Ayanlarla ve şehirdeki bazı esnaf grupları hakkında şikâyetler de vardır. Örneğin savaş yıllarında bulunması zorlaşan bazı gıda ürünlerinin cari olan narhından fazla fiyata satıldıkları yolundaki şikâyetle Saraybosna ayanının fiyatlara müdahalesi dile getirilmektedir. Buna göre ayan zümresi zahire fiyatlarına istedikleri gibi narh verdirip makul fiyatın üzerinde fiyatla gıda satımı yaptırıyorlardı. Böylece halka zulm ediyorlardı.²⁵ Bu durum savaş yıllarındaki olağanüstü durumun savaştan sonraki dönemde de sürdürüldüğünü ve şehir ayanının nüfuzlarını kötüye kullanarak haksız paralar peşinde oldukları göstermektedir.

c. Eşkîyalık Faaliyetleri

Eşkîyalıkla ilgili 12 hüküm tespit edildi. Eşkîyalıktan kasıt köyleri basmak, insanların hayvanlarını ve mallarını çalmak, yol kesmek suretiyle insanlara zulm etmek gibi

²³ ŞD, 39/99-828, Mayıs 1703.

²⁴ ŞD, 39/423-s.844/1, Ocak 1704.

²⁵ ŞD, 35/99-816, Temmuz 1702.

faaliyetlerdir. Bu konu ile ilgili hükümlerde hem valiye hem de ilgili kazaların kadılarına hitap söz konusudur.

Foça kazasında Yılkıoğlu Mehmet Bölükbaşının elebaşılığını yaptığı bir grup eşkıyadan bahsedilmektedir. Esasen zaim olan Yılkıoğlu Foça kazasının Gradacik köyü sakinlerindendir. Kendisi gibi zalimlerden Şadinli Mustafa ve diğer bazı yandaşları ile birlik olup kadın kaçırma²⁶, rüşvet alıp verme, insanların ellerinden mal eşyaları zorla almak²⁷, paralarını gasp etme²⁸ gibi eşkıyalıkları yapmaktaydı. Taşlıca kadısı da ona yardım ediyordu. Bunlar 1688 senesinden beri, yani 10 yıldan fazla zamandır bu türden faaliyetlerini sürdürüyorlardı.

d. Timar Davaları

Arazi ve timar davalarıyla ilgili 10 hüküm tespit edilebildi. Savaş yıllarında esir düşüp uzun zaman yerinden yurdundan ayrı kalanların tasarruf ettikleri arazilerle ilgili hak arayışları ve vefat eden sipahilerin timarlarının mirasçıları veya başka taliplerine tahsisi sırasında çıkan davalar bu gruba girmektedir. Arazi davaları oldukça karışık ve bazen yıllar öncesine dayanan anlaşmazlıkların uzantılarıdır. Merkez bu türlü meselelerde vali başta olmak üzere ilgili yerlerin kadı ve diğer ehl-i örfüne kanun üzere amel olunması formuyla biten hükümler göndermiştir²⁹. Savaş yıllarının sıkıntıları timar davalarında da kendini göstermektedir. İşgal günlerindeki karışıklık yüzünden ellerindeki timar beratlarını kaybeden sipahiler vardı. Bunlar daha sonraki yıllarda vefat ettiklerinde tasarruflarında bulunan araziler ırsen intikal edebiliyordu. Ancak bunun için varisin berat ibra etmeleri gerekiyordu. Aynı şekilde atadan dededen beri eski sultanların temlikıyla arazi tasarruf edenler de ellerindeki temliknamelerini kaybettiklerinden zor durumda kalmışlardır. Örneğin bu durumdaki Saray halkından bazıları Saraybosna valisine

²⁶ ŞD, 39/94-780, Mayıs 1703.

²⁷ ŞD, 39/97-807, Mayıs 1703.

²⁸ ŞD, 39/97-808, Mayıs 1703.

²⁹ ŞD, 33/18-140, Şubat 1700.

müracaat ederek durumlarını arz etmişler ve yeniden kendilerine padişah beratı ile temlikname verilmesi için tezkere istemişlerdir. Bu tür şikâyetlerde Defterhane-i Amiredeki kayıtlara müracaat olunur ve bu kayıtlar ile arz edilen durum karşılaştırılırdı. Defterhaneden gelen bilgiye göre de hak edene hakkı iade edilirdi.³⁰

e. Vakıflarla İlgili Davalar

Bu konuda 4 davaya rastlanmaktadır. Vakıf tevliyeti ve hizmetlerindeki anlaşmazlıklar veya hizmet ehlinin istihkaklarını alamamaları gibi konularda şikâyet söz konusudur.³¹ Vakıf tarafından kiralanan binaların kira gelirlerine el koyma yoluyla vakfı zarara uğratma gibi şikâyetler de vardır.³²

Bab-ı saadet ağası Mahmut ağanın gönderdiği arza göre, nazırlığını yaptığı Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey vakfının akaratından olan Taşlıhan'a Bosna beylerbeyisi adamlarını ve davarlarını doldurmuştur. Bununla da kalmayıp hanın bazı yerlerini yıktırması bazı yerlerini de yaktırmıştır. Bu şekilde vakfa zarar vermiştir. Nazır hukuk yoluyla hanın tamirini ve bundan sonra valinin vakfa zarar vermesinin engellenmesini arz etmiştir. Divandan çıkan kararda Saray kadısının bu meseleyi tahkik etmesi ve kanun dairesinde görmesi emredilmiştir.³³

f. Muhtelif Konulara Dair Hükümler

Okunan hükümler arasında birer ikişer örneklerle karşımıza çıkan çeşitli konular vardır. Bunlardan biri Kapudanlık hakkıyla ilgilidir. Özellikle sınır kalelerinde karakol vazifesi görmek üzere oluşturulan kapudanlık Bosna'ya özel askerî bir görevdir. Bosna'daki Teşne kalesinde Çayırşah cemaatinin kapudanlığı yevmiye 63 akçe ulufe ile Mustafa Ali uhdesine berat edilmiştir. Fakat İshak

³⁰ ŞD, 39/325-2779, Kasım 1703.

³¹ ŞD, 39/98-819, Mayıs 1703.

³² ŞD, 39/98-821, Mayıs 1703.

³³ ŞD, 39/101-845, Mayıs 1703.

adlı birisi, kapudanlıkla alakası olmadığı hâlde Mustafa'ya müdahale ve taarruzda bulunmaktadır. Mustafa Ali, elindeki berat gereğince kapudanlığa başkalarının müdahalesinin önlenmesi talebiyle Divan'a başvurmuştur. Bu müracaat üzerine merkezde küçük kale defterlerine bakılmış ve Teşne kapudanlığının gerçekten Mustafa Ali üzerine berat olunduğu anlaşılmıştır. Hem Bosna valisine hem de Teşne kazası kadısına, berat gereğince uygulama yapılması emredilmiştir.³⁴

İstisna sayılabilecek bir hüküm de Bihke kalesi neferatıyla ilgilidir. Bihke kalesinin nefer ağalarının başvurusuna göre kaledeki neferlerden bazıları kalenin hemen yanındaki nehrin karşı yakasında ikamet etmektedirler. Bunlar kale dışında ikamet ettikleri için muhafızlık görevini hakkıyla yerine getirmiyorlardı. Bu askerlerin kale içinde sakin ve hizmetlerinde mukim olmaları için ferman talep ediliyordu. Esasen kale neferlerinin görevli oldukları kale dışında bulunmaları kanunen yasaktı. Özellikle Bosna gibi sınır vilayetlerindeki kale muhafızları için bu konun daha katı olabiliyordu. Nitekim Bosna valisine ve Bihke kadısına hitaben yazılan hüküm “kanun üzere amel olunması” şeklinde tamamlanmaktadır.

1697 yılında meydana gelen düşman istilasında Saraybosna çok büyük bir yangınla harap olmuş, Müslim-gayrimüslim şehir halkı perişan hâle düşmüştü. Katolik Hristiyan reaya, işgalciler şehri terk ederken onların peşine takılıp gitmişlerdi. Kalmayı tercih eden Ortodoks reayanın çoğu evsiz kalmış vaziyette yaşamak için çareler arıyordu. Normalde Müslim ve gayrimüslim mahalleleri ayrı iken, bu şartlarda Hristiyan halk Müslüman mahallelerinde bulunan boş evlere yerleşmek istiyorlardı. Bunun için İstanbul'a dilekçe yazıp ferman talep etmişlerdi. Konu Divanda görüşülmüş ve Bosna valisiyle Saray kadısına, şehrin önde gelen sakinleri ile istişare ederek gereğini yapmaları emri

³⁴ ŞD, 33/182-1575, Haziran 1701.

çıkıştır.³⁵ Ancak Müslim halkın, kendi mahallelerinde gayrimüslimlerin yaşamasına pek razı olmadıkları anlaşılmaktadır. Başka bir kazadan, Ehlivne (Hlivne)’den gelen şikâyetle bazı gayrimüslim tüccarların dükkânlarını bırakıp, alış veriş yapmak bahanesiyle Müslim mahalle ve köylerinde dolaştıkları, çoluk çocuğu rahatsız ettikleri ve “şer’î kaidelere mugayir hâl ve hareketlerde bulundukları” belirtilmekte ve bu durumun engellenmesi için yöneticilere ferman gönderilmesi istenmektedir. Hükmün, dilekçedeki talep doğrultusunda çıkması³⁶, merkezî idarenin de böyle bir durumun doğuracağı muhtemel problemleri dikkate aldığını göstermektedir.

Gayrimüslim tebaayı ilgilendiren bir konu da Yahudi cemaatinin verdiği dilekçede görülür. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti’nde gayrimüslimler kendi aralarındaki şer’î meseleleri, cemaat mahkemelerinde çözebiliyorlardı. İsterlerse davalarını kadiya arz edip hak aramaları da mümkündü. Fakat böyle meselelerde bir gayrimüslimin zorla İslâm mahkemesine celp ve muhakemesi kanunen yasaktı. Meselâ içlerinden biri öldüğünde onun terekesinin taksimi kendi mahkemelerince veya cemaat başlarıncı yapılrđı. Söz konusu dilekçeye karşı verilen hüküm bu konuya dair uygulamayı göstermektedir. Saraybosna’da sakin Yahudilerden biri öldüğünde, şer’î mahkeme kassamları, resm-i kısmet almak maksadıyla kanuna aykırı olarak cebren onun terekesini taksim etmek istemişlerdi. Durum merkeze arz edilince, bu gibi rencide edici davranışlardan uzak durmaları konusunda Saray kadısına hitaben hüküm çıkmış ve zorla gayrimüslimlerden resm-i kısmet istenmemesi emredilmiştir.³⁷

Uzun süren 1683-1699 savaşının Osmanlı Devleti maliyesini ve ekonomisini ciddî manada sarstığı bilinmektedir. Özelde Bosna eyaleti ve Saraybosna halkı

³⁵ ŞD, 39/423-s. 843/2, Ocak 1704.

³⁶ ŞD, 37/150-1204, Şubat 1703.

³⁷ ŞD, 39/25-202, Mayıs 1703; ŞD, 39/258, Mayıs 1703.

1697'deki ağır işgal ve yıkım şartları altında perişan olmuşlardır. Onların istilacı Avusturya ordusunun çekilmesinden sonra yeniden evlerini ve topraklarını yaşanabilir hale getirebilmek için işleri hiç de kolay olmamıştı. Moral olarak çökmüş bir toplum malî olarak da imkânsızlıklar içindeki yaşamlarını idame ettirmek için desteğe ihtiyaçları olduğu aşikârdır. Bu manada özellikle savaş zamanlarına mahsus bazı olağanüstü vergilerden Bosna halkının muaf oldukları anlaşılmaktadır. 1700-1701 senesi nüzül vergilerinden muaf tutulmaları için Boşnakların yaptığı müracaat merkezce kabul edilmiştir.³⁸

Klasik dönem başlarında yeniçeri taifesinin askerlikten başka işlerle iştigal etmeleri yasaktı. Ancak özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu konudaki kanunlar esnetilmiş, sefer haricindeki zamanlarda ticaret yapabilmişlerdir. Hatta 17. yüzyılda kul taifesinin asıl görevlerini ihmal etme bahasına esnafılık yaptığı bilinmektedir. Kaldı ki bu gibi işler artık kanun dışı da sayılmazdı. 1700'lerin başında Saraybosna'da kendilerine ait dükkânlarda “bağ, piyaz, fırın ve yaş yemiş satarak kâr ü kış eden” yeniçeriler vardı. İşte bunlardan bir kaçı İstanbul'a gelerek bir şikâyetle bulunmuşlardı. Bunlar dükkânlarında ticaret yapmakta olup “ziyade sermayeleri de yok iken” Saray bakkalbaşısı güya “beylerbeyi zahire ister” diye gelip cebren bunların dükkânlarından nice mallar alıyor, parasını ise aylar sonra veriyor ya da hiç vermiyordu. Bazen aldığı paranın bir miktarını “harac” olarak alıkoyuyordu. Müştekilere bu şekilde kendilerine zulmedildiğini iddia ederek bakkalbaşının kanunsuz ve zalimâne davranışlarının kanun yoluyla engellenmesini istiyorlardı. Verilen hüküm onların talepleri doğrultusunda oldu. Bakkalbaşı bu tür kanunsuz davranışlardan men edildi.³⁹

³⁸ ŞD, 36/92-732, Şubat 1702.

³⁹ ŞD, 37/225-1791, Mart 1703.

Tablo 1: Konularına Göre Hükümler

Konu	Hüküm Numarası	Toplam
Gasb	32/407, 32/431, 32/1535, 32/1912– 33/18, 33/140, 33/1391, 33/2014 – 35/1094 – 36/1202 – 37/97 – 39/1027	12
Eşkıyalık-Katil	32/547, 32/743 – 35/58 – 36/298 – 37/42, 37/1791 – 39/828, 39/1874, 39/2460, 39/2472, 39/3396, 39/s.912/1, 39/s.912/2	13
Tımar Anlaşmazlıkları	32/1205 – 36/1403 – 39/780, 39/808, 39/826, 39/848, 39/1062, 39/1279, 39/1651, 39/2995	10
Alacak-Verecek davaları	32/1667 – 33/788, 33/1443, 33/1931 – 35/281, 35/880, 35/1120, 35/1416, 35/2234 – 36/1128, 36/1129 – 37/1054, 37/1246, 37/1785 – 39/458, 39/829, 39/1328, 39/2639, 39/2643, 39/2873, 39/3032, 39/s.879/3, 39/s.911/3, 39/s.1356/2	24
Yöneticilerden Şikâyet	36/1773 – 37/82, 37/299, 37/1204– 39/1876, 39/1877, 39/s.844/1, 39/s.1298/1	8
Miras meseleleri	37/697, 37/2236 – 39/807, 39/2643, 39/s.911/2	5
Vakıflar	32/1069 – 39/819, 39/821, 39/845	4
Kanunsuz Vergiler	35/728, 35/729, 35/1734 – 36/732, 36/965, 36/1124 – 39/202, 39/258, 39/s.1231/1	9
Görevden Kaçma	39/s.1298/1	1
Yöneticilere Emirler	33/1571 – 37/1231 – 39/2779, 39/s.843/2	4
Kapudanlık Beratı	33/1575	1
Narha Müdahale	35/816	1
Muhtelif konular	33/1575, 37/1204, 39/202, 39/258, 39/845, 37/1791, 39/s. 843	7

Tablo 2: *Hangi kazaya ne kadar hüküm gönderildiği*

Kaza adı	Hüküm numarası	Toplam
Akhisar	32/1069, 33/18, 33/140, 37/97, 39/1027	5
Banaluka	39/3396	1
Bihke	34/458, 34/2472, 34/2532, 34/2643, 34/2779, 34/2873, 34/3032, 34/s.842/2, 34/s.844/1, 34/s.1298/1	10
Bulagay	39/s.911/3	1
Ehlivne (Hlivne/Livno)	37/1204	1
Gradacac	36/1202	1
Hersek	32/1535	1
İstar-ı Eflak (Star-ı Eflak)	39/1877	1
Kamengrad	32/743	1
Foça	35/1094, 39/807, 39/808	3
Maden-i Atik	37/299	1
Mostar	33/1931, 39/848, 39/s.911/2	3
Neves	36/1773	1
Prevadi	35/1734	1
Saraybosna	32/407, 32/431, 32/547, 32/1667, 32/1912, 33/18, 33/788, 33/1391, 33/1443, 33/2014, 35/1094, 35/281, 35/728, 35/729, 35/816, 35/880, 35/1120, 35/1416, 35/2234, 36/732, 36/1124, 36/1128, 36/1129, 36/1773, 37/1053, 37/1246, 37/1785, 37/1791, 37/2236, 39/202, 39/258, 39/819, 39/821, 39/828, 39/829, 39/845, 39/1328, 39/1874, 39/1876, 39/2460, 39/2472, 39/2532, 39/2643, 39/2779, 39/2873, 39/3032, 39/s.843/2, 39/s.844/1, 39/s.879/3, 39/s.911/2, 39/s.912/2, 39/s.1231/1	52
Teşne	33/1575	1
Okunamayan ve ya Adı Yazılmamış Kazalar	37/82, 37/42, 39/780, 39/2639, 39/s.1356/2	5
Sadece Bosna Valisine Hitaben	33/1571, 36/1403, 37/697, 37/1231, 39/826, 39/1062, 39/1279, 39/1651, 39/2995	9

Tablo 3: Hükümlerde Tespit Edilen Yöneticiler ve Görevleri

Yönetici	Görevi	Hüküm/Tarih
Mevlana Seyyid Ali	Rumeli Kadiaskeri	33/1443-Kasım 1701
Mevlana Abdullah	Bosna kadısı	35/58-Mayıs 1702; 39/2639-Ekim 1703
Mahmut Ağa	1113 senesi Bosna cizyedarı	35/728-Haziran 1702
Mehmet Efendi	Hâlâ Teşne kadısı	Ocak 1702
Ömer	Saraybosna bölükbaşısı	35/1120-Eylül 1702
Hüseyin Efendi	Bosna valisi Halil Paşa'nın mütesellimi	35/2234-Ekim 1702
Mustafa Paşa	1100 senesi Niğbolu sancağı mutasarrıfı	37/1785-Mart 1703
Kasım Ağa	1100 senesi Niğbolu sancağı mütesellimi	37/1785-Mart 1703
Osman	Bosna'da Gazi Hüsrev Bey Camii mütevellisi	39/819-Mayıs 1703
Süleyman	Bosna'da Gazi Hüsrev Bey Camii müezzini	39/819-Mayıs 1703
Mahmut Ağa	Bâb-ı saadet ağası, Gazi Hüsrev Bey Vakfı nazırı	39/821-Mayıs 1703
Müteveffa Mehmet Paşa	Sabikan Bosna beylerbeyi	39/828-Mayıs 1703
Abbas Bey	Klis sancağı beyi	39/1651-Temmuz 1703
Hasan Çavuş	Bosna sancağı divanı çavuşlarından	39/2995-Kasım 1703
Mehmet Efendi	Bilfiil Rumeli kadiaskeri	39/2779-Kasım 1703
Fazlullah	Bosna sancağı çavuşlar kethüdası	39/3032-Kasım 1703
Mevlana Mehmet	Sabık Travnik kadısı	39/s.912/2- Şubat 1704
Davut	Sabikan senesinde ber vech-i arpalık Köstendil sancağı mutasarrıfı	39/s.1356/2- Haziran 1704
Ahmet	1110 senesinde Köstendil sancağı mütesellimi	39/s.1356/2- Haziran 1704

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Atık Şikâyet Defteri (ŞD)*, Defter no: 32 - 39

Babuna, Aydın, “Osmanlı Döneminde Bosna ve Boşnaklar”, *Doğu Batı Osmanlılar I*, Yıl: 12, Sayı: 51, Kasım-Aralık-Ocak 2009-2010, Ankara 2010 s. 185-188.

Emecen, M. Feridun, “Osmanlı Divânının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, III/5, İstanbul 2005.

Emecen, M. Feridun “Bosna Eyaleti”, *D.İ.A.*, C.VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 296-297.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın no: 42, İstanbul 2000.

Gölen, Zafer, *Tanzimat Döneminde Bosna-Hersek*, TTK, Ankara 2010.

Kütükoğlu, Mübahat, “Mühimme Defteri”, *D.İ.A.*, C.XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s.520-523.

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA OHRİ SANCAĞI

Ohrid Sanjak in the Second Half of the 18th Century

Mehmet İnbaşı*

Özet: XIV. yüzyılın ikinci yarısında Balkanlar’da fetih faaliyetini yoğunlaştıran Osmanlılar, Ohri’yi de tehdit etmeye başladı. Ancak şehrin hangi tarihte alındığı konusunda kesin bilgi yoktur. Muhtemelen Manastır ve Pırlepe’ye, oradan Arnavutluk’a uzanan akınlar sırasında 787 /1385’te Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Bazı Slav kaynaklarında, Sırp yönetiminin sonlarına doğru Pırlepe merkezli Kraljevic Marko Prenslığı’nın bir parçası olan Ohri’nin Kraljevic Marko’nun 1395’teki Rovin savaşında ölümünün ardından aynı yıl Osmanlı idaresine alındığı belirtilir. Burayı vasalların idaresine veren Osmanlılar 1395’ten itibaren idareyi doğrudan üstlenerek Ohri’yi bir sancak merkezi haline getirdiler. Bu bildiriye, Ohri Sancağı’nın XVIII. yüzyıla kadar olan durumu ve bu yüzyıldaki idari yapısı ve idarecileri hakkında bilgi verilecektir. İncelenen Tahvil Defteri’nde Ohri Sancağı’na 66 defa idareci ataması yapılmıştır. Bu süreç içerisinde 1756 tarihinden 1792 yılına kadar olan atamalar hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ohri Sancağı, Balkanlar, Osmanlı Devleti,

Abstract: The Ottomans who ratcheted up the conquest actions in the Balkans in the second half of the 14th century, began to threaten Ohrid, too. But there is no certain evidence about on which date the city has been conquered. Probably it was included under the Ottoman reign in 787/1395, during the invasions from Manastır to Pırlepe and then to Albania. According to some Slavic sources, towards the end of Serbian domination, Ohrid, as a part pf Pırlepe-centered Kraljevic Marko Princedom, was recorded to be conquered by the Ottomans in the same year, just after Kraljevic Marko’s death during Rovin battle in 1395. Ottomans who left the management of Ohrid to Vassals, took on the management directly. After entering into the domination of Ottoman, Ohrid has been made a sanjak capital. In this paper, there will be given information on the condition of Ohrid Sanjak up to the 18th century and its administrative structure and administrators in that century. According to the records on Tahvil notebook examined, there appointed administrators 66 times for Ohrid Sanjak. During this period, appointments from 1756 to 1792 will be mentioned.

Keywords: Ohri Sanjak, Balkans, Ottoman Empire

* (Prof. Dr.); Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Kayseri/Türkiye, e-mail: minbasi@yahoo.com.

Giriş

Makedonya Cumhuriyeti'nde eski bir Osmanlı kaza merkezi olup Makedonca'da ve bütün Slav dillerinde Ohrid (Охрид), Arnavutça'da *Ohri* veya *Ohër*, Osmanlı dönemi ve günümüz Türkçe'sinde Ohri olarak isimlendirilmektedir. Şehir Üsküp'ün 175 km. güneybatısında Ohri gölünün kuzeydoğu kıyısında, bu göle doğru çıkıntı şeklindeki burnun yamaçları üzerinde kurulmuştur. Roma İmparatorluğu'ndan beri Osmanlıların da kullandıkları Balkanlar'ın en önemli yollarından birisi olan Via Egnatia/Kral Yolu/İmparatorluk Yolu üzerinde önemli bir kavşak noktasında bulunmaktadır.¹

Antik dönemde Ohri'nin İliryalılar yahut Desaretler tarafından iskân edildiği, MÖ. 349'da Makedonya Kralı II. Phillipp tarafından ele geçirildiği bilinmektedir. Daha sonra Roma İmparatorluğu idaresine giren şehir, 514 yılındaki Dardania depremiyle sarsıldı ve hasara uğradı.² Bugünkü Ohri'nin 25 kilometre güneydoğusunda harabeleri bulunan Lychnidos adlı yerleşim yerinin devamıdır.³ Işık anlamına gelen Lychnidos şehri, deprem neticesinde harabe haline gelince Slavca tepe anlamına gelen “Vo Hird” isminden Ohrid kelimesi ortaya çıkmıştır.⁴

Slavlar arasında bu yerleşim birimi için Ohrid adı ilk defa 879'da ortaya çıktı. VI. yüzyıldan itibaren Balkanlar'a yönelik Slav göçleri sonucunda burada yoğun bir Slav iskânı

¹ Muhammed Aruçi, “Ohri”, *D.İ.A.*, C.XXXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s.331; Machiel Kiel, “Okhri”, *EF*, Vol. 8, Leiden 1995, s. 164; Bilgehan Pamuk, “Balkan Coğrafyasında Göl-Şehir Yerleşmesine Bir Örnek: Ohri Gölü ve Şehri (XVI-XVII. Yüzyıllar)”, *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller*, C.II, Kayseri 2015, s. 105-107.

² M. Aruçi, a.g.m., s. 331-334

³ B. Pamuk, a.g.m., s. 105-106; M. Türker Acaroğlu, *Balkanlar'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, İstanbul 2000, s.179.

⁴ B. Lory-A. Popovic, “Balkanlar'ın Kavşağındaki Manastır”, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (Editör. P. Dumont-F. Georgeon), İstanbul 1999, s. 60-61.

gerçekleşti. Ohri'ye gelen Kiril ve Metodi'nin öğrencileri Aziz Kliment Ohridski ve Aziz Naum'un gayretiyle Slavlar, Ortodoksluğu benimsedi. Bölgedeki dinî hayatın merkezini oluşturan Ohri, başpiskoposluk haline gelerek Slav Hristiyanlığı'nın merkezi oldu. 976-1018 yılları arasında Batı Bulgar İmparatorluğunun başkenti oldu. İmparator II. Basileios döneminde 1018'de Bizanslılar'ın idaresine girdi. 1334'te Sırp Kralı Stephan Duşan tarafından ele geçirildi.

XIV. yüzyılın ikinci yansında Balkanlar'da fetih faaliyetini yoğunlaştıran Osmanlılar, Ohri'yi de tehdit etmeye başladı. Ancak şehrin hangi tarihte alındığı konusunda kesin bilgi yoktur. Muhtemelen Manastır ve Pirlepe'ye, oradan Arnavutluk'a uzanan akınlar sırasında 1385'te Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Bazı Slav kaynaklarında, Sırp yönetiminin sonlarına doğru Pirlepe merkezli Kraljevic Marko Prensliği'nin bir parçası olan Ohri'nin Marko'nun 1395'teki Rovin savaşında ölümünün ardından aynı yıl Osmanlı idaresine alındığı belirtilir. Bu durum, Kraljevic Marko'nun I. Murad ve I. Bayezid'e vasal olması ve bu bölgedeki bazı yerlerin ona bırakılmış bulunmasından kaynaklanmıştır.⁵

Şehrin fethi ile ilgili olarak Osmanlı kaynaklarında ve araştırma eserlerde yeterince bilgi yoktur. Sultan Murad zamanında Batı Balkanlar'da Osmanlı Sırp prensleri arasında birlik yoktu. Merkezi Kruşevac/Alacahisar'da bulunan Sırp prensi Lazar, Morava Nehri vadisinde zengin gümüş madenlerinin bulunduğu Novaberda, Rudnik ve Braničevo'ya hâkim olmasına rağmen diğer Sırp beylerini itaat altına alamamıştı. Rakibi ve Sultan Murad'ın haraçgüzârı Vuk Brankovic/Vılkoğlu ise Priştine, Trepeça, Vulçitrin, Zveçan, Prizren ve Üsküp'te hüküm sürmektaydı. Lazar'ın tabiiyetine girdiği Macar Kralı Louis'nin 1382'de ölümü ile I. Murad, Balkanlar'da en büyük rakibinden kurtulmuştu.⁶

⁵ M. Aruçi, a.g.m., s. 331-334; M. Kiel, a.g.m., s. 165-166.

⁶ Halil İnalçık, "Murad I", *D.İ.A.*, C.XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, s. 159-161; İnalçık, *Osmanlı Sultanları*, s. 89-90.

Sultan Murad özellikle orta kol / Via Militaris üzerinde hâkimiyet kurmak amacıyla faaliyetlerini Sofya ve Niş üzerinde yoğunlaştırdı. Osmanlı akıncılarına Makedonya’da harekete geçmeleri talimatı veren Sultan Murad’ın emri üzerine 1380’de Vardar’ın sol sahilinde bulunan İştib alındı. Harekete geçen Timurtaş Paşa, 1382’de Manastır’ı ve arkasından da Pirlepe’yi ele geçirip Arnavutluk taraflarına akın yapmaya başladı. Hayreddin Paşa ile uç beyi Evrenos Bey, Kavala’yı elde ettiler. Bu sırada 19 Eylül 1383’te Serez, 1385’te de Sofya elde edildi. Yukarı Sırbistan tarafında fetihlerde bulunan Timurtaş Paşa-zâde Yahşi Bey, 1386’da Via Militaris’in en önemli kavşak noktalarından birisi olan Niş’i fethetti. Lazar, halkını ve mallarını kalelere koymak ve dağ geçitlerini güçlendirerek köklü savunma önlemleri aldı. Niş Kalesi, çetin savaşı sahne oldu ve “*yağma*” ilânı üzerine şehir alındı. Bu başarılarından sonra Sırp prensi Lazar, Osmanlıların kendi topraklarına girmesinden endişe ederek verdiği haracı artırdı⁷.

Timurtaş Paşa’nın kuvvetleri 1383- 1385’te Epir bölgesinde fetihler yaptı. Osmanlı askerleri Güney Arnavutluk’ta Balşa’yı ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu savaş Arnavutluk’ta Osmanlı hâkimiyetinin başlangıcı sayılır. Bu zaferden sonra Güney Arnavut senyörleri Thopia ve Araniti, Osmanlı hâkimiyetini tanıdılar.⁸

1. İskân

Uçlarda önemli bir şehir olan Ohri, fethedildikten kısa bir süre sonra sistemli bir iskâna tabi tutulmuştur. Dolayısıyla Balkanlar’ın fethi sırasında buradaki bölgeler, kesif bir göç ve iskân hareketine sahne olmuş, kurulan iskân birimleri ile boşalmış topraklar şenlenmiş ve işlenmeye başlanmıştır.

⁷ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, s. 175-176; Uzunçarşılı, “Murad I”, s. 593-594; İncalcık, “Murad I”, s. 159-161; İncalcık, *Osmanlı Sultanları*, s. 89-90; Feridun M. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, İstanbul 2015, s. 66-67.

⁸ İncalcık, “Murad I”, s. 159-161; Halil İncalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, İstanbul 2010, s. 89-90

Özellikle fütuhat esnasında köy ve kasabalarını terk ederek başka bölgelere kaçanların yerlerine, Türkmen unsuru nakledildiğinden buralara kısa sürede yapılan han, hamam, cami ve mescit gibi Türk-İslam eserleri, şehirlerin görünümünü değiştirmiş ve bir Anadolu şehri haline getirmiştir.⁹ Halkın Türk idaresini benimsemesi, Türk nüfusunun yayılmasına sebep olmuştu. Uygulanan istimalet politikası ile halkın yaşamı garanti altına alınarak dini serbestiyet verilmiş, Ortodoks Kilisesi ve manastırlar da himaye altına alınmıştı.

Yıldırım Bayezid, Rumeli'nin Türkleşmesi'nde çok büyük gayret sarf etmiştir. Gibbons'un kaydına göre, Bayezid, Üsküp ile Niş arasındaki araziye Müslüman Türkleri yerleştirmişti. Üsküp ve Priştine bölgesinde Sırpça konuşan Katoliklerin çoğu Müslüman olmuşlardı. Aynı durum Kırçova, Gostivar, Kalkandelen civarında da gerçekleşmiş ve gayr-i Müslim halkın büyük bir kısmı İslamiyet'i kabul etmişti.¹⁰

Osmanlı idaresine girdikten sonra Ohri bir sancak merkezi haline getirildi. Buradaki Hristiyan halk şehrin idaresine anlaşıma ile el konulduğu için yerinde bırakıldı ve sur içindeki yerleşim yerlerini korudu. Fethin ilk dönemlerinde buraya yerleştirilen Müslüman ahalinin ve garnizonun dinî ihtiyaçları için iki kilise camiye çevrildi.

⁹ İlhan Şahin, Feridun M. Emecen, Yusuf Halaçoğlu, "Turkish Settlements in Rumelia (Bulgaria) in the 15th and 16th Centuries: Town and Village Population", *IJTS IV/2* (1988), s. 25–26; Poul Hehn, "Man and the States in Serbia, From the Fourteenth to the Mid-Nineteenth Century: A Study in Centralist and Anti-Centralist Conflict", *Balkan Studies*, Vol. 27/1, Thessaloniki 1986, s. 12.

¹⁰ Aşıkpaşaoğlu, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Atsız neşri, İstanbul 1955, s. 74–75; M. Münir Aktepe, XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türklere Tarafından İskânına Dair", *TM X*, İstanbul 1953, s. 300–301; Halil İnalcık, *The Middle East and the Balkans Under the Ottoman Empire Essays on Economy and Society*, Copright 1993, s. 46, 124; Hasan Kaleshi, "Türklerin Balkanlar'a Girişi ve İslamlaştırma", *TED 10–11*, İstanbul 1981, s.190–192.

Bunlardan biri Ayasofya Kilisesi'dir. Dış kalenin yüksek bir noktasındaki İmaret Camii/Fâtih Sultan Mehmed Camii de Aziz Kliment Kilise ve Manastırı'nın harabeleri üzerinde inşa edilmiştir. Bunun Fâtih Sultan Mehmed'in adıyla anılması, onun 1466'daki Arnavutluk seferi sırasında burada ikameti dolayısıyladır.

Ohri kasabasının fizikî durumuyla ilgili bilgiler, XVI. yüzyıla ait tahrir kayıtlarında vardır. Surlarla çevrili şehir, Osmanlı öncesinde yaklaşık 2500-3000 dolayında bir nüfusu mevcuttu. XV. yüzyılın ikinci yarısında Ohri'deki Yahudilerin fethin ardından İstanbul'a yerleştirildiği, yeni kurulan Elbasan kasabasına 1466'da yetmiş üç ailenin sürüldüğü bilinmektedir. XVI. yüzyılın ilk yansında Ohri'de 349'u Hristiyan, 93'ü Müslüman olmak üzere toplam 441 hânelik bir nüfus vardı. 1566- 1582 yılları arasında özellikle Müslüman nüfusta artış oldu ve sayıları Hristiyanlara yaklaştı. 1583 tahririne göre yirmi beş mahalleli Ohri'de 263'ü Hristiyan, 270'i Müslüman 533 hâne mevcuttu. Bu rakamlar, Müslüman nüfustaki büyümeye oranla şehrin toplam nüfusunun sabit kaldığını gösterir. Şehirdeki İslâmlaşma bir taraftan Türk göçleri, diğer taraftan yerli Hristiyan Arnavut halkın ihtidâsıyla ilgilidir. 1634'deki kayıtlar kasabada Hristiyan ailelerinin sayısının 210'a gerilediğini, 1664'te ise 142'ye kadar düştüğünü ortaya koyar.¹¹

Ohri hakkındaki en geniş bilgi 1670'te şehri ziyaret eden Evliya Çelebi tarafından verilir. Onun kayıtlarına göre burada çevresi 4000 adım olan, kırk kuleli büyük ve kuvvetli bir kale vardı. Çoğunlukla Müslümanların yaşadığı aşağı şehirde 400 kadar ahşap ev, 150 kadar dükkân, on yedi cami ve mescit mevcuttu. Evliya Çelebi kasabada 160 Hristiyan ve 300 Müslüman hânesinin varlığına işaret eder. Kalede ve göl kıyısında 300'den fazla odalı, hamamlı Paşa Sarayı adlı bir saray zikredilir. Aşağı şehirde yine göl kıyısında Ohrizâde

¹¹ M. Aruçi, a.g.m., s. 331-334; M. Kiel, a.g.m., s. 166.

ailesinin büyük bir konağının bulunduğu belirtilir.¹²

2. İdari Yapı

Sultan I. Murad, Edirne'yi fethedince, Lalası Şahini Eski Zağra ve Filibe istikâmetinde fütuhatta bulunmak üzere, orta uca tayin etti. Sonra onu 1363'te Rumeli'ye, Beylerbeyi tayin etti. Böylece Rumeli, bir Beylerbeyi idaresinde ayrı bir askeri-idari bölge olarak ortaya çıkmıştır ki bu idarî yapının ilk merkezi de Edirne'dir. Gelibolu, Çirmen, Vize, Sofya ve Niğbolu Sancakları teşekkül etmiş ve bunlar Rumeli Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır. Bu bölge, XVI. yüzyıl ortalarına kadar Macaristan hariç, tek bir beylerbeylik olarak idare edilmiştir.¹³

Rumeli Eyaleti'ne Edirne, Gelibolu, Filibe ve Manastır¹⁴, 1453'den itibaren ise Filibe ve nihayet XVI. yüzyılda da Sofya beylerbeylik merkezi yani Paşa Sancağı olmuştur. Paşa Sancağı, XVI. yüzyıl başlarında sağ kol ve sol kol olmak üzere bir taksime tabi tutulmuştur. Balkanlar'daki fetihler genişledikçe, sancakların sayısı da arttı ve bu artışa paralel olarak XVI. yüzyılın ikinci yarısında yeni eyaletler kuruldu.¹⁵

Fetret Devri'ndeki saltanat mücadelesinde Cüneyd Bey, Emir Süleyman'a sığındı ve o da kendisine 1406'da Ohri sancak beyliğini verdi. Süleyman Çelebi ile Musa Çelebi

¹² M. Aruçi, a.g.m., s. 332-333; M. Kiel, a.g.m., s. 165-166.

¹³ M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler- Mukataalar*, İstanbul 1952, s. 6-7; M. T. Gökbilgin, Gökbilgin, M. Tayyib, "Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları", *Belleten*, C.XX, S.78, s. 247-248; Nikolai Todorov - Asparuh Velkov, *A Situation Demographique de La Peninsule Balkanique (Fin Du XV S-Debut Du XVI's)* Sofia 1988, s. 9.

¹⁴ A. Stojanovski- I. Kutarciev- D. Zografski- M. Apostolski, *Istoriya Na Makedonskiot Narod*, Skopje 1988, s. 75; Skender Rızaj, *Kosova Gjate Shekujve XV, XVI Dhe XVII Administrimi, Ekonomia, Shogeria Dhe Levizja Popullare*, Pristhine 1982, s. 41.

¹⁵ Aleksandar Stojanovski, "XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Makedonya'nın Osmanlı Hâkimiyeti Devrinde İdari Taksimatı", Çev. İ.Eren, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 4-5, İstanbul 1974, s. 215.

arasındaki muharebeler esnasında Ohri sancak beyi olan Aydınoğlu Cüneyd Bey, 1409'da kaçarak memleketine döndü ve Ayasluğ'u elde etti.¹⁶

1490-1491 tarihli Cizye Defteri'ne göre, Rumeli Eyaleti'nde 26 sancak olup bunlar içinde Ohri Sancağı da vardı.¹⁷ 1521-1522 tarihli defterde, Rumeli Beylerbeyliği'nde 33 sancak olup Ohri bu sancaklardan birisidir.¹⁸ Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki 1526 tarihli deftere göre, Ohri Sancağı Hüseyin Bey'in idaresinde olup 375.000 akçelik has gelirine sahipti.¹⁹ 1533 tarihli olup Rumeli'deki zuama ve sipahilerin isimlerinin kaydedildiği bir defterde içinde Ohri Sancağı'nın da olduğu 29 sancak vardı. 1551-1553 tarihli Cizye Defteri'ne göre, Rumeli Beylerbeyliği'ne tabi sancakların sayısı 26 olup Ohri Sancağı da bunlardan birisi idi.²⁰

1578-1588 yıllarına ait başka bir kayıta Rumeli Eyaleti'nin sancak sayısının 23'e düşmüştü. Bu sancaklar içinde yine Ohri sancağı vardı.²¹ Özellikle Budin Beylerbeyliği ile Macaristan'da yeni idari birimlerin oluşması Rumeli Eyaleti'nin sancak sayısının azalmasına neden olmuştur. Aynı şekilde Bosna Eyaleti'nin 1580'de kurulmasından sonra o bölgedeki sancaklar bu yeni eyalete bağlanmıştı.²²

¹⁶ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, TTK, Ankara 1995, s. 175-176.

¹⁷ Skender Rızağ, *Kosova Gjate Shekujve XV, XVI Dhe XVII Administrimi, Ekonomia, Shogeria Dhe Levizja Popullare*, Pristhine 1982, s. 42.

¹⁸ TSMA. D. 9772, vr. 1b-2b.

¹⁹ TSMA. D. 10057, vr. 1b-3a.

²⁰ TSMA. D. 734 vr. 1b-9b; Skender Rızağ, a.g.e., s. 44.

²¹ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978, s. 150.

²² Mehmet İnbaşı, "Bosna Eyaleti ve İdarecileri (1750-1800)", *Abdülkadir Yuvalı Arm II*, Kayseri 2015, s. 803.

Tablo 1: XVII. Yüzyılda Rumeli Eyaleti

Ayn Ali (1609)²³	Sofyalı Ali Çavuş²⁴	Telhisü'l-Beyan²⁵
Paşa (Sofya/ Manastır)	Paşa (Sofya)	Paşa (Sofya)
Mora	Mora	Mora
Üsküp	Üsküp	Üsküp
Ohri	Ohri	Ohri
İlbasan	İlbasan	İlbasan
İskenderiye	İskenderiye-i Arnavud = İşkodra	İskenderiye
Avlonya	Avlonya	Avlonya
Delvine	Delvine	Delvine
Yanya	Yanya	Yanya
Tırhala	Tırhala	Tırhala
Prizrin	Prizrin	Prizrin
Vize	Vize	Vize
Niğbolu	Niğbolu	Niğbolu
Silistre	Silistre	Silistre
Köstendil	Köstendil	Köstendil
Çirmen	Çirmen	Çirmen
Selanik	Selanik	Selanik
Dukakin	Dukakin	Dukakin
Kırkkilise	Kırkkilise	Kırkkilise
Bender/Akkerman	Bender/ Akkirman	-
Alacahisar	Alacahisar	Alacahisar
Vulçitrin maa Priştine	Vulçitrin	Vulçitrin
Vidin	Vidin	Vidin
Toplam: 23	23	22

XVIII. yüzyılda ise; Rumeli Eyaleti'nin sancak sayısında önemli bir azalmanın meydana geldiği görülmektedir. Bunun sebebi, özellikle 1683-1699 yılları arasında yaşanan Osmanlı Devleti ile Kutsal İttifak arasında meydana gelen uzun savaşların, Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlanması ve özellikle Balkanlar'da yaşanan toprak

²³ Ayn Ali Efendi, *Kavanin-i Âl-i Osman Der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul 1280, s.11-13.

²⁴ *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, Haz. Midhat Sertoğlu, İstanbul 1992, s.24-25.

²⁵ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osman*, Haz. Sevim İlgiş, Ankara 1998, s.116-118.

kayıpları ve Karlofça Antlaşması ile kaybedilen yerlerden ileri gelmektedir.

Tablo 2: *Rumeli Eyaleti (XVIII. Yüzyıl)*

1700-1718 ²⁶	1717-1730 ²⁷	1750-1800 ²⁸
Paşa Sancağı /Manastır	Paşa Sancağı (Manastır)	Paşa Sancağı (Manastır)
Köstendil	Köstendil	Köstendil
Tırhala	Tırhala	Tırhala
Yanya	Yanya	Yanya
Delvine	Delvine	Delvine
İlbasan	İlbasan	İlbasan
İskenderiye	İskenderiye-i Arnavud = İşkodra	İskenderiye
Avlonya	Avlonya	Avlonya
Ohri	Ohri	Ohri
Alacahisar	Alacahisar	Alacahisar
Selanik	Selanik	Selanik
Dukakin	Dukakin	Dukakin
Prizrin	Prizrin	Prizrin
Üsküb	Üsküb	Üsküb
Vulçitrin		Semendire
Toplam: 15	14	15

XVIII. yüzyılın başında Ohri Sancağı'na 1702'de Kurd Mehmed Bey akabinde Zeynel Paşa ve 1718'de Arslan Paşa mutasarrıf olarak tayin edilmiştir²⁹. 1723'ten 1730'a dokuz adet mutasarrıf tayin edilmiştir. Bunlar içerisinde Zağarcıbaşı iken Ohri Sancağı'na tayin edilen Şahin Mehmed'e mir-mirân payesi verildikten sonra Revan ve Tebriz seferlerindeki başarısından bahsedilerek mutasarrıf tayin edildiği belirtilmiştir³⁰.

²⁶ Orhan Kılıç, *Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı, Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ 1997, s.45.

²⁷ Fehmeddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, Ankara 1997, s.17.

²⁸ BOA, A.DVN. *Tahvil Defteri* 16, s.9-13.

²⁹ Orhan Kılıç, a.g.e., s.45.

³⁰ Fehmeddin Başar, a.g.e., s. 43-44

XIX. yüzyılda ise Rumeli Eyaleti'ne bağlı; Sofya, Manastır, Selanik, Üsküp, Köstendil, Ohri, Tırhala, Avlonya, Delvine, Vulçitrin, İskenderiye, Yanya, Dukakin, Prizrin ve Alacahisar Sancakları olmak üzere toplam 15 sancak bulunmaktadır³¹.

3. Ohri Sancağı'nın İdarecileri

Ohri Sancağı'nın idarecileri, daha çok bu makalenin inceleme konusu olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi Divan-ı Hümâyûn Defterleri arasında bulunan ve vezir, beylerbeyi, sancakbeyi ve eyaletin defterdarları gibi yüksek dereceli devlet idarecilerinin isimlerinin kaydedildiği *Tahvil Defterlerindeki* bilgilerden elde edilmiştir. 1755-1805 tarihleri arasında Osmanlı Devleti'nde eyalet ve sancaklar ile kaptan paşalığa tayinlerin yer aldığı bu defterdeki veriler, XVIII. yüzyılın ikinci yarısının aydınlatılmasında ve Osmanlı idari mekanizmasının anlaşılmasında çok önemli veriler içermektedir. Defterdeki eyaletlerden bazıları üzerine araştırma ve incelemeler, daha önce de tarafımdan çalışılmıştır. Bu defter, “*Der zemân-ı sadr-ı sudûrû'l-vüzerâ Mustafa Paşa ve Reisü'lküttâb Seyyid Mehmed Avni Efendi tâle bekâhümâ fî 8 L sene 1169*” şeklinde bir başlıkla başlamaktadır.³² Ohri Sancağı ile ilgili defterde kaydedilen atamalar, 8 Şevval 1169/4 Temmuz 1756 tarihinden itibaren başlamakta ve 4 Ş 1206/19 Nisan 1792 tarihine kadar 36 yıllık bir süreyi ihtiva etmektedir.

Bu defterlerde mutasarrıfların isimleri, önceki görevi, görev yeri, tayin tarihi, tayin şekli şayet vezirlik rütbesi verilmiş ise *vezâret payesi ile* vb ifadeler belirtilerek kaydedilmiştir. Sancakbeyi olarak tayin edilecek kimsenin unvanı ve ismi zikredilmiştir.³³ Tayinlerde *Liva-i mezbûr rûtbe-i mîr-mirân ile zide mecduhuya bâ-hatt-ı hümayun*

³¹ Fazıla Akbal, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus”, *Belleten*, C. XV, S. 60, TTK, Ankara 1951, s. 619.

³² BOA., A.DVN. *Tahvil Defteri* 16, s. 1

³³ BOA., A.DVN. *Tahvil Defteri* 16, s. 17-18.

tevcih, Liva-i mezbûr sabıka Yanya sancağına mutasarrıf vezir-i mükerrem hazretlerine, Liva-i mezbûr sabıka İlbasan mutasarrıfı olan dâme ikbaluhuya ber-vech-i arpalık, Liva-i mezbûr mîr-mirân-ı muma ileyhe bâ-emr-i âli ibka, vb. şekilde ifadeler kullanılmıştır.

Ohri sancağına 1756 tarihinden 1792 yılına kadar 36 yıllık süre içerisinde 61 tevcihat yapılmış olup bunun 15 tanesi ibka olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla 36 yıllık bir süre içerisinde 46 ayrı mutasarrıf görevlendirilmiştir. Ohri Sancağı'na tayin edilenlerin önemli bir kısmı, Rumeli'de çeşitli sancaklarda mutasarrıf olarak görev yapmış kişilerdir. Anadolu tarafından Kırşehir, Çorum, Maraş ve Kayseri'de görev yapmış eski idarecilerin Ohri Sancağı'nda da mutasarrıf olarak görev yaptıkları görülmektedir. Bunlardan Maraş, eyalet olduğu için tayin edilen kimse de vali unvanını taşımakta idi. Diğer yerler sancak olduğu için mutasarrıf rütbesinde görevlendirilmişlerdi. Rumeli tarafından ise, Avlonya, Yanya, Dukakin, Alacahisar, İlbasan, Köstendil, İnebahtı, İskenderiye, Kilis, Çirmen, Üsküp sancaklarının eski idarecileri Ohri Sancağı'na mutasarrıf atanmıştı. Bunların büyük kısmı hemen yakın sancaklardan özellikle de Arnavutluk'ta bulunan sancaklardan yapıldığı dikkat çekmektedir. Bu sancaklar içerisinde Ohri'ye mutasarrıf olarak en çok tayin edilen sancaklar; Yanya, İlbasan, İskenderiye, Avlonya, Alacahisar ve Köstendil sancaklarıdır. Bu mutasarrıflar içerisinde mîr-mirân/beylerbeyi rütbesinde³⁴ olanlar olduğu gibi, kendilerine tayin edildikten sonra Rumili Beylerbeyliği payesi³⁵ verilerek ataması yapılanlar da vardır.

Saray hizmetinde iken sancakbeyi veya beylerbeyi atanırlar diğer vilayet ve sancaklarda daha çok iken Ohri Sancağı'nda bunun tek örneği vardır. Rikâb-ı hümayun

³⁴ “Liva-i mezbûr rütbe-i mir-mirân ile zide mecduhuya ba-hatt-ı hümayun tevcih”, BOA., A.DVN. *Tahvil Defteri* 16, s. 17-18

³⁵ “Rum-ili Beylerbeyliği payesi ile ba-emri hümayun tevcih”. BOA., A.DVN. *Tahvil Defteri* 16, s. 17-18.

çuhadarlığı hizmetinde bulunan Abdi Bey, 13 Nisan 1757'de Ohri Sancağı'na mutasarrıf olarak atanırken kendisine Rum-ili Beylerbeyliği payesi verilmiş ve beylerbeyi rütbesi ile Ohri Sancağı'nın idarecisi olarak görev yapmıştır.³⁶

Ohri Sancağı'na vezir payesinde olan kimselerin de idareci olarak atandığı Tahvil kayıtlarından anlaşılmaktadır. Nitekim Ağustos 1759-Haziran 1760 tarihleri arasında 11 ay görev yapan eski Yanya mutasarrıfı Mehmed Paşa, Ağustos 1775'ten Temmuz 1776 arasında görev yapan eski Ağrıboz ve Karlı-ili sancakları mutasarrıfı Süleyman Paşa da vezir payesinde idi.³⁷ Ohri'de mutasarrıf iken vezirlik payesi verilenler de vardı. Şubat 1783'ten itibaren bir yıl görev yapan ve Kili kalesi muhafızlığını da uhdesinde bulunduran Ohri Ahmed Paşa'ya, önce Rum-ili beylerbeyi payesi verilmiş, ibka yapılırken de *rütbe-i vâlâ-i vezaret* verilerek vezirlik payesine yükseltilmişti.³⁸

Ohri Sancağı'na tayin edilen mutasarrıflar arasında özellikle Osmanlı-Rus harplerinin başladığı ve devam ettiği dönemlerde muhafızlık veya komutanlık gibi çeşitli hizmetleri de uhdesinde bulunduran ve bundan dolayı da Ohri Sancağı'nın kendilerinin tasarrufuna ilave olarak verilen mutasarrıf ve vezirler de vardı. 1769-1771 yılları arasında Ohri Sancağı'nın arpalık olarak tasarruf eden Bayram Paşa, aynı zamanda Kılburun Kalesi muhafızlığını da uhdesinde bulunduruyordu.³⁹ Yine Kırkkalesi muhafızlığını yapan Kavalalı İbrahim Paşa, kaledeki görevine ilave olarak Ohri

³⁶ “Liva-i mezbur sabıka rikab-ı hümayun çuhadarlığı hidmetinde olan Abdi dame mecduhuya Rum-ili Beylerbeyliği payesi ile ba-emri hümayun tevcih”. BOA., A.DVN. *Tahvil Defteri* 16, s. 17-18.

³⁷ “Liva-i mezbur sabıka Ağrıboz ve Karlı-ili sancaklarına mutasarrıf vezir-i mükerrerem seadetlü hazretlerine tevcih”. BOA., A.DVN. *Tahvil Defteri* 16, s. 17-18.

³⁸ “Ohri sancağı Kili kal'ası muhafazası şartıyla Rum-ili beylerbeyliği payesi olan tevcih”. BOA., A.DVN. *Tahvil Defteri* 16, s. 17-18.

³⁹ “Liva-i mezbur muhafazasına me'mur olduğu Kılburun kal'asını gereği gibi muhafaza eylemek şartıyla ber-vech-i arpalık tevcih olunmuştur”. BOA., A.DVN. *Tahvil Defteri* 16, s. 17-18.

Sancağı'nı da tasarruf etmekteydi.⁴⁰ Varna muhafızı Ahmed Paşa⁴¹, Hotin muhafızı Süleyman Paşa⁴², Kili muhafızı Çerkes Hasan Paşa⁴³, Anapoli Kalesi muhafızı Seyyid Ahmed Paşa⁴⁴, Özi, Akkerman ve Bucak Kaleleri muhafızı İsmail Paşa⁴⁵, Kili muhafızı Ohrili Ahmed Paşa⁴⁶, Boğdan Başbuğu Osman Paşa⁴⁷, yine hudut boylarında serdarlık hizmeti yapan Depedelenli Ali Paşa⁴⁸ bu görevlerine ilave olarak ya arpalık ya da ilhaken Ohri Sancağı'nı da tasarruf etmişlerdir.

Ohri Sancağı'na tayin edilen mutasarrıflar arasında halka zulüm ve teaddide bulunan bundan dolayı azline karar verilen bir mutasarrıfa da rastlanmıştır. 5 Ocak 1759 tarihinde Ohri mutasarrıflığına tayin edilen eski Avlonya ve İlbasan sancakları mutasarrıfı Ömer Paşa, 13 Nisan 1759 tarihine kadar üç ay Ohri mutasarrıflığı yapmıştır. Bu süre içerisinde bölge halkına baskı ve zulüm uyguladığı için Ömer Paşa'nın azline, yerine beylerbeylerinden makbul bir paşanın

⁴⁰ “Liva-i mezbur sabıka Kırk Kal’ası muhafızı kal’a’yı mezbur muhafazası şartıyla tevcih olunmuştur”. BOA., A.DVN. *Tahvil Defteri* 16, s. 17-18.

⁴¹ “Sabıka Yanya mutasarrıfı ve hâlâ Varna muhafızı”. BOA., A.DVN. *Tahvil Defteri* 16, s. 17-18.

⁴² “Liva-i mezbur mutasarrıfı sabıka olub Rum-ili beylerbeyliği payesi olan üçyüz nefer kapusu halkıyla ve beşyüz nefer miri payeli askeriyle acele ile varub Hotin muhafızı vezir-i mükerrerem Süleyman Paşa hazretlerinin maiyyetinde hizmet hıfz u hirasette kıyam eylemek şartıyla tevcih”. BOA., A.DVN. *Tahvil Defteri* 16, s. 17-18.

⁴³ “Liva-i mezbur hala Maraş valisi vezir-i mükerrerem hazretlerine Kili kal’ası muhafazası şartıyla ber-vech-i ilhak tevcih olunmuştur”. BOA., A.DVN. *Tahvil Defteri* 16, s. 17-18.

⁴⁴ “Liva-i mezbur Anapoli kal’ası muhafazası şartıyla mir-liva-i Mora ve Mizistre sancakları ile sabıka Tırhala mutasarrıfı vezir tevcih”. BOA., A.DVN. *Tahvil Defteri* 16, s. 17-18.

⁴⁵ “Liva-i mezbur Akkirman ve Bucak kal’aları muhafızlığı ile mir-miran-ı muma ileyhe ibka kılınmıştır”. BOA., A.DVN. *Tahvil Defteri* 16, s. 17-18.

⁴⁶ “Ohri sancağı Kili kal’ası muhafazası şartıyla Rum-ili beylerbeyliği payesi olan tevcih”. BOA., A.DVN. *Tahvil Defteri* 16, s. 17-18.

⁴⁷ “Liva-i mezbur sabıka Köstendil sancağına mutasarrıf ve hala Boğdan başbuğu olan mir-mirandan tevcih”. BOA., A.DVN. *Tahvil Defteri* 16, s. 17-18.

⁴⁸ “Başbuğluğu ile mir-miran-ı muma ileyhe ba-hattı hümayun”. BOA., A.DVN. *Tahvil Defteri* 16, s. 17-18.

getirilmesi emredildiğinden eski Bender muhafızı olan Kaplan Paşa'nın mîr-mirânın önde gelen büyüklerinden olduğu, kendisinin halen düşmanı tenkille uğraştığı bildirilerek Kaplan Paşa'ya padişah Sultan III. Mustafa tarafından Ohri Sancağı arpalık olarak Kaplan Paşa'ya verilmişti⁴⁹. Bu değişikliklere rağmen Ohri'de Osmanlı idaresindeki halk sulh ve sükûn içinde yaşamıştır.

XVIII. yüzyılda şehrin nüfusunda artış meydana geldi. Bu artış XIX. yüzyılda da yavaş olmakla beraber sürdü. XVIII. yüzyılın ikinci yansında Halvetiyye şeyhi Mehmed Hayatî, Ohri'de ilk Halvetî Tekkesi'ni kurdu. Makedonya'daki Halvetiler için bu tekke bitişiğindeki Tekke Camii ile beraber günümüze kadar büyük bir önem arz etti. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Arnavut asıllı Vezir Ahmed Paşa'nın oğlu Celâleddin Bey, Ohri'de uzun süren bir hâkimiyet tesis etti. Ancak 1830'dan itibaren Buşatlılar şehre hâkim oldu. 1900'e doğru V. Kancev burada 8000 Bulgar ve Makedon, 300 Arnavut, 460 Ulah Hristiyan ve 500 Türk, 500 Arnavut Müslüman yaşadığını yazar.⁵⁰

Ohri'deki Osmanlı hâkimiyeti 29 Kasım 1912'de tamamen sona erdi ve şehir Sırp ordusunun eline geçti. 1915-1918 yıllarında Bulgaristan işgaline uğradı. I. Dünya Savaşı'nın ardından kurulan Krallık Yugoslavyası döneminde Güney Sırbistan bölgesine ait bir turistik şehir durumundaydı. II. Dünya Savaşı'na kadar Ohri, Makedonya'nın diğer bölgeleri gibi siyasî, askerî ve kültürel bakımdan Sırp hegemonyası altında kaldı. I. ve II. Dünya

⁴⁹ “Ohri sancağı mutasarrıfı Ömer Paşa'nın zulm ve teaddisi olduğu ma'lum-ı hümayun olmakdan naşi paşa-yı muma ileyhın azli ve yerine mir-miran-ı kiramdan makbul bir paşanın nasbı ba'dehu hatt-ı hümayun-ı şevket-makrun adalet bahş-ı sudur olub ve sabıka Bender sancağına mutasarrıf olunan Kaplan dame ikbaluhuya mir-miran-ı kiramın yarar ve namdarlarından olub kendüden a'danın üzerine harekete me'mul olmağla şerefyaft-e-i sudur olan hatt-ı hümayun mucibince liva-i mezbur ber-vech-i arpalık muma ileyh Kaplan dame ikbaluhuya tevcih olunmuştur”. BOA., A.DVN. *Tahvil Defteri* 16, s. 17-18.

⁵⁰ M. Aruçi, a.g.m., s. 332-334; M. Kiel, a.g.m., s. 165-166.

savaşlarının ardından Ohri'deki nüfusta yapı değişikliği meydana geldi. 1913'te başlayan Müslüman göçleri, II. Dünya Savaşı'ndan ve özellikle 1956'dan sonra devam etti. Türk nüfusun büyük bir kısmı Türkiye'ye göç etti. II. Dünya Savaşı'nın ardından Ohri önemli bir turistik merkez oldu.

Ohri'deki Osmanlı eserleri arasında cami, tekke, hamam, türbe ve saat kulesi gibi tarihî eserler mevcuttur. Ali Paşa, Hacı Hamza, Haydar Paşa, Emin Mahmud, Hacı Turgut, Keşanlı ve Kuloğlu camileri günümüze kadar gelmiştir. Ayrıca Osmanlı dönemine ait Ohri Kalesi'nin bir bölümü, bu kale içindeki imaret külliyesine ait Sinan Çelebi Türbesi, Eski Hamam, Ohri Voska Hamamı, Ohri Türk Lisesi, Saat Kulesi, Zeynelâbidin Halvetî Tekkesi ve Ohri Çarşısı zikredilebilir. Ohri'nin dışında bulunan Sveti Naum Kilisesi'nin yanında Sarı Saltuk Türbesi'nin izleri bulunmaktadır. Hacı Kasım Camii ise tamamen yıktırılmıştır. Ohri'deki Osmanlı dönemi sivil mimarisine ait evler koruma altına alınmıştır. Osmanlı döneminden bu yana cami fonksiyonunu kaybeden İmaret Camii yıktırılmış ve yerine eski kilisenin bir devamı olarak Aziz Kliment Kilise ve Manastırı inşa edilmiştir.⁵¹

Sonuç

Osmanlı Devleti ricalinin XVIII. yüzyılın ikinci yarsısından itibaren çeşitli mütegalibe ve âyânın baskısı ve isyanı ile uğraşması, bunların isyanının bastırılmasında güçlük çekilmesi ve 1768'den itibaren başlayan Osmanlı-Rus harpleri dolayısıyla sıkıntıya girdiği anlaşılmaktadır. Bunun sonucu olarak da sık sık idareci değişikliği yapılmıştır.

Bu dönemde Bosna Eyaleti'nde 60, Rumeli Eyâleti'nde 62 tevcihatın yapıldığı dikkate alınırsa Ohri Sancağı'nda yapılan 62 tevcihatın normal olarak kabul edilebileceği söylenebilir. Dolayısıyla sıkıntı devletin hâkim olduğu bütün topraklarda hemen hemen aynı oranda hissedilmiştir. Devlet de çözümü yeni idareciler atayarak bulmaya çalışmıştır.

⁵¹ M. Aruçi, a.g.m., s. 332-334; M. Kiel, a.g.m., s. 164-166.

Ancak mevcut problemler XIX. Yüzyılda da artarak devam etmiştir.

Ek: Ohri Sancağı

Sancakbeyi	Atama Tarihi	Ayrılış Tarihi	Süre	Açıklama
Koca Halil Paşa yeğeni Ferruh	8 L 1169 / 6 Temmuz 1756	16 Z 1169 / 11 Eylül 1756	2 ay	Liva-i mezbûr rütbe-i mîr-mirân ile, zide mecduhûya bâ-hatt-ı hümayun tevcih
Mustafa	17 Z 1169 / 12 Eylül 1756	22 B 1170 / 12 Nisan 1757	7 ay	Liva-i mezbûr sabıka mutasarrıfı, dâme ikbaluhûya bâ-emr-i hümayun tevcih
Rikâb-ı hümayun çuhadarı Abdi	23 B 1170 / 13 Nisan 1757	11 Ca 1171 / 21 Ocak 1758	8 ay	Liva-i mezbûr sabıka rikâb-ı hümayun çuhadarlığı hizmetinde olan Abdi dâme mecduhûya Rum-ili Beylerbeyliği payesi ile bâ-emri hümayun tevcih
İbrahim	12 Ca 1171 / 22 Ocak 1758	6 Ca 1172 / 4 Ocak 1759	1 yıl	Liva-i mezbûr sabıka Avlonya sancağına mutasarrıf dâme ikbaluhûya ba emr-i hümayun tevcih olunmuştur, iki defa ibka
Ömer Paşa	7 Ca 1172 / 5 Ocak 1759	15 Ş. 1172 / 13 Nisan 1759	3 ay	Liva-i mezbûr sabıka Avlonya ve İlbasan sancaklarına mutasarrıf olan dâme mealuhuya bâ ferman-ı âli tevcih
Kaplan	16 Ş. 1172 / 14 Nisan 1759	13 Z 1172 / 7 Ağustos 1759	4 ay	Ohri sancağı mutasarrıfı Ömer Paşa'nın zulm ve teaddisi olduğu ma'lum-ı hümayun olmakdan naşi paşa-yı muma ileyhin azli ve yerine mîr-mirân-ı kiramdan makbul bir paşanın nasbı ba'dehu hatt-ı hümayun-ı şevket-makrun adalet bahş-ı sudûr olub ve sabıka Bender sancağına mutasarrıf olunan Kaplan dâme ikbaluhuya mir-miran-ı kiramın yarar ve namdarlarından olub kendüden a'danın üzerine harekete me'mul olmağla şerefyafte-i sudur olan hatt-ı hümayun mucibince liva-i mezbûr

				ber-vech-i arpalık muma ileyh Kaplan dâme ikbaluhûya tevcih
Mehmed Paşa	14 Z 1172 / 8 Ağustos 1759	10 Za 1173 / 25 Haziran 1760	11 ay	Liva-i mezbûr sabıka Yanya sancağına mutasarrıf vezir-i mükerrerem hazretlerine bâ-hatt-ı hümayun tevcih, bir ibka
Kahraman	11 Za 1173 / 25 Haziran 1760	26 B 1174 / 3 Mart 1761	9 ay	Liva-i mezbûr sabıka Prizrin sancağına mutasarrıf olub Dukakin mütesellimi olan dâme ikbaluhûya bâ-emri hümayun tevcih
Salih	27 B 1174 / 4 Mart 1761	19 C 1175 / 15 Ocak 1762	10 ay	Liva-i mezbûr sabıka İlbasan mutasarrıfı olan dâme ikbaluhûya ber-vech-i arpalık bâ-emr-i âli tevcih. Bir ibka
İbikli Mahmud Paşa yeğeni Mahmud	11 B. 1176/ 26 Ocak 1763	19 M 1177 / 30 Temmuz 1763	6 ay	Ohri sancağı sabıka Alacahisar sancağına mutasarrıf olan dâme ikbaluhûya bâ-ferman-ı âli tevcih
Ahmed Paşa-zâde Mehmed Paşa	20 M 1177 / 31 Temmuz 1763	9 N 1177 / 12 Mart 1764	7,5 ay	Ohri sancağı sabıkahala İlbasan sancağına mutasarrıf vezir dâmet mealuhuya yetmiş yedi rebü'l-evvelinde zabt olunmak üzere tevcih.
Mehmed	10 N 1177 / 13 Mart 1764	Selh-i Ca 1178 / 24 Kasım 1764	8 ay	Liva-i mezbûr sabıka Köstendil sancağına mutasarrıf dâme ikbaluhûya bâ-ferman-ı âli tevcih.
Mustafa Paşa-zade Mehmed	Gurre-i Ca 1178 / 25 Kasım 1764	19 S 1179 / 31 Ocak 1766	1 yıl iki ay	Liva-i mezbûr sabıka Yanya sancağına mutasarrıf dâme ikbaluhûya bâ-ferman-ı âli tevcih olunmuştur. Bir ibka
İbikli Mahmud Paşa yeğeni Mahmud	20 S 1179 / 1 Şubat 1766	3 Za 1179 / 13 Nisan 1766	2,5 ay	Liva-i mezbûr mutasarrıf-ı esbak dâme ikbaluhûya bâ emr-i hümayun tevcih, Bir ibka

Güğü Mahmud Paşa-zâde Ali	4 Za 1179 / 14 Nisan 1766	4 L 1180 / 5 Mart 1767	1 yıl	Liva-i mezbûr sabıka İlbasan mutasarrıfı dâme ikbaluhüya bâ-ferman-ı âli tevcih.
Monlacık-zade Ali	5 L 1180 / 6 Mart 1767	17 Ra 1181 / 13 Ağustos 1767	5 ay	Liva-i mezbûr sabıka İnebahtı muhafızı dâme ikbaluhüya bâ-hatt-ı hümayun tevcih.
Memiş Paşa-zade Ebu Bekir	18 Ra 1181 / 14 Ağustos 1767	3 L 1181 / 22 Şubat 1768	6 ay	Liva-i mezbûr sabıka Kırşehir sancağına mutasarrıf dâme izzuhuya bâ-ferman-ı âli tevcih.
Ahmed Paşa-zâde Mehmed Paşa	4 L 1181 / 23 Şubat 1768	28 Ca 1183 / 29 Eylül 1769	1 yıl 7 ay	Liva-i mezbûr sabıka İnebahtı mutasarrıfı dâmet meâlihüya bâ-hatt-ı hümayun tevcih. Bir ibka
Mehmed Paşa	29 Ca 1183 / 30 Eylül 1769	Selh-i B. 1183 / 28 Kasım 1769	2 ay	Liva-i mezbûr sabıka Çorum mutasarrıfı'ya tevcih.
Bayram Paşa	Gurre-i B. 1183 / 29 Kasım 1769	14 Za 1184 / 1 Mart 1771	1 yıl 3 ay	Liva-i mezbûr muhafazasına me'mur olduğu Kılburun kal'asını gereği gibi muhafaza etmek şartıyla ber-vech-i arpalık tevcih.
Kavalalı İbrahim Paşa	15 Za 1184 / 2 Mart 1771	6 B 1185 / 15 Ekim 1771	7 ay	Liva-i mezbûr sabıka Kırk Kal'ası muhafızı kal'a'yı mezbûr muhafazası şartıyla tevcih.
Mehmed Paşa	7 B 1185 / 16 Ekim 1771	12 Z 1186 / 6 Mart 1773	5 ay	Sabıka İskenderiye mutasarrıfı hazretlerine rütbe-i vâlâ-i vezaretle tevcih.
İbrahim Paşa-zâde Mustafa Paşa	13 Z 1186 / 7 Mart 1773	8 Za 1187 / 21 Ocak 1774	10 ay	Sabıka Kilis mutasarrıfı tevcih
Ahmed Paşa	9 Za 1187 / 22 Ocak 1774	27 C 1189 / 25 Ağustos 1775	8 ay	Sabıka Yanya mutasarrıfı ve hâlâ Varna muhafızı tevcih olunmuştur. Bir ibka
Süleyman Paşa	28 C 1189 / 26 Ağustos 1775	23 Ca 1190 / 10 Temmuz 1776	11 ay	Liva-i mezbûr sabıka Ağrıboz ve Karlı-ili sancaklarına mutasarrıf vezir-i mükerrerem seadetlü hazretlerine tevcih

Morovî Ahmed Paşa	24 Ca 1190 / 11 Temmuz 1776	3 C 1191 / 9 Temmuz 1777	1 yıl	Liva-i mezbûr sabıka Çirmen ve Üsküp sancaklarına mutasarrıf vezir-i mükerrer seadetlü hazretlerine tevcih olunmuştur. İki ibka
Ahmed Paşa	4 C 1191 / 10 Temmuz 1777	11 M 1193 / 29 Ocak 1779	1,5 yıl	Liva-i mezbûr mutasarrıfı sabıkı olub Rum-ili beylerbeyliği payesi olan üçyüz nefer kapusu halkıyla ve beşyüz nefer miri payeli askeriyle acele ile varub Hotin muhafızı vezir-i mükerrer Süleyman Paşa hazretlerinin maiyyetinde hidmet hıfz u hırasette kıyam eylemek şartıyla tevcih. Bir ibka. Liva-i mezbûr Molova ? muhafazasında olan paşa-yı muma ileyhe mukteza-yı me'muriyeti üzere hidmet-i muhafazada kıyam eylemek şartıyla tevcih.
Çerkes Hasan Paşa	12 M 1193 / 30 Ocak 1779	9 L 1193 / 20 Ekim 1779	8 ay	Liva-i mezbûr hala Maraş valisi vezir-i mükerrer hazretlerine Kili kal'ası muhafazası şartıyla ber-vech-i ilhak tevcih.
Ahmed Paşa	10 L 1193 / 21 Ekim 1779	1 B 1194 / 3 Temmuz 1780	10 ay	Liva-i mezbûr sabıka Kayseriye sancağına mutasarrıf mir-imirandan ve Rum-ili payesi olan tevcih.
Seyyid Ahmed Paşa	2 B 1194 / 4 Temmuz 1780	3 L 1194 / 2 Ekim 1780	3 ay	Liva-i mezbûr Anapolu kal'ası muhafazası şartıyla mir-liva-i Mora ve Mizistre sancakları ile sabıka Tırhala mutasarrıfı vezir tevcih
İsmail Paşa	4 L 1194 / 3 Ekim 1780	19 Ş. 1196 / 30 Temmuz 1782	1 yıl 8 ay	Liva-i m hala Özi muhafazasında olan Mir-mirandan tevcih olunmuştur.

				Liva-i mezbûr Akkırman ve Bucak kal'aları muhafızlığı ile mir-miran-ı muma ileyhe ibka kılınmıştır.
Kadı İbrahim Paşa	20 Ş. 1196 / 31 Temmuz 1782	26 Za 1196 / 2 Kasım 1782	3 ay	Liva-i mezbûr sabıka Bender muhafızı mir-mirandan Akkırman muhafızlığı ile bâ-hatt-ı hümayun tevcih
İbrahim Paşa	27 Za 1196 / 3 Kasım 1782	19 Ra 1197 / 22 Şubat 1783	4 ay	Liva-i mezbûr Özi muhafızı vezir Süleyman Paşa'nın oğlu mir-miran tevcih
Ohrili Ahmed Paşa	20 Ra 1197 / 23 Şubat 1783	15 Ra 1198 / 7 Şubat 1784	1 yıl	Ohri sancağı Kili kal'ası muhafazası şartıyla Rum-ili beylerbeyliği payesi olan tevcih, bir ibka. Liva-i mezbûr müşarun ileyh Ahmed Paşa'ya rütbe-i vâlâ-i vezaretle bâ-hattı hümayun kemakân ibka
Ahmed Paşa	16 Ra 1198 / 8 Şubat 1784	7 M 1199 / 20 Kasım 1784	10 ay	Liva-i mezbûr İskenderiyeli Mehmed Paşa-zade mir-mirandan tevcih.
Hasan Paşa	8 M 1199 / 21 Kasım 1784	20 Ca 1199 / 31 Mart 1785	4 ay	Liva-i mezbûr Dukakin sancağı ile sabıka Ağrıboz ve Karlı-ili sancaklarına mutasarrıf vezir hazretlerine tevcih
Osman Paşa	21 Ca 1199 / 1 Nisan 1785	14 B 1199 / 23 Mayıs 1785	2 ay	Liva-i mezbûr sabıka Köstendil sancağına mutasarrıf ve hala Boğdan başbuğu olan mir-mirandan tevcih
Ahmed Paşa	15 B 1199 / 24 Mayıs 1785	28 M 1200 / 1 Aralık 1785	5 ay	Liva-i mezbûr mutasarrıf-ı esbak İskenderiyeli tevcih.
İsmail Paşa	29 M 1200 / 2 Aralık 1785	3 L 1200 / 30 Temmuz 786	8 ay	Liva-i mezbûr Ohrili mir-mirandan tevcih

Çerkes Hasan Paşa	4 L 1200 / 31 Temmuz 1786	2 S 1201 / 25 Kasım 1786	4 ay	Ohri sancağı sabıka Özi muhafızı vezir hazretlerine ba hatt-ı hümayun tevcih
Ali Paşa-zade Seyfullah Paşa	3 S 1201 / 26 Kasım 1786	16 Ca 1201 / 6 Mart 1787	4 ay	Ohri sancağı sabıka Aksaray sancağına mutasarrıf bâ-hatt-ı hümayun şevketmakrun tevcih
Paşa-zâde Depedelenli Ali Paşa	17 Ca 1201 / 7 Mart 1787	13 Z 1201 / 26 Eylül 1787	7 ay	Liva-i mezbûr hala Tırhala sancağına mutasarrıf ilhaken tevcih. Bir ibka Liva-i mezbûr Tırhala sancağı ilhakı ve D.... Başbuğluğu ile mir-miran-ı muma ileyhe bâ-hattı hümayun ibka
İsmail Paşa	14 Z 1201 / 27 Eylül 1787	22 Ra 1202 / 1 Ocak 1788	3 ay	Liva-i mezbûr sabıka mir-mirandan tevcih
Akçahisarlı Toprak-zâde Mustafa Paşa	23 Ra 1202 / 2 Ocak 1788	3 Ş 1204 / 18 Nisan 1790	2 yıl 3 ay	Liva-i mezbûr İskenderiye hudutların isyan-ı tecavüzden muhafazaya ikdam ve me'muriyeti emrinde mûnderic şerayiti ihtimam eylemek şartıyla tevcih. İki ibka
İbrahim	4 Ş 1204 / 19 Nisan 1790		2 yıl	Liva-i mezbûr İskenderiye mutasarrıfı vezir Mahmud Paşa biraderi mir-mirandan dâme ikbaluhûya tevcih. İki ibka

Kaynakça

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A.DVN. Tahvil Defteri 16, s.9-13.

TSMA. D. 9772

TSMA. D. 10057.

TSMA. D. 734.

2. Kitap-Makaleler

Acaroğlu, M. Türker, *Balkanlar'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, İstanbul 2000.

Akbal, Fazıla, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu’nda İdari Taksimat ve Nüfus”, *Belleten*, C. XV, S.60 Ankara 1951, s. 617-628.

Aktepe, M. M., “XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türklere Tarafından İskânına Dair”, *TM X*, İstanbul 1953.

Aruçi, Muhammed, “Ohri”, *D.İ.A.*, C.XXXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s.330-333.

Aşıkpaşaoğlu, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Atsız neşri, İstanbul 1955.

Ayn Ali Efendi, *Kavanin-i Âl-i Osman Der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul 1280.

Başar, Fehmeddin, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717–1730)*, Ankara 1997.

Emecen, Feridun M., *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, İstanbul 2015.

Gökbilgin, M.Tayyib, “Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir Ve Kasabaları”, *Belleten*, C.XX, S.78, 246-285, Ankara 1956.

Gökbilgin, M.Tayyib, *XV-XVI. Asırlarda Edirne Ve Paşa*

- Livasi, Vakıflar- Mülkler- Mukataalar*, İstanbul 1952.
- Hehn, Poul, “Man and the States in Serbia, From the Fourteenth to the Mid-Nineteenth Century: A Study in Centralist and Anti-Centralist Conflict”, *Balkan Studies*, Vol. 27/1, Thessaloniki 1986.
- Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osman*, Haz. S. İlgürel, Ankara 1998.
- İnalcık, Halil, “Murad I”, *D.İ.A.*, C.XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, s.161-163.
- İnalcık, Halil, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, İstanbul 2010.
- İnalcık, Halil, *The Middle East and the Balkans Under the Ottoman Empire Essays on Economy and Society*, Copright 1993.
- İnbaşı, Mehmet, “Bosna Eyaleti ve İdarecileri (1750-1800)”, *Abdülkadir Yuvalı Arm II*, Kayseri 2015.
- Kaleshi, Hasan, “Türklerin Balkanlar’a Girişi ve İslamlaştırma”, *TED*, 10–11 (1981).
- Kılıç, Orhan, *Osmanlı Devleti’nin İdari Taksimatı, Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ 1997.
- Kiel, Machiel, “Okhri”, *EF²*, Vol. 8, Leiden 1995, s. 164-168.
- Kunt, İ.Metin, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978.
- Lory, B.-A. Popovic, “Balkanlar’ın Kavşağındaki Manastır”, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (Editör. P. Dumont-F. Georgeon), İstanbul 1999.
- Pamuk, Bilgehan, “Balkan Coğrafyasında Göl - Şehir Yerleşmesine Bir Örnek: Ohri Gölü ve Şehri (XVI - XVII. Yüzyıllar)”, *Osmanlı Devleti’nde Nehirler ve Göller*, C.II, Kayseri 2015.
- Rızaj, Skender, *Kosova Gjate Shekujve XV, XVI Dhe XVII*

Administrimi, Ekonomia, Shogeria Dhe Levizja Popullare, Pristhine 1982.

Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, Haz. Midhat Sertoğlu, İstanbul 1992.

Stojanovski, Aleksandar, “XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Makedonya'nın Osmanlı Hâkimiyeti Devrinde İdari Taksimatı”, Çev. İ. Eren, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 4-5, İstanbul 1974.

Stojanovski, Aleksandar- I. Kutarciev- D. Zografski- M. Apostolski, *Istoriya Na Makedonskiot Narod*, Skopje 1988.

Şahin, İlhan-Feridun M. Emecen-Yusuf Halaçoğlu, “Turkish Settlements in Rumelia (Bulgaria) in the 15th and 16th Centuries: Town and Village Population”, *IJTS IV / 2* (1988).

Todorov, Nikolai-Asparuh Velkov, *A Situation Demographique de La Peninsule Balkanique (Fin Du XV S-Debut Du XVI's)* Sofia 1988.

Uzunçarşılı, İsmail. Hakkı, “Murad I”, *İ.A.*, C.VIII, İstanbul 1979.

Uzunçarşılı, İsmail. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.I, TTK, Ankara 2015.

BOA. A.DVN. Tahvil Defteri 16, s. 17-18.

BOA. A.DVN. Tahvil Defteri 16, s. 17-18.

Ohri Şehri ve Kalesi

Ohri Şehri

TUZLA SANCAĞI HAKKINDA BAZI BİLGİLER (1700-1878)

Some Information About Tuzla Sanjak (1700-1878)

Ahmet Yüksel*

Özet: Bu çalışma arşiv vesikaları ışığında Osmanlı Balkanlar'ının askeri ve iktisadi açıdan önemi büyük şehirlerinden birisi olan Tuzla'nın 1700-1878 yılları arasındaki tarihine ilişkin bazı yeni bilgiler sunmak gayesindedir. Bu bağlamda Tuzla Sancağı'nın fetihten sonra Osmanlı idari taksimatı içerisindeki yerine işaret edildikten sonra ilk olarak önemli bir asker ve levazım tedarik merkezi olarak Osmanlı askeri harekâtlarının gerçekleştirilebilmesindeki rolüne temas edilecektir. Ardından şehrin sosyal yapısı ve bu yapı içerisinde yer alan farklı din ve mezhep mensupları arasında meydana gelen problemlere değinilecektir. Son olarak da şehrin Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopuş süreci ve o süreçte yaşananlar hakkında bazı bilgiler verilecektir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden temin edilen defter ve vesikalar ile yayınlanmış belgeler çalışmanın ana kaynak grubunu oluşturmaktadır. Konuyla alakalı kitap ve makaleler ise ikincil kaynaklar içerisinde yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Tuzla, Ekonomi, Askeri Yapı

Abstract: This study has aim to give some new information with the light of the archive documents about the history of Tuzla which was one of the biggest city in military and economic perspective in the Ottoman Balkans in between the years of 1700-1900. In this context after discussing the place of Tuzla Sanjak after the conquer in the Ottoman administration division, in the first place the role of the region in the war organization as an important military and supplies centre will be explained. Then the social structure of the city and the problems happened between the people who had different religion and sects in this structure be explained. Finally, some information has given about the break process of the city from Ottoman Empire and the events lived in this process. The defters and the documents taken from Prime Ministry's Ottoman Archive and the published documents compose the main source group. The books and articles about the topic are between the secondary sources.

Keywords: Ottoman, Tuzla, Economic, Military Structure

* (Doç. Dr.), Sivas Üniversitesi Tarih Bölümü, Sivas/Türkiye, e-mail: ahmetarih@hotmail.com.

1. Fetih ve Yönetim

Tuzla, Bosna-Hersek'in tarihî şehirlerinden birisidir. Şehir, ülkenin kuzeydoğusunda Majeveca dağının eteklerinde kurulmuştur. Kapsamlı arkeolojik araştırmalar neticesinde, Tuzla'nın Neolitik dönemden itibaren bir yerleşim yeri olduğu tespit edilmiştir. Şehirde Roma idaresi devrinden çok az bir iz kalmıştır. Tuzla ve yöresi 12. yüzyılda Macarlar tarafından idare edilmiş ve bu dönemde Bosna'ya dâhil edilmiştir.¹

Bosna bölgesi, Osmanlıların 1386'daki ilk akınları sırasında Kral Tvrtko'nun hâkimiyeti altındaydı. Bosna askerleri 1389 yılında Sırp Knezi Lazar'ın komutasında Kosova Savaşı'na katılmışlardı. Osmanlıların kazandığı bu savaşın ardından Sırp Knezliği Türk hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalırken Bosna da 1391 yılında müstakil bir krallığa dönüştü. Ancak bu durum çok uzun sürmedi. Bir yıl sonra Üsküp, Paşa Yiğit Bey tarafından fethedilince Bosna'nın durumunda önemli değişiklikler meydana geldi. Bölgede bir hareket üssü yahut bir uç mıntıkası meydana getiren Paşa Yiğit Bey, Bosna üzerine bir dizi akın gerçekleştirdi. Bu akınlar nedeniyle Kral II. Tvrtko tahta geçişinin hemen ertesinde Osmanlı hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldı.² Ancak bu kesin netice değildi.

¹ Machiel Kiel, "Tuzla", *D.İ.A.*, C.XLI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s.453. Bosna'nın Osmanlı egemenliğine girmesinden evvelki tarihi için bkz. John V. A. Fine, "The Medieval and Ottoman Roots of Modern Bosnian Society", *The Muslims of Bosnia-Herzegovina (Their Historic Development from the Middle Ages to the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia)*, Second Edition, Ed. Mark Pinson, Harvard 1996, s.3-11.

² Zafer Gölen, *Tânzimât Döneminde Bosna Hersek*, TTK, Ankara 2010, s.34-43; Feridun Emecen, "Bosna Eyaleti", *D.İ.A.*, C.VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s.296-297; Amra Dedeić-Kırbaç, "Boşnakların Türkiye'ye Göçleri", *Akademik Bakış Dergisi*, S.35, Mart-Nisan 2013, s.4; Ahmet Eyicil, "Bosna-Hersek", *Türkiye Günlüğü*, S.36, Eylül-Ekim 1995, s.30; Ercan Seyhan, *Bosna-Hersek'in Jeostratejik Önemi ve Türkiye*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyonkarahisar 2007, s.26-27. Bu ilk mücadeleler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Osman Karatay,

Bosna'nın tam anlamıyla fethi II. Mehmed'in bizzat kumanda ettiği 1463 seferiyle gerçekleşti. Sultan bu sefer sırasında Travnik'e kadar ilerledi ve kampını orada kurdu.³ Bosna Kralı, savunma amacıyla önce Yaytse Kalesi'ne sığınmak, ancak orada tutunamadığından Klyuç Kalesi'ne çekilmek ve nihayet teslim olmak zorunda kalmıştı.⁴

Bosna, Osmanlı sınırlarına dâhil edilince bir sancak statüsüne sokuldu ve uzunca bir süre öyle idare edildi. Minnetoğlu Mehmed Bey de ilk sancakbeyi oldu. Hersek Sancağı ise 1470 senesinde oluşturuldu. 1550 yılına kadar Bosna-saray, bu tarihten sonra da Travnik Bosna'nın sancak merkezi oldu. Bosna 1583'te Slovenya ve Dalmaçya'nın⁵ bir bölümünü de kapsayan bir eyalete dönüştürülünce bir süre merkez olarak Banyaluka kabul edilmişse de 1684 senesinde tekrar eski duruma döndü.⁶

Bosna eyaleti başlangıçta Bosna-Saray, Hersek, İzvornik, Zacsna (Zacone), Rahoviçe ve Kilis'ten ibaretken 1611 yılında Kerka da eklenerek 8 sancağa çıkarıldı.⁷ 1850 senesinde Bosna Eyaleti İzvornik, Bosna, Kilis-i Bosna ve Hersek sancaklarından oluşmaktaydı.⁸ Eyalet, Topal Osman Paşa'nın valiliği sırasında, Mayıs 1865'te yeni bir idarî düzenlemeye konu oldu. Yeni teşkilât; vilâyet, kaza, cemaat, yafta ve köyler şeklinde bir idarî taksimat getiriyordu. 1866'da vilâyet olarak adlandırılan Bosna o yıllarda merkez Saray-Bosna (7 kaza), İzvornik (Tuzla, 9

“Ortaçağ Bosna Devleti”, *Balkanlar El Kitabı, I: Tarih*, Karam-Vadi Yayınları, Ankara 2006, s.159-163.

³ Colin Heywood, “Bosnia under Ottoman Rule 1463-1800”, *The Muslims of Bosnia-Herzegovina (Their Historic Development from the Middle Ages to the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia)*, Second Edition, Ed. Mark Pinson, Harvard 1996, s.24.

⁴ Ahmet Cevat Eren, *Mahmud II Zamanında Bosna-Hersek*, İstanbul 1965, s.17-18.

⁵ Zafer Gölen, “Osmanlı İdaresinde Bosna-Hersek”, *Balkanlar El Kitabı, I: Tarih*, Karam-Vadi Yay., Ankara 2006, s.372.

⁶ Ercan Seyhan, *a.g.t.*, s.27.

⁷ Ahmet Cevat Eren, *a.g.e.*, s.17-18.

⁸ Zafer Gölen, *Tânzimât Döneminde Bosna Hersek*, s.136.

kaza), Banaluka (4 kaza), Bihke (Bihaç, 8 kaza), Travnik (5 kaza), Hersek (Mostar, 11 kaza), Yenipa-zar (Seniçe, 10 kaza) adlarıyla 7 sancağa ayrılmıştı; bunların ikisi mutasarrıflık, beşi kaymakamlık olarak idare edilmekteydi.⁹

Yerel dilde Gorjna ve Doljna şeklinde ifade edilen¹⁰ ve coğrafi pozisyonu itibariyle Sava mıntıkasını içine alan araziye kapsayan¹¹ Tuzla ise 1460 senesinde Osmanlı hâkimiyetine girmiş, Kanuni Sultan Süleyman devrinden itibaren de tam bir Türk şehri haline gelmeye başlamıştır. Macar baskınlarına karşı daha iyi korunması için İzvornik (Zvornik) Sancağı'na dâhil edilmiş¹² ve nihayet İzvornik Sancağı'nın merkezi olarak teşkilatlandırılmıştır. İzvornik Sancağı 1522 yılında Kanuni tarafından yayınlanan kanunnamede “Kazaha-yı Vilayet-i Rumili” içerisinde Kaza-i Serâbriniçe'ye bağlı bir sancak olarak teşkilatlandırılmıştı.¹³ Sancak Osmanlı idaresinin son yıllarında toplam 10 kazadan müteşekkildi.¹⁴

Esasında bölgede Tuzla adıyla anılan iki ayrı yerleşim birimi vardır. Bunlardan Donja (Aşağı) Tuzla bugünkü Tuzla kasabasıdır; ondan 10 km. uzaklıkta bulunanı ise Gornja (Yukarı) Tuzla'dır. Osmanlı kayıtlarında Memleha-i Zîr (Aşağı Tuzla) diye geçen Donja Tuzla; 7 Müslüman, 46 Hristiyan, Memleha-i Bâlâ (Yukarı Tuzla) diye geçen Gornja Tuzla ise 144 Müslüman, 10 Hristiyan hanesinden ibaretti.¹⁵

⁹ Feridun M. Emecen, a.g.m., s.296.

¹⁰ Gorjna, Yukarı Tuzla, Doljna: Aşağı Tuzla olarak ifade edilmektedir. Bkz., Hamid Algar, “The Hamzeviye: A Deviant Movement In Bosnian Sufism”, *Islamic Studies*, Vol. 36, No. 2/3, Special Issue: Islam In The Balkans (Summer/Autumn 1997), s.247.

¹¹ J. Krčmarik, “Bosna- Hersek”, *İA*, C.II, Eskişehir 1997, s.731.

¹² Machiel Kiel, a.g.m., s.453.

¹³ Enver Çakar, “Kanuni Sultan Süleyman Kanun-Nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.XII, S.1, Elazığ 2002, s.270.

¹⁴ J. Krčmarik, a.g.m., s.725.

¹⁵ Machiel Kiel, a.g.m., s.453.

18. yüzyılda büyüyen güvensizlik ortamı ve 1699 yılından beri Habsburg sınırının emniyetsiz oluşu, devleti tuz yataklarından gelen parayla gelirleri karşılanan ayrı bir askerî bölge (kaptanlık)¹⁶ oluşturmaya sevk etmişti. Bu düzenlemenin ardından Tuzla da aralarında olmak üzere Osmanlıların “Kıla-i Hakaniye Kaptanlıkları” adını verdikleri kaptanlar Bosna’ya hâkim bir duruma yükseldiler. Bunlar tıpkı Avrupa’daki feodal beyler gibi soy ve sopa dayanan bir asilzade sınıfı oluşturdular. II. Mahmud zamanında Bosna kaptanlıklarının sayısı 39’u buldu. Her kaptanlığın belirli bir arazisi vardı ve bir kazada 2 veya 3 kaptan bulunabilirdi. Kaptanlar aynı zamanda bölgelerinin askerî kumandanıydılar.¹⁷

Sınırdış olmak münasebetiyle bilhassa Tuzla kaptanları Sırbistan tarafındaki gelişmeleri takip ve Bosna valilerini vaziyetten haberdar etmek gibi bir vazife üstlenmişlerdi. Mesela Tuzla Kaptanı Mahmud Bey 1827 senesinde Sırların ahvalını gizlice araştırmak üzere adamlarını o tarafa göndermiş ve onların sağladıkları bilgiler sayesinde görünürde herhangi bir saldırı planlarının olmadığını öğrenerek durumu Bosna valisine arz etmişti.¹⁸

1830’lardan itibaren Tuzla’nın artık bir kaptanlık olarak değil mütesellimlik şeklinde idare edilmeye başlandığı görülmektedir. Nitekim 1835 senesine ait bir yazışmada, biraz evvel istihbarat çalışmalarından

¹⁶ Bosna’da özellikle sınır boylarının savunma ihtiyacı “kapudanlıklar” adı verilen askerî çiftliklerin kurulmasına ve sayılarının artmasına yol açmıştır. Onlar ellerinde bulundurdıkları askerî güçle çevrelerindeki toprakları ellerine geçirerek yeni bir soylu sınıf oluşturmuşlardı. Bkz., Zafer Gölen, “Osmanlı İdaresinde Bosna-Hersek”, s.372.

¹⁷ Eren, *Mahmud II Zamanında Bosna-Hersek*, s.24-25; Tuzla da aralarında olmak üzere 1800 yılında Bosna Hersek kaptanlıklarının mevcut askerî gücü için bkz., Zafer Gölen, *Tanzimât Döneminde Bosna Hersek*, s.378.

¹⁸ BOA, *Hatt-ı Hümayûn, 1134/45182*; 5 Cemaziyülahır 1243/24 Aralık 1827. Tuzla kaptanları ve faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi için bkz., Zafer Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878)*, Alter Yayınları, Ankara 2009, s.10-14.

bahsedilen Kaptan Mahmud Bey'in unvanı mütesellim olarak zikredilmektedir.¹⁹ Bilindiği üzere, Tanzimat öncesinde sancak yöneticisi olan mütesellimlerin görevleri 1842 senesinden itibaren kaymakamlara bırakılmıştı. Mütesellimlik daha üst ve ara bir idari kadro statüsüne sokulurken, kaymakamlık temel idarî birim kimliğini üstlenmişti.²⁰

2. Askerî Önem

Tuzla klasik dönem Osmanlı askerî harekâtlarının gerek hazırlık aşamasında gerekse çarpışmalar döneminde önemli bir asker ve levazım tedarik merkeziydi. Sefer için Bosna'dan talep edilen askerlerin önemli bir kısmı Tuzla'dan temin ediliyor ve Tuzlalı komutanlarca sevk ve idare ediliyorlardı.²¹ Özellikle Tuzlalı kaptanlar önemli askerî görevlerde bulunuyorlardı.²²

Askerî önemine binaen Tuzla Kalesi mühim bir merkez konumunda olmuştu. Kalenin sağlam bir şekilde ayakta kalmasını sağlama çabaları bunun açık bir kanıtıdır. Nitekim idarecilere kalenin tamire muhtaç mahallerinin sürekli keşfedilmesi²³ ve süratle yenilenmesi²⁴ gerektiği sıklıkla hatırlatılmıştır. 18.asrın ikinci yarısından itibaren kalenin hendek duvarları ve diğer mahallerinin tamir ve yenilenme masraflarına²⁵ ait birçok yazışmanın mevcudiyeti bundandır. 1854 senesinde kale şarappollerinin ahali tarafından ücretsiz olarak tamir edilmesi²⁶ örneğinde olduğu

¹⁹ BOA, *Hatt-ı Hümayûn*, 697/33641; 9 Receb 1251/31 Ekim 1835.

²⁰ Zafer Gölen, *Tânzimât Döneminde Bosna Hersek*, s.163.

²¹ BOA, C.AS, 553/23194; 6 Şevval 1185/12 Ocak 1772.

²² Tuzlalı kaptanların çeşitli askeri görevleri için bkz., BOA, C.AS, 886/38082, 29 Şevval 1187; 13 Ocak 1774; BOA, C.AS, 1188/53054, 23 Cemaziyülevvel 1187/12 Ağustos 1773.

²³ BOA, C.AS, 641/27005; 29 Cemaziyülahır 1177/4 Ocak 1764.

²⁴ BOA, C.AS, 1097/48458; 19 Cemaziyülahır 1134/6 Nisan 1722.

²⁵ BOA, C.AS, 1129/50139; 11 Safer 1176; 1 Eylül 1762; C.AS, 1050/46141; 16 Muharrem 1180; 24 Haziran 1776; C.AS, 834/35571; 3 Receb 1181; 25 Kasım 1767.

²⁶ BOA, *İ.DH*, 300/18975; 29 Şaban 1270/27 Mayıs 1854.

gibi tamir masraflarının karşılanamadığı zamanlarda ahalinin yardımına başvurulmuştur.

1857 senesinde Aşağı Tuzla (Tuzla-i Zir) Kazası'ndaki iç kaleye düşen yıldırımın cephaneliğe isabet etmesi nedeniyle ciddi anlamda bir zarar meydana gelmiş ve bir hayli kimse mağdur olmuştur. Bu münasebetle imparatorluk merkezi mağdur olanlara ivedilikle yardım edilmesini ve durumun İstanbul'a bildirilmesini kaza yöneticilerine emretmiştir.²⁷ Kısa bir süre sonra da yıldırımın yol açtığı zarara dair bir defter düzenlenerek İstanbul'a gönderilmiştir.²⁸

Öte yandan Osmanlı donanması için gerekli olan gemilerin yapımında üstlendiği rol de Tuzla'nın askerî önemini artırmıştır. Öyle ki Tuzla gemi üretimi için lazım olan malzeme ve işgücünü temin ediyor, dolayısıyla Osmanlı denizciliğinin gelişimine doğrudan katkı sağlıyordu. Daha 1572 tarihli bir hükümden açıkça anlaşıldığı üzere, Tuzla'da gemi yapılıyordu ve üstelik bu iş tamamen bölgenin öz kaynaklarıyla gerçekleşiyordu. Ayrıca gemi inşasında kullanılan ana malzeme olan kerestenin yanında üretici personel statüsündeki neccar ve kalafatçılar da bölgeden temin ediliyordu.²⁹ Özi üzerine yapılan seferler için hemen her sene Tuzla'da şaykalar (altı düz yayvan gemi) yapılmakta ve gerekirse bunlar orada mühimmat ile teçhiz edilmekteydi.³⁰

Tuzla'daki farklı etnik unsurların da zaman zaman Osmanlı seferlerine iştirak ettikleri görülmektedir. Knezler ve Peremkurlar³¹ o unsurlardan bazılarıydı ve ümera

²⁷ BOA, A.MKT. UM, 294/20; 18 Safer 1274/8 Ekim 1857.

²⁸ BOA, A.MKT. NZD, 242/89; 5 Rebiyülahir 1274/23 Kasım 1857.

²⁹ 12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi, IV, Ankara 1996, s.266.

³⁰ BOA, MD 84/10, Mayıs 1629'dan aktaran Durmuş Kandira, 84 Numaralı Mühimme Defteri (Tahvil- Metin), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1995. s.8.

³¹ Primikürler olmalı.

yanında savaşlara katılırlardı.³² Tuzla, Bosna merkezinin savunulmasında önemli bir yere sahipti ve Tuzla beyi ile ona baēlı sipahiler asayişin temininde vazgeçilmez öğelerdi.³³ Bu gruplar sadece askerî görevlerde istihdam edilmezler, gerektiğinde maden çıkarma ve işlemede de kendilerinin fizikî gücünden yararlanılırdı.³⁴

Tuzla'nın askerî ve stratejik önemi kasabada ve özellikle Tuzla palankasında³⁵ çok sayıda askerin konuşlandırılmasını gerekli kılmıştı.³⁶ Tuzla kasabasındaki müstahfız askerlerin ücretleri kazada bulunan tuz mukataası gelirlerinden karşılanırdı. Karşılanamadığı yahut askerlerin kanundışı eylemlere kalkıştığı zamanlarda hükümet merkeziyle sürtüşmeler yaşanırdı.³⁷ Tuzla mukataasının malikâne şeklinde tevcih olunması söz konusu sürtüşmelerden en büyüğünün yaşanmasına sebep olmuştu. Tuzla Kalesi ve Braço (Braçga) Palankası'nın ağalarıyla yerli neferleri 1776 senesinde bu dönüşüme büyük tepki göstermişlerdi. Çünkü biraz evvel de ifade edildiği üzere, mukataa gelirleri Tuzla Kalesi'ni savunma görevini üstlenen kaptanlarla ağa ve yerli neferlerin ücretlerini ödemek için ocaklık şeklinde idare edilmekteydi. Ancak kale önündeki Braço Palankası'nı korumakla görevli olan Tuzla Kaptanı Ahmed Bey söz konusu mukataayı uzunca bir süre tasarrufunda bulundurduğundan bir hayli güçlenmişti. Bu nedenle mukataa malikâneye çevrilince palankayı savunma vazifesini terk ederek emrindeki ağa ve neferlerle kazada bir

³² Sıtkı Çelik, *21 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil- Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997, s.235.

³³ BOA, MD 18, *Hüküm no: 69*; 21 Ramazan 979/6 Şubat 1572.

³⁴ Mesela Bac Madenlerinde görev alıyorlardı. Bkz., BOA, MD 19, *Hüküm No: 34*.

³⁵ BOA, AE. SAMD.III, 112/11007; 19 Rebiyülevvel 1139/14 Kasım 1726; AE.SAMD.III, 122/11979; 19 Rebiyülevvel 1140/4 Kasım 1727.

³⁶ Tuzla Palankası'ndaki askerler piyade ve süvari olarak iki grup şeklinde konuşlandırılmışlardır. Bkz., BOA, C.AS, 26/1142; 17 Şaban 1134/2 Haziran 1722.

³⁷ BOA, İE. MDN, 2/140; 21 Şevval 1109/2 Mayıs 1698.

isyan hareketine kalkışmış, Yeğen Mehmed Paşa'nın kazaya Emin olarak tayin ettiği Mehmed Efendi'yi katletmişti. Bölgede asayişin yeniden sağlanması ise ancak Bosna Valiliği'nin harekete geçirilmesiyle mümkün olmuştu.³⁸

3. Ekonomi

Bosna çok eski devirlerden itibaren altın, gümüş ve demir gibi yüksek öneme sahip madenlerin çıkarıldığı bir bölge olmuştur. Osmanlılar burasını ele geçirdikleri vakit eski maden ocaklarını kullanmayı sürdürdüler. Osmanlı klasik çağında İzvornik Sancağı'nın bir parçası olan Tuzla ise isminden de anlaşılacağı üzere tuz sahaları bakımından önemli bir merkez konumundaydı. Burada mevcut iki ayrı kuyudan yılda 400 tondan fazla tuz çıkarıldığı tespit edilmiştir.³⁹ Zaten sancak, Yunanlılardan itibaren tuz madenleriyle ünlenmişti ve bu sayede Osmanlılar bölgeye Türkçe bir isim bulmakta zorlanmadılar. Bölge, Osmanlı İmparatorluğu'nun son devirlerine kadar da tuz madenleri sayesinde yönetici sınıfın daima ilgisini çekmiştir. Şöyle ki 1835 senesinde İzvornik ile Tuzla arasında yer alan bir dağda Eflak tuzu gibi kaya tuzu bulunduğu haberi İstanbul'a aksedince Babîâli, Bosna Valisi Hüsrev Paşa'dan konu hakkında bir araştırma yürütmesini ve imparatorluk merkezini bilgilendirmesini istemişti.⁴⁰

Tuzun yanında bölge; gümüş, altın ve bakır madenleri bakımından da zengindi. Nitekim daha 1754 senesinde söz konusu madenlerin bir şirket tarafından işletilmesi hususunda İstanbul'da birtakım müzakereler gerçekleşmişti.⁴¹ Bölgenin toprak yapısındaki zenginlik Osmanlı yöneticilerine Tuzla'da her zaman yeni madenlerle karşılaşma fırsatı sunmuştu. Bu çerçevede Ömer Lütfi Paşa tarafından 1851 senesinde Bosna'da en geniş çaplı maden

³⁸ BOA, C.AS., 1103/48749; 16 Safer 1190/6 Nisan 1776.

³⁹ Zafer Gölen, *Tânzimât Döneminde Bosna Hersek*, s.258-259.

⁴⁰ BOA, C.ML, 89/4049; 7 Muharrem 1251/5 Mayıs 1835.

⁴¹ BOA, C.DRB, 58/2851; 16 Cemaziyülevvel 1167/11 Mart 1754.

araştırması yaptırılmıştı. Araştırma neticesinde incelenmek üzere Srebreniça, Tuzla ve Koniçe'de bulunan maden yataklarından 20 maden numunesi alınarak İstanbul'a gönderilmişti. İstanbul'daki incelemelerin ardından bazı numunelerin içinde işlemeye değecek kadar kurşun ve bakıra rastlanılmıştı.⁴² Aynı şekilde Bosna Valiliği, 1859 senesinde Tuzla'nın Banubey (?) adlı köyünde bulunan ve iki çeşit madene benzeyen toprak hakkında hükümet merkezine bir bilgilendirme yazısı sunmuştu.⁴³ Z. Gölen'in tespit ettiği üzere Tuzla'da kömür madenleri de mevcuttu.⁴⁴

Tuzla, madenlerin yanında üzüm yetiştiriciliğinde de önemli bir merkezdi. Tuzla'nın köylerinde bulunan üzüm bağları İzvornik ekonomisinde görece bir canlılık ve hareketlilik kaynağıydı.⁴⁵ Ancak imparatorluğun malî ve ekonomik vaziyetine paralel olarak, 19.yüzyılda bölgede ekonomik hayatın çok iyi olmadığı, ailelerin ettikleri arazilerin küçük, üretimlerinin ise sınırlı ve yetersiz olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶

4. Nüfus ve Sosyal Yapı

1840'larda Tuzla 6 bin kişilik nüfusu, 12 camisi, canlı ticareti ve el sanatlarıyla öne çıkmıştı. Kasabanın sadece 40 Katolik ve Ortodoks Hristiyan hanesi vardı, bu durumda Müslümanların oranı % 96'nın üzerindeydi. Yukarı Tuzla'nın 150 Müslüman hanesi ve 3 camisi bulunmaktaydı. 1851-1852 sayımlarına göre Yukarı ve Aşağı nahiyeleriyle birlikte Tuzla 4.020 Müslüman ve 1.123 Hristiyan hanesine, toplamda 12.985 Müslüman erkek ve 4.336 Hristiyan erkek

⁴² Zafer Gölen, *Tânzimât Döneminde Bosna Hersek*, s.261.

⁴³ BOA, MVL, 900/18; 29 Zilhicce 1275/30 Temmuz 1859.

⁴⁴ Zafer Gölen, *Tânzimât Döneminde Bosna Hersek*, s.259.

⁴⁵ Jelena Mirgic, "Climate Impact on Agricultural Production In Pre-Industrial Society some Indications From Sixteenth Century Ottoman Bosnia", *Perspectives on Ottoman Studies (CIEPO)*, Berlin 2010, p.721.

⁴⁶ Tufan Gündüz, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Tuzla ve Çevresinde Sosyal Hayata Dair Gözlemler (1878-1883)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2009-50, s.143.

nüfusa sahipti.⁴⁷ Z. Gölen'in naklettiği üzere, Tuzla'nın nüfusu 1865 yılında Gustav Thommel'e göre 5.300, Ş. Sâmî'ye göreyse 7.000 kişiden ibarettir.⁴⁸ Geç dönem Osmanlı idaresi zamanından 20. yüzyılın ilk yarısına kadar Tuzla'da ayrıca küçük bir Yahudi cemaati de mevcuttu.⁴⁹

Kısacası, Osmanlı hâkimiyeti döneminde Tuzla'da Müslümanlar dışında başka din ve mezhebe mensup zümreler de yaşamaktaydı. Bu zümrelere imparatorluğun hemen bütün bölgelerinde olduğu gibi kendi dinî mekânlarında ibadetlerini rahatça yerine getirme ve ibadethanelerini tamir etme hakkı tanınmıştı. Mesela 1847'de Tuzla Kasabası'nda, Sava Nehri kenarında bulunan, ancak zamanla yıkılan iki Katolik kilisesinin tamirine izin verilirken⁵⁰ 1864 senesinde yine Katoliklere kilise inşa etme ruhsatı verilmişti.⁵¹ Tuzla Hristiyanları söz konusu serbestlik ve izinlerden ziyadesiyle memnun oluyorlardı. Nitekim Tuzla ve İzvornik civarındaki Katolikler, kendilerine tanınan özgürlük ortamından, ayrıca 9 tane kilise yapmalarına izin verilmesinden duydukları hoşnutluğu 5 Temmuz 1853'te Sultan Abdülmecid'e yazdıkları bir mektupta açıkça dile getirmişlerdi.⁵²

Merkezî idarenin bu hoşgörülü ve müsamahakâr yaklaşımının da yadsınamaz tesiriyle Tuzla'daki Müslim-Gayrimüslim ilişkilerinin 19.asrın sonlarına kadar çok büyük problemler arz etmediğini açıkça belirtmek gerekiyor. Zira Tuzla, Bijeljina ve Srebrenica'ya ait Şer'iyye Sicillerine dayanılarak Tuzla ve çevresinin ekonomik durumunu ortaya koymak amacıyla yapılan bir çalışmada Müslümanlar ile Gayrimüslimler arasında

⁴⁷ Machiel Kiel, a.g.m., s.454.

⁴⁸ Zafer Gölen, *Tânzimât Döneminde Bosna Hersek*, s.30.

⁴⁹ Machiel Kiel, a.g.m., s.454.

⁵⁰ BOA, C.ADL, 75/4521; 20 Cemaziyülahır 1263/5 Haziran 1847.

⁵¹ BOA, İ.HR., 206/11838; 6 Şaban 1280/16 Ocak 1864.

⁵² *Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Numarası: 101, İstanbul 2009, s.406.

çatışmaya varacak boyutta bir anlaşmazlığın yaşandığına dair herhangi bir kayda tesadüf edilmediğine dikkat çekilmiştir.⁵³

Sosyal yapıya ilişkin olarak, 19. asırda Tuzla'nın tipik bir Anadolu kentinin özelliklerini yansıttığını belirtmek icap ediyor. Örneğin İslam hukukunun cevaz vermesine rağmen Tuzla'da da çok eşliliğe oldukça az rastlanmaktadır. Ancak çocuk sayısına bakıldığında Anadolu'da aynı dönemde aileler ortalama 4-5 çocuğa sahipken Tuzla ve çevresinde bu oran ekonomik nedenlerden dolayı 2 veya 3 ile sınırlı kalmaktadır.⁵⁴

Son olarak, Tuzla'nın Bosna eyalet tarihinde hatırı sayılır mevkilere sahip şahsiyetleri yetiştiren ve barındıran önemli bir merkez olduğunu da vurgu yapmak gerekiyor. Mesela Rüşdiye Muallimi Tevfik Efendi Nisan 1895'te "Reisü'l-ulemâ" unvanıyla Saray-Bosna "Merkez Naibi" olmuştu.⁵⁵ Tuzla hanedanından Mehmed Bey ise Ekim 1864'te Bosna'da oluşturulan 6 taburluk bir alayın birinci taburuna Kol Ağası tayin edilmişti.⁵⁶

5. Sosyal Problemler

Osmanlı toplumunun 16. asrın ikinci yarısından itibaren büyük sıkıntılara maruz kaldığı bilinmektedir. Bu sıkıntıların başında da eşkıyalık olayları gelir. Merkezî otoritenin zayıflamasına paralel olarak Anadolu ve Rumeli topraklarında yoğunlaşan ve genel olarak Celali isyanları şeklinde nitelendirilen olumsuz gelişmelerden Tuzla da payına düşeni almıştır. Bölge hem eşkıya türeten hem de eşkıyanın eylemlerinden olumsuz yönde etkilenen bir merkez olmuştur. Tuzlalılar arasında türeyen eşkıyalar kendi bölgelerinde, o mümkün değilse de yakın ya da biraz

⁵³ Tufan Gündüz, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Tuzla ve Çevresinde Sosyal Hayata Dair Gözlemler (1878- 1883)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2009-50, s.143.

⁵⁴ Tufan Gündüz, a.g.m., s.142.

⁵⁵ *Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek*, s.433.

⁵⁶ *Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek*, s.168.

daha uzak yerlerde yağma ve gasp gibi eylemlerde bulunmaktan geri durmamışlardır. Bu durumun maalesef Osmanlı hâkimiyetinin ilk dönemlerinden⁵⁷ son yıllarına⁵⁸ kadar devam ettiğine dair pek çok vesika vardır.

Bölge eşkıyasının kuvvet bulmasında toplu şekilde hareket etmeleri önemli bir etken olmuştur.⁵⁹ Onları bölgede etkin kılan daha önemli öğe ise yerel idarecilerden bazılarının kendilerine yardım ve yataklık etmiş olmalarıdır.⁶⁰ Oysa Tuzla, Osmanlı yöneticilerinin zihninde daima belirli bir öneme sahipti ve temel gaye orasının bir “serhat şehri” haline getirilebilmesiydi.⁶¹

İmparatorluğun hemen bütün bölgelerinde görüleceği üzere, idarecilerin kanundışı eylemleri Tuzla’nın da yaşadığı sosyal problemleri körükleyici bir gelişmeydi. Fazla vergi alınması, rüşvet ve adam kayırma gibi görevi kötüye kullanma şeklinde beliren suiistimaller reayayı oldukça tedirgin ve rahatsız etmişti.⁶² Bu sürecin sonu ise devrin bilindik tepkisine uygun olarak geliyor ve reaya topraklarını terk etmek zorunda kalıyordu. Örneğin bölgedeki cizye eminleri olan primükürlerin daima fazla vergi toplama gayretleri reayayı bunaltacak bir dereceye varmıştı.⁶³ Yahut Ocak 1631 tarihinde olduğu gibi sancakbeyleri, kanunda hiç yeri olmayan “devr, taamiye

⁵⁷ 3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968/1558-1560, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi, I, Ankara 1993, s.653.

⁵⁸ Bunlardan bazıları için bkz. BOA, MVL, 929/47; 11 Zilkade 1277/21 Mayıs 1861; BOA, A.MKT.UM, 473/48; 11 Zilkade 1277/21 Mayıs 1861.

⁵⁹ 3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968/ 1558-1560, s.256.

⁶⁰ 29 Mayıs 1560 tarihli bir belgede böyle bir duyum alındığı ve hadisenin üzerine gidilmesi gerektiği ifade edilmişti. Bkz.3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968/ 1558-1560, s.529.

⁶¹ 3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968/1558-1560, s.686.

⁶² İbrahim Serbestoğlu, *Bir Taşra Şehrinde Tanzimat ve Modernleşme Canik Sancağı 1863-1865*, Malatya 2015, s. 5.

⁶³ 6 Numaralı Mühimme Defteri, 972 (1564-1565), Özet-Transkripsiyon ve Index II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi, III, Ankara 1995, s.251.

veya pişkeş” adlarıyla talep ettikleri usulsüz vergilerle halkı canından bezdirebiliyorlardı.⁶⁴ Mirliva gibi kimi yöneticilerse atlı şekilde çıktıkları devriyeler esnasında halktan zorla yiyecek ve hayvan talebinde bulunuyorlar, ayrıca “tırpan, doğan akçesi, cerime ve ayak teri” adı altında uydurdukları haksız ve yersiz vergileri almaya çalışıyorlardı.⁶⁵

Kasabanın sosyal dokusunu bozan daha tehlikeli bir diğer unsur da bölgede görevli yabancı diplomatlardı. Z. Gölen’in de işaret ettiği üzere “19. yüzyıl başında Bosna Hersek için tehlike iç dinamiklerden değil farklı dış etkenlerden geldi.”⁶⁶ Özellikle Rus konsolosları Osmanlı’nın Tuzla ve havalisinde sağlamaya çalıştığı millet düzenine karşı hep bir tehditti. Mesela 1830 senesinde Tuzla’da bulunan Rus konsolosunun oğullarıyla bazı fesatçılar halkı vergi vermemek, zorla alınmak istenirse de Mora ve Eğriboz taraflarına iltica etmek için kışkırtmak suretiyle “*mal-ı miri*” tahsilini sekteye uğrattıkları yönünde İstanbul’a ulaşan haberler olmuştu.⁶⁷

Tüm bu olumsuzluklar nedeniyle, toplumda huzursuzluk çıkarana karşı önemli bir tedbir olan kefalet sistemi Tuzla’da da uygulanmakta ve bununla insanlar birbirlerine kefil kılınarak otokontrol mekanizmasının işletilmesine çalışılmaktaydı.⁶⁸ Ancak Tuzla’daki sosyal problemlerin önüne bir türlü geçilememişti. Bu anlamda

⁶⁴ 85 Numaralı Mühimme Defteri, 1040-1041(1042)/1630-1631(1632), Özet-Transkripsiyon-İndeks, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi, VIII, Ankara 2002, s.130.

⁶⁵ BOA, MD 84/10, Mayıs 1629’dan aktaran Kandıra, 84 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil- Metin), s.8. Yerel memurların usulsüzlüklerinin Tanzimat Dönemi’nde Bosna’da baş gösteren isyan hareketlerindeki rolü için bkz., Zafer Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878)*, s.35-40.

⁶⁶ Zafer Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878)*, s.2.

⁶⁷ BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 1163/46030; 27 Muharrem 1246/18 Temmuz 1830.

⁶⁸ Örnek bir vaka için bakınız. Çelik, 21 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil- Metin), s.250.

Tuzla halkı daha ziyade vergi konusunda baskıya maruz kalmıştı. Yöneticiler ya da Ağa kisvesinde olan büyük toprak sahipleri reayadan ya fazladan vergi koparma ya da onların topraklarını gasp etme eğilimde olmuşlardı. 19.asrın ortalarına gelindiğinde bu tabloda çok büyük değişiklikler yaşanmamıştı. Mesela, 1857 tarihli bir vesikada, özellikle büyük mülk sahibi ağaların kendilerine ait olmayan ve köylülerin ziraat dahi yapmadıkları topraklardan vergi talep ederek halkı rahatsız etmekte olduklarından bahsediliyordu.⁶⁹ Bu noktada imparatorluk merkezi her zaman olduğu gibi elinden geleni yapmaya çalışıyor, sürekli gönderdiği emirnamelerle Tuzla halkını söz konusu tecavüzlerden korumaya çalışıyordu.⁷⁰

Salgın ve yangın gibi afetler de Tuzla'da toplumsal ve fizikî düzeni bozan gelişmelerdendi. Mesela 1855'te çıkan bir yangın neticesinde Tuzla neredeyse tamamen yanmıştı. 1871 Eylülünde ise Tuzla'nın bütün pazar bölgesi yakılmıştı. Bugün hâlâ ayakta kalan 10 tarihî camisi, geç Osmanlı dönemi ve Avusturya işgali zamanında yapılan yenileme çalışmalarının bir ürünüdür. Avusturyalıların idaresi altında gerçekleştirilen yenileme çalışmaları, yeni idarenin Osmanlılardan farklı olduğunu göstermek için Kuzey Afrika mimarisi tarzında gerçekleştirilmiştir.⁷¹

6. Kopuş Süreci ve Bosna Müslümanları

Balkan toprakları her ne kadar büyük güçlerin ilgi odağı olsa da yukarıda bahsedilen problemlerden ve Tanzimat'ın uygulanmasına doğan tepkilerden meydana gelen ayaklanmaların dışında 1856 yılını takip eden 20 sene içinde küçük çaplı bazı anlaşmazlıklar hariç Bosna'da ve dolayısıyla Tuzla'da kayda değer bir hadise

⁶⁹ BOA, HR. TO, 286/48, 15 Aralık 1857.

⁷⁰ Örnekler için bkz. BOA, HR. MKT, 196/19, 5 Zilkade 1273/27 Haziran 1857; BOA, MVL, 894/61, 25 Cemaziyülevvel 1275/31 Aralık 1858; BOA, İ.MVL, 1037/30, 3 Cemaziyülevvel 1283/13 Eylül 1866.

⁷¹ Kiel, "Tuzla", s.454.

yaşanmamıştır.⁷² Mesela Hersekliler uzun süredir çete hareketlerinin devam ettiği bölgelerinde idarecilerin kendilerine yaptıkları zulmü ileri sürerek 1861'de Bâbiâli'ye karşı isyan etmişlerdi. Hristiyan halkı başkaldırmaya sevk eden başka sebepler de vardı. Sırbistan'ın muhtariyet haklarını genişletmesi, Kırım Savaşı'nın acısını çıkarmak isteyen Rusya'nın Slavları tahrik etmesi, Avusturya'nın asileri himaye etmesi ve nihayet eşkiya güruhu haline gelen Karadağlıların Hersek asileriyle el birliği etmeleri söz konusu sebeplerden bazılarıdır.⁷³

Bütün bu sebeplerin etkisiyle 1875 senesinde patlak veren isyan hareketi Bosna-Hersek'i Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparacak olan zemini hazırlayan gelişme olmuştur. Şöyle ki o sene Hersek'e bağlı Nevesin Kazası Hristiyanlarından birkaç yüz kişilik bir grup Karadağ'a geçiyor, Osmanlı vergilerinin ağırlığı ve jandarmanın zulmü konularında Prens Nikola'ya şikâyetle bulunuyorlardı. Prens de durumu Rusya'nın İstanbul elçisi İgnatiyev'e bildiriyordu. Elçinin Bâbiâli nezdindeki girişim ve tehditleri neticesinde Nevesinli mültecilerin cezalandırılmamak şartıyla memleketlerine dönmelerini izin veriliyordu. Bunu Osmanlı İmparatorluğu'nun bir zaafı şeklinde algılayan asilerin tahrikleriyle 1875 Nisan'ında daha geniş bir isyan hareketi patlak veriyordu.⁷⁴

İşte bu Hersek olaylarının fitilini ateşlediği 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ülkenin harap olmasına yol açtığı gibi neredeyse tüm Balkan ve Kafkas topraklarının da

⁷² Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi I, (18.ve 19.Yüzyıllar)*, Küre Yayınları, İstanbul 2009, s.382.

⁷³ Ercan Seyhan, a.g.t., s.35-36. Bosna'da Tanzimat Dönemi'nden itibaren meydana gelen isyan hareketleri ve bunların sebepleri hakkında daha fazla bilgi için bkz., Zafer Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878)*, s.16 vd.

⁷⁴ İsyan hareketinin gelişimi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Jelavich, *Balkan Tarihi I, (18.ve 19.Yüzyıllar)*, s.381-391; Zafer Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878)*, s.145-190.

kaybedilmesine neden olmuştur. Sözde savaşın yaralarını onarmak için toplanan Berlin Kongresi'nde ise fiili durum hukukileşmiştir. Berlin Kongresi sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nu meşgul eden meselelerin başında Bosna-Hersek gelmiştir. Avusturya doğrudan doğruya Bosna-Hersek'i işgal edeceğini Babiâli'ye bildirmiştir. Nihayet 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'nın 25. maddesi ile Bosna-Hersek Avusturya'ya bırakılmıştır. Böylece 1463'ten bu yana 415 yıl aralıksız devam eden Türk hâkimiyeti fiilen sona ermiştir.⁷⁵ Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından hemen sonra, 1878 Ağustos'unda Avusturya güçleri şiddetli çatışmaların ardından Tuzla'yı işgal ettiler. Avusturya dönemi yeni bir gelişmeye yol açmadı. 1885'ten itibaren şehir demiryolları ile Orta Avrupa'dan Saraybosna'ya, yan bir yolla Izvornik'e bağlandı. Eski kale 1896'da yıkıldı, yerine modern otellerin yapıldığı yeni bir şehir merkezi kuruldu. Büyük linyit madeni, amonyak ve mavi ispirto fabrikaları bir endüstri merkezi olarak Tuzla'nın gelişimine katkıda bulundu. 1913'te nüfus 12.400'e çıktı.⁷⁶

Bölgede Osmanlı hâkimiyeti zayıfladıkça Avusturya askerlerinin Tuzla Müslümanlarına yaptıkları baskılar artış gösterdi. 1878 yılında bölgeden alınan haberler bu iddiayı destekler mahiyeteydi. Çünkü Osmanlı-Rus harbinin başladığı o yıl Avusturya askeri de Tuzla ve Banaluka'da yağma, tecavüz ve katliamdan geri durmamıştı.⁷⁷ Bu durum 20.asrın başlarından itibaren daha belirgin bir görüntü kazandı. Nitekim Bosna ve Hersek'te yaşayan Müslüman nüfus artık Sırp ve Avusturya baskısıyla her zaman karşı karşıyaydı. Bölge Müslümanlarının Katolikleştirilmesi şeklinde tezahür eden söz konusu baskılar Tuzla'da da toplumsal ahengi ziyadesiyle sarstı. Nitekim Bosna genelinde küçük çocukların zorla irtidad ettirildikleri haberleri Müslümanların ayağa kalkmasına neden oldu.

⁷⁵ Zafer Gölen, "Osmanlı İdaresinde Bosna-Hersek", s.380-382.

⁷⁶ Machiel Kiel, a.g.m., s.454.

⁷⁷ *Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek*, s.259.

Bunun üzerine meselenin görüşülmesi için 1882 senesinde Mostar'dan Viyana'ya bir heyet gönderildi. Olayların bu şekilde basına ve dolayısıyla kamuoyuna yansımaları Katoliklerin bir nebze olsun baskılarını azaltmalarını sağladı. Ancak Katolik misyonerler çok geçmeden ve evvelkinden daha şiddetli bir şekilde Hersek ve civarındaki yıkıcı faaliyetlerine kaldıkları yerden devam ettiler. Bu sırada karşı atağa geçen Müslümanlar, Avusturya-Macaristan Maliye nazırına müracaat ederek eğitimde muhtariyet ve öğretmenlerin maaşında artış talep etmişlerdi. Ancak bu talepleri dikkate dahi alınmadı. Bosna Hükümeti ise zorla ya da başka yollarla kendisine çekmeyi başardığı bazı Müslümanları kullanarak olayların önüne geçmeye çalıştı. Şöyle ki söz konusu isteklerin gerçekte Müslümanların talepleri olmadığı yönünde bir kamuoyu oluşturulmaya çalışıldı. Ancak Müslümanlar kendi aralarında imzalar toplamak suretiyle taleplerinin meşru sayılması yoluna gittiler. Bu sırada Tuzla Müslümanlarından da 17 bin imza toplanmıştı.⁷⁸

Nihayet, Osmanlıların Balkanlar'daki topraklarını terk etmeye başlamasıyla birlikte Anadolu'ya doğru büyük bir göç dalgası başladı ve göçenler, daha doğru bir ifadeyle göç ettirilenler arasında Tuzlalı Müslümanlar da vardı. Takip edilebildiği kadarıyla Tuzla'dan göç eden Müslümanların bir kısmı Ankara Vilayeti'ne yerleştirilmişlerdi. Yıldız Evrakı içerisinde yer alan 23 Temmuz 1901 tarihine ait bir vesikada kayıtlı olduğu üzere Tuzla'dan gelen 72 hanelik ve 287 kişiden müteşekkil bir nüfus Haymana Kazası'na yerleştirilirken, 12 hanelik ve 58 kişiden oluşan bir başka grup ise Zîr Kazası'na

⁷⁸ *Bosna- Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Numarası: 7, Ankara 1992, s.165; Buradaki bilgiler *Revue d'Orien* gazetesinin 20 Ağustos 1900 tarihli ve "Bosna Hersek Müslümanları Şikâyetleri, Maksatları" isimli makalesinden nakledilmiştir.

yerleştirilmişlerdi.⁷⁹ Yine Tuzla'dan göç edenlerin bir kısmı Sivrihisar Kazası'nda tesis olunan köylere iskân ettirilmişlerdi.⁸⁰

Sonuç

Osmanlı eyalet sistemi içinde önemli bir merkez olan ve Avrupa kıtasında Osmanlı serhaddi olarak önemli işlevler yerine getiren Bosna, kendi bölgesinde gerek stratejik gerekse ekonomik bakımdan vazgeçilmez öneme sahip bir konumdaydı. İşte bu önemli eyaletin yerleşim birimlerinden birisi olan Tuzla'nın da kendine has değerleri vardı ve Osmanlı Bosna'sının mühim bölgelerinden birisiydi. Coğrafi konumu münasebetiyle adeta eyalette bir santral işlevi görmüştü ve sahip olduğu askeri üsleriyle kıymeti büsbütün artmıştı. Mesela kasabada yer alan kaleler önemli birer savunma merkeziydi.

Tuzla'nın söz konusu askeri önemi kadar değerli bir başka özelliği ise hiç şüphesiz sınırları içinde yer alan madenlerdi. Bunların başında ise elbette yöreye de ismini veren tuz madenleri geliyordu. Modern çağlar öncesinde tuzun bir sofraya malzemesi olmaktan öte yiyeceklerin saklanması adına önemli bir meta olması ve çeşitli kimyasalların hazırlanmasında oynadığı büyük rol, Tuzla'nın da aynı minvalde değerini arttırmıştı. Sadece bu özelliği bile bölgeyi Osmanlılar için terk edilmesi kolay olmayan bir birim haline getirmişti. Bunun yanında Tuzla bölgesinin gümüş, altın ve bakır madenlerine de sahip olması gerek bölgedeki gerekse bölge dışındaki sosyo-politik güçlerin iştahını kabartmıştı.

Sözü edilen değerleri nedeniyle bir cazibe merkezi olan Tuzla, buna paralel olarak paylaşılamayan bir bölge haline gelmiş, hem yerel eşkıyalık hareketleri hem de bölgesel ve uluslararası ihtilaf ve çatışmalar insanları haddinden fazla rahatsız etmiştir. Müslüman nüfusun göçürülmesine kadar

⁷⁹ *Bosna- Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri*, s.206.

⁸⁰ BOA, *DH.MKT*, 2524/12; 4 Cemaziyülevvel 1319/19 Ağustos 1901.

varacak olan bu tecavüzler bölgenin Türk idaresinden kopmasıyla sonuçlanacak bir sürecin başlatıcısı olmuştur.

Kaynakça

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Vesikaları

Mühimme Defterleri (MD): 18, 19.

Perakende Evrak (Dosya Numarası/Gömlek Numarası-Tarihler dipnotlarda verilmiş olduğundan burada tekrar gösterilmemiştir.)

Cevdet Askeriye (C.AS): 26/1142; 553/23194; 641/27005; 834/35571; 886/38082; 1050/46141; 1097/48458; 1103/48749; 1129/50139; 1188/53054.

Cevdet Maliye (C.ML): 89/4049.

Cevdet Darphane (C.DRB): 58/2851.

Cevdet Adliye (C.ADL): 75/4521.

Ali Emiri III. Ahmed (AE. SAMD.III): 112/11007; 122/11979.

İbnülemin Meadin (İE.MDN): 2/140.

Sadaret, Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD): 242/89.

Sadaret Mektubî Kalemi Umûm Vilâyât (A.MKT.UM): 294/20; 473/48.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO): 286/48.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR. MKT): 196/19.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT): 2524/12.

Meclis-i Vala (MVL): 894/61; 900/18; 929/47.

Meclis-i Vala İradeleri (İ.MVL): 1037/30.

Dâhiliye Nezareti İradeleri (İ.DH): 300/18975.

Hariciye Nezareti İradeleri (İ.HR): 206/11838.

Hatt-ı Hümayûnlar: 697/33641; 1134/45182; 1163/46030.

2. Yayınlanmış Arşiv Kayıtları

- 3 *Numaralı Mühimme Defteri 966-968/1558-1560*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi, I, Ankara 1993.
- 6 *Numaralı Mühimme Defteri, 972 (1564-1565)*, Özet-Transkripsiyon ve Index II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi, III, Ankara 1995.
- 12 *Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi, IV, Ankara 1996.
- 85 *Numaralı Mühimme Defteri, 1040-1041(1042)/1630-1631 (1632)*, Özet-Transkripsiyon-İndeks, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi, VIII, Ankara 2002.
- Bosna- Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Numarası: 7, Ankara 1992.
- Kandır, Durmuş, *84 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1995.
- Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Numarası: 101, İstanbul 2009.
- Çelik, Sıtkı, *21 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil- Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.

3. Araştırma-İncelemeler

- Algar, Hamid, "The Hamzeviye: A Deviant Movement In Bosnian Sufism", *Islamic Studies*, Vol.36, No. 2/3,

Special Issue: Islam In The Balkans
(Summer/Autumn 1997), s.243-261.

Çakar, Enver, “Kanuni Sultan Süleyman Kanun-Nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu’nun İdarî Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.XII, S.1, Elazığ 2002, s.261-282.

Emecen, Feridun, “Bosna Eyaleti”, *D.İ.A.*, C.VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s.296-297.

Eren, Ahmet Cevat, *Mahmud II Zamanında Bosna-Hersek*, İstanbul 1965.

Eyicil, Ahmet, “Bosna-Hersek”, *Türkiye Günlüğü*, S.36, Eylül-Ekim 1995, s.29-42.

Fine, John V. A., “The Medieval and Ottoman Roots of Modern Bosnian Society”, *The Muslims of Bosnia-Herzegovina (Their Historic Development from the Middle Ages to the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia)*, Second Edition, Ed. Mark Pinson, Harvard 1996, s.1-22.

Gölen, Zafer, “Osmanlı İdaresinde Bosna-Hersek”, *Balkanlar El Kitabı, I: Tarih*, Karam-Vadi Yayınları, Ankara 2006, s.371-385.

Gölen, Zafer, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878)*, Alter Yayınları, Ankara 2009.

Gölen, Zafer, *Tânzîmât Döneminde Bosna Hersek*, TTK, Ankara 2010.

Gündüz, Tufan, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Tuzla ve Çevresinde Sosyal Hayata Dair Gözlemler (1878-1883)”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 2009-50, s.137-144.

Heywood, Colin, “Bosnia under Ottoman Rule 1463-1800”, *The Muslims of Bosnia-Herzegovina (Their Historic Development from the Middle Ages to the Middle Ages*

- to the Dissolution of Yugoslavia*), Second Edition, Ed. Mark Pinson, Harvard 1996, s.22-53.
- Jelavich, Barbara, *Balkan Tarihi I, (18.ve 19.Yüzyıllar)*, Küre Yayınları, İstanbul 2009.
- Karatay, Osman, “Ortaçağ Bosna Devleti”, *Balkanlar El Kitabı, I: Tarih*, Karam-Vadi Yayınları, Ankara 2006, s.152-164.
- Kiel, Machiel, “Tuzla”, *D.İ.A.*, C.XLI, İstanbul 2013, s.453-455.
- Kırbaç, Amra Dedeić, “Boşnakların Türkiye’ye Göçleri”, *Akademik Bakış Dergisi*, S.35, Mart-Nisan 2013, s.1-19.
- Krcsmarik, J., “Bosna- Hersek”, *İ.A.*, C.II, Eskişehir 1979, s.725-735.
- Mirgic, Jelena, “Climate Impact on Agricultural Production In Pre- Industrial Society sopme Indications From Sixteenth Century Ottoman Bosnia”, *Perspectives on Ottoman Studies (CIEPO)*, Berlin 2010, s.717-726
- Serbestoğlu, İbrahim, *Bir Taşra Şehrinde Tanzimat ve Modernleşme Canik Sancağı 1863-1865*, Malatya 2015.
- Seyhan, Ercan, *Bosna-Hersek’in Jeostratejik Önemi ve Türkiye*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyonkarahisar 2007, s.26-27.
- Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları,(Alfabetik Sırayla)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Numarası: 21, Ankara 2006.

OSMANLI'NIN BALKANLARDA KURDUĞU BİR ŞEHİR: AKOVA

*A City Built by the Ottoman Empire in the Balkans: Bijelo
Polje*

Abidin Temizer*

Özet: Osmanlı Devleti Balkanları hakimiyeti altına aldıktan sonra bir taraktan mevcut şehirleri geliştirirken diğer taraftan da yeni şehirler kurmuştur. Bugün Karadağ sınırları dahilinde bulunan Akova şehri de Osmanlı Devleti'nin kurup geliştirdiği şehirlerden birisidir. Bu çalışmada Akova'nın kuruluşu, idari statüsü, ekonomisi, eğitimi, nüfusu üzerinde durulacak ve klasik Osmanlı kentleşmesi örneği üzerinde durulacaktır. Çalışmanın amacı Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da inşa ettiği şehirlerin genel özelliğini Akova örneğinde ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Akova, Balkanlar, Osmanlı Devleti, Şehir

After taking over the Balkans the Ottoman Empire, on one side, developed the existing cities and on the other established new cities . The town of Bijelo Polje (Akova), which is within the boundaries of Montenegro today, is one of the towns founded and developed by the Ottoman Empire. This paper will focus on the establishment, administrative status, economy, education and population of Bijelo Polje during the Ottoman period. The aim of the paper is to reveal the general characteristics of cities built by the Ottoman Empire in the Balkans, through the case study of Bijelo Polje

Keywords: Bijelo Polje, Balkans, Ottoman Empire, City

Giriş

Genel bir bakış açısıyla bakıldığında kentlerin oluşumunda, birbiri ile ilişkili beş temel faktör etkili olmuştur. Yerleşik yaşama geçiş ve yiyecek ihtiyacının karşılanması için yapılan tarım; bu kapsamda oluşan artı ürün ve bu ürünlerin el değişimi için oluşan pazar; aynı süreçte oluşan savunma ihtiyacı; dinsel inanışlar ve son olarak bunların nihai sonucu ticaret ve ticari faaliyetlerin etkileşimi kentlerin kökenindeki etkili faktörler olmuştur. Kuşkusuz ki

* (Doç. Dr.), Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Burdur/Türkiye, e-mail: abidintemizer@hotmail.com.

bunlardan hangi faktörün başat olduğu zaman ve mekâna göre değişkenlik göstermiştir. Bununla birlikte yine süreç içerisinde medeniyetlerin gelişimi ile birlikte kentlerin gelişimine ivme kazandıran yeni gelişmeler de olmuştur.¹ Bu gelişmeler ışığında kentlerin tanımını yapanlar genellikle mensubu oldukları çalışma alanlarına ve medeniyette (Batı, İslam, Osmanlı vb.) bağlı olarak tanımlar geliştirmişlerdir. Bir başka ifade ile kentin tasviri, tasviri yapan kişinin bilim dalına ve bölgesine göre değişkenlik göstermiştir. Ancak bu tasvirlerin birçoğunun hemfikir olduğu nokta, kentlerin ortaya çıkışından itibaren ekonomik ilişkilerin merkezi konumunda olmasıdır². Bu görüşte olan düşünürlerden olan Weber, kenti Batı tipi olarak ekonomik ve siyasal açıdan tanımlamıştır. Ekonomik açıdan tanımladığı kentte insanlar tarımdan ziyade ticaret ve sanayi ile uğraşırlar. Siyasal kriterler açısından ise Weber, kentin özerk siyasal ve idari bağlantılara sahip olması gerektiğini öne sürmektedir. Ekonomik ve siyasal açıdan bakıldığında kentte öncelikle bir kale, bir pazar bulunmalı ve kentin kendisine ait mahkemesi ve kanunları olmalıdır. Kenti yöneten kişiler seçimle gelmeli ve kent bunlar tarafından yönetilmelidir.³ Weber'in bu tanımı doğrudan Batı'daki kent yapılarını andırmaktadır. Batılı özellikle Alman kent modelini merkeze alır ve kıyaslamayı bu kentlere göre yapar. Örneğin

¹ Mim Sertaç Tümtaş, *Kent, Mekân Ayrışma*, Detay Yayınları, Ankara 2012, s. 30.

² Mim Sertaç Tümtaş, Cem Ergun, "Making Space for Capital", *Cities in The Globalizing World and Turkey: A Theoretical and Empirical Perspective*, Ed. Emin Atasoy, St. Kliment Ohridski Press, Sofia 2014, s. 328.

³ Max Weber, "The Nature of City", *Classic Essays on the Culture of Cities*, Ed. Richard Sennett, New Jersey 1969, s. 24-6; José Mauricio Domingues, "The City, Rationalization and Freedom in Max Weber", *Philosophy & Social Criticism*, 26/4, 2000, s. 108-9; Nagehan Üstündağ, "Osmanlı'da Şehir ve Şehri Geliştiren Unsurlardan Biri Olarak Ayanlar: Vidin ve Rusçuk Örneği", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 2, Bahar 2005, s. 151.

Amerika'daki kentleşmeyi tanımlarken, sık sık Avrupa kentleri ile kıyaslama yapmıştır.⁴

Bölgesel farklılığa dayalı olarak kent tanımına farklı bir bakış açısı İslam coğrafyasından gelmiştir. Buna göre İslam kenti, dar ve dolambaçlı yolları bulunan, çıkmaz sokakları olan, pazar yerlerine sahip yerleşim yerleridir.⁵ Buralarda aynı zamanda tarımsal üretim ve hayvancılık da yapılabilmektedir. Her ne kadar genel tanımlamada tarım ve hayvancılık gibi uğraşların kentte yapılabildiği söylene de, ki Tapu Tahrirleri bunu destekler, Osmanlı'da kent ile ilgili araştırmalarıyla tanından Suraiya Faroqhi'nin kent tanımı bunun dışına çıkmaktadır. Faroqhi'ye göre kent nüfusunun büyük çoğunluğu tarım dışı üretimle geçimini sağlamak zorundadır.⁶

Doğu tipi kent tanımı yapan İbn-i Haldun, kentlilerle ilgili yorumunda “*kentliler kendilerini rahatlık ve kaygısızlığın döşğine salıvermişler, mutluluk ve bolluğa gömülmüşler, mallarını ve kendilerini koruma işini yönetenlerine, valilerine, yargıçlarına ve sürekli koruma görevlilerine bırakmışlardır ve çevrelerini kuşatan kale duvarlarının, önlerinde dönüp dolaşan bekçilerin ve nöbetçilerin sağladığı güvenceyle uykuya dalmışlardır.*” demektedir.⁷ İbn-i Haldun da Weber gibi yaşadığı coğrafyadan kaynaklı olsa gerek göçebeliği, tarımcı ve kırsal yaşamı kentsel yaşam için bir temel, asıl unsur saymaktadır.⁸ İbn-i Haldun'un bu tanımı tarımsal üretim ile şehri birbirinden ayıran Weber'den⁹ ayrı düşündüğünü göstermektedir.

⁴ Max Weber, *Şehir: Modern Kentin Oluşumu*, Çev.: Musa Ceylan, Yarın Yayınları, İstanbul 2010, s. 12-24.

⁵ Nagehan Üstündağ, a.g.m., s. 153.

⁶ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, Çeviren Neyyir Bertay*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 12-3.

⁷ İbni-i Haldun, *Mukaddime I*, Çev.: Turan Dursun, Kaynak Yayınları, Ankara 2015, s. 263.

⁸ İbni-i Haldun, a.g.e., s. 257.

⁹ Max Weber, *Şehir...*, s. 95-96.

Osmanlı kenti ile ilgili yapılan değerlendirmelerde ise hem İslamî/Doğulu kentin hem de Batılı kentin özelliklerini kapsayan ifadeler görülmektedir. Bunda Osmanlı Devleti'nin Batı ile ilişkilerinin önemli bir payı vardır. Zira Osmanlı Devleti hem coğrafik olarak diğer İslam ülkelerine göre Batı ile daha yakındır, daha doğrusu sınırdadır, hem de Batı medeniyetinin temeli sayılan Yunan, Roma ve Bizans medeniyetlerinin yaşadığı coğrafyada kurulmuş ve gelişmiştir. Ancak yine de Osmanlı'daki kent tanımları daha ziyade İslam kenti içinde değerlendirilmektedir.¹⁰ Osmanlı'nın hüküm sürdüğü coğrafyanın geniş bir alana yayılması dolayısıyla da coğrafik etmenlerin, kültürel, sosyal ve ekonomik yapının farklı olması Osmanlı'da tek tip kent yapısının ortaya çıkmasını neredeyse imkânsız kılmıştır. Buna 622 yıllık bir ömür de eklenince kent tipi, dolayısıyla da tarifi değişiklik gösterebilmektedir. Evvela coğrafik açıdan farklılık görebiliriz. Arap kenti, Balkan kenti, Anadolu kenti gibi farklı kent yapılanmalarını görmek mümkündür. Bunun yansırı dönemsel olarak da farklılıklar görebiliriz. Dönemlere göre Osmanlı'da kentler şu şekilde tasnif edilebilir: Kuruluş dönemi kentler (14.-15. yüzyıllar), Tahrirler dönemi ve kaza/sancak merkezi kentler (16. yüzyıl), kriz/geçiş ve değişim döneminde kentler (17.-18. yüzyıllar), Batı ve Doğu arasında / milliyetçilik / merkezileşme / sömürge / premodern (18. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın sonuna kadar) kentler.¹¹

Kent tanımında önem teşkil eden bir diğer husus da tanımlarda vurgulanan kavramların mekânsal yansımalarının olmasıdır. Yani kent tanımında vurgulanan kavramlar kentin ana unsurları olarak mekânsal konumlanışa da etki

¹⁰ Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, Çev.: Aslı Ataöv, YKY, İstanbul 1999, s. 23-36.

¹¹ Yunus Koç, "Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografisi (XV.-XVII. Yüzyıllar), *Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. III, S. 6, 2005, s. 164.

etmektedir. Bu bağlamda Osmanlı kentlerine bakıldığında, kent tanımlamalarında kullanılan kavramların mekâna yansıyan belirgin özellikleri bulunmaktaydı. Kale, cami¹², mescid, han, hamam, darüşşifa, bedesten, çarşı, pazar¹³ gibi kamusal alanlar bir kenti oluşturan temel kamusal alanlardı. Bunlar Osmanlı'nın hâkimiyeti altına aldığı bazı kentlerde, bir önceki hüküm süren medeniyet(ler)e ait kültürel ve kimliksel sembolü olan mimari yapılarla iç içe de olabilmekteydi.¹⁴ Dolayısıyla kentsel mekâna şekil veren aslında toplumsal ilişkiler ve kültürel/kimliksel sembollerdi ve kentsel mekân kimliksel bir sembol halinde gelişmekteydi.¹⁵

Bu kapsamda Osmanlı Devlet hâkimiyet alanlarından biri olan Balkanlar'ı kontrolü altına almaya başladığı andan itibaren, klasik iskân ve imar politikasını burada da uygulamaya başlamıştır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti bir yeri ele geçirdiğinde fetih hakkı olarak oranın en büyük kilisesini, tıpkı Akova'daki St. Peter Kilisesi gibi camiye çevirirdi. Bu durum kentin İslamlaştırılması manasına gelirdi. Bu işlemten sonra kente bir kadı ve subaşı tayin ederdi. Bunu Balkanlar'daki kentlerde¹⁶ hatta konumuzu teşkil eden Akova'da yapmıştır.

Fiziksel olarak da Osmanlı'da kentler üç kısımdan oluşmaktaydı. Birincisi kenti müdafaa eden *hisar*, ikincisi

¹² Turan Açıık, "Mahalle ve Cami: Osmanlı Devleti'nde Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme", *OTAM*, S. 35, Bahar 2014, s. 1-39.

¹³ Canik Sancağı'na bağlı Çarşamba kazası bir pazar yerini etrafında kurulmuştur. Bkz., İbrahim Serbestoğlu, "Tanzimat Döneminde Çarşamba (Canik) Kazası", *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016, s. 117.

¹⁴ Yunus Koç, a.g.m., s. 164.

¹⁵ Mim Sertaç Tümtaş, *Mekân, Kimlik, Siyaset*, İç. Kente Dair..., Ed. Mim Sertaç Tümtaş vd., Bağlam Yayınları, İstanbul 2016, s. 127.

¹⁶ Halil İnalçık-Bülent Arı, "Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalçık'ın Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.III, S. 6, 2005, s. 33.

çarşı ve pazarların bulunduğu surlarla çevrili *iç kale*, üçüncüsü ise *varoş* olarak tabir edilen ve genelde gayrimüslimlerin ve şehre sonradan gelenlerin yerleştirildiği surların dışındaki kısımdır. Hisar içinde şehri korumak için garnizonlar bulunmaktadır.¹⁷

Osmanlı Devleti, Balkanlar'da hâkimiyetini kurduktan sonra kentleşme açısından iki farklı strateji geliştirdi. Birincisi evvela var olan şehirleri mimari yapı ve göçlerle İslamlaştırmaya çalıştı. İkincisi ise yeni şehirler kurdu. Yenice-i Vardar, Gümülcine, Sere, Yenişehir¹⁸, Akova gibi.

Sonuç itibarıyla uzmanlar gerek Batılı kent tipinde gerekse Doğulu kent tipinde genel anlamda bir kentin kurulması için üç temel unsur üzerinde birleşirler. Kale, mabet ve pazar.¹⁹ Osmanlı Devleti'nin kent yapılanmasında bunları görebiliriz. Ayrıca yönetici ataması, ticari açıdan gelişmesi de kente ya da en azından kentleşmeye delalettir ki Akova'nın Lim Nehri'nden dolayı ticari açıdan geliştiğini de görebiliyoruz. Ancak bunların yanında Doğulu kenti Batı tipi kentten ayıran özellik kentte tarım ve hayvancılık yapıyor olmasıdır. Zira bu durum hem klasik Osmanlı kent yapılanmasının hem de İbn-i Haldun'un verdiği tanıma göre Doğulu bir kent yapılanmasının ana unsuru/özelligidir.

1. Akova İsminin Menşei

Önceleri Bijelo Polje olarak adlandırılan bölge²⁰ tarih boyunca Nikoloj Pazar, Bijelo Polje, ve Akova olmak üzere üç farklı isimle anılmıştır. Ancak bunlarda Nikoloj Pazar ismi

¹⁷ Halil İnalıcık-Bülent Arı, a.g.m., s. 33-4.

¹⁸ Osmanlı fethettiği şehirlerin eski merkezinin yanında yeni bir merkez kurarak buraya “Yenişehir” adını veriyor. Örneğin Larissa’da bu tür bir şehirleşmeye gidilmiştir. Bkz, İbrahim Serbestoğlu, “Yunanistan’a Geçiş Sürecinde Tesalya Müslümanlarının Durumu”, *Belleten*, S. 283, Ankara 2014, s. 1075.

¹⁹ Richard Van Leeuwen, *Bir Osmanlı Şehri: Şam, Vakıflar ve Şehir*, Çev. H. Ebru Aksoy, Küre Yayınları, İstanbul 2012, s. 11.

²⁰ Raif Hajdarpašić, *Bosna i Bošnjaci Bihora*, Sarajevo 1997, s. 50.

Lima nehrinin sağ tarafındaki pazar alanine verilmiştir. Bu bakımdan asıl Bijelo Polje veya Akova isminin verildiği yerden farklıdır. Nikoloj Pazar ismine ilk defa Dubrovlikli tüccarların defterlerinde ve Kotor arşivindeki belgelerde 15. Yüzyılın ikinci yarısında rastlanmaktadır. Bu isim 16. Yüzyılın sonuna kadar kullanılmıştır. Ekonomik canlılık Lima'nın diğer tarafına geçinde bu defa isim değişikliği yaşanmış ve Bijelo Polje ismi kullanılmaya başlanmıştır. Kotor arşivlerinde Bijelo Polje ismine ilk defa 28 Haziran 1589 tarihli bir belgede rastlanmıştır. Bu isim 1667 yılına kadar kullanılmıştır. Osmanlı hâkimiyetinde ise 1667'den itibaren Akova ismini almıştır.²¹ Balkan Savaşlarında bölge Karadağ tarafından ilhak edilince yeniden Bijelo Polje ismi kullanılmaya başlanmıştır.²² Akova ve Bijelo Polje isimleri aynı manaya gelmektedir. Ak ve ova kelimelerinin birleşmesiyle meydana gelmiştir.

2. Gelişimi ve İdari Statü

Bijelo Polje (Akova), henüz Osmanlı hâkimiyetine girmeden evvel kırsal bir alandan farksızdı. Doğu ile Batı ticaretinin yapıldığı güzergâh üzerinde bulunduğu kervan durağı olarak kullanılmaktaydı ve burada 12. yüzyılda inşa edilmiş olan St. Peter Kilisesi²³ bulunmaktaydı. Ancak ciddi bir nüfus iskânı söz konusu değildi. Akova'nın bulunduğu bölge Osmanlı hâkimiyetine girince Bihor nahiyesi kurulmuş ve Akova da bu nahiyenin sınırları içinde kalmıştır. Bihor nahiyesi 15. yüzyıl sonunda Osmanlı kayıtlarında yer almaya başlamıştır. 1483-1491 kayıtlarına

²¹ Bogumil Hajdarpasić, "Posloni Ijudi Polimlja (1350-1700)", *Simposium Seoskidani Sretena Vukosavljevića*, III, Prijepolje 1976, s. 235-257; Ivo Tjepčević-Risto Kovijanić *Prvi Pomeni Nikoloj-Pazara i Bijelog Polja-Istorijski zapisi*, Vol, X/2, Cetinje 1954, s.610-611; Raif Hajdarpasić, *a.g.e.*, s. 49; Abidin Temizer, *Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Samsun 2013, s. 34.

²² Raif Hajdarpasić, *a.g.e.*, s. 50.

²³ Kenneth Morrison, *Montenegro, A Modern History*, I. B. Tauris, London 2009, s. 6.

göre Bihor'da 1.643 ev bulunmaktadır. Aynı kaytlarda 108 dul'dan da bahsedilmektedir. Bihor 17. yüzyıl kayıtlarında ve Evliya Çelibî'ye göre bir nahiye olarak geçmektedir.²⁴ Dolayısıyla 17. yüzyılda Akova bir nahiyeye bağlıdır.

Akova için dönüm noktası buradaki St. Peter Kilisesi'nin camiye dönüştürülmesi olmuştur. 1640 tarihinde adı geçen kilise Fethiye ismiyle camiye dönüştürülmüştür. Caminin faaliyete geçmesi ile birlikte etrafına evler yapılmak suretiyle Akova bir yerleşim yerine dönüşmeye başlamış ve kasaba olarak ortaya çıkmıştır.²⁵

Osmanlı Devleti, Akova'nın içinde bulunduğu Bihor nahiyelerini başlangıçta İşkodra vilayetine bağlamıştır. Ancak Akova ve bağlı olduğu Bihor İşkodra'ya uzak mesafede olduğundan asayiş sorunu ortaya çıkmaktaydı. Bu nedenle Osmanlı Devleti 1855 yılında Akova'yı Bihor'la birlikte Yeni Pazar Sancağı'na dolsyısıyla Bosna Vilayeti'ne bağlamıştır.²⁶ 1857 senesinde Yeni Pazar Sancağı'na bağlı bir kaza statüsünde Bosna vilayetine²⁷ bağlanmıştır. Bu süreçte 1873 yılında Akova'ya bağlı Viranuş adlı bir de nahiye tesis edilmiştir.²⁸ Akova, Bosna Sancağına bağlı statüsünü 1877 yılına kadar devam ettirmiş ve 1877 yılı itibariyle vilayet olan Kosova vilayetine²⁹ bağlanmıştır.³⁰

Akova bir merkez olarak ortaya çıktıktan sonra Bihor, Orta Polimlye ve Potarye'nin bir bölümü ile Vraneş buraya bağlanmıştır. Doğal olarak Bihor, Orta Polimlye ve

²⁴ Raif Hajdarpasić, *Bosna i Bošnjaci Bihor*, Sarajevo 1997, s. 29.

²⁵ 1314 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi, s. 472.

²⁶ Zafer Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, TTK, Ankara 2010, s.139.

²⁷ 1867 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna, s. 62.

²⁸ Zafer Gölen, *a.g.e.*, s. 150.

²⁹ Mucize Ünlü, "II. Abdülhamid Döneminde Üsküpte İmar Faaliyetleri", *GAMER*, 1, 1, 2012, s. 167.

³⁰ 1314 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi, s. 472.

Potarye'nin köyleri de Akova'ya bağlanınca Akova'nın köy ve nüfus sayısında da bir artış gözlenmiştir³¹.

3. Nüfus

Akova kaza merkezi olmadan evvel çevresinde bulunan ve daha sonra Akova'ya bağlanacak olan Bihor, Orta Polimlye, Potarye ve Vraneş gibi köy ve kazalarda yerleşim bulunmaktadır. Ancak kaza merkezi olarak kurulan bölgede St. Peter Kilisesi haricinde pek bir bina ve dolayısıyla da yerleşim yoktur. Şehrin nüfusu 18. yüzyılda önemli ölçüde artış göstermiştir. Bu artışın birkaç nedeni vardır. Evvela St. Peter Kilisesi'nin camiye dönüştürülmesi şehrin iskân alanına dönüşümünü hızlandırmıştır. Osmanlı Devleti'nin klasikleşen iskân politikasını burada görebiliyoruz. Başka bölgelerden buraya belli bir nüfus göç ettirilerek bölge şenlendirilmiştir. İkinci neden 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra yaşanan göç hareketleridir. Bu da kentin isminin Akova'ya dönüştüğü 1717 yılı öncesine, yani yakın bir tarihe denk gelir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin buraya iskân ettirdiği nüfusun bir kısmının nereden geldiği sorusu da cevap bulmaktadır. Üçüncüsü ise Kolaşin'in büyümesi ile birlikte önem kazanan Kolaşin-Podgorica yoludur.³² Bu da Akova'da ticaretin gelişmesine, buna bağlı olarak da nüfusun artışına neden olmuştur.

Aşağıdaki tabloda Akova nüfusunun yıllara göre gelişimi gösterilmiştir.

Tablo 1: Akova'nın Nüfusundaki Gelişmeler

Yıl	Müslüman	Gayrim üslim	Hane Sayısı	Karye Sayısı	Toplam
1863 33			500 (Kaza Merkezi)		3000

³¹ Akova'nın köyleri için bkz. EK 1.

³² Abidin Temizer, *a.g.t.*, s. 34.

³³ Raif Hajdarpašić, *a.g.e.*, s. 54.

1875 34	5.742 Müslüman	4272 gayrimüslim			10.104
1876 35	6.661	3522			10.183
1883 36	8.379	2888			11.267
1885 37	6.893	2442			9.335
1888 38			4.025	154	13.163
1898 39			4.025	59	18.026 ⁴⁰

Akova, Berane, Pljevlja (Taşlıca) veya Andrijevića gibi diğer yakın kazalarda bulunmayan ayrı bir İslami karaktere sahiptir. Etnik gruplar arasındaki ilişkiler nispeten istikrarlı bir yapıya sahiptir.⁴¹ Her ne kadar Osmanlı'nın kurduğu ve geliştirdiği bir şehir ise de gayrimüslim nüfusun da gelip şehre yerleşmesine müsaade edilmiştir. Şüphesiz 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde nüfus algısının değişimi, nüfusun bir güç olarak görülmesi ve teşvik edilmesi; hatta bu teşvikte din ve mezhep ayrımı yapılmamasına Akova'daki gayrimüslim yerleşmeleri örneklerdir.⁴² Yukarıdaki tabloda Müslüman, Hristiyan ve hatta Kıpti nüfusunun varlığı şehrin zenginliği olmuştur. Osmanlı Devleti'nin tesis ettiği düzen sayesinde tıpkı diğer Balkan şehirlerinde olduğu gibi

³⁴ Raif Hajdarpašić, *a.g.e.*, s. 87.

³⁵ 1296 Tarihli Kosova Vilayeti Salnamesi, s. 123

³⁶ 1300 Tarihli Kosova Vilayeti Salnamesi, s. 139

³⁷ 1300 Tarihli Kosova Vilayeti Salnamesi, s. 158

³⁸ 1304 Tarihli Kosova Vilayeti Salnamesi, s. 143-4.

³⁹ 1314 Tarihli Kosova Vilayeti Salnamesi, s. 472. Kazadaki Müslüman ve Hristiyan nüfusunun yansırı Kıpti nüfusunun bulunduğu görülmektedir.

⁴⁰ Bu nüfusun 9.723'ü erkek, 8.303'ü kadından oluşmaktadır.

⁴¹ Kenneth Morrison, *Montenegro, A Modern History*, I. B. Tauris, London 2009, s. 6.

⁴² Osmanlı Devleti'nde nüfus algısındaki değişim için bkz., İbrahim Serbestoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Nüfus Algısının Değişimi ve Nüfusu Arttırma Çabasında Müfettişlerin Rolü", *Balkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17/31, Haziran 2014, s. 256-7.

Akova’da da farklı din ve mezhebe mensup insanlar bir arada yaşamak kültürüne sahip olmuşlardır.⁴³ Yukarıdaki tabloda dikkati çeken notlardan birisi 1885 yılındaki Müslim ve gayrimüslim nüfusun 1883 yılına göre dikkat çekici bir şekilde azalmasıdır. Söz konusu azalmanın bu yıllarda bölgede görülen salgın hastalıklardan kaynaklı olduğunu tahmin ediyoruz.⁴⁴

Tüm bu olumlu gelişmelere rağmen, Akova çarşısının 1867 ve 1902 yıllarında olmak üzere iki defa yanması, şehrin gelişmesine ağır bir darbe vurmuş, hatta ciddi göçlere neden olmuştur. Özellikle 1902 yangını Akova’nın nüfusunun önemli bir kısmının Berane’ye göç etmesine neden olmuştur. Bu durum Akova’nın canlılığını yitirmesine neden olurken diğer taraftan Berane’nin canlanmasını sağlamıştır.⁴⁵

4. Ekonomi

Akova ticaret yollarının üzerinde bulunduğundan ekonomisi de ticarete dayalıydı. Akova’nın coğrafi konumu onun ticari açıdan çevresindeki yerleşim yerlerine göre daha fazla gelişmesine olanak sağlamıştır. Bu özellik hem üretimde hem de ticarete varlığını olumlu yönde göstermiştir. Akova’nın doğu-batı yönünde yapılan ticaret yollarının üzerinden bulunması en önemli avantajı olmuştur. İkincisi ise sahip olduğu nehirlerin ulaşımında kolaylık sağlaması olmuştur. Akova Kazası’ndan Lim, Lobovice, Leşnice, Pitniçe ve Bistrice nehirleri geçmektedir. Bu nehirlerden özellikle Lim Nehri taşımacılıkta Akova’ya ekonomik bir değer kazandırmış ve gelişmesinde etkili olmuştur. Üretilen ürünlerin taşınmasında sıklıkla kullanılmıştır. Bilhassa Lim Nehri üzerinde kurulan tekstil fabrikalarında üretilen

⁴³ Mucize Ünlü, “Müslim-Gayrimüslim İlişkilerinden Hareketle XIX. Yüzyılda Balkanlarda Osmanlı Yönetim Anlayışı: Vilâyet-i Selâse Örneği”, *Studies of The Ottoman Domain*, C.IV, S. 7, Ağustos 2014, s. 45-6.

⁴⁴ Mucize Ünlü, *Kosova Vilayeti*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015, s.241.

⁴⁵ Abidin Temizer, *a.g.t.*, s. 35.

ürünlerin⁴⁶ ve kazanın etrafında bulunan iri ağaçlardan özellikle de kayın ve meşe ağaçlarından oluşan ormanlardan kesilen ağaçların taşınmasında Lim Nehri aktif olarak kullanılmıştır.⁴⁷ Akova'da ayrıca kilim, seccade, pişgir, keçe, aba, şıyak, çorap, kuşak ve şalvar üretimi de yapılmaktadır.⁴⁸

Lim Nehri'nin varlığı ile birlikte doğu-batı istikametindeki ticaret yolunun da buradan geçmesi Akova ticaretinde olumlu bir etki yaratmıştır. Akova ilk kez 17. yüzyılda batıdan gelen kervanların geçiş noktası olarak anılmıştır. Venedikli tüccarlara ait kervanların kullandıkları bu güzergâhta sık sık eşkıyaların saldırılarına maruz kaldıkları görülmektedir. Özellikle Karadağlı eşkıyaların saldırıları ön plana çıkmaktadır. Karadağlı eşkıyalar ilk defa 10 Şubat 1690 tarihinde Podgorica'dan Akova'ya giden bir Venedik kervanına saldırmışlardır.⁴⁹ Ancak buna rağmen Akova güzergâhı ticaret kervanları tarafından kullanılmaya devam edilmiştir. Üstelik 18. yüzyılın başından itibaren Bosna ile doğrudan ticari açıdan bir bağlantının kurulması bu yolu daha da işlek hâle getirmiştir. Bu bağlantı Akova'da ticari hayatın gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.⁵⁰ Akova'da ticaret daha çok Podgorica, İpek⁵¹ ve Selanik⁵² üzerinden yapılmaktaydı. Ticaret geliştikçe kent halkı, burada yaşayabilmesi için ihtiyaç duyulan herşeye sahip olmuştu. Kaza genelinde 1898 yılı itibariyle dükkân sayısının 323'e ulaşması ticari hayatın canlılığının en somut delilidir.⁵³

Şehirde hayvancılık yaygın olarak yapıldığından ticaretin hatırı sayılır bir kısmını canlı hayvan ve hayvansal ürünlerin satışı oluşturmuştur. Akova için ticaretin yönü

⁴⁶ Raif Hajdarpašić, *a.g.e.*, s. 54.

⁴⁷ 1870 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna, s. 131-2.

⁴⁸ 1875 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna, s. 156.

⁴⁹ Raif Hajdarpašić, *a.g.e.*, s. 49.

⁵⁰ Raif Hajdarpašić, *a.g.e.*, s. 55.

⁵¹ 1314 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi, s. 474.

⁵² 1314 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi, s. 474.

⁵³ 1304 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi, s. 144.

ağırlıklı olarak Bosna'dır. Şehirde kurulan büyük pazarlar Saraybosna ile hayvan ticaretinin yürütüldüğü yerlerdir. Bu ticaretin önemli bir kısmını büyükbaş hayvan ve at satışı oluşturmaktadır.⁵⁴ Kazada kuzu, oğlak, tavşan,⁵⁵ keçi, koyun, öküz ve sığır yetiştiriciliği ve ticareti yaygındır. Kuzu, oğlak, tavşan, tilki gibi hayvanların derileriyle yağlarının satışı yapılmaktaydı. Yıllık 7-8 bin oğlak ve kuzu derisiyle 150 kıyye bal mumu tüccarlar vasıtasıyla Selanik'e gönderilmektedir.⁵⁶ Buradan da anlaşılacağı üzere Akova'nın ticareti sadece Bosna yönüne değil Selanik tarafına da yapılmaktadır.

Coğrafi şartlar ve arazi yapısı Akova'da tarımsal üretime çok fazla imkân sağlayamamıştır. Zira Akova topraklarının yarısı yüksek dağ veya kayalıklardan oluşmaktadır.⁵⁷ Ancak ticareti yapılmamakla birlikte yine de tarımsal faaliyetler az da olsa görülmektedir. Yüksek yerlerde yalnız arpa ve yulaf tarımı yapılabilmektedir.⁵⁸ Ovalık alanlarda ise buğday ve mısır tarımı yapılmaktadır. Az da olsa elma, armut ve *eşlive* denilen bir erik türü yetişmektedir.⁵⁹ Tarım ve hayvancılıkta sıkıntılı geçen yıllarda mevcut araziden elde edilen ürün kaza halkının ihtiyacını karşılamaya yetmediğinden İpek ve Selanik'ten ihtiyaç girilmektedir.⁶⁰

Gerek Weber'in gerekse İbn-i Haldun'un yaptığı şehir tanımında geçen pazar şartının Akova'da karşılandığı görülür. Ürünlerin pazarlanması için Akova'da cumartesi günleri pazar kurulur.⁶¹ Bu pazar Akova'da ticari hayatın canlanmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Bunun yanı sıra Akova'da çok sayıda meslek grubu ve bunlara ait dükkân da

⁵⁴ Abidin Temizer, *a.g.e.*, s. 36.

⁵⁵ 1304 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi, s. 144.

⁵⁶ 1314 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi, s. 474.

⁵⁷ 1304 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi, s. 143.

⁵⁸ 1304 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi, s. 144.

⁵⁹ 1304 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi, s. 144.

⁶⁰ 1314 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi, s. 474.

⁶¹ 1867 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna, s.89; 1868 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna, s.101; 1869 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna, s. 101.

bulunmaktaydı. Kaza merkezinde terzi, berber ve cerrah gibi zanaat erbabı bulunmaktadır.⁶² 1873 yılında 218 adet olan dükkân sayısı⁶³ 1898 yılında 323'e yükselmiştir. Kentte bulunan 8 adet han, 10 fırın ve 173 değirmen⁶⁴ ticari hayatın canlılığını gösteren somut delillerdir.

Akova'da hayvancılığa bağlı yarı göçebe bir yaşam tarzı da görülmektedir. Karadağ sınırında Plasniçe isimli yaylada yaz aylarında 4 ay süre ile halkın yaylaya hayvanlarını çıkardığı hatta bazı Hristiyanların kış aylarında da burada konakladıkları bilmektedir.⁶⁵

Akova'nın gelişimi 20. yüzyılın hemen başında durma noktasına gelmiştir. Bunun iki temel nedeni vardır. Birincisi 1902 yılında Akova'da çıkan büyük yangındır. Bu yangında esnaf ciddi zararlar görmüştür. İkincisi ise gelişen demiryolu ulaşımına şehrin ayak uyduramaması, dolayısıyla ticaret yolunun yön değiştirmesidir. Bu sıkıntı 19. yüzyılın sonlarında hissedilmeye başlanmıştır. 1888 tarihi itibarıyla ticari hayatta ulaşımdan kaynaklı sıkıntılar üzerine çözüm yolları aranmıştır. Çözüm olarak da Mitroviçe'de bulunan demir yoluna gidebilecek bir yolun inşası gösterilmiştir. Bu da ancak Senice ile Akova arasında bir yolun inşasına bağlıdır. Zira Mitroviçe ile Senice arasında bir yol bulunmaktadır. Böylece Akova'nın demiryolundan istifade etmesi mümkün olacak, bu sayede ticarete bir canlılık yaşanacaktı.⁶⁶ Ancak 1902 yangını ve Osmanlı Devleti'nin genelinde görülen ekonomik sıkıntılar bu projenin yapılmasının önüne geçmiş ve şehrin nüfusunun önemli bir bölümü Berane'ye göç etmek durumunda kalmıştır.

⁶² 1304 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi, s. 144.

⁶³ 1873 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna, s. 127.

⁶⁴ 1304 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi, s. 144.

⁶⁵ 1314 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi, s. 476.

⁶⁶ 1304 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi, s. 144.

5. Mimari Yapı

Akova mimari açıdan Osmanlı'nın bölgeyi imara açmasından sonra giderek yukarıda tanımını verdiğimiz klasik Doğu tipi kentlere benzemeye başlamış, oryantal küçük bir kasabayı andırmıştır.⁶⁷ Bu sayede dar ve dolambaçlı sokaklara sahip olan Akova'da bir kent meydanı inşa edilmiştir. Zira Akova'da ticari bir hayat söz konusudur ancak mevcut sokakların durumu ticaret alanı için imkân tanımamıştır. Bu olumsuz durum kent meydanının varlığı ile giderilmeye çalışılmıştır. Kent meydanı hem canlı hayvan ticareti hem de diğer ürünlerin ticareti için kullanılmak durumunda kalınmıştır.⁶⁸

Akova mahalle, çarşı ve mabetleriyle, şehircilik açısından klasik Osmanlı mimari özelliklerine sahiptir. Akova kaza merkezinde ve köylerinde çok sayıda cami, kilise, dükkân, fırın, değirmen, okul vs. olarak kullanılan binaların varlığı görülmektedir. Özellikle Akova'daki ilk cami 1640 yılında hizmete açılan Fethiye camisi (St. Peter Kilisesi'nden dönüştürülen cami) şehrin kaderinde önemli bir rol oynamıştır.⁶⁹ St. Peter Kilisesi'nden dönüştürülen ve Fethiye ismini alan caminin etrafına Müslüman nüfus yerleşmeye başlamıştır. Bu cami dışında Akova'da çok sayıda caminin yapıldığı bilinmektedir. Ancak camilerin sayıları hakkında kaynaklar muhtelif rakamlar telaffuz etmektedirler. Kanaatimizce bu farklılık bazı kaynakların eski bilgileri tekrar etmesinden kaynaklıdır. Osmanlı döneminde Akova'da 20'den fazla caminin kaydına rastlanmaktadır. Fethiye camisinin yanı sıra yine 17. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen Yusuf Camisi, Haznedar Mehmed Ağa Camisi, İdrizoviçler Camisi ve Çarşı Camisi gibi pek çok caminin varlığı söz konusudur. Ayrıca Akova'ya bağlı Gubavats,

⁶⁷ Raif Hajdarpašić, *a.g.e.*, s. 54

⁶⁸ Raif Hajdarpašić, *a.g.e.*, s. 54

⁶⁹ 1314 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi, s. 477.

Rasova, Sutivan, Bioçe, Lozna, İvanya, Bistritsa, Zaton ve Borçe gibi birçok köyde de camiler inşa edilmiştir.

Akova'da camilerin yanı sıra kiliselerin de varlığı bilinmektedir. 19. yüzyılın sonunda 4 kilise bulunmaktadır. Bu kiliselerden ikisinin Komeniçe ve Berudarve karyelerinde olduğu bilinmekle birlikte inşa tarihleri bilinmemektedir.⁷⁰

Osmanlı Devleti'nin Akova'daki imar faaliyetlerinin belki de en güzel örneği Akova'nın her tarafında bulunan çeşmelerdir.⁷¹ Akova genelinde 130 çeşmenin yapıldığı kayıtlarda saklıdır.⁷² Bunun yanı sıra çeşitli binaların inşasını da görmekteyiz. 1898 yılı itibarıyla 323 dükkân, 10 fırın, 8 han, 173 değirmen⁷³, kazada 14 ve kasabada 6 olmak üzere toplamda 20 Müslim sıbyan mektebi ile 1 Hristiyan mektebi, 1 rüştiye mektebi, 1 medrese, 4025 hane, 1 kışla, 1 miri ambarı⁷⁴ bulunmaktadır. 1 medrese, sayısı değişmekle birlikte genelde 16 adet sıbyan mektebi, 1 adet hükümet konağı Akova'nın diğer mimari eserlerini oluşturmaktadır.⁷⁵

6. Eğitim

Akova'da eğitim Osmanlı Devleti'nin genelinde görülen gelişmelere paralel bir ilerleme kaydetmiştir. Özellikle 1869 Nizamnamesinin ilk ve ortaöğretim kurumlarını tüm ülkede yaygınlaştırması ve Sultan Abdülhamid döneminde görülen eğitim alanındaki reformlar⁷⁶ Akova'da da etkisini göstermiştir. Ancak Akova'da eğitimdeki gelişmeler bu tarihten önce de yaşanmaktaydı. Burada tarihi bilinmemekle birlikte Hacı

⁷⁰ 1314 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi, s. 477.

⁷¹ Osmanlılar çeşme gibi toplumun ihtiyacı olan yapıları Anadolu ve Rumeli'de coğrafya ayırt etmeksizin tesis etmişlerdir. Bkz., İbrahim Serbestoğlu, *Bir Taşra Şehrinde Tanzimat ve Modernleşme Canik Sancağı 1863-1865*, Malatya 2015, s. 73-6.

⁷² 1300 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi, s. 137.

⁷³ 1304 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi, s. 144.

⁷⁴ 1314 Kosova Vilayet Salnamesi, s. 476-7.

⁷⁵ 1873 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna, s. 127.

⁷⁶ Mucize Ünlü, "II. Abdülhamid Döneminde...", s. 171.

Hanım isminde biri tarafından inşa edilmiş bir medresenin varlığı bilinmektedir. Daha sonraları Eski Medrese olarak anılan bu eğitim kurumu, 19. yüzyılda Sultan II. Abdülhamid'in annesi tarafından restore edilmiştir. Bu medresede 1902 yılında 10 talebe eğitim görmekteydi.⁷⁷

Akova'da medresenin dışında rüştiye, iptidaiye okullarının da varlığını görmekteyiz. 1866–1867 yıllarında 245 erkek ve 65 kız öğrencinin okuduğu 11 mektep bulunuyordu. Akova'daki mektep ve öğrenci sayısının ilerleyen yıllarda arttığı görülmektedir.⁷⁸ 1867–1877 yılları arasında Akova Kazası'nda okul sayısı 11'den 27'ye yükselmiştir. Bunlardan 16 tanesi sıbyan mektebidir. Söz konusu 27 mektepte 1870–1873 yılları arasında 747 öğrencinin okuduğunu tespit edilmiştir. 1873–1877 yılları arasında ise Akova'daki sıbyan mektebinin sayısı 20'ye yükselmiştir. 1900 yılında sadece Akova merkezde bir kız ve üç erkek mektebi bulunmaktaydı. Akova'daki rüştiye 1871 yılında açıldı. Bu okulda 50 ila 80 öğrenci eğitim almaktaydı. Söz konusu okul 1912 yılına kadar eğitime devam etmiştir. Balkan Savaşlarının başlaması ile birlikte Karadağ Hükûmeti tarafından kapatılmıştır.⁷⁹

Şehir merkezinde üç okul vardır ve buna 1900'den itibaren bir de kız okulu eklenmiştir. İptidailer üç yıllık eğitim veren dinî okullardır. Burada dersler haftalık olarak verilmektedir. Rüştiye ise dinî olmayan ilk devlet okuludur ve bu okula her dinî inançtan çocuklar katılabilmektedir. Ancak bu çocuklar din dersi almıyorlardı. 1905'te görevli dört öğretmen

⁷⁷ 1318 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi, s. 227.

⁷⁸ 1867 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna, s. 75.

⁷⁹ Šerbo Rastoder, *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore Između Prošlosti i Sadašnjosti*, Almanah, Podgorica 2010. s. 178; Bajro Agović, *Od Mekteba Do Medrese*, Mešihat Islamske Zajednice u Crnoj Gori, Podgorica 2012, s. 67; Abidin Temizer, *a.g.t.*, s. 158.

günde 6 saat ders yapıyor ve her yıl 50 ile 80 öğrenci okutuluyordu. Bu rüştiye 1912 yılına kadar açık kalmıştır.⁸⁰

Tablo 2: Akova Kazası Mekteb-i Umumisi

YIL	Etfal-i zükur İslam	Etfal-i İnas İslam	Etfal-i zükur Hristiyan	Etfal-i İnas Hristiyan	Mekati b-i İslam	Mekati b-i Hristiyan
1867 ⁸¹	245	65	37	?	11	1
1868 ⁸²	217	63	25	11	11	1
1869 ⁸³	217	63	25	11	11	1
1871 ⁸⁴	507	140	-	-	26	-
1877 ⁸⁵					27	
1884 ⁸⁶	7	3	5	1	15	1
	25	45	6	6		
1898 ⁸⁷					20	1

Tablo 3: 1311 Kosova Vilayet Salnamesine Göre Akova'da Eğitim⁸⁸

Okul Çeşidi	Rüşdiye Mektebi	Sıbyan Mektepleri
Öğrenci sayısı	26	274
		Yusuf Ağa Mektebi: 50 erkek öğrenci
		Hazinedar Mektebi: 50 erkek öğrenci
		Sok mektebi: 50 erkek öğrenci
		Atik Mektebi: 45 erkek öğrenci
		Çarşı Mektebi: 55 erkek öğrenci
		İnas Mektebi: 24 kız öğrenci

⁸⁰ Slobodan Şçepanoviç, “Kolaşin Müslümanlarının Kökenleri”, *Muhacirlerin İzinde, Boşnakların Trajik Göç Tarihinden Kesitler*, Derleyen: Hayri Kolaşinli, Ed. Mirze Mehmet Zorbay, Lotus Yayınları, Ankara 2004, s. 177; Abidin Temizer, *a.g.t.*, s. 35.

⁸¹ 1867 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna, s. 75.

⁸² 1868 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna, s. 75.

⁸³ 1869 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna, s. 93.

⁸⁴ 1871 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna, s. 144.

⁸⁵ Rastoder, Bošnjaci/Muslimani..., s. 178; Agović, Od Mekteba..., s. 67.

⁸⁶ 1300 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi, s. 138.

⁸⁷ 1314 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi, s. 476-7.

⁸⁸ 1311 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi, s. 173-4.

Tablo 4: 1314 Kosova Vilayet Salnamesine Göre Akova'da Eğitim⁸⁹

Okul Çeşidi	Rüşdiye Mektebi	İptidaiye Mektebi	Sıbyan Mektepleri
Öğrenci Sayısı	26	66	275
			Yusuf Ağa Mektebi: 50 erkek öğrenci
			Hazinedar Mektebi: 50 erkek Öğrenci
			Sok mektebi:50 erkek öğrenci
			Atik Mektebi: 45 erkek öğrenci
			Çarşı Mektebi: 55 erkek öğrenci
			İnas Mektebi: 25 kız öğrenci

7. Askerî Yapı

Weber ve özellikle İbn-i Haldun'un şehirleşmenin kıstaslarında gördüğü kurumlardan birisi de askerî kurumların varlığıdır. Akova'da bunu görebiliyoruz. Burada 1873 yılı verilerine göre 24 piyade 9 süvari neferi, 1 bölük ağası, 1 jandarma emini, 1 piyade kolvekili ve 3 muavini, 1 süvari kolvekili muavini olmak üzere toplamda 40 asker görev yapmaktadır.⁹⁰ 1874 yılı salnamesine göre Akova'da 11 süvari, 19 piyade ve tabur ağası muavini olmak üzere 41 asker görev yapmaktadır. 1875 yılı verilerine göre ise 1 piyade bölüğü bulunmaktadır. 2 piyade kolvekili, 2 muavini, 1 süvari muavini, 10 süvari neferi ve 14 piyade askeri olmak üzere 29 asker görev yapmaktadır.⁹¹

Sonuç

Akova (Bijelo Polje) Osmanlı öncesinde bir kervan durağıydı. Dolayısıyla ticaret yolları üzerinde bulunmaktaydı. Ancak burada ciddi bir nüfus yerleşiminden bahsedilemez.

⁸⁹ 1314 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi, s. 469-70.

⁹⁰ 1873 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna, s. 85.

⁹¹ 1875 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna, s. 137.

Osmanlı Devleti Akova'nın bulunduğu bölgeyi hâkimiyeti altına aldıktan sonra oluşturduğu Bihor nahiyesine, bu nahiyeyi de İşkodra vilayetine bağlamıştır. Tarih içinde İşkodra, Kosova ve Bosna vilayetlerine bağlı kaza statüsünde bir idari pozisyonu olmuştur.

1640 yılında Akova'daki St. Peter Kilisesi'nin camiye dönüştürülmesinden sonra bölgede ciddi bir nüfus yerleşimi görülmeye başlanmıştır. Bu dönüşüm aynı zamanda Akova'nın da dönüşümü olmuş ve hızla büyümüştür. Osmanlı Devleti'nin buraya yaptığı han, dükkân, fabrika gibi ticari binaların varlığı sayesinde ticari hayat, dolayısıyla Akova hızla kalkınmış ve bir kaza hâlini almıştır. Özellikle 19. yüzyılın sonunda büyümenin zirvesindeyken meydana gelen iki gelişme Akova'nın canlılığını ve gelişimini yitirmesine neden olmuştur. Evvela demiryolu ağının yaygınlaşması ve Akova'nın bunun dışında kalması buranın ekonomisinin bel kemiğini oluşturan ticari yaşamın ciddi bir darbe almasına neden olmuştur. Buna çözüm yolu olarak en yakın demiryolu istasyonuna yeni bir şose yolunun yapımı tartışılırken, 1902 yangını Akova'ya ciddi bir darbe vurmuştur. Esnaf buradan Berane'ye göç etmek durumunda kalmıştır. Böylece Berane gelişmeye başlarken Akova önemini yitirmiştir.

EK

Ek 1: 1314 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesine Göre Akova'nın Köyleri⁹²

Pripçik پریچیک	Zaton زطون	Radulik/Raduliçi رادولیک	Serkefçe سرکفچه	Baliçe بلیچه
Nerevo نراوه	İstintara استنتاره	Madaşevina مداشوینه	Ruyışta رویشته	Lozna لوزنه
Veribe ویربه	Karadenik قرادنیک	Goduşa (Gouşa) غووشه	Godoçelje گودوچل	Godiyevo گودیوه
Tuçan طوچان	Sipanye سپپانه	İvanye ایوانه	Lehelo maa-Liyevo لا حوله مع لیهوه	
Obrod اوبرود	Bolhaşina (Bolhaşana) بولهشانه	Bubersşk بوبرشک	bare Bihor (Bihçor) باره بیچور	Peçarska پکارسقه
Moystir maa-bojega		Resnik	Rahovo (Orahovo)	Rodilye

⁹² 1314 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi, s. 471.

م-و-ي-س-ت-ر-م-ع-ب-و-ژ-غ-ه	را-س-ذ-ي-ك	را-ح-و-ه	ر-و-د-ي-ل-ه	
zahumska زاھومسكھ	Gobavča غ-و-را-ب-چ-ه	Košinče قوشينچ-ه	Loznitse (Lozinče) لوزينچ-ه	Miretiče مير-ي-ك
Mediše مديشه	Kaniševo كانيشو-ه	Vrbitse (Virniče) ويرنيچ-ه	Islate ا-س-لا-ط-ه	Utrešine اوشراش-نه
Bare Komran يار. قران	Brodarevo بره در او-ه	Baliče (Balik) باليك	Krmayina قرماين-ه	Dobrinje دوبرينه
Sutivan ستيوان	kırkočevo قرقوجو-ه	kanye قانه	Lješniča لشينچو	Mioče ميوچه
Metantse متانچ-ه	Nedakusi نداكوسي	Henevina هنوبنه	Grnčarevo غرونچارو-ه	Latinte لطينه
Radoklisi رادكلای				

Kaynakça

1. Salnameler

1296 Tarihli Kosova Vilayeti Salnamesi.

1300 Tarihli Kosova Vilayeti Salnamesi.

1304 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi.

1311 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi.

1314 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi.

1867 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna.

1868 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna.

1869 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna.

1870 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna.

1871 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna.

1873 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna.

1873 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna.

1875 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna.

1875 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna.

2. Kitap ve Makaleler

Açık, Turan “Mahalle ve Cami: Osmanlı Devleti’nde Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme”, OTAM, S. 35, Bahar 2014, s. 1-39.

Agović, Bajro, *Od Mekteba Do Medrese*, Mešihat Islamske Zajednice u Crnoj Gori, Podgorica 2012,

Cerasi, Maurice M., *Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğu’nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, Çev. Aslı Ataöv, YKY, İstanbul 1999.

- Domingues, José Mauricio, “The City, Rationalization and Freedom in Max Weber”, *Philosophy & Social Criticism*, 26/4, 2000.
- Farooqi, Suraiya, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler, Çeviren Neyyir Berktaş*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.
- Gölen, Zafer, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, TTK, Ankara 2010.
- Hajdarpašić, Bogumil, “Posloni Ijudi Polimlja (1350-1700)”, *Simposijum Seoskidani Sretena Vukosavljevića*, III, Prijepolje 1976, s. 235-257;
- Hajdarpašić, Raif, *Bosna i Bošnjaci Bihora*, Sarajevo 1997.
- İbni-i Haldun, *Mukaddime* I, Çev. Turan Dursun, Kaynak Yayınları, Ankara 2015.
- İnalcık Halil- Arı, Bülent, “Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalcık’ın Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.III, S. 6, 2005.
- Koç, Yunus “Osmanlı’da Kent İskânı ve Demografisi (XV.-XVII. Yüzyıllar)”, *Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.III, S. 6, 2005.
- Leeuwen, Richard Van, *Bir Osmanlı Şehri: Şam, Vakıflar ve Şehir*, Çev. H. Ebru Aksoy, Küre Yayınları, İstanbul 2012.
- Morrison, Kenneth, *Montenegro, A Modern History*, I. B. Tauris, London 2009.
- Rastoder, Šerbo, *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore Između Prošlosti i Sadašnjosti*, Almanah, Podgorica 2010,
- Serbestoğlu, İbrahim, *Bir Taşra Şehrinde Tanzimat ve Modernleşme Canik Sancağı 1863-1865*, Malatya 2015.

- Serbestoğlu, İbrahim, “Osmanlı Devleti’nde Nüfus Algısının Değişimi ve Nüfusu Arttırma Çabasında Müfettişlerin Rolü”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17/31, Haziran 2014, s. 255-273.
- Serbestoğlu, İbrahim, “Tanzimat Döneminde Çarşamba (Canik) Kazası”, *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016, s. 117-131.
- Serbestoğlu, İbrahim, “Yunanistan’a Geçiş Sürecinde Tesalya Müslümanlarının Durumu”, *Belleten*, C.LXXVIII, S. 283, Ankara 2014, s. 1075-1097.
- Şçepanoviç, Slobodan, “Kolaşin Müslümanlarının Kökenleri”, *Muhacirlerin İzinde, Boşnakların Trajik Göç Tarihinden Kesitler*, Derleyen: Hayri Kolaşinli, Ed. Mirze Mehmet Zorbay, Lotus Yayınları, Ankara 2004, s. 177.
- Temizer, Abidin, *Karadağ’ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Samsun 2013.
- Tjepčević, Ivo- Kovijanići, Risto, *Prvi Pomeni Nikoloj-Pazara i Bijelog Polja-Istorijski zapisi*, Vol, X/2, Cetinje 1954.
- Tümtaş, Mim Sertaç- Ergun, Cem, “Making Space for Capital”, *Cities in The Globalizing World and Turkey: A Theoretical and Empirical Perspective*, Edit. Emin Atasoy, St. Kliment Ohridski Press, Sofia 2014, s. 328.
- Tümtaş, Mim Sertaç, *Kent, Mekân Ayırışma*, Detay Yayınları, Ankara 2012, s. 30.
- Tümtaş, Mim Sertaç, *Mekân, Kimlik, Siyaset*, İç. Kente Dair..., Ed. Mim Sertaç Tümtaş vd., Bağlam Yayınları, İstanbul, 2016.

- Ünlü, Mucize, “II. Abdülhamid Döneminde Üsküpte İmar Faaliyetleri”, *GAMER*, 1, 1, 2012, s. 167.
- Ünlü, Mucize, *Kosova Vilayeti*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015.
- Ünlü, Mucize, “Müslim-Gayrimüslim İlişkilerinden Hareketle XIX. Yüzyılda Balkanlarda Osmanlı Yönetim Anlayışı: Vilâyât-ı Selâse Örneği”, *Studies of The Ottoman Domain*, C. 4, S. 7, Ağustos 2014, s. 45-6.
- Üstündağ, Nagehan, “Osmanlı’da Şehir ve Şehri Geliştiren Unsurlardan Biri Olarak Ayanlar: Vidin ve Rusçuk Örneği”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 2, Bahar 2005,
- Weber, Max, “The Nature of City”, *Classic Essays on the Culture of Cities*, Ed. Richard Sennett, New Jersey 1969.
- Weber, Max, *Şehir: Modern Kentin Oluşumu*, Çev. Musa Ceylan, Yarın Yayınları, İstanbul 2010.

YENİÇERİ OCAĞI'NIN KALDIRILMASININ TOPLUMSAL ETKİLERİ (BOSNA EYALETİ ÖRNEĞİ)

*Social Impact of the Abolition of the Janissaries Corps
(Bosnia Province as an Example)*

Tuğrul Özcan*

Özet: Osmanlı Devleti'nin merkezileşme çabaları ve takip ettiği reform politikaları, Osmanlı coğrafyasında farklı farklı tepkilere yol açtı. Yeniçeriliğin kaldırılması, askerlik uygulamalarında meydana gelen değişiklikler ve mahalli idarelerde ortaya çıkan yeni uygulamaların Osmanlı toplumu tarafından özümsemesi hayli zaman aldı. Bu zaman zarfında Bosna'da artarda ortaya çıkan isyanlar, her ne kadar çıkış şekilleri ve süreçleri birbiriyle farklılık gösterse de ahalinin sosyal ve ekonomik yaşamını derinden etkiledi. Yeniçeriliğin ortadan kaldırılması üzerine ocakla bağlantısı olanlar, buldukları işbirlikçileriyle beraber Osmanlı devlet idaresine karşı ayaklandılar. Babiâli, merkeze uzaklıkları sebebiyle isyancılara karşı müdahalede zorlandı. Dolayısıyla bu durum, taşra ahalisinin sosyal yaşantısında ciddi sıkıntılar ortaya çıkardı. *Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılmasının Toplumsal Etkileri (Bosna Eyaleti Örneği)* başlıklı bu çalışmayla otorite-yeniçeri ilişkisi bağlamında Osmanlı tarihi araştırmacılarına, Saray-Bosna örneği üzerinden hareketle Balkanlar'daki sosyal ve ekonomik dönüşümün analizini yapma fırsatı sağlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yeniçeri, Yeniçeri Ocağı, Balkanlar, Bosna.

Abstract: The centralization efforts and reform policies of Ottoman Empire led to different reactions in the Ottoman geography. The abolition of the Janissaries, the changes occurring in military applications and new applications encountered in local government took up considerable time to be absorbed. During this time, the riots occurring in succession in Bosnia impressed social and economic life of the population although the occurrence style and emerging processes of rebellion differed with each other. they rebelled against the state after the removal of the janissary janissaries along with some cooperation. Because of the distance of Bosnia province from the center, state was faced challenges to intervene with the rebels. Thus, it was revealed serious difficulties in the social life of the rural population. This article titled *The Social Impact of the Abolition of the Janissaries (Bosnia Province as an Example)* will provides for the researhers of Ottoman history not

* (Yrd. Doç. Dr.), Ordu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Ordu/Türkiye, e-mail: tugrulozcan55@hotmail.com.

only an analysis of the connection between the political and social transformations of the Ottoman State in the Balkans through the example of Sarajevo province and the changes in the Janissary corps, especially in the context of the relations between the Janissary and authorities.

Keywords: Jenissary, Janissary Corps, Balkans, Sarajevo.

Giriş

Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılması fikri, ilk defa II. Osman tarafından ortaya atıldı. Ancak bu fikir, onun yeniçeriler tarafından katledilmesiyle hayata geçirilemedi. IV. Murad döneminde alınan sert önlemler sayesinde Yeniçeri Ocağı'nın disiplini kısmen sağlandıysa da bu durum uzun sürmedi. II. Mahmud döneminde de yeniçerilerden kaynaklanan sorunlar, devlet otoritesini tehdit eden başlıca amillerden biri olarak önceki dönemlerde olduğu gibi devam etti.¹ Devletin merkezi otoritesinin sağlanmasını temel hedef olarak gören II. Mahmud,² bunun hayata geçirilmesinin Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla mümkün olabileceğini düşündü.³ Yapılacak askerî yenilikler konusunda ihtiyatlı davranan II. Mahmud, iktidarının ilk yıllarında sadece III. Selim'in başlattığı yenilikleri sürdürmekle yetindi. Osmanlı Devleti'nin güçlü olabilmesinin düzenli bir ordudan geçtiğinin farkında olan ve güvenilir bir yenilikçi kadroyla bu işin halledileceğini düşünen II. Mahmud, ilk olarak yeniliklere karşı çıkabilecek devlet adamlarının görevlerine son vermekle düşüncesini hayata geçirmeye başladı ve aynı

¹ Tuğrul Özcan, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2014, s. 27.

² II. Mahmud, merkezi otoritenin sağlanması için âyanları ortadan kaldırmıştır. Bkz: İbrahim Serbestoğlu, "Trabzon Valisi Canikli Tayyar Mahmud Paşa İsyanı ve Caniklizadelerin Sonu (1805-1808)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 1, Trabzon 2006, s. 89-105; Rıza Karagöz, *Canikli Ali Paşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 152.

³ Zafer Gölen, *Tanzîmât Döneminde Bosna Hersek*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 61.

zamanda yeniçeri ağalarına sık sık müdahale etmekten de geri durmadı.⁴

II. Mahmud'u yeniçerileri ortadan kaldırma düşüncesine sevk eden birçok sebep vardı. Her şeyden önce XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, aslı fonksiyonlarını yitirerek birer ayaklanma merkezine dönüşen Yeniçeri Ocağı, 1821'de Rumların giriştiği isyan sırasında başarısız olunca tüm dikkatleri üzerinde toplamıştı. İsyân sırasındaki isteksizlikleri ve ortaya çıkan başarısızlıkları; onların, yetersizliklerini açıkça ortaya koyuyordu. Ayrıca ocak mensupları, kendilerinden savaş, isyan ve diğer emnî konularda beklenen düzeyde başarı gösteremedikleri gibi padişah ve üst düzey devlet adamlarının yetki alanlarına müdahale eder hale de gelmişlerdi. Kendi menfaatleri doğrultusunda esnaf ve ahali üzerinde oluşturdıkları baskılar sayesinde bunlar, toplumda kendilerine karşı bir nefret oluşturdular. Üstelik askerî talim konusundaki isteksizlikleri ve savaşlara katılmayı angarya olarak gören yaklaşımları da bu ocağın kaldırılmasını zorunlu kıldı.⁵

II. Mahmud, askerî yeniliklere ve modern eğitim usullerine karşı oluşan muhalefet sebebiyle yeniçeri ağalarını huzuruna alarak onlarla bir görüşme yapmak istedi. Onları, yeniliklere karşı çıkmamaları yönünde ikna etmeye çalıştıysa da aldığı cevaplar, daha önceki verilenlerle aynıydı: “*Biz cahil adamlarız. Talime aklımız ermez. Talim, gâvur işidir. Biz testiye nişan alır, keçeye kılıç çalarız.*”. Bu cevap, II. Mahmud'daki Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmadan askerî ıslahatlara başlanamayacağına dair oluşan kanaati daha da

⁴ Hamiyet Sezer, “Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışının Taşradaki Yansıması (1826-1827)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XIX, S. 30, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1998, s. 217-218.

⁵ BOA, HAT, 340/19426, 29/Z/1243 (12.07.1828): İrade; T. Özcan, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 27.

kuvvetlendirdi.⁶ Üstelik yeniçerilerin Osmanlı sarayından, talimli askerliğe öncülük edenlerin kendilerine teslim edilmelerini istemeleri, II. Mahmud'u düşündüklerini uygulamaya zorladı. Artık Yeniçeri Ocağı'na müdahale etme zamanının geldiğini düşünen II. Mahmud, çıkardığı tellallar aracılığıyla herkesin Sultanahmet Meydanı'nda sancak-ı şerif etrafında toplanması için bir çağrıda bulundu. Meydanda Ahışalı Ahmet Efendi'nin coşkulu bir konuşmasının ardından 15 Haziran 1826'da gülbank eşliğinde birkaç kol halinde yeniçeri kışlalarına doğru harekete geçildi. Nitekim kışlaları birkaç saat içinde yerle bir edilen yeniçerilerin büyük bir kısmı etkisiz hale getirildi. Canını kurtarabilen bir kısım yeniçeri, İstanbul'u terk ederek taşranın muhtelif yerlerine kaçtı.⁷

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına dair II. Mahmud'un emriyle hazırlanan fermanla özetle; Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşundan itibaren birçok yararlı hizmetinin bulunduğu, fakat zamanla bozulduğu, içinde bulunan zararlı kimseler yüzünden son yüz yıldır savaşlarda ocak mensuplarının başarısız oldukları ifade edildi. Ayrıca yeniçerilerin askerî talimlere ve düzenli orduya muhalefet etmeyi alışkanlık haline getirmeleri, bu fermanla dikkat çekilen diğer hususlar arasındaydı. Yine bu fermanla talimli bir ordu kurulmasına

⁶ Musa Çadircı, "Anadolu'da Redif Askerî Teşkilatının Kuruluşu", *Tarih Araştırmaları*, C. XII, S. 14-23, Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1975, s. 64.

⁷ Bu ferman Sultan Ahmet Camii minberinde Es'ad Efendi tarafından okunmuştur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: Ahmed Muhtar Paşa, *Türkiye Devleti'nin En Mühim ve En Meşhûr Esfârından H. 1244-1245 (M. 1828-1829) Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muâhadesi*, Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği, Ankara Matbaası, Ankara 1928, s. 281; Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih-i Lütfi*, C. I, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1290, s. 8; Ahmed Cevad Paşa, *Tarih-i Askerî-i Osmânî (Yeniçeriler)*, C. I, Kırk Ambar Matbaası, İstanbul 1299, s. 275-302; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.XII, Matbaa-yı Osmaniye, İstanbul 1309, s. 162-169.

karar verildiği; bu konuda çalışmalara başlandığı; yeniçerilik nam ve nişanlarının tamamen kaldırıldığı ilan edildi.⁸

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını, yalnızca askerî bir mesele olarak değerlendirmek doğru olmaz. Bu ocakların etkisi, toplumsal bir ayrışma ve mücadele şeklinde gerek Anadolu ve gerekse Balkanlarda bir süre daha devam etti. Özellikle merkezî otoritenin zayıf olduğu dönemlerde başta Bosna eyaleti olmak üzere Balkanların birçok yerinde, yeniçerilik iddiasını sürdürenler; katl, gasp, tehdit, adam kaçırma ve hatta isyan gibi asayiş sorunlarının kaynağı olarak Osmanlı idari ve askerî gündeminde yer aldılar.

XVIII. ve XIX. yüzyıl boyunca Bosna ahalisi, Osmanlı idaresine karşı muhtelif boyutlarda birçok silahlı mukavemete tanık oldu. XVIII. yüzyıldaki Bosna isyanları Müslüman köylülerin sosyal yaşamlarında karşılaştıkları değişimlere karşı duydukları rahatsızlıkları; XIX. yüzyıldaki isyanlar ise Osmanlı merkezîyetçiliğine karşı şehirde oluşan bir muhalefeti ifade etmeleri yönüyle dikkat çeker.⁹

Arşiv belgeleri ve dönemin kronikleri esas olmak üzere, konuyla ilgili literatür çalışmaları da gözden geçirilmek kaydıyla ortaya çıkan “*Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılmasının Toplumsal Etkilerine Bir Örnek Olarak Bosna Eyaleti*” başlıklı bu çalışmayla 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı sırasındaki gelişmeler de dikkate alınmak suretiyle yeniçerilik iddiasında bulunanların Bosna'daki durumları, onların buradaki toplumsal yapı üzerinde meydana getirdikleri etkiler açıklanmaya çalışıldı.

⁸ Yeniçeri Ocağının kaldırılması anı konusunda ayrıntılı bilgiler için bkz. Ahmed Cevad Paşa, *Tarih-i Askerî-i Osmânî (Yeniçeriler)*, s. 1-4; Es'ad Efendi, *Üss-i Zafer (Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair)*, Haz. Mehmet Aslan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, s. 112)

⁹ Fatma Sel Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyan (1826-1836)]*, Küre Yayınları, İstanbul 2013, s. 99.

1. Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair Fermanın İlanı

Ocaklarının kaldırılmasının hemen ardından *usta* diye tabir olunan yaklaşık 30 kişinin Temmuz 1826'da bazı taleplerle padişah nezdinde görüşme girişimlerinde bulunmaları üzerine II. Mahmud, yeniçeri vasıtasıyla onların taleplerini dinlemeyi kabul etti. Nitekim Ağustos başlarında padişahın huzuruna alınan yeniçeri ağası; padişaha, devlete ve dine bağlılığını ifade ettikten sonra şu üç hususu dile getirdi:

10

1) *Yeniçerilik iddiasıyla taşranın muhtelif yerlerinde başıboş bir şekilde dolaşan eski ocak mensuplarının kendi zabitleri tarafından ele geçirilerek cezalandırılmasının sağlanması*: Bu husus “*Rumeli ve Anadolu'ya birer fermân gönderilüb fîmâ-ba'd mecmû' mahallerde bulunan gerek Yeniçeri ve gerek sunûf-ı sâ'irenin te'dibleri iktizâ itdükçe her sınıfın kendü zâbitleri ma'rifetiyle icrâ olunması husûsunda emrin verilmesi... Anların 'askeriden her sınıfın zâbiti ma'rifetiyle tedîb ve terbiyye olunmasına müsaâde buyrulması*” denilmek suretiyle gündeme getirildi.

2) *Bosna ve Niş taraflarındaki ağa vekillerinin azledilmeleri*: Bu husus “*Niyazımız, Bosna ve Nişde olan ağa vekilleri azl ve der-sa'âdete celb olunarak yerlerine ocaktan birer ağa vekili intihâb ve irsâl kılınması hususlarına müsâ'ade olunmasıdır.*” şeklinde ifade edildi. Yeniçeri ağası, atanacak yeniçeri ağalarının o bölgelerdeki valilerin, voyvodaların ve mütesellimlerin oylarıyla belirlenmesi yönünde telkin ve teklifte dahi bulundu.

3) *Bektaşî pirlerinden Haydar Baba'nın türbesinin İstanbul'a nakli*: Bu son hususla ilgili II. Mahmud asla keyfi davranmayacağını, şeyhülislamın vereceği fetvaya bağlı kalacağını ifade ederek yeniçeri ağasına bir nevi sözlü teminat verdi.

¹⁰ BOA, HAT, 289/17328, 29/Z /1241 (4 Ağustos 1826): Sadaretin arz tezkiresi.

Yapılan görüşmeden sonuç çıkmayacağı düşüncesine kapılan bir kısım usta: “*İfâde ettiğimiz husûslar şevketlü pâdişâhımıza ‘arz olundu mu? Eğer sen ‘arz itmedin ya da idemedin ise biz ifâde ideriz.*” demek suretiyle bir hayal kırıklığı içerisinde olduklarını Yeniçeri ağası’na açıkça belli ettiler. Hatta bunlar, ağa kapısı önündeki camide toplanarak bahsedilen konuları kendi aralarında bir kez daha görüştiler. Ancak, ustaların göstermiş oldukları tepkiyi öğrenen II. Mahmud, buna çok kızmış ve bu yüzden vezirlerine verdiği emirle bir daha bu tür kişilerin huzura alınmamasını ve gerekirse bu tür tavırlarını sürdürenlerin cezalandırılmasını istedi.¹¹ II. Mahmud, usta tabir olunan bu *yeniçeri kalıntıların* pek samimi olmadıkları kanaatine vardı. Ona göre bunların görünüşteki maksadı, Rumeli taraflarındaki ocak taraftarları üzerinde nüfuz oluşturarak onların Babîâli’ye karşı olumsuz tutum ve tavırlarını engellemekti. Ancak onların gerçek maksadı bu tür talep ve girişimlerle Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasına dair emir ve fermanların taşrada uygulanmasını geciktirmek veya taşradaki yerel idarenin otoritesini zayıflatarak ortaya çıkan boşluğu kendi çıkarları doğrultusunda doldurmaktı.¹²

Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılması hakkındaki ferman, Kapıcıbaşı Mehmed Ağa vasıtasıyla Ağustos ayının sonlarına doğru Bosna merkezine ulaştı.¹³ Ferman, Vali Mustafa Paşa tarafından Travnik Mahkemesi’nde ahaliye duyurulurken diğer kazalarda ise bu görev, ekseriyetle naipeler vasıtasıyla yerine getirildi.¹⁴ Öziçe kazası naibi Ebubekir Efendi,

¹¹ BOA, HAT, 289/17328, 29/Z /1241 (4 Ağustos 1826): Sadaretin arz tezkiresi.

¹²Bahsedilen yeniçeri bakayası, Bosna da dâhil olmak üzere Balkanlar’ın birçok yerinde ocak taraftarlarıyla iletişim halindeydi ve onları organize edebilecek bir güce sahipti; BOA, HAT, 289/17328, 29/Z /1241 (4 Ağustos 1826): Sadaretin arz tezkiresi.

¹³ BOA, HAT, 430/21894-B, 01/S/1242 (4 Eylül 1826): Üsküb’e memur edilen tatara dair.

¹⁴ BOA, HAT, 430/21894-B, 01/S/1242 (4 Eylül 1826): Üsküb’e memur edilen tatara dair; Z. Gölen, *Tanzîmât Döneminde Bosna Hersek*, s. 62.

kendisine ulaşan bu fermanı ahaliye bizzat okudu. Bosna'da ise bu ferman, Mustafa Paşa'nın bir memuru tarafından halka duyuruldu.¹⁵

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması hakkındaki fermanla birlikte Babiâli tarafından Bosna valisinden, yeniçeri ordusuna ait tüm emvali toplayarak çevredeki kalelere koymasını; ayrıca yeniçerilerin işaretleri olan çaprastların da İstanbul'a ulaştırılmak üzere görevli mübaşire teslim etmesini istendi.¹⁶ Ayrıca Selim Ağa adlı bir memur da Bosna'da yeniçeri ordularına ait hazineyi kaydetmek ve Mirahor Ali Bey de Bosna'daki hazineye ait ormanları teftiş etme görüntüsü altında oradaki Bektaşî tekkelerini kaldırmak üzere görevlendirildiler. Görev mahalline gitmeden önce ahalinin tepki gösterme ihtimali üzerine Ali Bey'e, tekkelerin ortadan kaldırılmasıyla ilgili görevini gizli tutması sıkı sıkı tembih edildi. Fakat Bosnalıların Bektaşîliğe pek rağbet etmediklerinin anlaşılması üzerine Ali Bey, tekkelerin kaldırılmasına dair görevini ifşa etti.¹⁷

2. Yeniçeri İsyanları

a. İsyanların Başlaması ve Yayılması

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına dair ferman konusunda gerek Travnik gerekse Bosna ahalisinde oluşan tepkiler, ilk anda farklı şekillerde tezahür etti. Travnik ahali bu fermana ilk başta: *"Biz kendülüğümüzden cevâb viremeyiz. Başımız Bosnalılara bağlıdır. Onlar ne vechile cevâb virürlerse bizler dâhi onların virdükleri cevaba varız."* şeklinde bir tepki gösterdi ve Bosna Valisi Mustafa Paşa'nın Travnik serdarının kıyafetine müdahalesine, bazı mahallerde

¹⁵ BOA, HAT, 338/19351, 27/M /1242 (31 Ağustos 1826): Ebubekir Efendi'nin tahriri; BOA, HAT, 430/21894-B, 01/S/1242 (4 Eylül 1826): Üsküb'e memur edilen tatara dair.

¹⁶ F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyan (1826-1836)]*, s. 104'ten naklen; *Saraybosna Sicilleri*, Defter no: 65, 09/R/1242 (10 Kasım 1826), s. 53.

¹⁷ F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyan (1826-1836)]*, s. 103-104.

bulunan ocaklılara ait nişan tahtalarını kaldırtmasına da sessiz kaldı.¹⁸

Yeniçeriliğin kaldırıldığına dair fermanın Travnik'te ilanından on gün sonra Mustafa Paşa, oğlu Mehmed ile kayınbiraderi Battal ağaların da içinde bulunduğu bir heyeti Bosna'ya gönderdi.¹⁹ Ferman, halka duyurulduktan sonra Saray'da ortam birden gerildi. Dükkânlarını açmayarak fermanı bir nevi boykot eden esnaf, hep bir ağızdan yeniçeriliğin kaldırılmasını istemediklerini belirterek fermana tepkilerini açıkça göstermeye başladı. Bir kısım ahali, fermanı okumakla görevli memurun üzerine yürüdüyse de mütesellim Said Paşa buna mani oldu. Heyettekiler, gece gizlice şehri terk etmek suretiyle canlarını zor kurtardılar. Fermanın şokunu üzerinden atamayan bir kısım Boşnak, müştereken aldığı bir kararla seçtikleri bir kişiyi *serdar* unvanıyla Travnik'e göndererek onun vasıtasıyla olan bitenleri anlamaya ve takip etmeye çalıştı.²⁰

Yeniçeriliğin kaldırılmasına dair fermanı bölgeye ulaştırmakla görevli Kapıcıbaşı Mehmed Ağa, Bosna ahalisinin gösterdiği tepkinin hemen ardından protestocuların açık hedefi haline geldi. Bu yüzden Mehmed Ağa, Sırp bölgesine sığınmak zorunda kaldı; orada bir müddet kaldıktan sonra Yenipazara geçti. Saray'dan gelen haberler, fermanın okunmasından hemen sonra şehirde isyan hazırlıklarının başladığını ortaya koymaktaydı. Nitekim bu süreçte Saray eşrafı da isyancıların tarafındaydı. Mustafa Paşa, hem görüşmek hem de mümkün olursa ikna etmek düşüncesiyle Saray eşrafını Travnik'e çağırılmışsa da bundan sonuç alamadı. Mustafa Paşa'ya göre Bosna eşrafının çağrıyla kayıtsız kalması, isyancıların baskısından kaynaklandı. Fakat

¹⁸ BOA, HAT, 430/21894-B, 01/S/1242 (4 Eylül 1826): Üsküb'e memur edilen tatara dair.

¹⁹ F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyan (1826-1836)]*, s. 103-104.

²⁰ Z. Gölen, *Tanzimât Döneminde Bosna Hersek*, s. 62.

sonradan eşrafın, taammüden isyancılara destek verdiği ortaya çıktı.²¹

Saray'daki gelişmelerden haberdar olan Travnikliler de, ocaklılık iddiasında bulunan bazı kimselerin etkisiyle galeyana gelerek valinin ikamet ettiği kaleye giden yolların girişi ve çıkışlarına barikatlar kurdular. Ayrıca bunlar, ana yolları kapayıp mahalli devlet görevlilerinin konaklarının önlerini taş ve molozlarla doldurdular; mukavemette bulunulması durumunda valiye katledeceklerini belirterek etrafa tehditler savurdular.²² Travnik ahalisi fermanla ilgili hissettikleri esas tepkiyi, Bosnalılardan yaklaşık bir hafta sonra gösterdi. Fermanın görüşülmesi için Travnik eşrafından bazılarının mahkemeye davet edildiğini duyan çok sayıda ocaklı, mahkemeyi bastı; defterdarı ve eşraftan iki kişiyi herkesin gözü önünde darp etti ve çarşılar kethüdasının kendilerine teslim edilmesini istedi. Ayrıca bunlar, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması konusunda Babıâli'ye destek veren herkesi gözlerini kırpmadan öldürmekle tehdit ettiler; Travnik tophanesinin kontrolünü ele geçirdiler ve şehrin etrafında konuşlanan işbirlikçi Boşnak topçularını da güvenliklerinin sağlanması için gereken tedbirleri almaları yönünde uyardılar.²³

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına yönelik Bosna vilayeti dahilinde en sert tepkiler Saray'dan geldi. Fermanın ilanından yaklaşık iki hafta sonra kalabalık bir yeniçeri gürûhu, protesto amacıyla Saray yakınlarında açık bir alanda bir miting düzenledi. 21 Eylül 1826'da işbirliği yapma sözü

²¹ F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyân (1826-1836)]*, s. 106.

²² BOA, HAT, 424/21811, 11/R/1242 (12 Kasım 1826): Bosna Valisi Mustafa Paşa'nın şukkası; F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyân (1826-1836)]*, s. 108; Zafer Gölen, "Tanzimat Dönemi Bosna-Hersek İsyânları'nın Nedenleri", *Osmanlı'dan Günümüze Terör ve Eşkıyalık*, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü, Samsun 2009, s. 164.

²³ BOA, HAT, 430/21894-B, 01/S/1242 (4 Eylül 1826): Üsküb'e memur edilen tatara dair.

aldıkları ahaliden bazı kimselerle birlikte harekete geçen söz konusu yeniçeriler, memleketleri dışında herhangi bir yerde asla askerlik yapmak istemediklerini ve Asakir-i Mansure için tasarlanan üniformaları göğüs kısımlarında haç işareti bulunması sebebiyle giymeyeceklerini belirterek tepkilerini açığa vurdular.²⁴ Ayrıca bunlar, yeni ve büyük bir miting hazırlıklarına başladılar ve Saray'a delege gönderilmesi hususunda bütün kazaların eşrafına birer davetiye gönderdiler. Neredeyse tüm kazaların eşrafı, gönderdikleri delegelerle söz konusu davate cevap verdi. Yapılan etkinliklerden sonra bir toplantı düzenlendi. Bu toplantıda; yeni ordunun ve talimli askerliğin reddi, yeniçeriliğin kaldırılmasına karşı çıkılması gibi hususlara dair bazı kararlar alındı. Nitekim bu kararlar; delegeler tarafından imzalanarak Travnik'e gönderildi.²⁵

Travnik delegeleri, memleketlerine geri döndüklerinde Saray'dakine benzer tepkilerin orada da ortaya konulduğunu gördüler. Buradaki yeniçeriler, çarşıdaki dükkanları kapattırıp Saray'da alınan kararları duyurmak üzere esnafı ve eşrafı, Büyük Camii'nin avlusunda topladılar ve akabinde burada hazırlanan mahzara kadından onay almak üzere mahkemeye yöneldiler. Durumu haber alan kadının mahkemeden kaçması yüzünden yeniçeriler, amaçlarına ulaşamadılar. Bosna Valisi Mustafa Paşa'nın ifadelerinden anlaşıldığı üzere sayıları gündüz 40-50, akşamları 300-400 olan isyancı yeniçeriler, ahaliyi yanına çekmek amacıyla Travnik cadde ve sokaklarında aralıksız kol gezdiler. Mustafa Paşa'ya göre

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz., Z. Gölen, "Tanzimat Dönemi Bosna-Hersek İsyanları'nın Nedenleri", s. 164; Yuzo Nagata-Mačiko Nagata, "Saraybosna Şer'iyye Sicilleri üzerine Bir İnceleme", *XII. Türk Tarih Kongresi*, C.III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1979, s. 694.

²⁵ F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyan (1826-1836)]*, s. 107-108.

bunların amacı, Bosna vilayetinde ortaya çıkan yeniçeri isyanlarını İstanbul'a kadar yaymaktır.²⁶

Eylül 1826 sonlarında toplanan Bosna Meclis-i Şurası üyeleri, ocağın kaldırılmasıyla ilgili ahalide oluşan tepkiye bir anlam veremedi; esasen bir şikâyet kaynağı olan ocağın ahali tarafından himaye edilmek istenmesini çok manidar buldu. Onlara göre yeniçerilerin mensup oldukları ocakların neredeyse tamamı, fitne ve fesat kaynağından başka bir şey değildi.²⁷ Şura üyeleri, meseleye idari maslahat üzerinden baktıkları için konuyla ilgili esas ayrıntıyı gözden kaçırdılar. Çünkü Bosna ahalisinin tepkisi, aslında doğrudan ocağın kaldırılmasıyla ilgili değildi. Onların odaklandığı asıl husus, Bosna Valisi Mustafa Paşa'nın tutumuyla alakalıydı. Üsküp Mutasarrıfı Yaşar Paşa'nın ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Mustafa Paşa'nın, isyanın eyalet geneline yayılmasının ardından Saray'ı terk ederek Travnik Kalesi'ne çekilmesi Boşnakları çok kızdırdı. Safvet Beg Başağaç, Bosna Valisi Mustafa Paşa'ya karşı Boşnaklarda oluşan kızgınlığın kaynağını şöyle özetliyordu:

“Vezir Mustafa Paşa, Sarayev'o'dan geçerken bir takım katı ve yersiz tehditler savurarak Travnik'e geçti. Burada resmî bir konuşma yaparak sultanın emirlerini o kadar sert bir ses tonuyla okudu ki bu davranışıyla herkesi şaşırttı. Bu olaydan on gün sonra Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmış olduğunu ilan eden fermanı özel bir elçi Travnik'e getirdi. Eskiden beri adet olduğu üzere halk adına gönderilen fermanları vezirler; beylerbeyleri, ayanlar, kapudanlar ve diğer erkân önünde açıp okurlardı. Buna rağmen Mustafa Paşa, hiçbir erkânı toplamadan gelen fermanı açıp okudu. Ardından da Travnik dizdarını harekete geçirerek şehrin kalesine el koydu.”²⁸

²⁶ BOA, HAT, 424/21811, 29/Ra/1242 (31 Ekim 1826): Bosna'ya memur edilen Arif Efendi'ye dair; F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyân (1826-1836)]*, s. 107-108.

²⁷ BOA, C.AS, 293/12171, 21/S/1242 (24 Eylül 1826): Saray Meclis-i Şurası'nın tahrirâtı.

²⁸ Safvet Beg Başağaç (Recepaşîç), *Bosna Hersek Tarihi (1463-1850)*, Kastaş Yayınevi, İstanbul, s. 208-209.

Bosna Valisi Mustafa Paşa'nın Travnik'e varır varmaz orada bir hapishane inşa ettirmesi; hapishanede kullanılmak üzere çevre mahallerdeki demircilere üç yüz *halkalı* zincir siparişi vermesi;²⁹ ocaklık cizyelerine el koyduğu Yenipazar Mütesellimi Osman Paşa'nın Arnavutluk'a kaçmasına sebep olması³⁰ ve bu yolla onu görevinden uzaklaştırması³¹, III. Selim döneminde kaldırılan *kudumiyye*³² vergisini tahsile girişmesi³³ bölge halkının Bosna valisine karşı oluşan nefretini daha da artırdı.

Mustafa Paşa'nın Bosna'yı terk ederek Travnik'e çekilmesiyle eyalet idaresi, daha da bozuldu. Bu ortam, yeniçerilerle Bosna eşrafının kaynaşmasını ve müşterek hareket etmesini sağladı. Bu hareketin³⁴ başına Saray'da ocağı bulunan Rusçuklu Kara Ali geçti. Onun etrafında toplanan asiler, bölgedeki otoriteyi büyük oranda ele geçirmeyi başardılar.³⁵ Rusçuklu Kara Ali Ağa, üç yüz senedir bölgede faaliyet gösteren ocaklarına dokunulmaması niyazıyla padişaha bir dilkeçe yazdı ve dilekçesinde söz konusu fermanın yeniçerileri rahatsız ettiğini, Bosna'nın içinde bulunduğu durumun hiç de iyi olmadığını ve devlet

²⁹ BOA, HAT, 338/19346, 29/Ra/1242 (31 Ekim 1826): Yaşar Paşa'nın şukkası.

³⁰ S. B. Başağaç (Recepaşçı), *Bosna Hersek Tarihi (1463-1850)*, s. 208.

³¹ BOA, HAT, 424/21811-N, 29/Ra/1242 (31 Ekim 1826): Bosna'ya memur edilen Arif Efendi'ye dair.

³² *Kudumiyye*, ahaliden alınan bir tür ayakbastı bedelidir.

³³ Cevdet Paşa, eserinde Bosna Valisi Mustafa Paşa'nın çok gaddar biri olduğunu ifade etmektedir: Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, s. 183, 363.

³⁴ Onların oluşturduğu bu otorite Bosna tarihine *Yeniçeri Cumhuriyeti* olarak geçmiştir; Ahmet Cevat Eren, *Mahmud II Zamanında Bosna Hersek*, Nurgök Matbaası, İstanbul 1965, s. 74-82; Z. Gölen, *Tanzimât Döneminde Bosna Hersek*, s. 62.

³⁵ Tüm bu gelişmelere rağmen Üsküp Mutasarrıfı Yaşar Paşa, ahalisi *ulema*, *agavat* ve *esnaf makulesi* olmak üzere üç sınıfa ayrılan Bosna'da tam olarak müşterek hareket vücuda getirilemediğini iddia etmiştir. Ona göre, Bosna'da ortaya çıkan hareketin kaynağı esnaf oluşturduğu için söz konusu gelişmelerin önü hemen alınamamıştır; BOA, HAT, 338/19350, 29/Ra/1242 (31 Ekim 1826): Yaşar Paşa'nın şukkası.

otoritesinin burada tam olarak sağlanabilmesinin Asakir-i Mansure'ye değil yeniçerilere bağlı olduğunu belirtti.³⁶

1826'dan itibaren yaklaşık on sene boyunca Bosna'da her çapta bir çok isyan meydana geldi. Bunlardan bazıları çok dar bir alanda ortaya çıkar ve küçük müdahalelerle bastırılırken bazıları da önu alınamayacak kadar büyük boyutlara ulaştı. Örneğin yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra Saray'da ortaya çıkan isyanla Kapudan Hüseyin'in isyanı tüm Bosna eyaletini etkiledi. Geniş bir alana yayılması sebebiyle bu iki isyanın bastırılması kolay olmadı. Her iki isyanın kaynağı ve elebaşları farklı kişiler olmalarına rağmen, isyanların sebeplerinin ve isyancıların taleplerinin birbiriyle örtüşmesi dikkat çekiciydi. Bu yüzden söz konusu bu iki isyanı, birbirinden bağımsız bir şekilde ele almak yerine, bir isyanın aşamaları şeklinde değerlendirmek gerekir.³⁷

Yeniçeriliğin kaldırılmasına dair fermanların Bosna eyaletinin genelinde ahaliye duyurulması üzerine Feyzaga Turnacı ile 32 ağa ve 18 bayraktar da Yeniçeri Ağası Kara Ali Ağa'ya katılıp Boşnakları idareye karşı kıskırtmaya başladılar. Ulemanın ve bazı akil adamların ikna çabalarına rağmen rağmen isyancılar, eylemlerinden vazgeçemediler. Bosna Valisi Mustafa Paşa'ya sadakatiyle bilinen Battal Ağa'nın, fermanı okuyacak memurla birlikte Saray'a giderken fermana karşı çıkanları cezalandırmak amacıyla yanına çok sayıda zincir ve pranga alması, genel manada oradaki ahali arasında büyük hoşnutsuzluk yarattı. Bu yüzden ferman ilan edilirken Saray ahalisinden hiç kimse huzura çıkmadı. Ancak birkaç gün sonra ilan edilebilen ferman, *diğer kişilerden ayrı kendini seçilmiş sınıftan kabul eden* Bosnalı yeniçerileri gücendirdi. Sayıları birkaç bini bulan yeniçeriler, Sultan Camii'nde toplanarak Rusçuklu Ali Ağayı *Yeniçeri*

³⁶ Bir kısım yerel idareciye göre Ali Ağa bu ifadeleriyle, bir nevi padişahı ve dolayısıyla devleti tehdit etmiştir; BOA, HAT, 338/19348, 29/Z/1242 (24 Temmuz 1827): Bosna Yeniçeri Ağası Ali'nin arzuhali.

³⁷ F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyan (1826-1836)]*, s. 102-103.

Ağası ilan etti ve aralarında görev dağılımı yaptılar. Hemen ardından Bosna ve Hersek'in muhtelif yerlerine gönderdikleri yazılı bildirimlerle kendilerine katılmayanları öldürmekle tehdit ettiler. İlmiyyeden Mostarlı Müderris Ali, Abacı Abdullah ve İbrahim Efendiler kışkırtıcı vaazlarıyla ahaliyi harekete geçirdiler. Nitekim ahalinin de yeniçerilere destek vermesiyle ocağın kaldırılmasına dair fermana karşı çıkanların sayısı şehirde çoğunluğu sağlamış oldu.³⁸

Saray'da tepkilerin bölgesel bir eyleme dönüşmesi, eyalette yeniçeriliğin kaldırılmasının ilanından kısa bir süre sonra başlamıştır. Yeniçeri Ağası Kara Ali'nin daveti üzerine 32 bölgeden toplanan ikişer temsilci ortak bir karar alarak 21 Eylül 1826'da padişahın buyruğunu kabul etmediklerini ilan ettiler.³⁹ Ayrıca katılımcılar, bu görüşme sırasında süreç içerisinde nasıl bir yol izleyeceklerini tartıştılar. Bu gelişmeler, bazı mahalli idarecileri endişelendirdi. Örneğin görev süresi 1826 yılının Ağustos sonlarında dolan Belgrat Kadısı Çukacızade Mustafa Efendi, Belgrat Muhafızı Abdurrahim Paşa'ya başvurarak Bosna'daki asayişsizlik sebebiyle Belgrat'ta bir süre daha kalmak istediğini bildirdi.⁴⁰ Babiâli, durumun vahametini çabuk kavradı; bu yüzden yeniçerilerin ortadan kaldırılması ve emirlere uymayarak başına buyruk hareket edenlerin etkisiz hale getirilmeleri hususundaki sert tavrını açık bir şekilde üst üste bölgeye gönderdiği emirlerle ortaya koydu.⁴¹

Yenipazar Mütesellimi Osman Paşa da farklı farklı yerlerde bulunmalarına rağmen ağız birliği yapmışçasına ortak hareket eden ve ahaliyi de yanına çeken yeniçeri bakayasının özellikle Bosna ve Travnik'ten yönetildiğini

³⁸ S. B. Başağaç (Recepaş), *Bosna Hersek Tarihi (1463-1850)*, s. 209.

³⁹ S. B. Başağaç (Recepaş), *Bosna Hersek Tarihi (1463-1850)*, s. 210.

⁴⁰ BOA, 430/21894, 27/M/1242 (31 Ağustos 1826): Üsküb'e memur edilen tatarın ifadelerine dair; F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyân (1826-1836)]*, s. 105.

⁴¹ BOA, HAT, 442/22219, 03/Ca/1242 (3 Aralık 1826): Saray asilerine dair.

düşünmekteydi. Ona göre, inatçı bir mizaca sahip olan Boşnakların sözle itaat altına alınması imkânsızdı. Bazı Boşnakların kalelere sığındığını, silahlanmaya çalıştığını ve Osmanlı güvenlik güçlerine karşı mukavemet göstermek üzere hazırlıklar yaptığını tespit eden Osman Paşa, Babîâlî'ye iletmek üzere hazırladığı raporunda iyimser bir tablo ortaya koymadı.⁴² Yeniçeriliğin kaldırılmasını bir bid'at olarak düşünen ocaklıların, bu tür yeniliklerle mücadele etmek üzere çevredeki kazalardan seçilmiş ikişer kişinin Bosna'ya gönderilmesi için girişimlerde bulunmaları Yenipazar Mütesellimi Osman Paşa'yı bir kez daha haklı çıkarttı.⁴³

Babîâlî açısından yeniçeriliğin kaldırılması konusunda yerel halkın ikna edilmesi oldukça önemliydi. Yeniçerilerin, ahaliyi daha fazla kıskırtmasına izin vermemek ve ahalinin padişaha bağlılığını güzellikle sağlamak için kalemiyyeden Esham Mukataacısı Mehmed Arif Bey ile ilmiyeden Prilepeli Müderris Ahmed Efendi⁴⁴ özel görevlerle Bosna'ya memur edildiler.⁴⁵ Onlara Bosna'ya kadar refakat etmek üzere de Yenipazar Mütesellimi Osman Paşa görevlendirildi.⁴⁶ Bosna Valisi Mustafa Paşa, güvenlik sebebiyle Bosna ulaşmak üzere yola çıkan Arif Efendi'yi Saray tarafı yerine Bulgarların

⁴² BOA, HAT, 442/21811, 30/Ra/1242 (1 Kasım 1826): Yenipazar Mütesellimi Osman Paşa'nın Bosna'ya memuriyeti dair.

⁴³ BOA, HAT, 425/21815, 29/Z/1242 (24 Temmuz 1827): Asilerce yazılan pusula.

⁴⁴ Başlangıçta Ahmed Efendi Rumeli'deki Bektaşî tekkelerinin yıkımı işiyle görevlendirilmişti. Ancak Bosna'daki vaziyetin hassasiyeti sebebiyle Ahmed Efendi, bu görevinden alınarak Bosna'ya memur edilmiştir: BOA, 430/21894, 27/M/1242 (31 Ağustos 1826): Üsküb'e memur edilen tatarın ifadelerine dair; F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyân (1826-1836)]*, s. 104.

⁴⁵ BOA, HAT, 429/21881, 28/S/1242 (2 Ekim 1826): Bosnaya memur edilen eşhasa dair; S. B. Başağaç (Recepaşîç), *Bosna Hersek Tarihi (1463-1850)*, s. 210.

⁴⁶ BOA, HAT, 442/21811, 30/Ra/1242 (1 Kasım 1826): Yenipazar Mütesellimi Osman Paşa'nın Bosna'ya memuriyeti dair.

bulunduğu bölgeden gelmesi yönünde uyardı.⁴⁷ Arif Bey ile Ahmed Efendi, bu uyarı üzerine önce Sofya'ya ve daha sonra da Priştine'te gittiler. Ancak onlar isyan yüzünden ne Saray'a ne de Travnik'e gidebildiklerinden burada bir süre beklemek zorunda kaldılar.⁴⁸

Priştine'de iken Arif Efendi, bir memuru vasıtasıyla Saray mütesellimi ile eşrafından kendisini Yeniçeri Ağası Rusçuklu Ali Efendi'yle görüştürmesini rica etti. Ancak, arabuluculuğunu Taşlıca Nâibi Vehbi, Saray Mütesellimi Osman, eşraftan Elhâc Abdullah'ın yaptığı görüşme teklifi yer konusunda çıkan ihtilaf yüzünden sürüncemede kaldı. Arif Efendi, görüşmelerin Saray mahkeme binasında yapılmasında ısrar etmekteydi. Yeniçeri Ağası Ali Efendi ise görüşme için en uygun yerin bölgedeki yeniçeri bakayası tarafından toplanma merkezi olarak kullanılan Beğler Câmii olduğunu düşünmekteydi.⁴⁹ Arif Bey'e göre Ali Efendi'nin yer konusunda bu kadar ısrar etmesinin özel sebebi olmalıydı. Çünkü söz konusu yer, yeniçerilerin kontrolü altındaydı. Burada isyancılar, Arif Bey ile Ahmet Bey'i tutsak edecekler ve onları Babîâli'nin yeniçeri ordusunu Bosna'da muhafaza etmeye karar verdiğini açıklamaya zorlayacaklardı.⁵⁰

Arif Efendi'nin, yeniçerilerin kıyafetlerini değiştirip silahlarını oradaki güvenlik güçlerine teslim ettikten sonra görüşmeye katılmalarını istemesiyle görüşme girişimleri çıkmaza girdi. Zira Yeniçeri Ağası Kara Ali: “*Bizim ocağımız kâdim olub devlet-i ‘aliyyeden ulûfe vesâ’ir bir akçe aldığımız*

⁴⁷ BOA, HAT, 426/21859, 29/Z/1242 (24 Temmuz 1827): Arif Bey'in takriiri.

⁴⁸ F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyan (1826-1836)]*, s. 104.

⁴⁹ BOA, HAT, 426/21859, 29/Z/1242 (24 Temmuz 1827): Arif Bey'in takriiri.

⁵⁰ Yetkili kişiler tarafından yapılacak böyle bir açıklama bölge ahalisi üzerinde şüphesiz bir güven oluşturacaktı. Bu durum, ahali nezdinde Yeniçerilik iddiasında bulunanlara bir meşruiyet kazandıracaktı. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyan (1826-1836)]*, s. 104.

yok ise de ocağımızın bozulduğunu istemeyiz. Biz ocağımızdan vaz geçmeyiz, kılafatları değiştirmeyiz ve emânetleri de teslim itmeyiz.” diyerek tepkisini gösterdi. Üstelik Bosna Valisi Mustafa Paşa’ya ulaşan istihbarata göre Arif Efendi’nin bu taleplerini kendilerine karşı yapılmış hakaret olarak kabul eden yeniçeriler, onu ve maiyetinde bulunanları Travnik’e kaçırmayı dahi düşündüler.⁵¹ 1826 Kasımında Yeniçerilerin başlattıkları isyan, Bosna eyaleti geneline yayıldı. Arif Bey’e göre kılıç kullanılmaksızın bu isyanları durdurmak imkansızdı.⁵²

Arif Bey’in padişah tarafından özel görevle Bosna tarafına gönderilmesi Vali Mustafa Paşa, oldukça rahatsız etti. Mustafa Paşa, Arif Efendi’nin kendisiyle ilgili Babıâli’ye olumsuz raporlar gönderme ihtimalinden endişe duymaktaydı. Mustafa Paşa, Boşnakların kendisi hakkındaki olumsuz düşüncelerine Arif Bey de katılır ve bunları merkeze rapor ederse azlinin kaçınılmaz olduğunu düşünüyordu. Kısa bir süre sonra gerçekten de Arif Bey, Mustafa Paşa’nın idaresiyle ilgili ağır eleştirileri merkeze bildirdi ve Mustafa Paşa’nın geleceğini etkileyecek süreci başlattı. Arif Bey’in önerisine göre bölge eşrafından güvenilebilecek bazı kişilerle irtibat sağlanır; 3.000 silahlı asker refakatinde bölgeye yeni bir vali gönderilir ve bu vali Cadde Kolu’nu izleyerek bölgeye ulaşırsa yaşanan sıkıntıların büyük bir kısmı ortadan kaldırılabildi.⁵³

⁵¹ BOA, HAT, 426/21859, 29/Z/1242 (24 Temmuz 1827): Arif Bey’in takriri.

⁵² F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası’nda İsyan (1826-1836)]*, s. 108.

⁵³ Bahsedilen eleştirilerde Arif Efendi; Bosna Valisi Mustafa Paşa’nın bölgede tüm otoritesini kaybettiğini ve azlinin kaçınılmaz olduğunu ifade ediyordu. Hatta Mustafa Paşa’nın suçlanmamak için kendisini dahi suçlama yoluna gidebileceğine de dikkat çekiyordu. Nitekim Arif Bey’in de ifadelerini dikkate alan Babıâli, ilerleyen dönemde onu Bosna valiliğinden alacak ve yerine Abdurrahim Paşa’nın atanmasını sağlayacaktır. Abdurrahim Paşa 1827 başlarında yeni görevine başlayacaktır. F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası’nda İsyan (1826-1836)]*, s. 104-105.

Babıâli, memuriyetinin gereğini yeterli şekilde yerine getiremediğini düşündüğü Arif Efendi'yi izlemeye aldı. Bir süre sonra Arif Efendi, yeniçerilik iddiasını sürdürenlere yüz verdiği ve bu yüzden arzu edilen düzeyde başarı sağlayamadığı gerekçeleriyle Babıâli tarafından İstanbul'a geri çağırıldı. Ayrıca Arif Bey'in dışında Bosna kadısı ile Travnik naibi de memuriyetlerinde başarısız bulunarak başka yerlere görevlendirildiler.⁵⁴ Bosna reisü'l-uleması ve Travnik müftüsü ile defter kethüdası da görevlerini ihmal ettikleri gerekçesiyle Bosna valisi Mustafa Paşa tarafından takibe alındılar.⁵⁵

Saray nakibi ile müteselliminin Bosna valisine gönderdikleri müşterek bir takrirden, 1827 Temmuzunda Bosna'da asayiş sorunlarının yeniden arttığı anlaşılmaktadır. Sorunların yalnızca askerî yöntemlerle çözülmesinin imkânsız olduğunu düşünen bu görevliler, Bosna valisine her kazadan birer ikişer kişinin çağrılarak ortaklaşa bir çare aranmasını rica ettiler. Onlar, ahalinin ikna edilmediği sürece Bosna'daki asayişin sağlanmasının uzun süre alacağını düşünüyorlardı.⁵⁶ Nitekim Serebrenice ahalisinin kendiliğinden 1826 sonlarında bundan sonra Saray ahalisine uymayacaklarını ve bir daha yeniçerilik meselesinin lafını bile etmeyeceklerini belirtmeleri, söz konusu görevlileri haklı çıkartıyordu.⁵⁷

⁵⁴ Arif Bey'in Babıâli ile yaptığı yazışmalardan vazifesini yerine getiremediğini kendisinin de kabul ettiği anlaşılmaktadır: BOA, HAT, 426/21855, 29/B/1242 (26 Şubat 1827): Saraybosna-Travnik harekâtına dair; BOA, HAT, 424/21811, 29/Ra/1242 (31 Ekim 1826): Bosna'ya memur edilen Arif Efendi'ye dair.

⁵⁵ Bosna eyaleti mülhakatında toplam 48 kaza mevcuttu. Bunlardan yalnızca 20'si merkeze bağlılıklarını bildirirken geri kalan kısmı Bosna'daki asilerle birlikte hareket etme kararı almıştır; BOA, HAT, 442/22219, 17/R/1242 (18 Kasım 1826): Sadaretin arz tezkiresi; F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyan (1826-1836)]*, s. 109.

⁵⁶ BOA, HAT, 1056/43477, 29/Z/1242 (24 Temmuz 1827): Müşterek takrir.

⁵⁷ BOA, HAT, 436/22062, 02/B/1242 (1 Ocak 1827): Serebrenice ahalisinin müşterek takrihi.

Bosna naibi ile müteselliminin haklılığı Bosna Valisi Abdurrahim Paşa'nın 17 Haziran 1827 tarihli bir yazısından da anlaşılmaktaydı. Bu yazıdaki ifadelerle göre Mostar kazasında bir mahallenin tamamı yeniçerilik iddiasında bulunan asilerle birlikte hareket etmeye başladı. Bu yüzden Mostar mütesellimi, uhdesine verilen bir miktar askerle bunlara müdahale etmek üzere görevlendirildi. Mostar'da eşkıyayı hazırlıksız yakalamak maksadıyla Hersek tarafındaki eşkıya üzerine gidiliyormuş izlenimi yaratılarak Mostar'daki asiler etkisiz hale getirilmek istendi. Nitekim Osmanlı güvenlik güçlerinin kasabaya girmek için hazırlık yaptığını öğrenen Mostar ahalisi, cezalandırılma korkusuyla da olsa eşkıyayı kendi imkânlarıyla etkisiz hale getirerek onları Mostar mütesellimine teslim etti.⁵⁸

Mostar'da meydana gelen asayiş olaylarıyla ilgili yapılan tahkikat, Bosna defterdarının da bu gelişmelerde parmağı olduğunu ortaya çıkardı. Çünkü defterdar efendi, bölgenin kapudanyı anlaşılarak Yayça ve İzvornik civarında faaliyet gösteren asilere muhbirlik etmekteydi. Bunun üzerine Banaluka hâkimi Mustafa Efendi, kale dizdarıyla irtibat kurarak uhdesindeki yeterli sayıda askerle Yayça kalesine gitti. Burayı harekât merkezi olarak kullanan Mustafa Efendi kısa sürede bölgenin hâkimiyetini ele geçirdi. Defterdar efendi, Osmanlı güvenlik güçleriyle girdiği mukabele sırasında hayatını kaybetti. Mostar, Nevasin, Travnik, Yayça ve Bosna'da eş zamanlı olarak yürütülen operasyonlar sırasında ele geçirilen eşkıyaya dair ayrıntılar aşağıdaki tabloda (Tablo.1) verilmiştir.⁵⁹

⁵⁸ BOA, HAT, 438/22101, 23/Za/1242 (17 Haziran 1827): Abdurrahim Paşa'nın şukkası.

⁵⁹ BOA, HAT, 438/22101, 23/Za/1242 (17 Haziran 1827): Abdurrahim Paşa'nın şukkası.

Tablo 1: Saraybosna ve Civar Kasabalarda Ele Geçirilen Eşküyaya Dair Sayısal Veriler

Mahal	Ele geçirilen Eşküyaya Sayısı		
	Canlı	Ölü	Toplam
Mostar	22	4	26
Nevasin	4	-	4
Travnik	8	2	10
Yayça	4	-	-
Saraybosna vd. yerler	10	2	12
Genel Toplam	48	8	52

b. Kapudanların İsyanları

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla ilgili olarak Boşnakların maruz kaldığı bir diğer olumsuzluk da bölgedeki kapudanlıklar meselesiydi. Bölge kapudanları, üst düzey devlet adamlarından Bosna valilerinin Babîâlî tarafından atanması usulünün kaldırılmasını, buranın idarecilerinin Boşnaklar tarafından seçilmesini, yeniçeriliğin kaldırılmasına dair fermanın geri çekilmesini ve Babali'nin bundan böyle Bosna'nın idaresine müdahale etmeye son vermesini istemişlerdi. Kapudanlar, Babîâlî'nin bu şartları kabul etmesi halinde Osmanlı Devleti'ne senede 4.000 kese vergi vermeyi dahi taahhüt ettiler.⁶⁰

Bosna Valisi Abdurrahim Paşa, merkeze gönderdiği 1 Kasım 1827 tarihli bir yazısında eşraftan Pekli Hasan Ağa ile Murad Kapudan'ın başını çektiği bir grubun bölge ahalisini isyana teşvik ettiğini ve Avusturya topraklarında yağmalama faaliyetlerinde bulunduklarını ifade etmekteydi. Kapudanların bu tür faaliyetlerinden rahatsızlık duyan Avusturya Devleti, Babîâlî'yi bu konuda gereken tedbirleri alması için uyardı. Zaten Babîâlî de, “*ehl-i islam beyninde müceb-i şemâtet bir keyfiyetin vukû' bulması*” sebebiyle bu durumdan rahatsızlık duyuyor ve doğal olarak sınır

⁶⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinde Kapıkulu Ocakları*, C.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 559-560.

bölgelerinde herhangi bir karışıklığın yaşanmasını istemiyordu.⁶¹ Buna rağmen Bosna ile Karadağ'ın sınır bölgelerindeki karşılıklı ihlaller, yaşam biçimi şekline dönüşmüş; eşkıyalık ve yağmacılık ahali arasında yaygınlaşmıştı.⁶²

Ali Namık Paşa'nın Bosna valiliği döneminde İzvorvik kapudanlığını ayandan Fedayizade Ali Paşa'nın oğlu Mehmed Ali Bey'e vermek istemesiyle bölgedeki huzursuzluklar yeniden canlandı.⁶³ 1831'de Babiâli tarafından kapudanlıklara⁶⁴ yapılan atamalar, *Bosna Ejderi* olarak bilinen Kapudan Hüseyin Gradasceviç'in adamlarıyla birlikte ayaklanmasına yol açtı.⁶⁵ Hüseyin Kapudan'a muhalıflığıyla tanınan Ali Rızvanbegoviç ile Gradaçaçlı İsmail Ağa Çengiç, isyan sırasında Babiâli'yi desteklediler.⁶⁶

⁶¹ BOA, HAT, 429/21885, 11/R/1243 (1 Kasım 1827): Bosna Valisi Abdurrarım Paşa'nın şukkası.

⁶² F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyan (1826-1836)]*, s. 124.

⁶³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyan (1826-1836)]*, s. 130-131..

⁶⁴ Bosna ahalişi, ekseriyetle Bosna'da kurulan Kapudanlık adı verilen askerî birimlerde görev yapmışlardır. Ancak kapudanlıklar işlevlerini kaybettikleri ve devlet otoritesine karşı tehdit oluşturdıkları gerekçesiyle 1835'te kapudanlık kaldırılarak yerine mütesellimlikler kurulmuştur. Bu yeniçeriliğin kaldırılmasının ardından kapudanlıkların da ilgası Bosna'daki dengeleri alt üst etmiştir. Bu andan itibaren diğer yerlerde de olduğu gibi Bosna ahalisine ödev tarzında bir askerlik yapma yükümlülüğü getirilmiştir. Bosna'da 1833 ve 1849 yıllarında çıkan karışıklıkların temelinde bu durum vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna-Hersek İsyanları'nın Nedenleri*, s. 164; Yuzo Nagata-Maçiko Nagata, "Saraybosna Şer'iyye Sicilleri üzerine Bir İnceleme", *XII. Türk Tarih Kongresi*, C.III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1979, s. 694.

⁶⁵ Kapudan Hüseyin Gradasceviç'in Kosova'da kazandığı zafer onun ahali arasında sevilmesini sağlamış ve bu yüzden ahali ona *Bosna Ejderi* lakabını takmıştır; S. B. Başagiç (Recepaş), *Bosna Hersek Tarihi (1463-1850)*, s. 220.

⁶⁶ Gradasceviç'in çağdaş Bosnalı tarihçiler tarafından otonomi isteklerinin yüksek sesle dile getirilmesi olarak yorumlanmıştır. İsyan daha sonra nasıl yorumlanırsa yorumlansın o an için Bosna'da çok ciddi değişikliklere yol

Onların bu destekleri sayesinde Bosna'da asilerin önü alınabildi. Asilerin 1832'de tamamen kontrol altına alınmasının ardından Hüseyin Gradisceviç İstanbul'da ikamete mecbur edildi.⁶⁷

Yeniçerilerle asiler aralarında yaşanan anlaşmazlık, vali Abdurrahim Paşa'ya isyanı bastırmasında büyük avantaj sağladı. Bu yüzden II. Mahmud: "*Aferin müşarün-ileyhe nân u nemek-i şahânem kendüye helâl olsun. Saray eşkıyâsının ser-gerde ve eşnâları bunlardı. Lehü'l-hamd cezalarını bulmuşlardır.*" şeklindeki sözleriyle Abdurrahim Paşa'ya övgüde bulunmuştur.⁶⁸

c. Sırp Knezlerinin Kışkırtıcı Faaliyetleri

Belgrat Muhafızı Abdurrahim Paşa, 27 Ekim 1826 tarihli bir yazısında Sırp başknezi Miloş'un ve Sırpların Osmanlı idaresine karşı bir tavır içerisinde olduğunu rapor etmişti. Onların bu tavırları, yeniçerilik iddiasında bulunanların teşvikleriyle Saray ve Travnik ahalisine de yansdı.⁶⁹ Mahallinden gelen ikazlar üzerine, bölge ahalisini isyana teşvik eden Sırp knezlerinden bir kısmı ele geçirilerek İstanbul'a getirildi. Bunun üzerine Miloş, II. Mahmud'dan söz konusu knezlerin serbest bırakılmasını talep etti; kendisi de dâhil hiçbir knezin Osmanlı idaresi aleyhinde bulunmayacağına dair garanti verdi. Ayrıca Miloş, Bosna eyaletindeki Osmanlı askerî ve idari yetkililerin isyancılar karşısındaki yetersizliğini ve onların düştüğü durumu,

açmıştır; Necdet Eren, *Bosna-Hersek'in Avusturya Tarafından İlhâkı ve Osmanlı Efkar-ı Umûmiyesindeki Tesirleri*, (İstanbul Üniveristesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Bitirme Tezi, Seminer No: 581), İstanbul 1956; Z. Gölen, *Tanzîmât Döneminde Bosna Hersek*, s. 63.

⁶⁷ N. Eren, *Bosna-Hersek'in Avusturya Tarafından İlhâkı ve Osmanlı Efkar-ı Umûmiyesindeki Tesirleri*, s. 63.

⁶⁸ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinde Kapıkulu Ocakları*, s. 559-560; Gölen, *Tanzîmât Döneminde Bosna Hersek*, s. 62.

⁶⁹ BOA, HAT, 1135/45223, 25/Ra/1242 (27 Ekim 1826): Abdurrahim Paşa'nın kaimesi.

Babîâlî'nin yeterince knezlerin gücünden yararlanamamasına bağladı.⁷⁰

Babîâlî'ye göre Miloş da dâhil tüm Sırp knezleri, Bosna ve Travnik'te ortaya çıkan isyanların bastırılmasının gecikmesinde birinci dereceden sorumluydular. Ancak, onlara müdahale edilmesi konusu, Osmanlı askerî ve idari yetkilileri arasında tartışmalı bir meseleydi. Arif Paşa'ya göre Sırp'ların yoğunlukta yaşadığı bölge, emniyet açısından güvenli değildi. Yeniçerilik iddiasıyla ortaya çıkanlar da kendi güvenlikleri açısından bir kaçış ve toplanma merkezi olarak Sırp'ların yoğun bulundukları yerleri tercih etmekteydiler. Bu yüzden knezlere ya da yeniçeri bakayasına yapılacak bir müdahale, Osmanlı güvenlik güçlerini bahsedilen bölgede zora sokabilirdi.⁷¹

Ocak 1827'de Bosna'ya vali olarak atanan Abdurrahim, Paşa göreve gelir gelmez Yeniçeri bakayasının Sırp Knezi Miloş ile yakın bir temas içinde olduklarını tespit etti ve bunu hemen merkeze rapor ettir. Abdurrahim Paşa, Böğürdelen'e geldiğinde Miloş'un kardeşi Avram ile karşılaşmış ve ondan bir isyan başlatmak üzere Saray'dan 5.000 kadar kişinin İzvornik, Blebe ve Yane bölgesine geldiği bilgisine ulaştı. Bu yüzden o, üst düzey askerî bir yetkili olan Belgrat Zâimi Süleyman Bey'i ve Böğürdelenli bir sipahi ağası olan İbrahim Ağa'yı bölge ahalisini teskin etmek üzere Sretrenitsa, Lozinçe, Blene, Yane ve Tuzla kazalarına gönderdi.⁷²

Arif Paşa'yı destekler mahiyette bir düşünceye sahip olan Üsküp Mutasarrıfı Yaşar Paşa, Bosna valisine gönderdiği bir yazısında Miloş'un "*Dayanın... Devlet size bir şey edemez. Göstereceğiniz mukavemet sizi istediğiniz sonuca*

⁷⁰ BOA, HAT, 1137/45268, 19/R /1242 (21 Ekim 1826): Miloş imzalı arzuhal.

⁷¹ BOA, HAT, 424/21811, 11/R /1242 (12 Kasım 1826): Arif Bey'in tahrirati.

⁷² F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyan (1826-1836)]*, s. 116.

ulaştıracaktır. Asla vazgeçmeyin...” gibi sözler sarf ederek Boşnakları Osmanlı idaresine karşı kıskırttığından bahsetmiştir. Hatta Miloş, bölge güvenliğinin sağlanmasına yönelik bir tedbir olarak düşünülen Rumeli tarafına gitmelerine müsaade edilmemesi şeklinde Boşnak tüccarına getirilen kısıtlamayı da fırsat bilerek Bosna ahalisini Osmanlı idaresiyle karşı karşıya getirmek istemiştir. Bosna tüccarına yapılan kısıtlama yüzünden Miloş, Bosna’da bazı mahallere alternatif yol açılması konusunu gündeme getirerek ahalinin dikkatini bu yöne çekmiştir.⁷³

Miloş’un bu konudaki yaklaşımları bölge ahalisi arasındaki yeni anlaşmazlıklara da kapı açtı. Bahsedilen alternatif yolların açılması, güzergâh üzerindeki tarla, bağ, bahçe, çayır vs. sahiplerinin rızalarına bağlıydı. Oysa bir kısım Boşnak, alternatif yol için kendi tasarruflarındaki gayrimenkullerden vazgeçmek istemiyorlardı. Bu durum, yol çalışmalarının başlamasını geciktiriyordu. Tartışmaların uzamasını gerekçe gösteren Miloş; yeniçerilerin ileri gelenlerini, yol konusunda rızası olmayanların tarla, bağ, bahçe, çayırılık gibi emlâğına el koymaları yönünde teşvik ediyordu. Bu ise, doğal olarak bölgedeki güvensizliği daha da artırıyordu.⁷⁴

Miloş, Babiâli’nin Bosnaklardan asker tertibine başlaması ve Sırp sınırına yığılmasından hayli rahatsızdı. Ona göre Ruslara karşı asker alımları görüntüsü altında, Osmanlı Devleti, Sırpların üzerine gitme hazırlığı içindeydi. Bu sebeple Miloş, Vidin’e gitmesi gereken Osmanlı askerlerinin Sırp topraklarından geçmesine izin vermiyordu. Boşnaklarla uzun zamandır düşman olduklarını belirten Miloş, bu vesileyle yeni ordu için Boşnakların silahlandırılmasından

⁷³ BOA, HAT, 338/19349, 29/Z/1242 (24 Temmuz 1827): Yaşar Paşa’nın arizası.

⁷⁴ BOA, HAT, 338/19349, 29/Z/1242 (24 Temmuz 1827): Yaşar Paşa’nın arizası.

duyduğu rahatsızlığı da dile getiriyordu.⁷⁵ Miloş'un çeşitli bahanelerle sürekli Boşnakları gündeme getirmesi Babıâli'yi rahatsızlığını ve endişelerini giderek artırıyordu. Ancak 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı sebebiyle tüm imkânların Balkanlar'ın kuzeydoğusuna yöneltilmesi Babıâli'nin knezlerden kaynaklanan sorunlara odaklanmasını engelledi. Bosna valisine gönderdiği bir yazısında Belgrat Muhafızı Hüseyin Paşa; Miloş'un Belgrat civarındaki tüm knezleri Karagofça'ya davet ettiğini ve onları bulabildikleri kadar adam toplamaları konusunda uyardığını belirtmekteydi. Hüseyin Paşa yazısında, başta Miloş olmak diğer Sırp knezlerinin yakından takibe alınması için bölgeye yeterli sayıda asker gönderilmesini talep ediyordu. Ancak Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaş içerisinde olması sebebiyle Hüseyin Paşa'nın talebi karşılandı ve mesele o an itibarıyla yalnızca bölgedeki askerî yetkililerin daha dikkatli davranmaları yönünde uyarılmalarıyla geçirildi.⁷⁶

3. Yeniçeri İsyanlarının Bastırılması ve Sonuçları

a. İsyanların Bastırılması

Abdurrahim Paşa, yeniçeri bakayasının başlattığı isyanları bastırmak için üç aşamalı bir plan hazırlamıştı. Bu plan şu şekilde uygulamaya sokulacaktı:

- Bölge halkına taltif edilecek ve onlara ödüller verilecek. Ayrıca bunlar, nasihat ve ikazlarla yola getirilmeye çalışılacak.

- Fırkaların ileri gelenlerinden olup da muzır faaliyetlerinden dolayı sürgüne gönderilenlerin bir kısmı affedilerek eski mahallerine dönmeleri sağlanacak.

⁷⁵ S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyân (1826-1836)]*, s. 126.

⁷⁶ Görüşmeler sırasında Rus esvabına uygun şapka yaptırılması görevi Miloş'un kardeşi Avram ile Belgrat Bezirganbaşı Alekse'ye havale edilmiştir; BOA, HAT, 1123/44940, 27/L /1242 (24 Mayıs 1827); Hüseyin Paşa'nın kamesi.

• Eğer şartlar gerektiriyorsa, büyük bir orduyla isyancıların üzerine gidilecek ve gerekiyorsa bunlar silahla imha edilecek.⁷⁷

Bosna Valisi Abdurrahim Paşa zikredilen plan doğrultusunda heman faaliyetlerine başladı. Onun her kazadan padişaha bağlılık mektubu talep etmesi üzerine Cadde Kolu'ndan; İstereflak, Pirebol, Yenipazar, Kolaşın, Taşlıca, Çaniçe, Foça, Vişegrad merkeze itaat mektuplarını sundular. Ayrıca Serhad Kolu'ndaki çoğu kaza ile Bosanine kolundaki bütün kazalar da söz konusu mektuplara olumlu cevap verdiler. Hersek Kolu kazaları bir yandan merkeze bağlılıklarını bildirirlerken diğer taraftan da bölgelerindeki isyancıları sınırları dışına sürmekteydiler. Ahalinin de verdiği destekle 25 Mart 1827'de Saray da, kimsenin burnu bile kanamadan Abdurrahim Paşa'nın kontrolüne geçti. Abdurrahim Paşa, Saray'a girdikten birkaç gün sonra adet olduğu üzere burada divanı topladı ve yeniçeriliğin kaldırıldığını ilan etti ve yeniçerilere ait kışlaları yıktırdı.⁷⁸

Travnik'teki isyancılar, kazanın teslim edilip edilmemesi konusunda fikir ayrılığı içindeydiler. Ancak, Banyalukalı Hıfzı Efendi şehre girmeyi başardı ve burada kaydadeğer bir direnişle karşılaşmadı. Askerler buradaki hanlarda, kahvelerde ve şehrin sarayında birkaç gün konakladılar. Takip eden günlerde ise isyanın ele başları da ele geçirildi.⁷⁹

⁷⁷ F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyân (1826-1836)]*, s. 120.

⁷⁸ Yeniçerilik iddiasında bulunan isyancılar, İstanbul'da yeniçerilerin başına neler geldiğini, nasıl sert bir muameleye maruz kaldıklarını çok iyi biliyorlardı. Bu yüzden daha fazla direniş gösterirlerse sıranın kendilerine geleceğinden endişeliydiler. Bu durum, Saray'ın Abdurrahim Paşa'nın kontrolüne geçmesinde önemli ölçüde etkili olmuştur; F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyân (1826-1836)]*, s. 118, 121.

⁷⁹ F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyân (1826-1836)]*, s. 122.

Yeniçeri isyanlarının önü alınmaz bir şekilde eyalet geneline yayılması, II. Mahmud'u bölge kapudanlarına yöneltti. II. Mahmud, kendisine bağlı olan kapudanlara verdiği değeri göstermek ve onları yanına çekmek için halkıyla birlikte padişahın yanında olduğunu beyan eden İzvornik Kapudanı Mehmed Bey'i, Mutasarrıf Zülfikar Paşa'nın yerine oraya *sancakbeyi* ve *beylerbeyi* olarak tayin etti. Ayrıca yeniçeri isyanlarına destek veren İşkodra Mutasarrıfı Mustafa Paşa'nın gönlünü de alan II. Mahmud, Bosna'dan Tiran, Filibe ve Tatarpazarı'na sürülen 15 kişiyi affederek memleketlerine dönmelerini sağladı.⁸⁰

Yerel idareciler, Sırp Knezi Miloş'a müdahale konusunda aceleci davranmak istemiyorlardı. Bu yüzden merkezî idare Saray ve Travnik civarlarındaki gelişmeleri yakından takip etmek üzere üç kişiden mürekkep bir heyeti, Bosna'ya göndermiştir.⁸¹ Diğer taraftan da sadrazam, askerî hazırlıklar yapmak üzere seraskere talimat vermiştir. Hazırlıkların ardından 1827 Haziranında Bosna'daki isyancılara müdahaleye başlandı. Bosna Valisi Abdurrahim Paşa'nın verdiği bilgiye göre; 1827 yılının Haziran ayı sonları itibarıyla isyancıların büyük bir bölümü etkisiz hale getirdi ve yaklaşık 400 kişi de, suçlarının derecelerine göre idam ve sürgün ile cezalandırıldı.⁸² Mahallinde bizzat gözlem yapmak üzere Bosna tarafına giden Arif Efendi'ye göre Temmuz 1827 sonlarında yeniçerilik iddiasında bulunan ocaklılar tarafından başlatılan isyan gailesizce bertaraf edildi.⁸³

Babıâli isyanları bastırmak için birçok ikna ve baskı yollarına başvurdu. İsyancıların gidiş-gelişlerini engellemek

⁸⁰ S. B. Başağaç (Recepaşçı), *Bosna Hersek Tarihi (1463-1850)*, s. 210; F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyân (1826-1836)]*, s. 107.

⁸¹ BOA, HAT, 438/22113, 29/Z/1242 (24 Temmuz 1827): Bosna'nın ahvalini tahkik edecek heyete ait pusula.

⁸² BOA, HAT, 423/21803, 23/Za/1242 (17 Haziran 1827): Bosna'nın asayişine dair ittihaz edilen tedbirler.

⁸³ BOA, HAT, 438/22097, 29/Z/1242 (24 Temmuz 1827): Arif Efendi'nin kamesi.

için kazalar arasındaki yolların kapatılması, geçitlere barikatlar kurulması, başarısız olan valilerin azledilerek yerlerine daha dirayetli kişilerin atanması, bölgeye özel yetkili görevliler ve casuslar gönderilmesi, bölge ayanlarının yeni unvanlarla taltif edilmeleri, zanlıların devlete verecekleri destek karşılığında bağışlanmaları, büyük bir ordunun Saray'a gelmek üzere yola çıktığı söylentilerinin çıkarılarak isyancıların direncinin kırılması başvurulacak yollardan en dikkat çekenleriydi. Bahsedilen bu yollar, devletin isyanı nasıl algıladığını ve bastırmak için hangi yollara başvurduğunu göstermek açısından oldukça önemlidir.⁸⁴

b. Yeniçeri İsyanlarının Bosna'daki Toplumsal Etkileri

b.1. Asker Temini ve Vergi Konularında Karşılaşılan Sorunlar

Hem yeni idare merkezinin inşaatı, hem de yeni asker alımları için Bosna valisi Abdurrahim Paşa'nın bölge ayanlarından en azından masrafin bir kısmını karşılamaları yönündeki talepleri birçok tartışmaya zemin hazırladı. Babiâli'ye göre güçlü bir idare merkezinin oluşturulması ancak büyük bir ordunun toplanmasıyla mümkündü. Bu durum, bölge ahalisi açısından yeni asker alımları manasına gelmekteydi. Ayanlar arasında dolaşan dedikodulara göre Babiâli bölgeden en az 12 bin asker temin etmeyi ve bunların masraflarını da mahalli vergilerden karşılamayı planlıyordu.⁸⁵

Sırpların yaşadığı bölgede asayiş ihlalleri artmaya başlayınca Abdurrahim Paşa, gönderdiği buyruklarla güvendiği bazı adamlarından İzvornik civarında toplanmalarını istemişti. Valinin emri üzerine İzvornik'te toplanan bu adamların bazı kuşkulu tavırları, bölge ahalisini rahatsız etti. Bu adamlar tarafından yeni ordu için İzvornik'ten tertip edilen askerlerin Visokolularla birlikte

⁸⁴ F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyan (1826-1836)]*, s. 303; S. B. Başagiç (Recepşiç), *Bosna Hersek Tarihi (1463-1850)*, s. 212-214.

⁸⁵ F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyan (1826-1836)]*, s. 122.

Saray'daki toplanma merkezine birlikte gitmemeleri yönünde yapılan uyarılar, söz konusu rahatsızlığı daha da artırdı. Bunun üzerine İzvornik ve Visoko'dan yola çıkanlar, Saray'a girmeden oraya yakın bir noktada buluşmak üzere karar aldılar. Bu kararın duyulması üzerine Abdurrahim Paşa tarafından hemen bir plan hazırlandı. Abdurrahim Paşa'nın plana göre Visoko ve İzvornik tarafından gelecek olan askerlere Saray'ın içinden değil de etrafından dolaşmaları istenecekti. Gelen askerlerin bu isteğe icab etmemeleri durumunda gizlice silahlandırılan Saray ahalisi ile birlikte bunların üzerine gidilecek ve valinin emrine uymaları sağlanacaktı. Herşey planlandığı gibi gelişirken Rahman Paşa'nın 8 Haziran 1828'de Visokoluların önderlerinin tutuklanıp bağlanması için bağırarak emir vermesi ortalığı birden karıştırdı ve büyük bir izdiham meydana geldi. Silah seslerinin duyulmaya başlanmasıyla vali saraya kaçmak zorunda kaldılar. Abdurrahim Paşa'nın topların namlularını şehre çevirterek, ahaliyi tehdit etmesi ortalığın daha da karışmasına sebep oldu. Saray ahalisi: *"Bizleri mahvettiği yetmiyormuş gibi bütün mal ve mülkümüze el koydu. Üstelik şimdi bir de çocuklarımızı katletmek istiyor. Şimdiye kadar ne çektiysek çektik. Ancak bundan sonra buna katlanmamalıyız."* diyerek Abdurrahim Paşa'ya karşı tepkilerini dile getirdiler.⁸⁶

21 Haziran 1828'de Visoko'dan Saray'a gelen 600 kişiden oluşan bir grup, Saray ahalisinin de katılımıyla kalabalıklaşmış ve Abdurrahim Paşa'nın konağına saldırmıştır.⁸⁷ Esasen bir emirle Visoko'dan askerlik için celb olunan insanlardan oluşan bu isyancı grup, kendilerine dağıtılan üniformaları bahane ederek harekete geçti.⁸⁸ Çıkan çatışmalar sırasında Saray halkı; Visokolu isyancıları

⁸⁶ S. B. Başağaç (Recepaş), *Bosna Hersek Tarihi (1463-1850)*, s. 213-214.

⁸⁷ F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyan (1826-1836)]*, s. 122; S. B. Başağaç (Recepaş), *Bosna Hersek Tarihi (1463-1850)*, s. 213-214.

⁸⁸ F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyan (1826-1836)]*, s. 125.

destekleyenler, Vali Abdurrahim Paşa'nın yanında yer alanlar ve esnaf veya tüccar olup da işlerini sürdürebilmek için herhangi tarafa dahil olmaktan kaçınanlar olmak üzere üç gruba ayrıldılar. Belgrat Muhafızı Hüseyin Paşa'nın ifadelerine göre bölgedeki karışıklık haberlerini duyan 1.500 kadar Boşnak askeri, Bosna'ya gitmek üzere birliklerini terk ettiler. Bu yüzden endişeye kapılan Bosna valisi Abdurrahim Paşa, 29 Haziran 1828'de Travnik'e gitmek üzere Saray'dan kaçmak zorunda kaldı.⁸⁹ Bu durum, Abdurrahim Paşa'nın valilik görevinden alınarak yerine eski İnebahtı muhafızı olan ve o dönemde Filibe'de ikamet eden Ali Namık Paşa'nın atanmasıyla sonuçlandı.⁹⁰

Visoko olayından sonra yaşanan karşılıklıklar sebebiyle Babiâli, Bosna'dan asker tertibini ertelemek zorunda kaldı. Yeni ordu için asker alımına geç kalındığını düşünen Bosna'nın yeni valisi Ali Namık Paşa, görevine başlar başlamaz Boşnak ayanlar ile kapudanları Travnik'e çağırdı ve onlardan Rusya ile başlayan savaşta gereken skerilerin temini konusunda söz aldı.⁹¹ Ali Namık Paşa, bu söze istinaden bölgeden en fazla 1.000-1.500 asker toplayabileceğini tahmin etmekteydi. Takip eden dönemde İzvornik'ten kaynaklanan bazı huzursuzluklara rağmen Ali Namık Paşa Vidin'e gönderilmek 5.000 asker toplamayı başarmıştır.⁹²

⁸⁹ F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyan (1826-1836)]*, s. 126, 128.

⁹⁰ Ali Namık Paşa, Travnik'e ancak 1828 yılının Eylül ayının ortalarında gelabilmiştir. Ali Namık Paşa'nın görevine başlamasına kadar ki geçen süreçte Bosna valiliğe Malkoç Mehmed Bey vekalet etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.; S. B. Başağaç (Recepaşic), *Bosna Hersek Tarihi (1463-1850)*, s. 213-214.

⁹¹ S. B. Başağaç (Recepaşic), *Bosna Hersek Tarihi (1463-1850)*, s. 215.

⁹² S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyan (1826-1836)]*, s. 129; Söz konusu askerler, Süleymanpaşic komutanlığında ve Ali Namık Bey'in kahyası Mehmed Şerif Bey ile diğer beylerin yardımlarıyla Vidin'e nakledildiler. Ayrıntılı bilgi için bkz.; S. B. Başağaç (Recepaşic), *Bosna Hersek Tarihi (1463-1850)*, s. 215.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından hazırlıklarını tamamlayamadan 1828'de Ruslarla savaşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti, ihtiyaç duyduğu askeri ekseriyetle gaza ve cihat çağrılarıyla tedarik etmeye çalıştı. II. Mahmud, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı boyunca Anadolu ve Rumeli'nin birçok şehir ve kasabalarına gönderdiği fermanlarla *köylü, aslı nesli belli, bekâr, gayriihtida* gibi özelliklere sahip ahalinin savaşa iştirakinin sağlanması için bütün imkanları seferber etti.⁹³ Ancak, mevcut konumu ve durumu dolayısıyla Bosna eyaletinin ilk anda Asakir-i Mansure'ye asker tedariki konusunda katkısı tartışmaya oldukça açıktı. Bu durumun sebeplerini şu iki başlık altında toplayabiliriz:

- *Bosna vilayetinin merkeze uzak olması sebebiyle artan asayiş sorunları*: Yeniçeriliğin kaldırılmasına müteakip Bosna civarı, *ocaklılık* iddiasıyla eski konumlarını sürdürmek isteyen yeniçerilerin kol gezdiği bir mahalle dönüşmüştü. Bu yönüyle gerek bölge ahalisinin ve gerekse yeniçeri bakiyyesinin ilk anda Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusu içinde Ruslara karşı mukabele etmelerini beklemek zordu. Ayrıca, bölgede artan eşkiya faaliyetleri sebebiyle de ahali, ailesini bırakarak Asakir-i Mansure birliklerine katılarak cepheye gitmek istemiyordu.⁹⁴

- *Savaşçı bir topluluk olan Boşnakların yalnızca kendi mahallerinde askerlik yapmak istemeleri*: Boşnaklar, II. Viyana Kuşatması'ndan sonra Avusturyalı işgalcilere karşı topraklarını merkezden yardım almaksızın kendi imkânlarla savunabilmişler ve 1737'de Banya Luka (Banaluka) Savaşı'nda Avusturya ordusunu yenmeyi dahi başarmışlardı. Savaşçı bir karaktere sahip Boşnaklar; din-i İslam'a, Devlet-i Âli'ye ve hanedan-ı Osmanîye'ye bağlılıklarını dile getirmelerine rağmen bulundukları mahallerin dışında

⁹³ T. Özcan, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 33.

⁹⁴ T. Özcan, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 35.

askerlik yapmak istemediklerini de sık sık beyan etmişlerdi.⁹⁵ Bosna Valisi Abdurrahim Paşa, durumun hassasiyetinden dolayı enderun ve birundaki kapı halkının ihtiyaçlarını kendi cebinden karşılamış ve onlar için ahaliden hiçbir bir talepte bulunmamıştı. Hatta Abdurrahim Paşa, maiyetindeki askerlerin masraflarını karşılamak için Sırp Knezi Miloş'tan dahi 100 bin kuruş borç para almıştı.⁹⁶

Bosna eyaletinin Asakir-i Mansure'ye katkısı konusundaki belirsizlik, Boşnak ahalisinin tebaası olduğu devlete ve İslam dinine hizmet etme isteğini engelleyemedi. Bosna Valisi Abdurrahim Paşa, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlaması üzerine Boşnak ileri gelenleriyle birlikte o mahallin kapudanları ve mir-miranlarını saraya huzuruna çağırılmış ve onlardan Ruslara karşı savaşmak üzere asker talep etmişti. Kapı Kethüdası Musa Ağa'nın ifadelerinden de anlaşıldığı üzere Boşnak ileri gelenleri, bu talebi geri çevirmemiş ve *yekvücut olarak devlete hizmet etmek üzere* 20.000 silahlı asker çıkaracaklarına dair Abdurrahim Paşa'ya taahhütte bulunmuştu.⁹⁷

Boşnaklar, Ruslarla yapılacak savaşta sadece Osmanlı ordusuna asker temin etmekle kalmamış, aynı zamanda 4 Mayıs 1828 itibarıyla Böğürdelen Kalesi'nde 500, Uziçe Kalesi'nde 500 ve Sokol Kalesi'nde de 100 olmak üzere toplam 1.100 askerin altı aylık iâşe masrafını da

⁹⁵ Z. Gölen, *Tanzimât Döneminde Bosna Hersek*, s. 62.

⁹⁶ F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyan (1826-1836)]*, s. 117.

⁹⁷ Boşnak ileri gelenleri tarafından Vali Abdurrahim Paşa'ya takdim edilen mahzar üzerinde her biri farklı kişiye ait toplam 214 mühür bulunmaktadır. Davete icabın ve asker temini konusunda verilen taahhüde katılımın yüksek olmasında padişah tarafından gönderilen fermanın etkisi büyüktür. Zira ferman, davete icap edenlere sarayın önünde ve ahalinin huzurunda okunmuş ve bu sırada Boşnak ahalisinin gönlü hoş tutulmaya çalışılmıştır: BOA, HAT, 1025/42743-J, 19/L/1243 (4 Mayıs 1828): Bosna ahalisinin mahzarı; BOA, HAT, 1025/42743-E, 19/L/1243 (4 Mayıs 1828): Musa Ağa'nın tahrirat; BOA, HAT, 1025/42743-F, 19/L/1243 (4 Mayıs 1828): Abdurrahim Paşa'nın tahriratı.

üstlenmişlerdi. Bu kalelerdeki her bir asker için öngörülen 160 dirhemlik ekmek istihkakı ile bu istihkak için ihtiyaç duyulan 3.894 kile un Boşnaklara ihale olunmuştu. Ancak Belgrat Muhafızı Hüseyin Paşa, her bir asker için öngörülen bu miktarı yetersiz bulmuş ve: “*‘Âskeri bu keyfiyyet, perişân edecektir.*” diyerek Bosna valisini uyarmıştı. Hüseyin Paşa’nın bu uyarısı üzerine bahsedilen askerlerin yevmiyeleri 240’ar dirheme ve ekmek istihkakları da 1’er vakiyyeye⁹⁸ çıkarıldı.⁹⁹

Boşnaklar tarafından Belgrat tarafında bulunan Böğürdelen, Uziçe ve Sokol kalelerinde celb edecek askerlerin un ve ekmek bedellerinin aynı ya da nakdi yollarla zamanında temini imkânsızdı. Çünkü Boşnaklar, bu taahhüdünü ancak yeni hasat döneminde yerine getirebilirdi. Çünkü bölge ahalisi üst üste meydana seller sebebiyle önceki hasat döneminde istediği oranda ve kalitede ürün alamamıştı. Durumun farkında olan yerel yöneticiler, tedarik sırasında yaşanabilecek zaman kaybını da önlemek amacıyla ilk işe ekseriyetinin Boşnak askerlerinin oluşturduğu Böğürdelen, Uziçe ve Sokol Kalelerindeki Boşnak muhafızlarla ve Belgrat’taki mansure askerleri için gereken kukorozun teminiyle başladılar. Söz konusu kukorozun hangi ve neredeki askerlere tertip edildiği ile bunların miktarlarına dair ayrıntılı bilgi Tablo. 2’de gösterilmiştir:¹⁰⁰

Tablo 2: Bosna Ahalisi Tarafından Askerler İçin Tertip Edilen Kukoroz

Askerler	Konuşlanma Merkezleri	Miktar (Vakiyye)	Toplam (Vakiyye)
Boşnak Askerleri	Böğürdelen Kalesi	90.000	198
	Uziçe Kalesi	90.000	

⁹⁸ 2 vakiyye 400 dirheme denk gelmektedir.

⁹⁹ BOA, HAT, 1025/42743-B, 19/L/1243 (4 Mayıs 1828): Bosna ahalisinin mahzarı.

¹⁰⁰ BOA, HAT, 1025/42743-B, 19/L/1243 (4 Mayıs 1828): Bosna ahalisinin mahzarı.

	Sokol Kalesi	18.000	
Asakir-i Mansure	Belgrad	162.000	162
Toplam			360.000

Boşnaklardan tertip edilecek askerlerin tedariki ve sevkleri konusunda bazı sorunlar yaşanmıştır. 17 Kasım 1828 tarihi itibarıyla Bosna Valisi Namık Paşa, Bosna’da vukua gelen isyanın henüz kontrol altına alındığından bahisle buradan Vidin’e asker gönderilmesinin mümkün olmayacağını ifade etmiştir. Namık Paşa, bahsedilen sebep yüzünden kendisine tabi mütesellim ve alay beylerinin, gönüllü bayrakları açarak topladıkları takriben 1.500 adamla Vidin ve Niğbolu taraflarına geçmeye çalıştıklarını Babiâli’ye bildirdi.¹⁰¹ Öte yandan Eyüb Paşa’nın maiyetinde bulunan birçok Boşnak askerinin, bir fırsatını bularak firar etmeleri durumunun vahametini açıkça ortaya koydu. Firar olayının ardından, Eyüp Paşa’nın maiyetindeki yüzlerce askerden yalnızca 65 kadarı yanında kalmıştı. Eyüp Paşa, ilk olarak Bosna Valisi Abdurrahim Paşa’dan destek almayı düşünmüşse de bundan vazgeçti. Çünkü Abdurrahim Paşa bile, görev mahallindeki Sırp knezlerinin başlattığı isyanı dahi bastırabilecek sayıda askere sahip değildi. Bu yüzden Eyüp Paşa, Belgrat Muhafızı Hüseyin Paşa’dan da beklediği desteği alamadı.¹⁰²

Bosna ayanları, 1.500-2.000 civarında Vidin’e gönüllü asker tertip edeceklerini bildirmelerine rağmen 2 Ocak 1829 tarihi itibarıyla Yenipazar’dan hareketle sadece Âdem Paşazade Mustafa Bey 150, İbrahim Ağa da 46 olmak üzere uhdelerindeki toplam 196 askerle Vidin’e ulaşmışlardır. Vidin Muhafızı İbrahim Paşa’nın ifadelerine göre bu askerler de gönüllü olmadıklarını beyan ederek ancak maaş karşılığında orduya katılacaklarını belirtmişlerdir. Bosna valisi, durumun ehemmiyetine binaen söz konusu askerlere ve

¹⁰¹ BOA, HAT, 1029/42836, 9/Ca/1244 (17 Kasım 1828): Namık Paşa’nın kaimesi.

¹⁰² BOA, HAT, 1034/42900-B, 29/Z/1244 (2 Temmuz 1829): Eyüb Paşa’nın arizası.

beylere Berze ve Prahova taraflarının muhafazası karşılığında maaşlarının ödenmesi ve her ne olursa olsun bunların gücendirilmemesi hususlarını yetkililere bildirmiştir.¹⁰³

b.2. Ticaret Yasağının Ortaya Çıkardığı İş ve Emek Kaybı

Yeniçeriler, askerliğin yanında yoğun şekilde, ticaret, zanaat ve sanayiyle de uğraşmaktaydılar. Bunların siyasi nüfuzları, yaşadıkları şehirlerde özellikle Bosna, Mostar ve Travnik’de yüksekti. Yeniçeriliğin kaldırılmasıyla söz konusu esnaf, eski ayrıcalıklarını ve toplum üzerindeki nüfuzlarını kaybedeceklerinin farkındaydı.¹⁰⁴ Bu yüzden yeniçerilik iddiasıyla eski statülerini devam ettirmek isteyen bir kısım esnaf ve tüccar taaifesi, padişahın emrine karşı gelebilecek kadar işi, farklı boyutlara ulaştırmıştır. Nitekim bunlar, Bosna’da birçok yere yeni nişan tahtası dikme, mahkemenin ve vali konağının giriş-çıkışlarını kontrollerine alma gibi bazı lüzumsuz tutumlarla yerel idareyi kontrol altında tutmaya çalışmışlardır.¹⁰⁵

1826 Ekimi itibarıyla kulaktan kulağa yeniçeri bakayasının büyük bir isyan çıkarmak için Vidin, Edirne, Sofya ve Selanik’e ajanlar gönderdiği haberleri dolaşıyordu. İsyancılar, Rumeli’den gelen tüccarla konuşmuş ve isyan haberlerini kendi kazalarına ulaştırmalarını onlardan istemiş; kendilerine gittikleri yerlerde devlet görevlileri tarafından memleketleri sorulduğunda durumun hiç de iyi olmadığını söylemelerini sıkıca tembih etmiş; söylenenlerin aksine davrananları acımadan öldürecekleri tehdidini savurmuşlardır. Bu yüzden tüccar, iş ve gücüne devam edebilmek için bu tehditlere kulak vermek zorunda

¹⁰³ BOA, HAT, 1061/43605-A, 25/C/1244 (2 Ocak 1829): İbrahim Paşa’nın kaimesi.

¹⁰⁴ Y. Nagata - M. Nagata, “Saraybosna Şer’iyye Sicilleri üzerine Bir İnceleme”, s. 694; Z. Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, s. 61.

¹⁰⁵ BOA, HAT, 430/21894-B, 01/S/1242 (4 Eylül 1826): Üsküb’e memur edilen tatarla dair.

kalmıştır.¹⁰⁶ Zaten yeni askerî sistemin kendilerine ciddi kontroller, yasaklar veya yeni vergiler getireceğini düşünen esnaf ve tüccar taifesi, yeniçeri ocağının kaldırılmasından ve askerliğin zorunlu hale getirilmesinden bir hayli rahatsızlık duymaktaydı.¹⁰⁷

Üsküp Mutasarrıfı Yaşar Paşa'nın 31 Ekim 1826 tarihli şukkasında belirtildiği üzere, isyanlara destek vermeleri ve bazı muzır faaliyetler içinde bulunmaları sebebiyle tüccar ve esnaf makulesinin Bosna vilayetine giriş ve çıkışları yasaklanmıştır. Hatta nakliye güzergâhındaki bir kısım yol, setlerle çevrilerek geçişe kapatılmış ve devriye gezen askerler vasıtasıyla kontrol altına alınmıştır.¹⁰⁸ Bu durum bölge piyasasına olumsuz yansımış ve ürün fiyatlarında ciddi bir artış meydana getirmiştir.¹⁰⁹

Babîâlî'nin elde ettiği istihbarata göre muzır işlere girişen esnaf ve tüccar taifesi, yaydıkları dedikodu ve yalanlarla ticaret görüntüsü altında Rumeli tarafına gider gelirken güzergâhtaki köy ve kasabaların ahalisini de tahrik ederek Babîâlî'ye karşı kışkırtıyorlardı. Bu yüzden Babîâlî, Üsküp Sancağı Mutasarrıfı Yaşar Paşa'dan *esnâf-ı merkûmenin kendü kâr ve keselerinden başka umûr-ı devlet ve mesâlih-i memlekete karışmasını* önlemek için bundan böyle yeni bir emre kadar Rumeli taraflarına gidip gelmesine izin vermemesi istenmiştir.¹¹⁰ Babîâlî, bu tür bir uygulamaya gidilmesinin gerekçesini “*ticaret ve sanayi erbabının bir kısmının umur-ı hükûmete müdahaleleri ve neşrettikleri*

¹⁰⁶ BOA, HAT, 424/21811, 29/Ra/1242 (31 Ekim 1826): Bosna'ya memur edilen Arif Efendi'ye dair; F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyân (1826-1836)]*, s. 108.

¹⁰⁷ F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyân (1826-1836)]*, s. 301.

¹⁰⁸ BOA, HAT, 338/19349, 29/Z/1242 (24 Temmuz 1827): Yaşar Paşa'nın arızası.

¹⁰⁹ F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyân (1826-1836)]*, s. 110-118.

¹¹⁰ BOA, HAT, 440/22160, 06/Ş/1246 (20 Ocak 1831): Ali Namık Paşa'nın kaimesi.

eracif” olarak açıklamıştır.¹¹¹ Bosna Valisi Ali Namık Paşa’nın 20 Ocak 1831 tarihli bir yazısından anlaşıldığı üzere aslen ticaretle uğraşmaları gerekirken devlet işlerine sık sık müdahale etmeye başlayan bir kısım esnaf ve tüccar, Babıâli tarafından sakıncalı görülmüştür. Çünkü bu muzır taife, Bosna hanedanını ve eşrafını da gerek ikna ve gerekse cebren nüfuzuna alarak bölgede on beş yıl boyunca fitne kaynağı haline gelmiştir.¹¹²

Bosna esnafına ve tüccarına getirilen ticaret yasağı, 1831 Martının başlarında ilk etapta bir kısım ahalinin mahalli idareyi boykotuyla sonuçlandı. Bu durum, yeniçerilik iddiasında bulunan bazı esnafa ve tüccara yeniden muzır faaliyetlere girişmesi için bir fırsat verdi. Zaten Bosna’nın içinde bulunduğu şartlar bu durum için yeterince uygundu. Çünkü Namık Paşa’nın da belirttiği gibi hanedan ve eşraf, Bosna’daki eski nüfuzlarından yoksundu. Bosna’nın idaresi, kendilerini bozguncu bir güruha dönüşen *esnaftan* bazı kimselerin elindeydi. Bunlar, *had ve vazifelerinin dışında bazı işlere girişerek* bölgenin güvenliğini tehdit ediyorlardı. Bu yüzden bozguncu bu esnaf makulesinin önlerini almak üzere Üsküp Mutasarrıfı Yaşar Paşa’ya emir verildiyse de o, kısa zamanda gerekli önlemlerin alınmasında başarılı olamadı.¹¹³

Yeniçerilik iddialarını sürdüren Bosna esnafından bazı kişiler, mahkemelerde, dükkânlarda, çarşı pazarları ve odalarında Osmanlı idaresi aleyhinde propaganda yaparak ahaliyi yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Bunlar, çıkardıkları dedikodularla ahali arasında korku ve endişe yaratma, tehdit,

¹¹¹Aslında söz konusu mahalde meydana gelen bu uygulama, Saray ve çevre mahalde yeniçerilik iddiasında bulunan bazı insanların sayılarının ve seslerinin artmasıyla ilgilidir. Getirilen bu yasaklama ile bölge ahalisine gözdağı verilmek istenmiştir; BOA, HAT, 633/31243, 6/Ş/1246 (20 Ocak 1831): Ali Namık Paşa’nın şukkası; 440/ 22160, 6/Ş /1246 (20 Ocak 1831): Ali Namık Paşa’nın takrirı.

¹¹² BOA, HAT, 440/22160, 06/Ş /1246 (20 Ocak 1831): Ali Namık Paşa’nın kaimesi.

¹¹³ BOA, HAT, 441/22173, 22/N/1246 (6 Mart 1831): Ali Namık Paşa’nın takrirı.

adam kaçırma, kundaklama ve yaralama gibi asayiş sorunlarına yol açmışlardır. Hatta destek alamadıkları kişilerin canlarına kastedebilecek kadar işi ileri götürmüşlerdir.¹¹⁴ Üsküp Sancağı Mutasarrıfı Yaşar Paşa'nın ifadelerinden anlaşıldığı üzere Bosna'da yeniçerilik iddiasında ısrar eden esnafın liderliğini Emin adlı bir saatçi yapmış ve bunların faaliyetleri 1830'un özellikle son altı ayında oldukça artmıştır.¹¹⁵

Babîâlî, namusuyla iş ve güçleriyle meşgul olanlar dışarıda tutulmak kaydıyla zabıtlere, hâkimlere ve Bosna hanedanına karşı gelerek zararlı faaliyetlerine devam eden Bosna esnafının en ağır şekilde cezalandırılması için mahallin idari ve askerî yetkililerine emir vermiştir. Ali Namık Paşa'ya göre esnafın büyük bir çoğunluğu, yeniçerilik iddiasında bulunanlara isteyerek destek vermemiştir. Zira onlar, can ve mal güvenlikleri olmadıkları için biçare yeniçerilik iddialarına devam edenlere katılmak zorunda kalmışlardır. Bunun üzerine Babîâlî, bölge eşrafının da yardımı alınarak eşkıyaya destek vermemeleri yönünde ahalinin bilgilendirilmesini istemiştir. Hatta sadece iş ve güçlerine devam eden ve bu andan muzır faaliyetlere katılmadığı şahitler huzurunda ortaya çıkan esnafa bir süreliğine vergi muafiyeti sözü dahi verilmiştir.¹¹⁶

Muzır bazı esnaf yüzünden kendilerinin de cezalandırılacağı korkusuna kapılan bir kısım Boşnak: “*Şu muzır makûleyi içimizden def idüñ biz de kendülüğümüzden bir gûnâ taht-ı nizâma girelim.*” şeklinde kendi aralarında bir fikir birliğine varmış, eşraf vasıtasıyla da defaten devlete sadakatlerini bildirmiş ve ayrıca söz konusu mahalde asayişin sağlanması konusunda Osmanlı güvenlik güçlerine her türlü

¹¹⁴ BOA, HAT, 633/31243, 6/Ş/1246 (20 Ocak 1831); 440/22160, 06/Ş/1246 (20 Ocak 1831); Ali Namık Paşa'nın şukkası / kaimesi.

¹¹⁵ BOA, HAT, 440/22160, 06/Ş/1246 (20 Ocak 1831); Ali Namık Paşa'nın kaimesi.

¹¹⁶ BOA, HAT, 440/22160, 06/Ş/1246 (20 Ocak 1831); Ali Namık Paşa'nın kaimesi.

yardım ve destek sözü vermiştir. Bosna Valisi Namık Paşa, korkularından dolayı Boşnak ileri gelenlerinin Osmanlı güvenlik güçlerine yardım ve destek sözlerini o an itibarıyla ihtiyatla karşılamıştır. Bu yüzden onun emriyle Yenipazar Mütesellimi Eyüp Paşa, bölgedeki Boşnakların Yeniçerilik iddialarının sürdüren asilerin etkisinde kalmamaları için gerekli tedbirleri almak üzere harekete geçmiştir. Namık Paşa, belgede *erâzil makûlesi* diye tabir olunan asilerin baskısıyla bir kısım *ehl-i ırz Boşnak*'ın onlara katılacağını düşünmüştür.¹¹⁷

Bosna Valisi Abdurrahim Paşa'nın 1 Nisan 1827 tarihli şukkasından anlaşıldığı üzere tedavülde bulunan altınların fiyatlarıyla ilgili yaşanan istikrasızlık Bosna'da piyasaya belirgin bir şekilde yansımıştır. Bu yüzden "*eyâlet-i Bosnada el-yeym tedâvül eden kaffe-i ecnâs nûkûd altunun fiyâtı*"nın fahiş boyutlara ulaştığı gerekçesiyle "*tedâvül iden kaffe-i altun ve nûkûdun fiyât-ı miriyye üzere ahz ve i'tâ itdirilmesi*" gerekçesiyle yetkililer derhal harekete geçmişlerdir.¹¹⁸ Nitekim bu durum, Babîâli ile Bosna eyaleti arasında iki ay boyunca yazışmalara konu olmuş; nihayet Mayıs 1827 sonlarında verilen bir emirle Bosna valisi Abdurrahim Paşa'dan altınların rayiç bedel üzerinden bir değerle işlem görmesi için gereken tedbiri alması istenmiştir. Ayrıca bölgedeki hanedan, kadı ve kapudanlar da Bosna valisine yardımcı olmaları yönünde uyarıldılar. Babîâli'nin bu konuya acilen el atmasını asıl sebebi, bölgede altın sahtekârlığında yaşanan artışı. Arşiv belgelerinde *muhtekir* olarak tabir olunan sahtekârlar, bölgedeki olușan askerî ve idari boşluğu piyasaya ayarı düşürölmüş altın sürerek ve kaçakçılığa meylederek doldurmaya çalıştılar.¹¹⁹

¹¹⁷ BOA, HAT, 441/22173, 22/N/1246 (6 Mart 1831): Ali Namık Paşa'nın takriri.

¹¹⁸ BOA, HAT, 423/21758, 04/N/1242 (1 Nisan 1827): Abdurrahim Paşa'nın şukkası.

¹¹⁹ BOA, C.DRB, 12/597, 29/L /1242 (26 Mayıs 1827): Abdurrahim Paşa'nın hüküm.

Abdurrahim Paşa'nın 12 Ağustos 1827 tarihli bir yazısından Banaluka kazasına bağlı Derpe nahiyesi mülhakatından bazı köylerde birçok maden ocağının bulunduğu ve bu ocaklarda çıkarılan altın üzerinden kaçakçılık yapıldığı anlaşılmaktadır. Banaluka eşrafından Hafızî Efendi ve birâderi İsmail Efendiler de bu bilginin doğruluğunu teyit etmeleri üzerine Bosna valisinin bütün dikkati ora üzerine yoğunlaştı. Bu yüzden söz konusu mahalle, sivil bir memur gönderilerek kendisinden bu konu hakkında bilgi toplaması ve bunları da raporlaştırması istendi. Bahsi geçen memur, *“Bosna eyaletinin ba'zı mahallerinde altın ve gümüş ve kurşun ve tuz ma'denleri olduğu hâlde şimdiye kadar bahsedildiği şekilde bir hadise vukû'a gelmediği ve de bulguya tesâdüf edilmediği”* şeklinde ifadelerin içinde bulunduğu bir rapor hazırladı.¹²⁰

Abdurrahim Paşa, hazırlattığı ilk rapora pek itimat etmemiş olacak ki bu defa Hüseyin Kapudan vâsıtasıyla muteber bir gayrimüslimi söz konusu mahalle göndermiştir. Bu gayrimüslim, gittiği yerlerin maden ocaklarını inceleyerek onlardan toprak numuneleri almayı başardığı gibi Tuzla ve Banaluka taraflarında zengin altın, gümüş, kurşun ve tuz madenlerinin bulunduğunu ortaya çıkardı. Onun tespitlerine göre madenlerden elde edilen altın cevherleri, madenci köylüler tarafından sandıklar içerisinde kendilerine aracılık eden tüccar vasıtasıyla Avusturya tarafına sevk edilmekteydi. Hatta bölge ahalisi, ağız birliği yaparak madenlerde altın olmadığını ileri sürmekteydi.¹²¹

b.3. Askerî ve İdari Otoritenin Zayıflaması

Yeni orduya karşı olan ve yeniçerilik iddialarını sürdürenler, Saray'ı merkez haline getirmişlerdi. Bu yüzden

¹²⁰ BOA, HAT, 730/34720, 19/M /1243 (12 Ağustos 1827): Bosna Valisi Abdurrahim Paşa'nın tahrirâtı.

¹²¹ Maden konusunda, o taraflarda uzman birileri bulunmadığı için bu madenlerden gerçekten altın çıkarılıp çıkarılmadığı ve çıkarılıyorsa rezerv durumunun ne olduğu hususu belirsiz kalmıştır; BOA, HAT, 730/34720, 19/M /1243 (12 Ağustos 1827): Abdurrahim Paşa'nın tahrirâtı.

yerel idarecilerin bulunduğu Travnik ile Saray arasında bölge, büyük bir mücadele alanına dönüştü. İsyanın ilerleyen dönemlerinde bölgenin inisiyatifini ele geçiren asiler, Saray eyaletin merkeziymiş gibi hareket etmeye başladılar. Bir yandan Travnik'te vali yeniçeriliğin kaldırılmasıyla ilgili fermanın nüshalarını hazırlatıyor ve bunları mübaşirler vasıtasıyla her bir kazaya ulaştırıyorken diğer yandan Saray'daki isyancılar karşı hamlelerini yapıyorlardı. İsyancıların liderleri meşverete dair mektupları veya meşveret kararlarının bildirilerini hazırlatarak bunları Bosna eyaletindeki kazalara gönderiyorlardı.¹²²

Bosna eyaletinde Saray-Travnik arasındaki çekişme, çoğu zaman ahalinin kafasını karıştırıyordu. Özellikle Babıâli tarafından yapılan baskılar ile isyancıların tehditleri arasında kalan bir kısım ahali, kime hizmet edeceği konusunda kararsız kalıyordu. Bu durum, kamu kurumları arasındaki yazışmalara da açıkça yansıyor. Kısaca, ahali devlet otoritesini yansıtan vali ile otorite karşı harekete geçen isyancılar arasında gel-git içindeydi.¹²³

İsyancılar tarafından gönderilen casuslar, İzvornik ve Yenipazar'a gelerek ahaliyi isyana teşvik etmeye çalışıyordu. Yeniçerilerin lideri Rusçuklu Ali Ağa 700 adamı ile birlikte önce Çelebipazarı'na, sonra Vişegrad'a gitmiş ve bölgenin desteğini yeniden kazanmaya muvaffak olmuştur. Aynı dönemde Taşlıca, Pirebol, Çaniçe, Gorajde kazaları yeniçeri bakayasının destekçileri olarak kayda geçmişti. Buralarda devlet otoritesinden bahsetmek neredeyse imkansızdı. Bölgedeki birçok kazada halk merkezî idare taraftarı ve karşıtı olmak üzere iki gruba ayrılmıştı. Hatta Saray örneğinde olduğu gibi aralarındaki rekabet sebebiyle zaman

¹²² BOA, HAT, 426/21862-G, 30/M/1242 (3 Eylül 1826): Bosna Valisi Abdurrahim Paşa'nın tahrirâtı; F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyân (1826-1836)]*, s. 110.

¹²³ BOA, HAT, 426/21862-G, 30/M/1242 (3 Eylül 1826): Bosna Valisi Abdurrahim Paşa'nın tahrirâtı; F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyân (1826-1836)]*, s. 110.

zaman birbiriyle çatışan Vratnik ve Liburic adlı iki fırka vardı. Her fırka isyana bakışı ve tavrı etkileyecek şekilde ahali üzerinde nüfuza sahipti. Örneğin Saray kadısı ve tüccarı, bunların yönlendirmesiyle bir araya gelerek 30 gurusu ücretle 120 kişiyi silah altına almış ve bunları Vali Abdürrahim Paşa'nın faaliyetlerini engellemek üzere İzvornik'e göndermiştir.¹²⁴

Ali Namık Paşa bile, bir vali olarak Bosna'da yeterli otorite ortaya koyamamıştı. Saray'daki bir kısım kamu görevlisi başına buyruk hareket ederek, valiyi ciddiye almak istemediler. Örneğin Saray müftüsü Mehmed Şakir Efendi ile ilmiyyeden bazı kimseler, başlarına *ahmediye* takmak istemediler, yeniçeriler döneminden kalan kavukları giyme konusunda ısrar ettiler. Ali Namık Paşa, o kadar çok istemesine rağmen lakaydı bulduğu Saray Mutesellimi Emin Bey Cenetiç'i görevinden uzaklaştırıp yerine yenisini getiremedi. Her ne kadar Ali Namık Paşa, ahaliyi memnun etmek için Bosna idaresini büyük oranda ayan meclisine bırakmış olsa da sevilmeyen bir kişi olarak kaldı. Yeniçerilik hülyası içinde olan bazı Boşnakları üzen bir fes takarak sade bir giyim tarzı benimsemesi; yaşlı bir vezire yakışacak şekilde elbise giymemesi ve kavuğunu takmaması gibi bazı fiziki durumundan dolayı tutucu asilzadelerin hakaretlerine uğradı.¹²⁵ Reşit Paşa, Bosna valisi ile görüşmek amacıyla Priştine'den gelen 10 kişiden oluşan heyetten nizam elbiseleri giyerek memleketlerine dönmelerini istemesine karşılık: "*Halkın bizleri parçalaması yerine sizin başımızı vurmanız daha iyi olur.*" şeklinde bir cevap aldı.¹²⁶

Sonuç

Osmanlı tarihini dar bir kesit olarak değerlendirmek yerine tarihî olayları; kendi ekseninde anlayarak bunlara etki

¹²⁴ F. S. Turhan, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası'nda İsyan (1826-1836)]*, s. 110-111, 114, 116, 118.

¹²⁵ S. B. Başağaç (Recepaş), *Bosna Hersek Tarihi (1463-1850)*, s. 216.

¹²⁶ S. B. Başağaç (Recepaş), *Bosna Hersek Tarihi (1463-1850)*, s. 219.

eden iç ve dış faktörlerle birlikte ele almak, illiyet ilkesi dahilinde tahlil etmek yeniçeriliğin kaldırılmasını Osmanlı askeri, siyasi ve sosyal dönüşümünün bir parçası olarak görmemizi sağlar. Bu doğrultuda Bosna eyaleti örneği bizlere, merkez-taşra ilişkileri bağlamında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla başlayan idari ve askerî uygulamaların ahalinin sosyal ve ekonomik yaşamlarına etkilerini Osmanlı bürokrasisi ve diplomasisi üzerinden değerlendirme fırsatını verdi. Bosna eyaleti dahilinde Saray ve Travnik, yeniçeriliğin kaldırılmasıyla birlikte ocak mensupları tarafından coğrafi konumuna binaen önemli bir mevki olarak görüldüler. Bu iki merkez, İstanbul'dan uzak ve doğrudan müdahale alanı içerisinde bulunmayan bir yerd. Yeniçerilerin içinden bazı kimseler, ocakların kaldırılmasına dair emirlerin uygulanmasını geciktirmek amacıyla zaman kazanmak üzere bahsedilen özelliğinden dolayı bulundukları mahali ilgilendiren taleplerle Babıâli'yi sık sık rahatsız ettiler. Bu durum Osmanlı bürokrasisinde bir yoğunluğa yol açtı.

Bosna tarafında Yeniçeri isyanları sebebiyle güvenli bir ortam sağlanamaması; bir otorite altında toplanmak üzere Boşnakları lider arayışına soktu. Nitekim bu anlayış, Bosna ahalisine yerel bir güç olma kemiyeti ve basireti kazandırdı; yeni Boşnak liderler ortaya çıkarttı. Bu liderler, kimi zaman zararlı faaliyetler içinde bulunan isyancılar, kimi zaman da Osmanlı Devleti'ne sadık ayandan bazı kimseler oldular.

Babıâli'nin gerek isyanları bastırmak ve gerekse mahalli liderlerden kaynaklanan asayiş sorunlarını ortadan kaldırmak için başvurduğu yöntemlerin amacı sadece suçluları cezalandırmaya yönelik değil cezayı bir güç gösterisi olarak kullanmaktı. II. Mahmud, yeniçeri isyanlara karşı yürüttüğü mücadeledeki kararlılığıyla devletin isyankar tebaasını sindirecek bir güce sahip olduğunu herkese göstermek istedi. Yeniçeri isyanlarının bir anda yayılmasında askerî yeniliklerin Bosna'daki ilmiyye sınıfı tarafından bid'at olarak görülmesi ve söz konusu bid'adın arkasının kesilmeyeceğinin düşünülmesi büyük ölçüde etkili oldu. Bir

bid'at olarak görülen mesele, ahalinin nazarında yeniçerilik iddiasında bulunan isyancıları, meşru kılma aracı haline dönüştürülmek istendi. Anlaşıldığı üzere devletin merkezileştirme ve modernleştirme çabaları, Bosna'da tam olarak idrak edilemedi ve bu yüzden bir muhalefetle karşılık buldu.

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Bosna tarafından beklenen düzeyde askerî ve mali destek alınamamıştır. Bunun temel sebebi yeniçeriliğin kaldırılması sırasında ortaya çıkan muhaleftir. 1828'de Bosna'dan Asakir-i Mansure için asker tertibine başlanmasıyla birlikte yaşanan durum, bölgede merkez-taşra uzlaşısının kolay kolay tesis edilemeyeceğini açıkça ortaya koymuştur. Asker tertibine ilaveten ekonomik ve mali buhranların bölge ahali üzerinde meydana getirdiği ağır yük, yeniçeri isyanlarıyla daha belirginleşmiştir.

Babıâli'nin Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla Bosna tarafında 1826-1835 yılları arasında başlattığı bu radikal değişim, kapudanlıkların kaldırılarak mütesellimlik müessesesine dönüştürülmesiyle oldukça farklı bir boyuta ulaşmıştır. Her türlü sıkıntıya rağmen, 7-8 yıl boyunca vermiş olduğu mücadele sayesinde Osmanlı Devleti, Bosna tarafında otoritesini yeniden tesis etme noktasında kayda değer bir başarı yakalamıştır.

Kaynakça

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Askeriye (C.AS): 293, 12171, 21/S/1242.

Cevdet Darbhane (C.DRB): 12/597, 29/L /1242.

Hatt-ı Hümayun (HAT): 289/17328; 338/19346; 338/19348; 338/19349; 338/19359; 338/19351; 340/19426; 423/21758; 423/21803; 424/21811; 424/21811-N; 425/21815; 426/21855; 426/21859; 426/21862-G; 430/21894; 430/21894-B; 438/22101; 438/22113; 440/22160; 441/22173; 442/22219; 442/22219;

633/31243; 730/34720; 1025/42743-B; 1025/42743-E; 1025/42743-F; 1029/42836; 1034/42900-B; 1056/43477; 1061/43605-A; 1123/44940; 1135/45223; 1137/45268;

Saraybosna Sicilleri, Defter no: 65.

2. Kitaplar ve Makaleler

Ahmed Cevad Paşa, *Tarîh-i Askerî-i Osmânî (Yeniçeriler)*, C.I, Kırk Ambar Matbaası, İstanbul, 1299.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.XII, Matbaa-yı Osmaniye, İstanbul, 1309.

Ahmed Muhtar Paşa, *Türkiye Devleti'nin En Mühim ve En Meşhûr Esfârından H. 1244-1245 (M. 1828-1829) Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muâhdesi, Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği*, Ankara Matbaası, Ankara 1928.

Ahmed Lütî Efendi, *Tarih-i Lütî*, C.I, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1290.

Safvet Beg Başagiç (Recepaşiç), *Bosna Hersek Tarihi (1463-1850)*, Kastaş Yayınevi, İstanbul, (Yayın yılı belirsiz).

Çadırcı, Musa, "Anadolu'da Redif Askerî Teşkilatının Kuruluşu", *Tarih Araştırmaları*, C.XII, S.14-23, Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1975, s. 63-75.

Eren, Ahmet Cevat, *Mahmud II Zamanında Bosna Hersek*, Nurgök Matbaası, İstanbul 1965.

Eren, Necdet, *Bosna-Hersek'in Avusturya Tarafından İlhâkı ve Osmanlı Efkâr-ı Umûmiyesindeki Tesirleri*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Bitirme Tezi, Seminer No: 581), İstanbul 1956.

Es'ad Efendi, *Üss-i Zafer (Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair)*, (Haz. Mehmet Aslan), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005.

- Gölen, Zafer, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.
- Gölen, Zafer, “Tanzimat Dönemi Bosna-Hersek İsyanlarının Nedenleri”, *Osmanlı’dan Günümüze Terör ve Eşkıyalık*, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü, Samsun 2009, s. 163-177.
- Karagöz, Rıza, *Canikli Ali Paşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.
- Nagata, Yuzo -Maçiko Nagata, “Bosna Şer’iyye Sicilleri üzerine Bir İnceleme”, *XII. Türk Tarih Kongresi*, C.III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1979, s. 691-724.
- Ortaylı, İlber, “Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi”, *OTAM*, S.6, Ankara 1995, s. 281-287.
- Özcan, Tuğrul, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2014.
- Serbestoğlu, İbrahim, “Trabzon Valisi Canikli Tayyar Mahmud Paşa İsyanı ve Caniklizadelerin Sonu (1805-1808)”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.1, Trabzon, 2006, s. 89-105.
- Sezer, Hamiyet, “Yeniçeri Ocağı’nın Kaldırılışının Taşradaki Yansıması (1826-1827)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XIX, S. 30, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1998, s. 215-238.
- Turhan, Fatma Sel, *Eski Düzen Adına [Osmanlı Bosnası’nda İsyan (1826-1836)]*, Küre Yayınları, İstanbul, 2013.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nde Kapıkulu Ocakları*, C.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

1920 SELÂNİK MAARİF-İ İSLAMİYE KONGRESİ

1920 Thessaloniki Islamic Education Congress

Ersoy Topuzkanamış*

Özet: 1912-1913 Balkan Savaşları'nın ardından, Selânik, Osmanlı Devleti tarafından terk edilmiş olmasına karşın bu bölgede göz ardı edilemeyecek bir Müslüman nüfus kalmış ve bu nüfus, Osmanlı'nın Yunanistan'da bulunduğu süre içinde kurmuş olduğu sosyokültürel hayatı 1924 mübadelesine kadar yoğun olarak devam ettirmiştir. Bu yoğun sosyokültürel hayat içerisinde eğitim de önemli bir alan oluşturmuştur. Özellikle Selânik'te 19. yüzyıl sonlarında yenilikçi kimliği ağır basan okulların açılması hem Müslüman hem de Yahudi nüfusun önemli atılımları arasında yer almaktadır. Yunanistan'daki Müslüman nüfusun önemli bir kısmını barındıran Selânik ve civarındaki eğitim hareketleri açısından önemli bir atılım da Yunanistan'daki Müslüman ahalinin eğitim hizmetlerinden en etkili ve verimli bir şekilde faydalanmasına yönelik olarak yapılan maarif şûralarıdır. Bu şûralar sadece güncel pedagojik konuların ya da okul disiplinine ait problemlerin tartışılmasının ötesinde genel olarak bir eğitim politikasının ana öğelerini betimleyen entelektüel düzeyi yüksek toplantılar olarak göze çarpmaktadır. Bu çalışmanın temel problemi de 1920 yılında Selânik'te toplanan ve Yunanistan'daki Müslüman ahalinin eğitim problemleri ile etkili bir okullaşma politikasının öğelerini betimleyen Maarif-i İslamiye Kongresi'ni ele almaktır. Tarihsel niteliği ağır basan bu araştırmanın Yunanistan'daki Müslümanların 20. yüzyıl başlarındaki sosyokültürel hayatının temel boyutlarının anlaşılmasına katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Selânik, Yunanistan, Balkanlar, Maarif-i İslamiye Kongresi, Türkçe Eğitim

Abstract: After the Balkan Wars (1912-1913), although Thessaloniki, had been abandoned by Ottoman Empire, there was a notable Muslim population and this population continued the socio-cultural life that was established during the Ottoman hegemony, until 1924 exchange. Education was also a significant issue in this socio-cultural life. Particularly, it was the main breakthrough to open the schools that were perceived as reformists both for Muslim and Jewish populations. In terms of educational movements in Thessaloniki and its surrounding that harbored the substantial part of the Muslim

* (Arş. Gör. Dr.), Balıkesir Üniversitesi Necatibey Eğitim Fakültesi, Balıkesir /Türkiye, e-mail: ersoytopuzkanamis@gmail.com

population, one of the important enterprise, was the councils of education that contributed to Muslim population to take advantage of training services efficiently in Greece. These councils deserves attention not only to argue the daily subjects of education or problems about the discipline at schools but also as a high-level intellectual assemblies that generally draws the main elements of education policy. The main problem of this study is to consider the Congress of Islamic Education that conducted in Thessaloniki, in 1920 that draw the main elements of effective schooling policy and the education problems of Muslim population in Greece. It is argued in this research that this congress has a historical importance. This study contributes to comprehend the underlying dimensions of 20th century socio-cultural life of Muslims.

Keywords: Thessaloniki, Greece, Balkans, Islamic Education Congress, Turkish Education

Giriş

1912-1913 Balkan Savaşları, Türkler için birçok açıdan hezimet ve felaket anlamını taşımaktadır. Bu tarihe kadar birer Türk şehri olan beldeler bir anda elden çıkmış ve buradaki Türk ve Müslüman nüfus doğuya doğru göç etmeye başlamış veya zorlanmıştır.¹ Bu göç 1924 nüfus mübadelesine kadar devam etmiştir ve hatta yakın zamanda da Balkanlar'dan Türkiye'ye göçler vaki olmuştur.

Yüzyıllar boyu Osmanlı hâkimiyetinde kalan bu topraklardaki siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel faaliyetler çok önemli araştırma alanları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu alanlar hem Osmanlı Dönemi hem de toprakların elden çıktığı dönem ve sonrası hakkında ayrı ayrı önemli bilgiler sağlamaktadır. Özellikle Balkan Savaşları ve mübadele arası dönem bu bölgede var olmaya çalışan Türk ve Müslüman nüfusun çeşitli alanlardaki faaliyetleri önemli bir inceleme alanıdır. Bu noktada eğitim alanı ön plana çıkmaktadır. Çünkü eği-

¹ Cevdet Küçük, "Balkan Savaşı", *D.İ.A.*, C.V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 23-25; Sezai Arslan, *Balkan Savaşları Sonrası Rumeli'den Türk Göçleri ve Osmanlı Devleti'nde İskânları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi SBE, Edirne 2008.

tim bir milletin, kendi çocuklarına kimlik ve bellek kazandırdığı çok önemli bir sistemdir. Bu sayede genç zihinlere çeşitli kültürel, siyasal, dinsel ve duygusal bilgiler aktarılır. Dolayısıyla çok kısa bir süre içinde hâkim konumdan azınlık konumuna düşen bir toplumun eğitime her zamankinden daha fazla önem verip özen göstermesi beklenebilir bir durumdur. Burada belirtmekte fayda var ki Balkanlar’da yaşayan Müslüman Türkler 19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı merkezî yönetiminin etkisinin azalmasıyla birlikte bütünleşmeye başlamışlardı. Bu yüzyılın ortalarına doğru çeşitli Balkan şehirlerinde cemaat-i İslamiye adı altında azınlık örgütleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu örgütler bölgede azınlık olarak yaşayan Müslümanların haklarını korumak amacıyla çeşitli işler yapmıştır. Osmanlı Devleti ve Yunanistan arasında imzalanan sözgelimi İstanbul Uluslararası Sözleşmesi (1881), Atina Antlaşması (1913) ve Yunanistan’daki Azınlıkların Korunmasına İlişkin Anlaşma (1920) gibi anlaşmalarla azınlık hakları sadece örgüt düzeyinde değil devlet düzeyinde de korunmaya çalışılmıştır.²

Cemaat-i İslamiyeler bazı antlaşmalarla uluslararası bir konum kazanmıştır. Sözgelimi Atina Antlaşması’ndaki 11. Madde’de “Yunanistan’a terk olunan mahaller ahalisinden zîr-i idare-i Yunaniyede kalacak olanların can ve mallarıyla namus-ı din ü mezhep ve âdâtına kemal-i ihtimam ile riayet olunacak ve bu kısım ahali an-asıl teba-i Yunaniyeden olanların haiz oldukları aynı hukuk-ı medeniye ve siyasiyeyi tamamiyle haiz bulunacaktır.” denilmektedir. Bunun yanında aynı maddenin devamında “Elyevm tesis etmiş veya atiyen teessüs edecek olan cemaât-i İslamiyenin muhtariyetine (...) iras-ı nakise edilmeyeceği gibi...” ve aynı antlaşmaya ek olarak imzalanan 3 Numaralı Protokol’ün 13. Madde’sinde de “Cemaat-i İslamiyenin şahsiyet-i maneviyesi tanınacaktır.” ibareleri yer almaktadır.³

²A. Nühket Adıyeke, “Yunanistan Sınırları İçinde Bir Azınlık Örgütlenmesi Cemaat-i İslamiye’ler”, *ÇTTAD*, C.I, S. 2, 1992, s. 265.

³Hristaki Karagöz, *Mecmua-i Kavanîn-i Yunâniyye*, Yeni Asır Matbaası, Selânik 1921, s. 38-43.

Cemaat-i İslamiyeler dinî, kültürel ve toplumsal görevler yerine getiren çok yönlü örgütlerdi. Sözelimi cami, medrese, çeşme, sebil gibi vakfi ve dinî yapıların tamiri ve buradaki din görevlilerinin maaşını sağlamanın yanında vakıf binalarının tamiri ve bakımıyla da ilgilenmiş azınlık haklarıyla ilgili kamuoyu sağlamak amacıyla çeşitli etkinlikler de düzenlemişlerdir. Ayrıca bu bölgede görev yapan öğretmenleri tayin edip maaşını vermek ve öğretmenlik sınavları yapmak da cemaat-i İslamiyelerin görevleri arasındaydı.⁴ 1316 (1900) tarihli “Cemaat-i İslamiyyeye Mahsus Nizamname”de yukarıda sayılanların yanında cemaat-i İslamiyelerin görevleri arasında şer’î mahkeme kurmak, buraya görevliler atamak ve maaşını sağlamak, ihtiyar heyeti ve müdür seçimi, yetim ve öksüzlerin malları gibi konular ayrıntılı olarak açıklanmıştır.⁵

Selânik’teki eğitim durumu hakkında bilgi veren kaynaklar⁶ genellikle Osmanlı Dönemi’nde 1908 ve Lozan Antlaşması’ndan sonrası ile ilgilidir. II. Meşrutiyet ve 1923 arası dönem hakkındaki bilgiler ise yeterli değildir. Fakat eldeki mevcut kaynaklardan hareketle yine de bir görünüş ortaya konmaya çalışılacaktır.

Selânik II. Abdülhamit döneminde, diğer bölgelerde kine benzer olarak hızlı bir okullaşma sürecine girmiştir. Burada elbette Selânik’in bir merkez olarak değerlendirilmesi de

⁴ A. Nühket Adıyeke, *a.g.e.*, s. 275

⁵ *Cemaat-i İslamiyyeye Mahsus Nizamnamedir*, 1316.

⁶ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, Def’a 1, 1316, Matbaa-i Amire; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, Def’a 2, 1317, Matbaa-i Amire; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, Def’a 3, 1318, Matbaa-i Amire; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, Def’a 4, 1319, Matbaa-i Amire; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, Def’a 6, 1321, Matbaa-i Amire; 1325 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selânik Vilayet Salnamesidir, Selânik Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası, Selânik 1907; Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yayınları Ankara 1991; Şerafettin Şerif, “Batı Trakya Türk Azınlığı’nın Eğitim Sorunları”, *Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni Bildiriler* (20-24 Nisan 1998), TDK, Ankara; Nuray Kayadibi “Balkanlar’da Türkçe Eğitimi ve Öğretimine Genel Bir Bakış” *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi* (Saraybosna 17-19 Mayıs 2013) Bildiri Kitabı, Editör: Mustafa Arslan, International Burch University Publishing, Sabah Print 2013.

etkili olmuştur. Osmanlı'nın son dönemindeki okullaşmaya bakıldığında Selânik'in eğitim durumu hakkında bir fikir sahibi olunabilir. Bu itibarla hem Maarif Salnamelerinden hem de Selânik Vilayet Salnamelerinden alınan verilere bakılabilir. Sözelimi 1316 (1898-99) tarihli Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye'ye göre Selânik vilayetinde Selânik Mekteb-i İdadisi, Siroz Mekteb-i İdadisi, Drama Mekteb-i İdadisi, Selânik Darülmualimîn Şubesi, Selânik Hamidî Ziraat Mektebi, Selânik Mekteb-i Rüştîsi, Gevgili Kazası Mekteb-i Rüştîsi, Karaferiye Kazası Mekteb-i Rüştîsi, Köprülü Kazası Mekteb-i Rüştîsi, Tikveş Kazası Mekteb-i Rüştîsi, İstrumca Kazası Mekteb-i Rüştîsi, Yenice Kazası Mekteb-i Rüştîsi, Siroz Sancağına tabi Zihne Kazası Mekteb-i Rüştîsi, Demirhisari Kazası Mekteb-i Rüştîsi, Cuma-i Bâlâ Kazası Mekteb-i Rüştîsi, Drama Sancağına tabi Praveşte Kazası Mekteb-i Rüştîsi, Kavala Kazası Mekteb-i Rüştîsi, Selânik İnas Mekteb-i Rüştîsi, Siroz İnas Mekteb-i Rüştîsi, Selânik Rüştî-i Askerîsi adlarında devlet okulları bulunmaktadır. Bunun yanında Mekteb-i Feyz-i Sıbyan, Mekteb-i Terakki adlı iki özel okul da vardır. Bunlara ek olarak verilen gayrimüslim ve yabancı okullarının sayısı Müslüman okullarının sayısından daha fazladır.

1907'de yayımlanan Selânik Vilayeti Salnamesine göre Selânik merkezinde ortaöğretim düzeyinde İdadi-i Mülki Mektebi, Rüştîye-i Mülkiye, İnas Rüştîye Mektebi, Darülmualimîn-i İptidai, Selânik Hamidî Ziraat Ameliyat Mektebi ve Numune Çiftliği, Mekteb-i İdadi ve Rüştî-i Askerî, Selânik "Hamidiye" Mekteb-i Sanayii adında devlet okulları ile Mekteb-i Feyziye, Ticaret Mektebi, Yedigâr-ı Terakki Mektebi, Leylî ve Nehari Ticaret Mektebi adında özel okullar bulunmaktadır. Aynı yıl ilköğretim düzeyinde ise Mekteb-i Seli-miye, Hamidiye İnas Mektebi, Ali Paşa Mektebi, Mustafa Paşa Mektebi, Ravza-i Sıbyan Mektebi, Hadika-i İrfan İptidai Mektebi, Çınarlı İptidai Mektebi, Akçamescit Mektebi, Kal'a-i Bâlâ İptidai Mektebi, Osmaniye Mektebi, Hasan Fehmi Paşa Mektebi adlarında iptidai mektepler bulunmaktadır. Gayrimüslimlere ait okullar ise şunlardır: Yeni Kilise'de

İdadi Şubesi, Pinagorde Mahallesinde vaki Rum İdadi Mektebi, Ayatnaş Mahallesinde vaki Rum İnas İdadi ve Rüştî Mektebi, Ayatnaş Mahallesinde zükûra mahsus Merkez İptidai Rüştî Mektebi, Vardar Mahallesinde Zükûr İptidai Mektebi, Vardar Mahallesindeki İnas İptidai Mektebi, Çavuş Manastırı'ndaki Zükûr ve İnas İptidai Mektebi, Yassıyol yahut Tuzluçeşme Mahallesinde Zükûr ve İnas Mektebi, Hamidiye Mahallesindeki Yeni Kilise civarında Zükûr ve İnas İptidai Mektebi, Yalılar'da Karaağaç'ta vaki İnas İptidai Mektebi, Şimendüfer İstasyonunda Rum İnas İptidai Mektebi, Ayatodor Ayamotr Kızlar Manastırı Mahallesindeki Rum İnas İptidai Mektebi, Hamidiye Mahallesinde Büyükdere'de Rum-Fransız Ticaret Mektebi, Ayatnaş Mahallesinde vaki Ulah Ticaret Mektebi, Ayatnaş Mahallesinde İptidai Ulah Mektebi, Gelmeriye Caddesi üzerinde vaki İtalyan ve İnas Mektebi-Hususisi, Eskicuma Mahallesinde vaki Fransız Ticaret Mektebi, İkinci Rıhtım Caddesi üzerindeki İtalyan Ticaret Mektebi, Bulgar Zükûr Mekteb-i İdadisi, Bulgar İnas Mekteb-i İdadisi, Ayatnaş Mahallesindeki Bulgar Zükûr ve İnas Mektebi, Hamidiye Mahallesinde vaki Bulgar Zükûr ve İnas İptidai Mektebi, Vardarkapısı'ndaki Bulgar Zükûr ve İnas Mekteb-i İptidaisi, Alyans İsrailit Zükûr Mektebi, Alyans Popolar Mekteb-i Rüştisi, Alyans İsrailit İnas Kısmı, Gelmeriye İsrailit Azil Zükûr ve İnas Sıbyan Mektebi, Alyans İnas Şubesi, Vardar cihetinde Alyans İptidai Vardar Şubesi, Gelmeriye cihetinde Alyans İptidai İnas Mektebi, Rıhtımın İkinci Caddesinde vaki Darüttahsil nam Sırp Mekteb-i Rüştisi, Mekteb-i İptidai, rahibeler tarafından idare olunan Sörlük Mektebi, Vardarkapısı'nda vaki Sırp Mekteb-i İptidaisi Rıhtımın İkinci Caddesinde vaki Darüttalim nam Sırp İnas Mekteb-i Rüştisi, Hamidiye Mahallesinde vaki Sırp Muhtelit İptidai Mektebi, Fransız rahipleri tarafından idare olunan Katolik Mektebi, Vardarkapısı'nda vaki Alman Mektebi. Bunlardan başka Jandarma Zabitan ve Posta Kumandanları Mektebi, Jandarma Efrad-ı Cedide Mektebi. Salname'de bu okul isimleri sayıldıktan başka "Maarif" başlığı altında vilayet dâhilinde 1901 mektep bulunduğu ve bu mekteplerin 13'ünün idadi, 68'inin

rüşti ve gerisinin iptidai olduğu belirtilmektedir. Bu okullardan 1183'ü Müslüman, 49'u gayrimüslim ve 10'u yabancı okullardır. İptidai mekteplerden 1134'ü Müslüman olup bu okullardan 412'sinde yeni usul üzere, 725'inde ise eski usul üzere eğitim verilmektedir. Benzer bilgiler Anastassiadou'nun kitabından da takip edilebilmektedir.⁷

O dönem için bu okul sayısı çok görülebilir fakat nüfusun 150.000 olduğu⁸ dikkate alınırsa bu durum normal sayılmalıdır. Fakat bu kadar zengin bir okul varlığının, beraberinde sorunları getirmesi kaçınılmazdır. Birbirinden farklı programlar takip eden okullar, belli bir eğitimden geçmeyen öğretmenler ve disiplin sorunlarının yanında, toprakların elden çıkıp azınlık durumuna düşmek de bu sorunlara yenilerini eklemiştir. Bu sorunları çözmek ve belli bir düzen sağlamak için bazı toplantılar yapılması bir zorunluluk hâline gelmiştir.

1911 yılında Selânik'te Birinci Muallimler Kongresi adı altında bir dizi toplantı yapılmış ve bu toplantılardaki konuşmalar ve kararlar bir yıl sonra yayımlanmıştır. Selânik Maarif Müdüriyeti tarafından kitap olarak yayımlanan kararlara bakıldığında birçok eğitim sorununun masaya yatırıldığı görülmekle beraber sorunların o devrin önde gelen eğitimcileri tarafından çeşitli önerilerle çözüme kavuşturulmaya çalışıldığı ve bazı konularda komisyonlar kurulup raporlar hazırlandığı anlaşılmaktadır.⁹ Bu kongrenin her yıl tekrar edileceği belirtilse de kitabın yayımlanmasından çok kısa bir süre sonra Selânik'in kaybedilmesi bu niyetin gerçekleşmesine engel olmuştur. Fakat bu çalışmada ele alınacak Maarif-i İslamiye Kongresi'nin 1911'de yapılan kongreden ilham aldığını söy-

⁷ Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik 1830-1912*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.

⁸ Machiel Kiel, "Selanik", *D.İ.A.*, C.XXXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009, s. 352-357.

⁹ *Selânik Vilayeti Birinci Muallimler Kongresi*, Osmaniye Matbaası, Selânik 1328

lemek yanlış olmaz. Muallimler Kongresi'nin 1912'de basılan metni Şefika Kurnaz ve Cemal Kurnaz tarafından yayımlanmış ve bu kongreyle ilgili üç makale yayımlanmıştır.¹⁰

1. Maarif-i İslamiye Kongresi

Maarif-i İslamiye Kongresi (MİK) işte bu yukarıda çizilen ortamda, sorunları çözme amacını taşıyan kişilerce düzenlenmiş bir toplantılar dizisidir. Elimizdeki belgede de bu toplantılarda neler konuşulup kararlaştırıldığı belirtilmektedir. Belge yazmalar.gov.tr adresinde Manisa İl Halk Ktp. Akhisar Zeynelzade Koleksiyonu 45 Ak Ze 1390 numarada kayıtlıdır. Belge bu adresten indirilerek okunmuş ve metin yeni harflere aktarılmıştır. 88 sayfa hacmindeki, incelemeye konu edilen belge, sarı kâğıtlı bir deftere rika kırması el yazısıyla yazılmış bir kitapçık olarak tarif edilebilir. Adı geçen adreste her ne kadar 13 Nisan 1336 tarihi verilmiş olsa da asıl tarih 1 Nisan 1336'dır. İmza kısmında Drama Murahhası Hafız Ahmed ve Kongre Reisi Ömer..... kısımları okunmaktadır. İlk sayfada fihrist-i kitap başlığı ve içindekiler sıralanmıştır. Kitapçığın içeriği şöyle verilmiştir:

- *Mevadd-ı mukarrerat*
- *Suret-i talimatname*
- *Mektebe kayıt ve kabul şartları*
- *Ders vakitleri ve talebenin yoklaması*
- *Evkat programı*
- *Haftalık programı*
- *Şakirdin vazifeleri*

¹⁰ Şefika Kurnaz ve Cemal Kurnaz, "Selanik Vilayeti Birinci Muallimler Kongresi (1911)", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayısı II*, C.XXIX, Ankara 2009, s.998-1012; Şefika Kurnaz ve Cemal Kurnaz, "Selanik Birinci Muallimler Kongresinde Öğretmenlik Mesleğinin Sorunlarına Dair Görüşler", *Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları, Eğitim ve Kültür Yazıları*, Ed. Prof. Dr. Cemil Öztürk – Dr. İlhami Fındıkçı, PEGEM Akademi, Ankara 2011, s. 909-914; Şefika Kurnaz ve Cemal Kurnaz, "Selanik Birinci Muallimler Kongresi'nde Tarih Dersleriyle İlgili Görüşler", *Tuncer Baykara Armağanı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 2011, s. 113-120.

- *Tedrisat*
- *Tahrirî vazifeler ve yoklamalar*
- *Terbiye ve intizam*
- *Mükâfat ve mücazat*
- *İmtihanlar*
- *Başmuallimlerin vezâifi*
- *Muallimlerin vazifeleri*
- *Müfettişlerin vazifeleri*
- *Müteferrik maddeler*
- *Çırac mektepleri programı*
- *Köy mektepleri programı*
- *Zükûr inas şehir mektepleri programı*

Bu içeriğe bakarak eldeki metnin sadece kongrede alınan kararları değil daha fazlasını içerdiği söylenebilir. Metin belki o dönem için bir öğretmen el kitabı olarak da değerlendirilebilir. İçindekiler kısmından sonra “Fî 1 Nisan sene 336-1920 tarihinde, Selânik’te inikat eden kongredeki suret-i mukarrerat, Drama Murahhası Ahmet Nurettin” ibaresi verilerek kongrenin tarihi ve kitapçığı yazan gösterilmiştir. Ardından kongrenin Selânik iki numaralı Ali Paşa Mektebinde, Yunanistan’daki İslami eğitimin gelişmesi ve eğitim kurumlarının canlandırılması amacıyla Selânik cemaat-i İslamiyesinin girişi ve cemaat-i İslamiyelerin seçilmiş vekil ve murahhasları davet edilerek düzenlendiği belirtilmiştir. Bu ibareden sonra da kongrede alınan kararlar maddeler hâlinde sıralanmıştır.

Birinci maddeye göre tatil dönemlerinde, kongre üyeleri tarafından kazalara dağıtılacak öğretim projeleri ve öğretim yöntemleri hakkındaki kararlar, kaza merkezlerine toplanacak öğretmenlere, uzmanlarca aktarılacaktır. İkinci madde öğretmenlerin askerlikten muaf olmasına dairdir. Üçüncü maddede darümuallimîn kurulana kadar öğretim yöntemleri konusunda maarif komisyonlarına başvuran öğretmenlerin bu komisyonlarca sınava alınacağı ve başarılı olanlara başarı belgesi verileceği belirtilmiştir. Dördüncü maddede maarif komisyonlarının zorunlu eğitimi yaygınlaştıracığı ifade edilmiştir. Beşinci maddeye göre okullardaki eğitim-öğretimin iyi

bir şekilde yürümesi için yerel komisyonlar tarafından müfettişler atanacaktır. Altıncı madde öğretmenlerin değiştirilmesiyle yerel maarif müfettişlerinin görevli olduğunu belirtmektedir. Yedinci maddede bütçe konusunda merkezden bağımsız hareket edileceği ifade edilmiştir. Sekizinci maddede Selânik Cemaat-i İslamiyesi tarafından hazırlanan talimatnamenin aynen fakat programların gözden geçirilerek kullanılacağı belirtilmiştir. Dokuzuncu madde dönemin eğitim felsefesini yansıtır bir nitelik taşımaktadır. Maddede belirtildiğine göre Müslümanlar için üç hayat kaynağı vardır: ziraat, hîrfe (sanat) ve ticaret. Herhangi birisinin diğerinden üstün olmadığı bu konuların her biriyle ilgili öğrencilere bilgi ve beceri kazandırılması gerektiği belirtilirken aynı zamanda köy ve şehir bakımından bazı noktaların daha önemli olabileceği gerçeği de gözden uzak tutulmamıştır. Onuncu madde ilköğretimden yoksun olan halk için gece okullarının açılmasıyla ilgilidir. On birinci madde Müslüman kadınlar için “çalıştırma dernekleri” ve “iş evleri” açılmasıyla ilgilidir. On ikinci madde okullarda öğretim birliğinin sağlanması için ortak ders kitaplarının belirlenmesi ve okullara dağıtılması görevini Selânik Maarif-i İslamiye Komisyonuna yetki vermektedir. On üçüncü madde ilkokuldaki öğrencilerin öğrenim sürelerinin, tarlada yardımı dokunmayacağı için, en az sekiz aya yükseltilmesinden bahsetmektedir.

İlk on üç maddede Selânik ve daha doğrusu bütün Yunanistan’daki Müslüman ahalinin eğitim sorunlarından hareketle bazı çözüm önerileri yer almıştır. Bu maddelerde genel olarak bazı idari sorun ve çözümlerin yanında eğitimin bölgenin ihtiyaçlarına göre düzenlendiği de görülmektedir. Ayrıca o dönemki uygulamaların bazıları bugün de devam etmektedir. Sözelimi birinci ve üçüncü maddede anlatılan uygulamalar bugün hizmet içi eğitim adı altında yürütülmektedir. On birinci maddede yer alan uygulama bugün halk eğitimi merkezleri eliyle sürdürülmektedir.

On dördüncü madde önceki maddelerden hem uzunluğu hem de içeriği bakımından ayrılmaktadır. Bu maddede

eğitimin önemi ve gerekliliği, öğretmenlerin kutsallığı üzerinde durulmuş, ayrıca eğitim ve öğretim hakkında bilgisi olmayan insanların bilgisiz doktor gibi olduğu dile getirilmiştir. Tarım ve hayvancılıkla uğraşan insanların bu iş için birçok masraf ettikleri hâlde aynı özeni çocuklarının eğitimi için göstermediklerinden yakınılan maddede bu nedenden dolayı okulların ve öğretmenlerin değer görmedikleri ve aynı nedenden ötürü öğretmenlik mesleğinden anlamayan birçok insanın okullarda öğretmenlik yaptıkları söylenmiştir. Maddede yazdığına göre gerçek öğretmenlerin birçok bilgi, görgü ve özelliğe sahip olması gerekir. Sadece eğitim bilimine bakıldığında bile en az üç bilime dayandığı görülür. Bunlar hayat bilgisi, psikoloji ve ahlakıdır. Hayat bilgisi; insan vücudu ve sağlığıyla; psikoloji; duygu, hafıza, akıl yürütme, hayal etme bilişsel becerilerle; ahlak ise bu iki bilimin yol göstermesiyle vücudun maddi ve manevi içeriğine bakarak gayeye nasıl gideceğini belirler. Eğitim insanı hem vücut hem de ruh olarak kendisine ve başka insanlara faydalı olarak yetiştirmeyi amaçladığı için bu alanda çalışanlar ne kadar yüceltilse azdır. Bütün bunlardan başka öğretmenlerin, ellerine verilen çocukların her birini karakter, yaşayış, vücut, yetenek, eğilim gibi birçok bakımdan değerlendirip haklarında derin bilgi sahibi olduktan sonra her öğrenciyi yormadan, kötülüklerini düzelterip onları iyiliğe yönlendirecektir. Ancak böyle yaparsa görevini tam olarak yapmış sayılabilir. Bir doktorun, hastasının birçok yerini muayene ettikten sonra ona şifa veren tedaviyi sağladığı gibi öğretmen de birçok psikolojik ve bilişsel belirtiden hareketle derin bir gözlemle öğrencilerini tanıyıp onları kötülüklerden arındırmalıdır. Fakat maalesef böyle öğretmenler bulmak kolay olmasa da yetiştirmek zor değildir. Bir kandile ve sultanneye benzetilen öğretmen kendi çocuklarını değil başka çocuklara süt verecektir ve herkesi aydınlatacaktır. Böylece her sene yetiştirdiği öğrencilerin verimlerini gördükçe içindeki meslek aşkı da artacaktır. Sütannenin beslenmesi demek toplumun çocuklarını beslenmesi demektir. Kandilin yağı eksik olmazsa her yer aydınlanabilir. Öğretmen kendini insanlığın hizmetine adasa da kendi çocuklarının ha-

yatını düşünmeden edemez. Hayat kaygısı öğretmenin zihnine düştüğü zaman başka bir şey düşünemez. Dolayısıyla öncelikle öğretmenlerin ekonomik ihtiyaçlarının karşılanması gerekmektedir. Böyle olmazsa öğrenciler donanımlı yetişmediği gibi okullarda bir değişim de gerçekleşemez.

On beşinci madde öğretmenlerin maaşlarının iyileştirilmesi konusunda maarif komisyonlarının çalışma yapmasını öngörmektedir. On altıncı madde yine kongrenin ve devrin ideal eğitim anlayışını yansıtan bir düşünceyle yazılmıştır. Şöyle ki maddede çocuklara verilecek eğitim-öğretimin oyunla beraber verilmesi gerekliliği, oyunun çocuğun en doğal hakkı ve ihtiyacı olduğu belirtildiği gibi birçok öğretmenin aksi olarak usluluğu sessizlik ve hareketsizlik olarak düşündüğü ifade edilmiştir. Çocuğu oyundan yoksun bırakmanın onların hakkını gasp etmek olduğu dile getirilmiştir. Maddeye göre verilecek eğitim ve bilgiler oyundan hareketle verilmelidir. Çünkü insan görevini ne ödül beklentisiyle ne de ceza korkusuyla yapmamalı bizzat görevin kutsal ve sevgili olduğunu bilerek yapmalıdır. Dolayısıyla ödül ceza sistemini sürdüren öğretmenler öğrenciler arasında fesat tohumlarını ekmiş demektir. Aynı maddede beden ve müzik eğitiminin gerekliliği üzerinde durulmuş, ayrıca programlarda el işlerine de yer verilmesi gerektiği belirtilmiştir.

On yedinci madde medreselerin dönemin gerekliliklerine göre ıslah edilip programlarının birleştirilmesi hakkındadır. On sekizinci maddede bütün eğitim müdürlüklerinin Selânik eğitim müdürlüğüne bağlanmasına karar verilmiştir. On dokuzuncu madde gerekli yerlerde yetimhane kurulmasını öngörmektedir. Yirminci madde taşra eğitim komisyonlarının mercii olmak üzere Selânik'te toplanması kararlaştırılan komisyona Selânik'teki kişilerin de katılması hakkındadır. Yirmi birinci madde cemaatler kanununun yayımlanmamasından dolayı eğitim sorunları etrafıca görüşülemediği için kanunun yayımlanmasından sonra bir kongre düzenlenmesi ile ilgilidir. Yirmi ikinci maddede, ihtiyaç olduğu için kurulması düşünülen darülmuaallimîn ve darülmuaallimatın özellikleri anlatılmıştır.

Belgenin bundan sonraki kısmında sekizinci maddede bahsedilen talimatname metni yer almaktadır. Talimatname-nin beden, zihin ve ahlak eğitimi üzerine oturduğu belirtildikten sonra kayıt ve kabul şartları başlığı altında anaokulu ve ilkokula başlama yaşı, okula alınacak öğrencilerin taşınması gereken özellikler sayılmıştır. Ders vakitleri başlığı altında, ortaokullarda öğleden önce ve öğleden sonra üçer ders bulunduğu ve ders sürelerinin 45 ila 60 arasında değiştiği görülmektedir. Bu bölümde her gün öğretmen ve başöğretmenlerin neler yapması gerektiği ayrıntılı bir şekilde sıralanmıştır.

Şakirtlerin vazifeleri başlığı altında sıralanan öğrencilerin görevlerine bakıldığında bugüne oranla daha disiplinli bir yaklaşım olduğu görülmektedir. Sözelimi talimatnameye göre öğrencinin, öğretmenin her emrine itaat etmesi ve şikâyet etmeden yerine getirmesi gerekmektedir. Öğrenci öğretmenin emir ve işareti olmaksızın sınıfa giremediği gibi öğretmenin emir ve işareti olmaksızın sınıftan çıkamaz. Öğretmen tarafından verilen cezayı itirazsız ve şikâyetsiz kabul etmek de öğrencinin görevleri arasında gösterilmiştir. Bunun yanında maddelerde hem okul içi hem de okul dışındaki hareketleriyle ilgili cümleler yer almaktadır. Sözelimi okul içinde veya dışında koşmak, arkadaşlarını düşürmek, gürültü etmek, bazı teneffüsler yemek yemek vs. cezayı gerektiren durum olarak sayılmıştır. Bunları dönemin askerî disiplin anlayışının eğitime yansması çerçevesinde değerlendirmek gerekmektedir.

Tedrisat bölümünde bütün sınıflardaki öğretimin yeni yönetime göre yapılacağı ifade edilerek daha sonra hazırlanacak programların takip edileceği söylenmiştir. Bundan sonra öğretmenin derse hazırlıklı girmesi ve ardından konunun adını ve içeriğini aktarması gerektiği fakat bunun yanında da soru cevapla konuyu öğrencilere keşfettirmesi gerektiği ifade edilmiştir. Buraya bakıldığında tümevarım ve buluş yoluyla öğretim gibi bugün de kullanılan yöntemlerin uygulandığı sonucu çıkarılabilir. Bu bölümde belirtilenlerden biri de öğretmenin öğrenciye dersi nasıl öğreteceğiyle ilgili konulardır. Soruların nasıl ve kime sorulacağı, anlaşılmayan noktaların

nasıl düzeltileceği, dersin amacının aktarılması, araç gereçlerin kullanımı gibi hususlar hep bu bölümde yer almaktadır.

Tahrirî vazifeler ve yoklamalar kısmında derslerde ölçme değerlendirmenin amaçları ve nasıl yapılacağıyla ilgili bilgiler verilmiştir. Sınavların yazılı şeklinde olması ve burada alınan puanların deftere kaydedilmesi, öğrenciye yanlışlarının gösterilmesi, verilecek ödevlerin bir saatten fazla öğrenciyi meşgul etmemesi gibi hususlar bu kısımdaki dikkat çekici noktalardır.

Terbiye ve intizam bölümü öğrencinin genel alışkanlıkları ve toplumsal kuralları öğrenmesiyle ilgili bilgiler vermektedir. Burada ortam ve elbise temizliği hakkında çok ayrıntılı kurallar verilmiştir. Ayrıca öğretmenin öğrencileri yalnız bırakmamaları, öğrencinin ders boyunca sınıftan çıkarması gibi konuların yanında her dersin öğretiminin öğrencinin terbiyesine yansımalarına da değinilmiştir.

Mükâfat ve mücazat bölümünde öğrencilere verilecek ödül ve cezalar sıralanmıştır. Buradaki ödülü öğrenmeye teşvik eden her türlü güzellik olarak almak gerekir. Ödül ve cezanın öğrencinin olumlu davranışlarını pekiştirmeye ve olumsuz davranışlarını da yok etmeye yönelik olması gerektiği fakat yapılan her olumlu davranışta da ödül vermemek gerektiği belirtilmiştir.

İmtihanlar bölümünde her sınıftaki sınavların nasıl yapılacağı hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre bütün sınıfların sınavları yazılı veya sözlü olabilir. Fakat son senenin sınavları ders gerektirmedikçe sözlü olur. Sınavlar birkaç gün hatta on gün kadar sürebilir. İçerik olarak birbirine yakın derslerden arka arkaya sınav yapılır ama puanları ayrı ayrı verilir. Bütünleme yoktur.

Başmuallimlerin vezaifi başlığı altında okul müdürlerinin görevleri hakkında bilgi verilmiştir. Başmuallimin kanunları uygulamak zorunda olduğu, okuldaki her türlü durumla ilgili sorumluluğu bulunduğu, okuldaki meydana gelen olay-

ları rapor etmesi gerektiği belirtilmiştir. Okula atanan başmualimin demirbaş eşyaları teslim alması ve bunları muhafaza etmesi gerektiği vurgulanmıştır. Derse devam etmeyene veya geç gelen öğretmen ve öğrencilere yapması gerekenler açıklanmıştır.

Muallimlerin vazifeleri bölümünde ise öğretmenlerin görevleriyle ilgili açıklamalar yapılmıştır. Buna göre öğretmen sadece öğretimle değil aynı zamanda disiplin ve terbiyeyle de ilgilenmelidir. Sabah en az yarım saat önce okula gelmesi gereken öğretmen öğrencilerin temizlik kontrolünü de yapmalıdır. Gelmeyen öğretmenin yerine mutlaka bir başka öğretmen geçer. Öğretmenler öğrencilerin birbirlerinin kusurunu söylemesine izin vermemeli öğrencinin hatalarını bizzat öğretmen görüp düzeltmelidir. Hastalıktan dolayı derse gelemeyen öğretmen, durumunu müdüre bildirmelidir. Ders esnasında sınıfa öğretmenden başka bir kişi girdiğinde de öğretmen dersine devam edecektir. Öğretmenlerin öğrenci ve velilerden hediye kabul etmeleri yasaktır.

Müfettişlerin vazifeleri kısmında müfettişlerin denetimlerini nasıl yapacakları hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre müfettişler sadece denetimle değil aynı zamanda eğitim-öğretim konusunda yardımcı olmakla da görevlendirilmişlerdir. Müfettişler denetim sırasında olumlu ve olumsuz görüşlerini sözlü olarak değil teftiş defterine yazılı olarak bildirmek zorundadır. Müfettişler okullarda yaptığı denetimle ve gördüğü eksikliklerle ilgili raporunu maarif komisyonuna sunmalıdır.

Müteferrik maddeler başlığı altında çeşitli konulara ait bazı kurallar ve açıklamalar yer almaktadır. Burada ilgi çeken bazı maddelere göre bir sınıftaki öğrenci sayısı şehir ve kasabalarda kırkı, köylerde ise altmış geçtiği takdirde şube açılabilir. Altı dershaneli okullarda müdürün başkanlığında bir inzibat ve terbiye komisyonu oluşturulur ve bu komisyon ayda bir tatil günlerinde toplanarak okuldaki disiplin ve eğitim durumuyla ilgili ve okulun ilerlemesini sağlayacak etkenler hak-

kında görüşmeler yapar. Havanın güzel olduğu salı günlerinde öğrenciler kır gezisine çıkarılıp gözlem ve dikkate yönlendirilecek, hava müsait olmadığında ise çocuk konferansları verilecektir. Okulda sahne kurup tiyatro oynatmak yasaktır. Öğrencinin sağlığına zararlı müzik aleti çaldırmak yasaktır. Okulda öğrencilerin başarı ve suçlarını gösteren levhalar asıp öğrencileri teşhir etmek uygun değildir. Devamsızlığı olmadığı hâlde iki yıl boyunca sınıfını geçemeyen öğrenci idareten geçirilir fakat notu değiştirilmez. Tarlada ailesine yardım eden öğrenciler için eğitim süresi kısaltılabilirse de bu süre 8 aydan kısa olamaz.

Bu bölümden sonra Çırac Mektepleri Programı, Zükûr ve İnas İki Muallimli Dört Sınıflı Köy Mekteplerine Mahsus Program, Zükûr Şehirler İptidai Mekteplerine Mahsus Haftalık Program ve İnas Şehirler İptidai İnas Mekteplerine Mahsus Haftalık Program yer almaktadır. Bu programlar, esasında, dersleri gösteren birer tablo ve bir kısa açıklamadan oluştuğu için bir ders cetveli olarak değerlendirilmelidir. Fakat dönemin Yunanistanında Müslüman azınlıkların eğitim ihtiyaçlarının düzeyi ve bu ihtiyaçların karşılanma durumu hakkında bir fikir vermesi açısından çok önemlidir. Bu programlara bakıldığında, derslerin, Kongre kararlarının dokuzuncu maddesinde de belirtilen üç hayat kaynağına, yani tarım, hırfet ve ticarete yönelik olarak konduğu rahatlıkla görülebilir. Sözgelimi elifba ve ecza-yı şerife (Kuran cüzleri) dersleri her programda olmasının yanında kıraat (okuma) dersi köy mektepleri programında zirai kıraat olarak geçmektedir. İnas mektepleri programında ise idare-i beytiye (ev idaresi) ve tabahat (yemek pişirme) dersleri bulunurken çırac mektepleri programında zihnî hesap ve amelî hesap adında iki ders birden yer almaktadır. Dolayısıyla derslerin okulun ve bölgenin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak konduğu görülmektedir. Böyle bir yolun günümüzde de hâlen takip edilmesi gereken yol olduğu söylenebilir.

Sonuç

1 Nisan 1336 (1920) tarihinde Selânik'te toplanan Maarif-i İslamiye Kongresi, dönemin Yunanistanında azınlık olarak Müslüman ahalinin eğitim durumunu ve sorunlarını yansıtmaya bakımından önemli bilgiler içeren bir belgedir. Belge sadece kongrede alınan kararları değil aynı zamanda bütün okullarda geçerli olacak kuralları içeren talimatname metnini de içermektedir. Karar maddelerine bakıldığında öğretmenlerin özlük hakları, öğretmenlerin taşınması gereken özellikler, okullardaki disiplin sorunları, okullardaki eğitimin iyileştirilmesi gibi konuların ele alındığını görmek mümkündür. Bununla beraber karar maddelerinde eğitime felsefi olarak yaklaşım da hissedilmektedir. Sözgelimi dokuzuncu maddede, verilecek eğitimin doğrudan doğruya hayatta bir karşılığının olması gerektiği anlatılmaktadır. Bunun yanında özellikle on dört ve on altıncı maddeler dikkat çekici cümleler içermektedir. Bu maddelerde de eğitimin insanlar için önemi ve bilimsel bir alan olarak ciddiye alınması gerektiği belirtilmiş, sınıf yönetimi ve öğrenci davranışları konusundaki bazı yanlış düşüncelerin doğrusu ifade edilmiştir. Burada yer alan düşüncelerin Osmanlı darülmuallimin veya darülmuallimatlarından yetişen öğretmenler eliyle eğitim camiasına yayıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Nitekim benzer düşünceler 1911'deki kongrede de görülebilir. Selânik'te bir darülmuallimin bulunması da bu düşünceyi desteklemektedir.

Talimatname bölümünde genel olarak bir kurallar dizisinin yer aldığı görülmektedir. Bu kurallar öğrenci, öğretmen, müdür ve müfettiş gibi görevlilerin yapacaklarını kapsamaktadır. Kurallara bakıldığında genel olarak disipline önem veren bir anlayış olduğu dikkat çekmektedir. Hatta bazı maddelerde yer alan itaat, emirlere şikâyetsiz uymak, itiraz etmemek gibi ifadeler göz önünde bulundurulduğunda askerî bir disiplini çağrıştıran bir dil kullanıldığı görülür. Bu durum da dönemin genel eğitim anlayışının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Talimatnamenin tedrisat bölümünde, bir dersin genel olarak nasıl işleneceğine dair verilen bilgilerden o günkü öğretimde hâlen kullanılan yöntemlerin önerildiği görülmekte-

dir. Sınavların da hem yazılı hem de sözlü yapılması önerilmektedir. Yeni ölçme yöntemleri gelse de hâlen aynı yöntemler sınavlarda kullanılmaktadır. Talimatnamede yer alan sözgelimi öğrencileri kır gezisine çıkarıp gözlem yaptırmak gibi bazı maddeler döneminin ilerisinde sayılabilirse de tiyatro oyunamanın yasak olması gibi bazı maddelerin neden konduğu çok anlaşılabilir değildir.

Belgeden genel olarak çıkarılabilecek sonuca göre Selânik Maarif-i İslamiye Kongresi Osmanlı Devleti'nin çekilmesinden sonra Balkanlar'daki Müslüman ahalinin eğitimi hakkında önemli bilgiler içerirse de 1911'deki kongre kadar geniş bir içeriğe sahip olmadığı düşünülebilir. Bu durumda elbette o kongreye katılan sözgelimi Ali Haydar Taner, İbrahim Necmi Dilmen, Kâzım Nami Duru, Ali Canip Yöntem gibi kişilerin çoğunluğunun İstanbul'dan geldikleri düşünülürse toprakların elden çıkmasından dolayı bu kongreye katılamamış olabilecekleri değerlendirilmelidir. Bu noktada 1920 kongresinde ilk kongre kadar bilimsel konferansların yapıldığı bilgisi elimizde olmamakla birlikte eğitimin bir bilim dalı olarak ele alınmaya devam ettiği rahatlıkla söylenebilir. 1911 ve 1920 kongresinde ortak olan nokta iki kongrede de ikidililik gibi veya Yunan okullarında Türkçe dersi konmaması gibi durumların söz konusu edilmemesidir. Buradan hareketle de elden çıkalı henüz 9 yıl olmuş bu bölgede, Yunan devletinin bu konularda baskı uygulamadığı ve nispeten serbest bir ortamın olduğu değerlendirilebilir.

İncelemeye çalışılan belgenin, eğitim tarihimiz boyunca öğretmenlerin sahip olduğu yeterlilikler, eğitim sisteminin takip ettiği felsefe, halkın eğitime ve öğretmene bakışı, eğitim sisteminin disiplinci bakış açısının değişip değişmediği, ölçme değerlendirmede geline nokta gibi bağlamlarda değerlendirildiğinde geçmişten günümüze bir çizgisel bakış açısı kazandırma bakımından fikir veren bir metin olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- 1325 *Sene-i Hicriyyesine Mahsus Selanik Vilayet Salnamesi-dir*, Selânik Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası, Selânik 1907
- Adıyeke, A. Nühket, “Yunanistan Sınırları İçinde Bir Azınlık Örgütlenmesi Cemaat-i İslamiye’ler”, *ÇTTAD*, C.I, S. 2, 1992, s. 265-288.
- Ahmed Nureddin, *Fî 1 Nisan Sene 336-1920 Tarihinde, Selânik’te İnkat Eden Kongredeki Suret-i Mukarrerat*.
- Anastassiadou, Meropi, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik 1830-1912*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.
- Arslan, Sezai, *Balkan Savaşları Sonrası Rumeli’den Türk Göçleri ve Osmanlı Devleti’nde İskânları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi SBE, Edirne 2008.
- Cemaat-i İslamiyyeye Mahsus Nizamnamedir*, 1316.
- Kayadibi, Nuray, “Balkanlar’da Türkçe Eğitimi ve Öğretimine Genel Bir Bakış”, *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi* (Saraybosna 17-19 Mayıs 2013) Bildiri Kitabı, Ed. Mustafa Arslan, International Burch University Publishing, Sabah Print 2013.
- Kiel, Machiel, “Selanik”, *D.İ.A.*, C.XXXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009, s. 352-357.
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- Kurnaz, Şefika ve Kurnaz, Cemal, “Selanik Birinci Muallimler Kongresinde Öğretmenlik Mesleğinin Sorunlarına Dair Görüşler”, *Prof. Dr. Yahya Akyüz’e Armağan Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları, Eğitim ve Kültür Yazıları*, Editörler: Prof. Dr. Cemil Öztürk–Dr. İlhami Fındıkçı, PEGEM Akademi, Ankara 2011, s. 909-914.

Kurnaz, Şefika ve Kurnaz, Cemal, “Selanik Birinci Muallimler Kongresi'nde Tarih Dersleriyle İlgili Görüşler”, *Tuncer Baykara Armağanı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 2011, s. 113-120.

Kurnaz, Şefika ve Kurnaz, Cemal, “Selanik Vilayeti Birinci Muallimler Kongresi (1911)”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayısı II*, C. XXIX, Ankara 2009, s. 998-1012.

Küçük, Cevdet, “Balkan Savaşı”, *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 23-25.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, Def'a 1, Matbaa-i Amire, 1316.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, Def'a 2, Matbaa-i Amire, 1317.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, Def'a 3, Matbaa-i Amire, 1318.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, Def'a 4, Matbaa-i Amire, 1319.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, Def'a 6, Matbaa-i Amire, 1321.

Şerif, Şerafettin, “Batı Trakya Türk Azınlığı'nın Eğitim Sorunları”, *Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni Bildiriler (20-24 Nisan 1998)*, TDK, Ankara 1999.

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİNDEKİ BOSNA HARİTALARI: “TARİH VE KARTOGRAFYA AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME”

Bosnia Maps in The Prime Ministry Ottoman Archive: “An Evaluation in Terms of History and Cartography”

Yıldırım Atayeter**

Tuncay Sakar* & Mustafa Arslan******

Özet: Bosna Hersek, doğusunda Sırbistan, güneydoğusunda Karadağ, kuzeyinde ve batısında ise Hırvatistan ile çevrili olan bir Balkan ülkesidir. Bosna Hersek Neretva Nehri’nin denize döküldüğü yerde 24 kilometrelik bir toprak parçasıyla Adriyatik Denizine açılır. Fakat bu alanda limanı yoktur. Bilindiği gibi bir ülkenin dünya üzerindeki yeri onun jeopolitik konumunu belirlediği gibi bu konum siyasi ve kültürel yapısı üzerinde de etkilidir. Bosna Hersek çok erken bir tarihte (1463) Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve 1878’e kadar kesintisiz 415 yıl Türk hâkimiyeti altında kalmıştır. 1878’de Avusturya işgali ile iki millet uzun süre birbirinden göreceli de olsa ayrı kalmış 1992’de Bosna Hersek’in bağımsızlığı ile kesilen bu ilişkiler kaldığı yerden derinleşerek devam etmiştir. Bugüne kadar Bosna Hersek ile ilgili farklı konularda birçok bilimsel çalışma yapılmıştır. Ancak Osmanlı arşivlerindeki tarihi Bosna haritalarıyla ilgili çalışmalar yok denecek kadar azdır. Oysa Bosna Haritalarında tarih ve coğrafya bilimlerini ilgilendiren birçok ayrıntı mevcuttur. Örneğin, bu haritalarda, Coğrafyaya dair şehirler, köyler, çeşitli beşeri, fiziki unsurlar vs. yer almaktadır. Ayrıca bu haritalar Bosna Hersek’in tarihi coğrafyası, mekânları, insanları vs. açısından da birçok ayrıntıyı içermektedir. Bu Araştırmanın amacı Osmanlı arşivlerinde yer alan Bosna haritalarının kartografik ve tarihi özelliklerini tespit etmek ve bazı haritaları açıklamalı olarak araştırmacıların hizmetine sunmaktır. Araştırma eskiden yeniye bu sahalara ile ilgili çizilmiş haritalardan bazıları esas alınarak yapılmıştır. Bu çalışmada kartografya temel bilgileri ile arazi arasındaki ilişki üzerinde durulmuş, kartograflar, çizdikleri haritalar, yerleşmeler, bu haritaların saha ile ilişkisi üzerine vs. değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrıca söz konusu araştırmada çizimleri yapılan sahaların tarihsel özelliklerine de yer verilmiştir.

** (Doç. Dr.), Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Burdur/Türkiye, e-mail: atayeter@mehmetakif.edu.tr

*** (Yüksek Lisans Öğrencisi), Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Burdur/Türkiye, e-mail: tuncay.sakar@hotmail.com

**** (Yüksek Lisans Öğrencisi), Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Burdur/Türkiye, e-mail: mustafaarslan@live.at

Anahtar Kelimeler: Arşiv, Bosna Hersek, Harita, Osmanlı, Tarih, Bosna Coğrafyası.

Abstract: Bosnia and Herzegovina is a Balkan country that is surrounded by Serbia to the east, Montenegro to the southeast and Croatia to the north and west. Bosnia and Herzegovina opens to the Adriatic Sea with its 24-kilometer strip of coastline where the Neretva River flows into the sea. But there is no seaport. As it is known, a country's geographical position in the world not only determines its geopolitical position but this also effects on its political and cultural structure. Bosnia and Herzegovina came under Ottoman control at a very early date (1463) and remained under Turkish rule for 415 years without interruption until 1878. The two nations remained separate with the Austrian occupation in 1878 for a long time even if it is relative and, in 1992, with the independence of Bosnia and Herzegovina, the relationships that had been interrupted resumed. Many scientific studies on various issues related to Bosnia and Herzegovina have been conducted to date. But the studies related to the historical Bosnian maps in Ottoman archives are very scarce. However, there are many details concerning historical and geographical sciences in Bosnian maps. For instance, in these maps, there are cities, villages, various human and physical elements, etc. concerning geography. Furthermore, these maps contain many further details in terms of Bosnia and Herzegovina's history, geography, places, people, etc. The aim of this research is to identify the cartographic and historical features of the Bosnia maps to be found in the Ottoman archives and to explain some of the maps to the readers. The research has been carried out by evaluating maps on this region from the past to the present. The relation between cartography basic information and terrain was emphasized and cartographs, the maps they draw, settlements and the relation of these maps with the environment and etc. were evaluated. In addition, the terrains that were drawn were also explained with an historical overview.

Keywords: Archive, Bosnia and Herzegovina, Map, Ottoman, History, Bosnia Geography

Giriş

Bosna Hersek ile ilgili olarak yapılan birçok farklı araştırma, araştırmacıların bu ülkenin yakın ve uzak geçmişine dair bilgiler için tarih ve coğrafya eserlerine müracaat etmesini zorunlu kılmaktadır. Bu cümleden olmak üzere, Osmanlı arşivlerindeki tarihi Bosna haritalarıyla ilgili çalışmalar yok denecek kadar azdır. Bu konu ile ilgili yapılacak yeni çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Zira Bosna haritalarında başta

tarih ve coğrafya bilimlerini ilgilendiren konular olmak üzere, sahanın fiziki, beşeri ve iktisadi özelliklerini içeren birçok bilgi bulunmaktadır. Örneğin, bu haritalarda, Coğrafyaya dair şehirler, köyler, çeşitli beşeri, fiziki unsurlar vs. yer almaktadır. Ayrıca bu haritalar Bosna Hersek'in tarihi coğrafyası, mekânları, insanları vs. açısından da birçok ayrıntıyı içermektedir. Şu halde tarihi Bosna haritalarından yararlanmak suretiyle geçmiş ve bu gün arasında bir bağ kurmak; hatta geçmiş ile bu günün mukayesesini yapmak da mümkündür.

Bosna Hersek çok erken bir tarihte(1463) Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve 1878'e kadar kesintisiz 415 yıl Türk hâkimiyeti altında kalmıştır. 1878'de Avusturya işgali ile uzun süre ayrı kalan aynı kökenden gelen iki milletin yolu 1992'de Bosna Hersek'in bağımsızlığı ile yeniden birleşmiştir. Türk-İslam egemenliğinde, 400 yıldan daha fazla tarihi geçmişi olan bu coğrafyanın dün ile bu gününün şartları haritalar üzerinden kısa bir seyahat ile değerlendirmek istendiğinde söze şöyle başlamak gerekir;

1. Osmanlı Coğrafyasında Haritacılığın Tarihçesi

Anadolu ve yakın çevresi en eski tarihlerden itibaren bilinen, merak edilen ve sık sık ziyaret edilen bölgelerdendir. *Batlamyus* döneminde bu bölge ile ilgili harita bilgilerinin çok olmasına karşın Orta Çağ'a geldiğimizde bu bilgilerin birçoğu kaybolmuş ve unutulmuştur. Bu açıdan 19. Yüzyıla kadar bu coğrafya ile ilgili güçlü anlamda harita çalışmalarının yapılmadığını söylemek mümkündür. *Tavernier*'in (1630) ve *Tournefort*'un (1701) tarihlerinde yazdığı gibi birçok seyyahın verdikleri bilgilerin dışında bölge ile ilgili fazla kaynağa ulaşamamıştır. Buna rağmen, 1760 yılında *d'Anville*, Küçük Asya'nın ilk haritasını çizmiştir. Daha sonra 18. Yüzyılın sonuna doğru *J. Rennell* Batı Asya'nın haritasını yapmıştır. Ayrıca 1822 yılında Rumeli ve Anadolu'yu gösteren bir harita *Lapie* tarafından hazırlanmıştır. Bu süreç içerisinde Türklerin,

daha çok Venedik ve Cenevizlilerin çizmiş olduğu kıyı haritalarını kullandıklarını görmekteyiz. Zaman zaman da bu haritalara ekleme yapılarak çizimler yapılmış ve kullanılmıştır. Bu haritacılar arasında ise 18. Yüzyılda *Katip Çelebi* ön plana çıkmıştır.¹

19. yüzyıla geldiğimizde Osmanlı topraklarında haritalılık faaliyetlerinin arttığı görülmektedir. Bu durumun oluşmasında en büyük etken, dönemin güçlü devletlerinin Osmanlı topraklarını paylaşmak istemeleri ve bu amaçla bölgeyi daha çok taramaya çalışmaları gösterilebilir. Bu yüzyılda, 1807’de Fransızlar Kızılırmak havzası ve Toroslarda çalışmalar yaparken, 1836’da İngilizler topraklarımız üzerinde harita çalışmaları yapmışlardır. Aynı yüzyılda önce Fransızlar tarafından, sonra da 1812’de İngilizler tarafından Batı ve Osmanlı coğrafyasının güney kıyılarının haritaları çıkarılmıştır. 1828’den itibaren de Ruslar tarafından Karadeniz kıyılarımızın haritalarını çıkarılmıştır. Askeri amaçlarla yapılan bu harita alımlarında Almanların da varlığı görülmektedir. Daha geç çalışmaya başlamalarına rağmen onlarda kısa süre içerisinde birçok bölgemizin haritasını almışlardır.² Kıyılarımızın çizildiği bu harita çizimlerine *portolan* haritası denilmektedir. Tarihte ilk defa XIII. Yüzyılda Cenova’lı denizciler tarafından çizilen portolan haritaları İtalyanca Portolano kelimesinden, yani gemi kılavuzu tabirinden gelmektedir. Bu haritalarda esasen limanlar arasındaki istikametler gösterilmektedir. İlk portolan haritaları Akdeniz için yapılmıştır. Daha sonra artan bilgiler ve genişleyen sahalarla birlikte diğer alanların da haritaları yapılmıştır.³

Askeri çalışmaların dışında 19. Yüzyıldan itibaren özellikle ülkemizi dolaşan seyyahlarında, Osmanlı coğrafya-

¹ Besim Darkot, *Kartografya Dersleri*, Ahmet Saim Basım Evi, İstanbul 1939, s. 156.

² Besim Darkot, *a.g.e.*, s. 157-158.

³ Turgut Bilgin, *Genel Kartografya*, C.I, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul-1974, s. 45-46.

sına ait, kendi çizdikleri ya da daha önce çizilmiş olan haritaları kullandıkları ve elde ettikleri bilgilerle birçok harita materyali ortaya koydukları görülmüştür. Bu seyyahlar arasında Avusturyalı *Prokesch von Osten* (1826-1833), İngiliz *Hamilton* (1836), *Brant* (1835-1838), Fransız Arkeolog *Ch. Texier*⁴ (1829), Alman *Schönborn* (1842), *Koch* (1843) sayılabilir. Bunlardan ünlü Rus Naturalisti *Tchihatcheff*⁵ ise 1847'den 1863'e kadar özellikle Anadolu üzerinde birçok bilgi toplamıştır.⁶

Rumeli'deki topraklarımızla ilgili olarak da 1837'de Fransız *Ami Boue* (seyahati sırasında bilgiler edinmiştir), 1847'de *Viquesnel*, 1869'da ise *F. V. Hochstetter* (Trakya ile ilgili) önemli bilgi ve materyaller toplamışlardır.⁷

19. yüzyılın sonlarına doğru, yapılan bu seyahatler ve seyyahların sayesinde ülkemizin topografyasının ana çizgileri de oluşturulmuş ve özellikle 1/300000 ve 1/600000 ölçekli sahil haritaları çizilmiştir. Bunun yanında yine topraklarımızın iç kısımları da bu gelişmelerden payını almış bu tarihlerde

⁴ Ünlü bir Fransız arkeolog ve gezgini olan Charles Texier, 1802 yılında Versailles'da doğmuş ve 1871 yılında Paris'te vefat etmiştir. Bayındırlık müfettişliği görevi sırasında Fransız Hükümeti tarafından Anadolu'ya gönderilen Texier, ilkinde 1833, ikincisine ise 1843 yılında başladığı yıllarca süren seyahat ve incelemeleri sırasında, Anadolu'nun çok büyük bir kısmını baştanbaşa gezip dolaşmış, kazılar yapmış, araştırmalarda bulunmuş ve bütün bu çalışmalarının sonuçlarını da yayımlamıştır. Mehmet Kaya, "Charles Texier'nin Seyahatnamesine Göre 19. Yüzyılda Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu", *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, S.10, Bahar 2012, s.246

⁵ Asıl adı Piyotr Aleksandroviç Çihaçof olan Pierre de Tchihatchef XIX. yüzyılın önde gelen jeologlarından biridir. 1847-1858 arasında Anadolu'yu baştanbaşa gezerek inceleyen bu maceracı bilim adamı araştırmalarının sonunda sekiz ciltlik *Asie Mineure* adlı dev eserini yayımladı. Bu eserden sonra yazdığı kitapta ise *İstanbul ve Boğaziçi*, İstanbul ve yakın çevresini, Adalar, Trakya, Bitinya ve Ege kıyılarını, hayvanları, bitki örtüsü, suları, toprak yapısı gibi yönleriyle incelemiştir. Pierre de Tchihatchef, *İstanbul ve Boğaziçi*, Çev. Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s.vii-xvi (A. M. Celâl Şengör'ün sunuş yazısı.).

⁶ Besim Darkot, *a.g.e.*, s. 158.

⁷ Besim Darkot, *a.g.e.*, s.158-159.

özellikle yollar, akarsular ve dağ sıralarının belirtildiği çizimler yapılmıştır.

Ancak ülkemizin zamana uygun ilk harita çizimi, Alman Coğrafyacısı ve Kartografi *Heinrich Kiepert*⁸ tarafından yapılmıştır. Yaklaşık 60 yıl boyunca Osmanlı ve farklı coğrafyalara ait harita çizimlerini sürdüren Kiepert, 1845’de Küçük Asya Haritasını, 1884’de Osmanlı İmparatorluğu’nun Asya’daki Vilayetlerinin Yeni Genel Haritasını ve Avrupa’daki Vilayetlerinin Haritasını hazırlamıştır. Ayrıca 1890-1891’de 1/250000 ölçekli ve 15 paftadan oluşan bir Batı Anadolu Haritasını da hazırlamıştır.⁹

Bütün bunlara ilave olarak Kiepert, daha önceden de toplanmış olan Osmanlı coğrafyasına ait topografya materyallerini de değerlendirerek bu sahalar üzerinde çok ciddi farklı harita çalışmaları da yapmıştır.

Kiepert’in kendisi ve arkadaşlarıyla beraber hazırladığı bu haritalar arasında yer alanlardan bazıları şunlardır;

1.1. Kara Haritalarında;

Kiepert H., *Batı Anadolu Haritası*, 1/250000, Berlin 1890,

⁸ *Heinrich Kiepert*: 31 Temmuz 1818 tarihinde Berlin’de doğan Johann Samuel Heinrich Kiepert, eğitimini aynı kentteki Berlin Üniversitesinde tamamladı ve özellikle Sami dili, tarih, felsefe ve coğrafya öğrendi. Ünlü coğrafyacı Carl Ritter ile birlikte çalışmalar yaptı. Daha sonra kariyerini coğrafya, özellikle de kartografya (haritacılık) alanında ilerletmeye başladı. Kiepert’in önde gelen ilgi alanlarından biri de Osmanlı Devleti’ydi. Bu ilgisi nedeniyle 1840-1890 yılları arasında Osmanlı dünyasına çok sayıda seyahatte bulundu ve topladığı verilerle çeşitli temel nitelikli haritalar üretti. 1845-1852 yılları arasında Weimar’da Coğrafya Enstitüsü müdürlüğünde bulundu. 1853’te Berlin’e döndü ve mezun olduğu okulda bir süre çalıştı; 1859 yılında burada profesörlüğe yükseldi. 21 Nisan 1899’da Berlin’de öldü. Murat Tanırkulu, “Johann Samuel Heinrich Kiepert’in Osmanlı Haritalarının Bir Değerlendirmesi”, *Zeitschrift für die Welt der Türken/ Journal of World of Turks*, Vol. 6, No. 2, 2014, s.190-191.

⁹ Besim Darkot, a.g.e., s. 159.

Diest W., *Anadolu'nun Şimali garbi kısmının haritası*, 1/500000, Berlin 1903,

Kiepert R.¹⁰, *Anadolu Haritası*, 1/400000, Berlin 1906,

Kiepert H., *Anadolu İlkçağlar Haritası*, 1/800000, Berlin 1910,

Philippson A., *Batı Anadolu'nun Topografya Haritası*, 1/300000, Gotha 1913,

Philippson A., *Asia Minör (Anadolu) ve: Eastern Turkey in Asia, (Doğu Anadolu)*, 1:250000, London.

a. Deniz Haritalarında

a.1. İngiltere Bahriyesi içerisinde

Karadeniz (tamamı), İstanbul Boğazı (methal¹¹), Marmara (denizin tamamı), Çanakkale Boğazı (methal), Ege Denizi, Akdeniz.

a.2. Fransız Bahriyesi içerisinde;

Karadeniz, İstanbul Boğazı, Marmara (denizin tamamı), Çanakkale Boğazı, Ege Denizi, Akdeniz haritaları.¹²

2. Osmanlı Coğrafyasına Ait Haritalarda Kullanılan Bazı Haritacılık Teknikleri'nde Relief'in Gösterilişi

Çeşitli konularda yapılacak araştırmalarda topoğrafya haritaları, birçok bakımdan faydalı bir kaynak olarak kullanılır. Bunlar üzerinde öncelikle elbette fiziki ve beşeri coğrafya ile ilgili bilgiler, sembolize edilmiş tarzda bulunur. Ancak bu

¹⁰ Richard Kiepert: 1846'da babasının (H. Kiepert) Coğrafya Enstitüsü müdürü olarak bulunduğu Weimar'da doğdu. Hayatı hakkında çok az bilgi vardır; haritacılığı seçmiş ve babasının çalışmalarını sürdürmüştür. Önce atlaslar ve okul duvar haritaları yayımladı. Babasının ölümünün ardından onun bıraktığı yerden başlayarak yalnız Anadolu haritalarıyla ilgilendi ve 1915'te Berlin'de öldü. DİA, "Kiepert", *D.İ.A.*, C.XXV, İstanbul 2002, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.564.

¹¹ *Methal*; Türk Dil Kurumunun Büyük Türkçe sözlüğünde "Bir yapının giriş yeri, giriş", olarak tanımlanmıştır. Bkz., <http://www.tdk.gov.tr/>

¹² Besim Darkot, *a.g.e.*, s. 164.

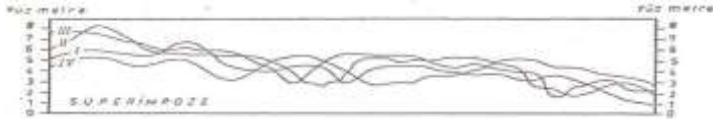
bilgilerin görülmesi, çeşitli unsurların dağılış tarzına göre izahlar yapılması ve bazı neticelerin ortaya konulması bu nevi haritaların incelenmesi sayesinde mümkündür. Modern teknikle meydana getirilmiş bir topoğrafya haritasında relief'e¹³ ait özelliklerin doğru ve oldukça tam bir şekilde gösterilmesi sayesinde ise bu haritaların, coğrafyanın en önemli dallarından biri olan jeomorfoloji sahasında nasıl bir yardımcı vasıta olarak kullanılacağı hususu açıktır. Nitekim bu haritalar üzerinde topoğrafyanın çeşitli ünite ve unsurları teşhis edilebilir, yükselti, yarıma derecesi, reliefin karakteri, yamaçlarının durumu, satırların yayılışı ile ilgili birtakım analizlere dahi girişilebilir.¹⁴

Bu bakımdan topoğrafya haritalarında reliefin gösteriliş tarzı bilhassa önemli bir konudur. Bu haritaların reliefi kartografyada farklı profiller ile ifade edilirler. Bu profiller arızın farklı açılardan göz ile görülmesi üzerine kurgulanırlar. Süperimpoze, bileşik ve mürtesem adıyla adlandırılırlar.¹⁵

¹³ Relief; Yer Şekilleri, Topografyanın, alçak, yüksek, engebeli, dalgalı, düz vs. kesimlerini göstermek için kullanılan kavram. Bkz.; Reşat İzırak, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1983.

¹⁴ Turgut Bilgin, *Genel Kartografya*, C. II, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1971, s.201.

¹⁵ *Süperimpoze*; Bunlarda eşit aralıklarla alınan doğrulardan ayrı ayrı bir çok profil çizilir. Hepsi numaralandırılır. Daha sonra bu profil serileri, yükselti uygunluğu sağlanarak numaraları belirtilerek hepsi bir profile birleştirilir. Bu profiller, aynı zamanda bize yer şekillerinin gelişimi hakkında yorum yapma imkanı sağlar.

Bileşik; Süperimpoze profillerin en yüksekte kalan kısımlarının çizilmesi gölgelenen kesimler ihmal edilerek (görmezden gelinerek) ile elde edilir. Bu tarz profillerde seriler adeta tek bir profil çizgisi üzerine bindirilmiş gibi görünür.

Genellikle yandan bakılarak ufka mürtesem bir şekilde görülmeye alışılmış relief şekilleri gerçekte üç boyutludur. Yani insanın görüş kabiliyeti ile bu görüşün kâğıda aktarılışı arasında bir farklılık göze çarpar. Bu bakımdan relief şekillerinin kuşbakışı olarak haritalar üzerinde gösterilmeleri oldukça güç sembolize edilmiştir. Neticede, bu sorunun ortadan kaldırılıp, gerçek görüntüye en yakın haritaların çizilebilmesi için muhtelif metodlar ortaya konmuş ve geliştirilmiştir. Bu yöntemler arasında tarama, gölgeleme tekniği ve izohipslerin kullanılışı en fazla yayılmış olan ve bugünkü metodların da esaslarını teşkil eden yöntemler olarak öne çıkmaktadır.¹⁶

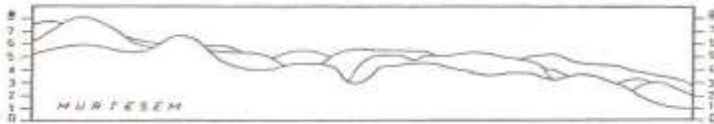
3. Osmanlı Coğrafyasına Ait Haritalarda Kullanılan Bazı Haritacılık Teknikleri ve Örnekler;

a. İzohips Tekniği İle

Topografya haritalarında reliefin gösterilmesi maksadıyla kullanılan en yaygın ve en doğru metoddur. Bu haritalar; deniz seviyesine nazaran aynı yükseklikte olan noktaları birleştirerek eşyükselti eğrilerinin çizilmesi metodu ile çizilirler. Belli yükselti basamaklarına göre çizilen çok sayıda izohipsin meydana getireceği patern, yani bunların sık veya seyrek bir

Mürtesem; Bu tarz profiller, seri halde eşit aralıklarla çizilmiş profillerden yararlanılarak oluşturulur. Bunlar çizilirken profiller sırt, tepe ve vadi gibi yeryüzü şekillerine dik uzanacak biçimde çizilir. Mürtesem profiller farklı seviyelere sahip aşınım yüzeylerinin tespit edilmesi amacıyla kullanılır. Bu profiller aslında arazinin taslak şeklindeki bir çizimine benzemektedir.

şekilde dağılışı, bir sahanın topografyasında mevcut unsurların harita üzerinde açıkça gösterilmesini sağlar. Diğer taraftan izohipsler reliefe ait ölçülebilen değerlerini de ifade ederler. Bir başka deyişle bu tarz haritalar ile hem sahanın relief şartları hem de matematik ölçüleri hakkında bilgi sahibi olunabilir. İzohipsler, belli bir seviyeden başlatılmak suretiyle eşit aralıklara göre çizilirler. İzohips çizgilerinin başlatıldığı seviye, genel olarak ortalama deniz seviyesidir. Bu haritalarda gel-git olaylarının tesiriyle deniz seviyesinde meydana gelen değişiklikler göz ardı edilir.¹⁷

Tarihi Osmanlı haritalarında bu teknikle çizilmiş birçok örnek mevcuttur. İzohips tekniği kullanılarak çizilmiş olan ve çalışmamıza konu olan bu harita (Şekil-1) Bosna coğrafyasının küçük bir kesimini resmetmektedir ve Avusturya Devleti ile Karadağ Beyliği arasındaki sınır hududunu göstermektedir. Harita, Karadağ sınır hududunu çizmekle görevli karma komisyon tarafından çizilmiştir. Aslına uygundur. Erkan-ı Harbiye Kaimakamı emri üzerine Hududu belirlemek üzere çizildiği anlaşılmaktadır.

Tarihi Bosna haritaları içerisinde yer alan ve bu teknikle çizilmiş haritaların çokluğu dikkat çekicidir. Bu harita 1/50000 ölçekli olup kıyı ve kıyı yakını bir parça arazi izohips tekniği ile haritalanmıştır. Bu haritada bir eküidistance¹⁸ (eş yükselti aralığı) belirtilmemiş olmakla beraber haritanın eş-yükselti aralığı 20-25m'dir.¹⁹ Haritada sadece izohips çizgi-

¹⁷ Turgut Bilgin, *a.g.e.*, C. II, s.207.

¹⁸ *Ekuidistans (ekü)*:Topografya haritalarında kullanılan eş yükselti eğrilerinin(izohips) aralığını göstermek için kullanılan terim. Bkz., Reşat İzbirak, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, Ankara 1983.

¹⁹ *Ekuidistans* tayini için haritacılıkta bazı esaslara dikkat edilir. Bu hususta ayrıca formüllerde ortaya konmuştur. Bununla beraber izohips aralığının tayini belli kaidelere bağlı değildir ve haritanın özelliğine göre tespiti yoluna gidilir. Aşağıdaki tablo muhtelif ölçeklere göre umumiyetle kullanılan ekuidistanslar hakkında bir fikir verecek mahiyettedir. Turgut Bilgin, *a.g.e.*, C. II, s.211-213

leri sahayı adeta resmeder bir şekilde kullanılmıştır. Bu çizgiler ile sahadaki kapızlar, boğazlar, diklikler vs küçük bir sahanın haritasında dahi ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Bu nedenle haritanın amaca uygun bir şekilde hazırlandığı söylenebilir (*Şekil 1*).

Şekil 1: Bosna-Hersek Vilayeti-Güneydoğu, Avusturya Devleti ile Karadağ Eمارeti beynindeki hatt-ı hududun Sic ve Bar arasındaki hudud-ı cedidesini mübeyyin haritadır. Tahdid-i Hudud Komiseri Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Es-Seyyid Hasan Bedrettin mührünü havidir. Aslına mutabık olarak elle hazırlanılmıştır (Ölçek:1/50000)

b. Tarama Tekniği İle

Küçük, kısa hatların kabaca paralel bir şekilde yan yana sıralanması ile meydana getirilen tarama usulü 18. asrın sonlarında Avusturyalı Bir subay olan J.G. Lehman tarafından ortaya konmuştur. Bu tarihten sonra, büyük ölçekli haritalar üzerinde, topoğrafyaya ait çeşitli karakterlerde unsurların tematik esaslar çerçevesinde gösterilmesi mümkün olmuştur.

Ölçek	Ekuidistans	Ölçek	Ekuidistans
1:1000	0,50-1 m	1:50.000	20-25 m
1:5000	2,5-5 m	1:100.000	25-50 m
1:10.000	5-20 m	1:200.000	30-50 m
1:25.000	10-20 m	1:800.000	100-250 m

Böylece süratle yayılan bu metod, 19. Asır boyunca Avrupa memleketlerinde, bilhassa askeri maksatla hazırlanmış topoğrafya haritalarında, reliefi göstermek üzere geniş çapta kullanılmıştır. Daha sonra, çok renkli baskı tekniğinin gelişmesiyle önemi azalmış olan bu usul, bugün ancak bazı atlaslarda ve genel haritalarda reliefi canlandırmak üzere, uygulanır.²⁰

Tarama tekniği ile harita yapmak özellikle stratejik anlamda büyük değer ifade etmektedir. Zira bu teknikle yapılan haritaları hem okumak, hem de bu harita ile araziye daha kolayca analiz etmek mümkündür. Zira bu haritalar o günün şartlarında adeta araziye avuçlarınızın içine almak, bu günkü karşılığı ile de *3Boyutlu (3D)* görmekle eşdeğer gibidir.

Tarihi Bosna haritaları içerisinde bu teknikle çizilmiş çok sayıda harita olduğunu söylemek mümkündür. Aşağıdaki örnek de bu teknikle çizilmiş bir harita yer almaktadır. Buradaki harita Saat-i Osmanî 1/440000 ölçekli bir haritadır ve haritada Kıyı ve kıyı yakını arazi tarama tekniği ile haritalanmış ve Venedik Körfezinin bir kesimi resmedilmiştir (Şekil-2). Bu haritada bir eküidistance (eş yükselti aralığı) belirtilmemiş olmakla beraber haritanın ölçeğine göre yaklaşık eşyükselti aralığı 30-50 m. Olmalıdır.²¹ Harita Erkan-ı Harbiye Dairesinde usulü ile basılan ve 1292 (Hicri) Bosna Vilayeti haritasıdır. Harita da, Belgrad, Tuna Nehri, Arnabudluk (Arnavutluk?), Karadağ gösterilmiştir ve amaca uygun bir şekilde hazırlanmış görülmektedir. Haritanın ayrıntılı bir lejantı²² vardır. Bu lejantta verilen bilgiler şu şekildedir (Tablo-1); ayrıca aynı haritada Bosna Vilayetinin sancak ve kaza taksimatını gösterir haritasına ait idari taksimatı da gösterilmiştir (Tablo 2).

²⁰ Turgut Bilgin, *a.g.e.*, C. II, s.203.

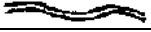
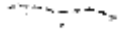
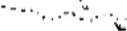
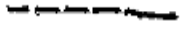
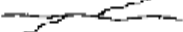
²¹ Turgut Bilgin, *a.g.e.*, C. II, s.211-213.

²² *Lejant*: (Fransızca légende'dan alınma) Eski söz: İşarat-ı Mahsusa. (bk Özel İşaretler) bkz.; Reşat İzbirak, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1983.

Şekil 2: Bosna Vilayetinin sancak ve kaza taksimatını gösterir harita. Erkan-ı Harbiye tarafından tab edilmiştir. (Ölçek 1/440000)

Tablo 1: Bosna Vilayetinin sancak ve kaza taksimatını gösterir haritasına ait lejand.

Büyük şehirler		Şose yollar	
Küçük şehirler		Memleket yolları	
Karyeler(köyler)		Araba yolları	
Müstahkem mevki ve kaleler		Geçilmesi mümkün köy yolları	
Manastır yahud Kilsesi		Atlı geçen yollar	
Han		Yayan geçen yollar	
Karakolhane		Nehirler	
Hudud		Sular	

Tablo 2: *Bosna Vilayetinin sancak ve kaza taksimatını gösterir haritasına ait idari taksimat.*

BOSNA VİLAYETİ	
SANCAK	KAZA
Bosna Sancağı	Visoka, Foyniçe, Kladani, Çelebipazarı, Vişegrad, Çayniçe
İzvornik Sancağı	Berçka, İzvornik, Maglay, Birçe ve Lasniça, Srebreniça (Srebrenika), Bilina, Gradaçaç ve Graçaniça
Travnik Sancağı	Yayçe, Prozor ve Vakf-ı zir, Livno, Glamoç
Banaluka Sancağı	Gradička yahud berbir, Teşani, Derbend
Bihke Sancağı	Pridor, Kostayniçe, Eski Ma'den, Ostrucaç Krupa, Kluç ve Yeniköy
Mostar Sancağı	İstolçe, Luboška, Koniçe ve Neretva, Foça Trebin, Nevesin, Bleke, Gaçka, Nikşiç
Yenipazar Sancağı	Yeni Pazar, Metroviça, Yenivaroş, Bihor, Tergovişte, Taşlıca yahud Plevliya, Prepolye, Kolaşin, Gusinye, Vasovik

c. Gölgeleme Metodu İle

Işığın dikey geldiği kabul edilerek, meyilli yamaçlarda daha sık ve kalın tarama yapılmak suretiyle reliefin gösterilmesi 19. Asırda haritacılıkta yeni bir tekniğin doğmasına yol açtı. Bu metod, aynı şekilde aydınlık ve karanlık kısımların belirtildiği gölgeme metodudur. Bu sistemde yapılmış bir harita, hakiki bir kabartma relief modelinin dikey olarak üstten alınmış fotoğrafına benzetilebilir. Bugün modern kartografya tekniğinde gölgeleme tekniği yardımcı bir metod olarak reliefin çok canlı bir şekilde gösterilmesi amacıyla halen tatbik

edilmektedir.²³ Bu yöntem kullanılarak izohipsli haritalara da muhtelif tarzda ve çeşitli renklerde gölgeleme yapılmaktadır.

Tarihi Bosna haritaları içerisinde bu teknikle çizilmiş çok sayıda harita olduğunu söylemek mümkündür. Aşağıdaki örnek de ise bu teknikle çizilmiş bir plan yer almaktadır. Bu planın köprü ve yol yapımı için çizildiği anlaşılmaktadır. Planın ölçeği çizik ölçektir. Bu ölçek saat yol ilişkisi üzerine konulmuştur. Bu ölçeğe göre Laşva nehri üzerinde değişik mevkilerde köprüler inşa edilmesi planlandığı görülmektedir. Plan, meyilli arazi gölgeleme tekniği ile çizilmiştir. Harita üzerinden yapılan okuma da, Bosna Saray Sancağının Brod ve Travnik yolu üzerinde Busovaça kasabasından, Zeniça kasabasına kadar Laşva ve Bosna nehri kenarıyla mücerred küşad (açmak) olunacak tarikin (yol) ve Laşva üzerinde inşa olunacak üç adet ahşap köprü mahallerini irae eder ve Vranduk Bayırının Islahını ve civarını irae eder (gösterir) ifadesi yazdığı görülmüştür (Şekil-3).

²³ Turgut Bilgin, *a.g.e.*, C. II, s.206.

Şekil 3: Bosnasaray Sancağı'nın Brod ve Travnik yolu üzerinde Busovaça Kasabası'ndan Zeniça Kasabası'na kadar Laşva ve Bosna Nehri kenarında yeniden yapılacak yol ve Laşva üzerine yeniden yapılması düşünülen üç adet ahşab köprülerin mahallerini gösterir plan.

Yine gölgeleme tekniği ile çizilmiş bir örnek harita da Mostar ve civarı haritasıdır. Buradaki harita 1/100000 ölçekli bir haritadır ve haritada meyilli arazi gölgeleme tekniği ile haritalanmıştır. Mostar ve yakın civarını gösteren haritadır (Şekil-4). Bu haritada da bir eküidistance (eş yükselti aralığı) belirtilmemiş olmakla beraber haritanın ölçeğine göre yaklaşık eşyükselti aralığı 20-25 m olmalıdır.²⁴

²⁴ Turgut Bilgin, *a.g.e.*, C. II, s.211-213.

Şekil-4: Mostar ve civarı haritası. (Ölçek:1/100000)

d. Farklı Renk Teknikleri İle (Kombine Metod);

Reliefi en iyi ve güzel tarzda aksettiren metotlardan birini teşkil eder. Bu metod kullanılırken aynı anda renk, gölgeleme ve izohips teknikleri beraber kullanılır. Ancak çok renkli baskı tekniğine dayanması sebebiyle bu haritaların yapılması özellikle o yıllarda, masraflı ve güçtür. Bu gün bu teknik artık masraflı olmaktan çıkmış ve daha çok tercih edilir bir hal almıştır. Kaldı ki CBS tekniğinin yaygın bir şekilde kullanılması ile beraber hemen bütün haritalarda kombine teknik rutin olarak kullanılır hale gelmiştir.

Bu usulde önce yükselti basamaklarına göre renkendirme yapılır. En alçak kısımlar açık yeşil, orta irtifada yerler sarı ve yüksek kısımlar ise turuncu, kavuniçi renklerle gösterilerek bir zemin hazırlanır. Bunun üzerine, kuzeybatı köşeden aydınlatma esasına göre yapılmış gri tonda bir gölgeleme gelir. Bu surette açık yeşil renkteki alçak kısımlar ile gölge düşen yamaçlar sayesinde de relief iyice belirir. Daha sonra harita üzerine kahverengi izohipslerin basılmasıyla haritadaki relief son şeklini alır.²⁵

²⁵ Turgut Bilgin, *a.g.e.*, C. II, s.220.

Aşağıdaki haritada kombine çizim tekniğine uygun olarak (Kuzeyden ışık geldiği varsayılarak) Bosna-Hersek-Zvornik Sancagı'nda Tuzla ile Bercka arasında yapılacak yolun haritası gösterilmiştir. Haritanın dili İtalyanca olup ölçeği 1/50000'dir (Şekil 5). Bu harita ölçeği orta ölçekler sınıfındadır. Bu haritalar kartografya içerisinde ikinci sınıf topografya haritaları olarak kabul edilirler. Jeoloji ve jeoteknik konularda kullanılırlar. Bu ölçeğe göre haritanın eş yükselti aralığı 20-25 m'dir.

Şekil 5: Bosna-Hersek-Zvornik Sancagı'nda Tuzla ile Bercka arasında yapılacak yolun haritası. Ölçek 1/50000.

Sonuç

Osmanlı haritacılığında orijinal eserlerin ortaya çıktığı dönem XVI. Yüzyılın ilk yarısıdır. Osmanlı haritacılığına ait ürünlerin ilk dönemlerde coğrafya eserleri ile birlikte varlık gösterdiği görülmektedir. Öncelikle kıyıların, limanların çizilmesi ile başlayan harita çalışmaları sonrasında Osmanlı

coğrafyasının büyük kısmının çizilmesiyle devam etmiştir. Genellikle istihbarat ve askeri amaç ve hedeflerle çizilmiş olan bu haritalarda yıllar ilerledikçe haritaların kalitesi ve çizim amaçlarının da değiştiği göze çarpmaktadır. Farklı tarihlerde olmak üzere çok farklı kartograflar çok farklı sahaların değişik haritalarını çizmişlerdir.

En eskilerden başlayarak yabancı kartografların bu iş için daha fazla görev aldığı ya da başka maksatlarla Osmanlı coğrafyasını haritaladığı dikkati çekmektedir. Kâtip Çelebi'nin dışında yoğun olarak yabancı haritacıların çalışmaları bu durumu doğrulamaktadır.

Haritalarda çok farklı çizim tekniklerinin kullanıldığı görülmekle beraber bu tekniğin tercihinde daha çok haritası yapılacak sahanın ve amacın dikkate alındığı görülür. Genellikle İzohips, tarama ve gölgeleme gibi tekniklerin kullanıldığı bu haritalar idari amaçla olduğu gibi, yapılacak yollar, ulaşım ve sınır çizgilerinin belirtilmesi amaçlarıyla da hazırlanmıştır. Çizilen haritalarda o yıllarda kullanılan tekniklerin bu gün dahi çok doğruya yakın bilgiler sunması dikkat çekicidir. O yılların kısıtlı imkânları ile böylesi yüksek kalitede haritalar çizilmiş olması gerçekten takdire şayan bir durumdur. Öyle ki bu çalışmada değinilen haritalarda da görüldüğü üzere arazinin en ince ayrıntılarına kadar resmedildiği, haritaların renklendirme tekniğine kavuşması ile beraber daha görsel efektler kazandığı dikkati çekmektedir.

Şüphesiz o dönemde haritaların (çok özel maksatla çizilenleri hariç olmak üzere) daha çok askeri maksatla kullanılmak üzere çizilmiş olmaları, böylesi bir hassasiyeti gerektirmektedir. Yani bu topografik haritaların birçoğu esasen askeri stratejik maksatla çizilen haritalardır. Bu tip haritaların günümüzde disiplinler arası bir şekilde tarihçi ve coğrafyacı başta olmak üzere bu mesele ile ilgili olabildiğince fazla bilim insanının çalışma yaptığı eserlerde, incelenmesine ihtiyaç

vardır. Yapılacak çalışmalarla bu coğrafyaların yukarıda sözü edilen birçok ayrıntısı da ortaya çıkartılacak ve sahaya tarih, coğrafya, sosyoloji vs. birçok disiplin açısından yeniden ışık tutulabilecektir.

Kaynakça

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),

Haritalar (HRT.H), Dosya No:., Gömlek No: 727, Tarih: 29/Z/1292; *HRT.H*, / 256, Tarih: 25/B/1285; *HRT.H*, / 1079, Tarih: 05/S/1286; *HRT.H* / 2146, Tarih: 29/Z/1341; *HRT.H*, / 255, Tarih: 29/Z/1296

2. Kitap ve Makaleler

Bilgin, Turgut, *Genel Kartografya C.I*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı İstanbul 1974.

Bilgin, Turgut, *Genel Kartografya C.II*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı İstanbul 1971.

Darkot, Besim, *Kartografya Dersleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Ahmet Sait Basımevi, İstanbul 1939.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1993.

DİA, “Kiepert”, *D.İ.A.*, C.XXV, İstanbul 2002, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.463-564.

Gümüşcü, Osman, *Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.

İzbirak, Reşat, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, Ankara 1983.

Kaya, Mehmet, “Charles Texier’nin Seyahatnamesine Göre 19. Yüzyılda Anadolu’nun Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu”, *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, S.10, Bahar 2012, s.245-262.

Ramsey, William Mitchell, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, MEB Yayını, İstanbul 1960.

Sanır, Ferruh, *Coğrafya Terimler Sözlüğü*, Gazi Kitabevi, Ankara 2000.

Tanrıkulu, Murat, “Johann Samuel Heinrich Kiepert’in Osmanlı Haritalarının Bir Değerlendirmesi”, *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks*, Vol. 6, No.2, 2014, s.189-205.

Tchihatchef, Pierre de, *İstanbul ve Boğaziçi*, Çev. Ali Berk-tay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

Tümertekin, Erol, *Beşeri Coğrafya*, TÜBA Yayınları, Ankara 2001.

<http://www.tdk.gov.tr/>

EVLIYA ÇELEBİ'DE AVRUPA ALGISI VE OSMANLI İLE AVRUPA MUKAYESESİ

*Evliya Çelebi's Perception of Europe and Comparison of
Ottoman and Europe*

Mehmet Ali Ünal*

Özet: Evliya Çelebi zamanında Osmanlı imparatorluğu askeri ve siyasi bakımdan en güçlü dönemini yaşıyordu. Köprülü Mehmed Paşa ile başlayan restorasyon dönemi devam ediyordu. İmparatorluk orduları Avrupa'da ve Girit'te kaleler fethediyor; bu seferlerin birçoğuna katılan Evliya fethedilen kalelerin burçlarında fetih salâları okuyordu. Psikolojik olarak Osmanlı insanındaki kendine güven duygusunun tavan yaptığı bir dönemdi. Avrupa'daki gelişme ve değişimler konusunda Osmanlılar çok meraklı değildiler. Evliya Çelebi bu konuda bir istisna teşkil eder. O her yeri görmek istiyor ve yazacağı büyük seyahatnamesi için bilgi topluyor ve her yerin ilgi çekici unsurlarını not ediyordu. Evliya Çelebi Osmanlı imparatorluğu coğrafyasının pek çok yerini dolaştığı gibi Rusya, Ukranya, Kafkasya, Azerbaycan, Sudan gibi bu coğrafyaya bitişik ülkeleri de gördü. Evliya Çelebi Avrupa'da Avusturya ve Osmanlılara haraç ödeyen Dubrovnik'i de gördü. Evliya Hollanda, Danimarka, Felemenk gibi ülkeleri de gezdiği söylüyorsa da tarihçiler bunun doğru olmadığını belirtiyorlar. Gerçekten Evliya'nın bu ülkelerle ilgili verdiği bilgiler son derece muğlaktır. Evliya Çelebi'nin Avrupa'da en uzun süre bulunduğu ülke Avusturya ve bu ülkenin başkenti Viyana'dır. Evliya Viyana ile ilgili birçok bilgi verir. Kara Mehmed Paşa'nın elçilik heyetine katılan Evliya Avusturya imparatoru ile de tanışır. Viyana'yı gezen Evliya bu şehirde gördükleri ile ilgili etraflıca bilgiler verir. Viyana'da gördükleri Evliya Çelebi üzerinde derin izler bırakmıştır. Bunları seyahatnamesinin diğer kısımlarında da zaman zaman bahseder ve Osmanlı imparatorluğundaki şehirlerle mukayeseler yapar. Mesela Viyana kütüphaneleri Evliya Çelebi'yi çok etkilemiştir. Bu kütüphaneyi Osmanlı ülkesindeki kütüphanelerle mukayese eder. Kısacası Avusturya ve biraz da Dubrovnik gezileri Evliya Çelebi'de izler bırakmış ve seyahatnamesinin birçok yerinde buralardan bahsetmiş ve Osmanlı ülkesi ile mukayeseler yapmıştır. Bildirimizde Evliya Çelebi'nin zihnindeki Avrupa algısı, Avrupa'da gördükleri ile Osmanlı ülkesindekilerle yaptığı karşılaştırmalar ele alınacak, Avrupa'nın teknolojik ve kültürel gelişiminin Evliya Çelebi üzerindeki etkileri ve seyahatnamesine yansımaları tahlil edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Evliya Çelebi, Avrupa Algısı, Osmanlı,

* (Prof. Dr.), Pamukkale Üniversitesi, Tarih Bölümü, Denizli/Türkiye, e-mail: maunalus@yahoo.com.

Abstract: At the time of Evliya Çelebi, Ottoman Empire was at the heyday in terms of military and politic. The restoration era started with Köprülü Mehmed Paşa was in progress. Ottoman armies were conquering castles in Europe and Crete. Evliya Çelebi who took part in many of these campaigns and he was giving call to prayer for conquest on the tower of these conquered castles. Psychologically, it was the era when the self-confidence of Ottoman people was at its peak. Ottomans were not very interested in developments and changes in Europe. However, Evliya Çelebi was an exception. He wanted to see everywhere and gathered information for his great seyahatname. Therefore, he took notes of interesting facts from every place he visited. Evliya Çelebi went around numerous places in the geography of Ottoman Empire. He had also seen places around Russia, Caucasus, Azerbaijan, and Sudan. In Europe, he had visited Austria and Dubrovnik, who paid tribute to Ottomans. Even though he said he had visited places such as Holland, Denmark, historians argued that this was not correct. Indeed, the information given by Evliya Çelebi on these places were highly ambiguous. The country where Evliya Çelebi had stayed longest in Europe was Austria and its capital Vienna. He gave several facts on Vienna. He was in Kara Mehmed Paşa's mission and he had met Austrian emperor. he roamed Vienna and gave detailed information on the things he saw which left deep traces on him. He mentioned these in the other parts of his seyahatname occasionally and he made comparison with Ottoman cities. For instance, libraries of Vienna highly impressed Evliya Çelebi. He compared them with those in Ottoman Empire. In short, his Austria and to some extent Dubrovnik visits left traces on Evliya Çelebi. He referred these on several parts of the seyahatname and he made comparison with Ottoman Empire. This study will treat the perception of Europe in Evliya Çelebi's mind, things he saw in Europe, comparisons he made with Ottoman Empire and analyze the effects of technological and cultural developments in Europe on Evliya Çelebi and its reflection on seyahatname.

Keywords: Evliya Çelebi, perspective of Europe, Ottoman Empire

Giriş

Evliya Çelebi zamanında Osmanlı imparatorluğu askeri ve siyasî bakımdan en güçlü dönemini yaşıyordu. Köprülü Mehmed Paşa ile başlayan restorasyon dönemi devam ediyordu. İmparatorluk orduları Avrupa'da ve Girit'te kaleler fethediyor; bu seferlerin birçoğuna katılan Evliya fethedilen kalelerin burçlarında fetih salâları okuyordu.

Psikolojik olarak Osmanlı insanındaki kendine güven duygusunun tavan yaptığı bir dönemdi. Avrupa'daki gelişme ve değişimler konusunda Osmanlılar çok meraklı değildiler. Evliya Çelebi bu konuda bir istisna teşkil eder. O her yeri görmek istiyor ve yazacağı büyük seyahatnamesi için bilgi topluyor ve her yerin ilgi çekici unsurlarını not ediyordu.

Evliya Çelebi Osmanlı imparatorluğu coğrafyasının pek çok yerini dolaştığı gibi Rusya, Ukrayna, Kafkasya, Azerbaycan, Sudan gibi bu coğrafyaya bitişik ülkeleri de gördü. Evliya Çelebi Avrupa'da Avusturya ve Osmanlılara haraç ödeyen Dubrovnik'i de gördü. Evliya Hollanda, Danimarka, Felemenk gibi ülkeleri de gezdiğini söylüyorsa da tarihçiler bunun doğru olmadığını belirtiyorlar. Gerçekten Evliya'nın bu ülkelerle ilgili verdiği bilgiler son derece muğlaktır.

Evliya Çelebi'nin Avrupa'da en uzun süre bulunduğu ülke Avusturya ve bu ülkenin başkenti Viyana'dır. Evliya Viyana ile ilgili birçok bilgi verir. Kara Mehmed Paşa'nın elçilik heyetine katılan Evliya¹ Avusturya imparatoru ile de tanışır. Viyana'yı gezen Evliya bu şehirde gördükleri ile ilgili etraflıca bilgiler verir. Viyana'da gördükleri Evliya Çelebi üzerinde derin izler bırakmıştır. Bunları seyahatnamesinin diğer kısımlarında da zaman zaman bahseder ve Osmanlı imparatorluğundaki şehirlerle mukayeseler yapar. Mesela Viyana kütüphaneleri Evliya Çelebi'yi çok etkilemiştir. Bu kütüphaneyi Osmanlı ülkesindeki kütüphanelerle mukayese eder. Kısacası Avusturya ve biraz da Dubrovnik gezileri Evliya Çelebi'de izler bırakmış ve seyahatnamesinin birçok yerinde bunlardan bahsetmiş ve Osmanlı ülkesi ile mukayeseler yapmıştır.

¹ Evliya Çelebi'nin Viyana'ya gidip gitmediği konusundaki tartışmalar yapılan araştırmalar sonucu geride kalmış ve Evliya'nın Viyana'ya giden elçilik heyetinde olduğu kesinlik kazanmıştır, Karl Teply, "Evliya Çelebi in Wien", *Der Islam*, 52. 1, (1975), 125-31; Gisela Prochazka-Eisl, "Evliya Çelebi'nin Viyana Yolculuğunu Tanıtma ve Değerlendirme", <https://www.academia.edu/1600294>

Bildirimizde Evliya Çelebi'nin zihnindeki Avrupa algısı, Avrupa'da gördükleri ile Osmanlı ülkesindekilerle yaptığı karşılaştırmalar ele alınacak, Avrupa'nın ekonomik, teknolojik ve kültürel gelişiminin Evliya Çelebi üzerindeki etkileri ve seyahatnamesine yansımaları tahlil edilecektir.

Evliya Çelebi'nin gördüğü, gezdiği en mühim Avrupa şehri hiç şüphesiz Viyana ve çevresidir. O 1665 yılında Rumeli beylerbeyisi Kara Mehmed Paşa'nın elçilik heyetine katıldı. O sırada Osmanlı-Avusturya savaşları devam etmekteydi ve Evliya Çelebi orduyla birlikte seferdeydi. Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'dan elçilik heyetine katılma izni alınca süratle Budin'e geldi. Kara Mehmed Paşa ile buluştu, 560 kişiden oluşan elçilik heyetine dâhil oldu. Evliya Çelebi gördüğü köy, kasaba varoş ve şehirlerde dikkatini çeken unsurları seyahatnamesinde bir bir anlattı. Bunlar daha önce gezip gördüğü Osmanlı ülkelerinde olmayan şeylerdi. Biz bu farklı unsurları tasnif ederek belli başlıklar halinde ele alacağız.

1. Kalabalık ve Ma'mûr Yerleşimler

Osmanlı elçilik heyeti Komoran kalesinden sonra Avusturya topraklarına girdi. Halkı Macar olan köy ve kasabalardan geçti. Elçilik heyetinin geçtiği köy ve kasabalar beyaz badanalı, ma'mûr ve kalabalık görünüyordu. Evliya bunun sebebini anlamakta gecikmedi. Avusturya imparatoru tarafından Osmanlı elçilik heyetinin geçtiği köylerin bütün duvarlarının beyaz badanalanması, imar edilmesi ve bütün yolların silinip süpürülmesi ve yolların kalabalık görünmesi için çevre köylerden giyinmiş kuşanmış insanların gelmesi için emir verilmişti.² Bu yüzden Evliya'nın gördüğü köylerin çoğu ma'mûr ve âbâdân köyler ve kasabalardı. Ancak ma'mûr ve

² “ve kral tarafından tenbîh olunmuş kim cemî'i ubûr etdiğimiz köylerin cümle der-i divârların ak kuğu gibi amâr etmişler ve cümle yolları pâk ü pâkîze silüp süpürmüşler ve ‘Yollar izdihâm olsun’ deyü sâ'ir kurâlardan gelmiş ve geyinmiş ve kuşanmış küffârlar cihânı dutmuş.”, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi (EÇS)*, (Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff neşri) C. VII, 1. baskı İstanbul 2003, s. 81.

âbâdanlığın yegane sebebinin imparatorun mezkur emri olmadığı, ekonomik kalkınmanın bir yansıması olduğu da anlaşılmaktadır.

Evliya Çelebi yol boyunca gördüğü kale, varoş, şehir ve kasabalar hakkında bilgi verir. Her bir kalenin etrafında bir varoşu vardır.³ Evliya'nın verdiği rakamlara bakılırsa Avusturya hâkimiyetindeki Macar köy ve kasabaları nüfusça kalabalıktır. Meselâ bir ara Osmanlıların eline geçmiş olan Yanık kalesinin varoşunda bütün pencereleri Raba ve Rabçe nehirlerine bakan 2000 adet tahtanî ve fevkânî, tamamen ahşap evler vardır. Keza Senmartin ve Beç kalesi içinde İstifani manastırının (meşhur Aziz Stephan Katedrali) vakfı olan Majonvar kalelerinin varoşlarının her biri 3000 hânedir.⁴ İki saat uzaklıktaki Nemçe çâsârının karısının hâssı olan ve içinde 9 adet manastır bulunan May Firav ise 7000 hâne, varoş-ı Rudolfoş 5000 hâne, “*İnpirator*” şehri 10.000 evdir.⁵

Evliya'nın verdiği bu rakamların doğruluğunu tahkik etme imkânımız yoktur. Fakat onun gördüğü şehir ve kasabaların mamûr ve âbâdân ve nüfusça kalabalık oluşu dikkat çekicidir. Bu durum Otuz Yıl savaşlarında tahrip olan Avrupa'nın bu savaşların üzerinden daha 20 yıl geçmeden imâr olunmaya başladığını gösterir. Evliya elçilik heyetinin bir hafta kaldığı Peşpehil şehrini anlatırken 3000 hâne tahtanî ve fevkanî kârgâr bina evlerinin yanı sıra “*her biri birer milyon hazîneye olmaz müzeyyen ve nev binâ*” büyük saraylardan bahsetmektedir.⁶

³ Varoş, şehrin sur dışında kalan kısmı, şehrin kenar mahalleleri demek olup Macarca Varos'tan gelmiştir, bkz., Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011.

⁴ “Ve cümle iki bin aded tahtânî ve fevkânî serâpâ haşeb binâ ve şindire tahta örtülü bağ-ı İremden nişân verir vâsi' dâr-ı menhûslardır kim cümle revzenleri nehr-i Raba'ya ve nehr-i Rabçe'ye bakar hânelerdir”, EÇS, C.VII, s. 83, 85.

⁵ EÇS, C.VII, s. 85-87.

⁶ “serâpâ tahta örtülü üç bin aded tahtânî ve fevkânî kârgâr binâ sarây-ı azîmler var kim her biri birer milyon hazîneye olmaz müzeyyen nev binâ dâr-ı menhûslardır”, EÇS, C. VII, s. 88-89.

Avusturya şehirleri birbirini kesen cadde ve sokaklardan oluşmaktadır. Sokaklar kaldırım döşelidir. Bu durum modern şehirciliğin başlangıcını teşkil eder. Evliya Çelebi buna satranç nakşı demektedir.⁷ Viyana'nın Cadde ve sokaklarının hepsi tertemiz kaldırım döşelidir ve şehre attan başka bir hayvan giremez. Eğer at girip terslerse hemen ardından dükkân sahipleri ve hane sahiplerinin hizmetçileri at pisliklerini silip süpürürler. Yağmur yağsa tüm hane sahipleri sokakları öyle temiz ve düzgün süpürürler ki bal dökülse yalanır.⁸

Evliya Çelebi'nin verdiği dükkân sayılarına bakılırsa şehir ve kasabalarda ticaret gelişmiştir. Yukarıda hane sayıları verilen varoş ve şehirlerin her birinde 1000 ila 2000 arasında değişen dükkân vardır. Gerçi Viyana için verdiği 5500 dükkân büyük bir rakam değildir. Evliya “*her bir dükkânda birer Mısır hazinesi mal var*” demekteyse de bu onun klişe bir cümlesidir ve pek çok yerde kullanır. Viyana’da küçük ve büyük 70 han vardır. Bütün Avrupa ülkelerinden, Amerika’dan Çin ve Maçin, Özbek, Acem, Arap ve Rum ve saireden tüccarlar Beç’e gelir ve ticaret yapar.⁹

Evliya'nın “*Beç kalesi*” dediği Sur içerisindeki yapıların tamamı kırk bin odadan müteşekkildir. Çasar sarayından başka 6-7 kat kârgir yapı saraylar vardır. Bu saray ve köşkle-
rin tamamı 200 bin penceredir.¹⁰ 1700’lerde Viyana’nın nüfusunun 80 bin civarında¹¹ olduğu dikkate alınırsa Evliya’nın ziyaret tarihi olan 1665’lerde muhtemelen 70-75 bin arasında olması icap eder. Bu haliyle Viyana 17. yüzyılın ortalarında

⁷ “Cümle sokakları satranç nakşı tarh olunmuşdur”, “Ve bu varoşun cümle sokakları kaldırım döşelidir.”, *EÇS*, C. VII, s. 85.

⁸ *EÇS*, C. VII, s. 99-100.

⁹ “Cümle yetmiş aded sağır ü kebîr hânları var ammâ yigirmisi kal’a-misâl hânlardır kim Yenidünyâ’dan ve İspanya ve Portakal ve Donkarkız ve Danimarka ve İsfac ve Filimenk ve Çeh u Leh u Daniska ve Krakov u Maskov ve Çin ü Maçin ve Hitâ vü Hoten ve Fağfür u Acem ve Özbek ve Hind ü Arâk u Arabistân ve Rûm’dan ve cemî’i ekâlîm-i seb’anın ulu bâzergânları bu Beç’e elbette gelüp bu hânlarda niçe bin yük çözüp ve bağlayup niçe bin milyon mâl kâr [u] kisb edilir hân-ı azîmler.”, *EÇS*, C. VII, s. 100.

¹⁰ *EÇS*, C. VII, s. 99.

¹¹ <https://www.wien.gv.at/tr/tarih/1848ekadar.htm>

750.000 bine dayanmış olan İstanbul'la mukayese edilemez.¹² İzmir, Şam, Halep, Edirne, Bağdat, Kahire gibi Osmanlı şehirlerinin 17. yüzyılın ortalarında Viyana'dan daha kalabalık olduğu anlaşılmaktadır. Celalî isyanları Anadolu'nun nüfusunda azalmaya yol açmışsa da 1650-1680 arasında gözle görülür bir canlanma meydana gelmiştir. 17. yüzyılın gittikçe yükselen kenti İzmir'in nüfusun bu yüzyılın ortalarında 90 bini geçtiği tahmin edilmektedir.¹³ 1700'lerin başında Edirne'nin nüfusu 100 bindir.¹⁴ Nitekim Evliya Çelebi “*şehr-i mu'azzam ve müzeyyen*” dediği Şam'ı anlatırken yeryüzünde “*vech-i arzda*” “*seyr ü temâşâ*” ettiği 12 büyük belde olduğunu; bunların 4'ünün “*kâfiristânda*”, 6'sının (8'i olması lazım) Âl-i Osmân'da bulunduğunu kaydediyor. Kâfiristân'da olanlar Beç, Prag, Kaşa ve Paris'tir. Evliya Alman'da iken Fransa'da Paris şehrini medhini duymuş ama görmemiştir.¹⁵

Âl-i Osmân'da olan 8 şehir ise başta “*dünyâ-yı mâfihâda misli ve nazîri olmayan belde-i tayyibe ya'nî şehr-i Kostantiniyye*”, “*taht-ı sâni*” Edirne, “*taht-ı evvel*” Bursa, Bâb-ı Mekke ve Medine-i Mısır, Halebü's-şehbâ, Dârü'l-hilâfe-i Bağdâd-ı Behişt-âbâd ve bu memdûh-ı âlem Şâm-ı cennet-meşâm.¹⁶ Evliya arada Mekke ve Medine'yi de sayıyor. Fakat onları büyüklük ve güzelliklerinden dolayı değil, kutsallıklarından dolayı zikr ettiği anlaşıyor.

¹² Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, C.I, Ankara 1990, s. 48-50.

¹³ Suraiyya Faroqi, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1600-1914*, C. II, İstanbul 2004, s. 569.

¹⁴ Bruce McGowan, “Âyanlar Çağı, 1699-1812”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1600-1914*, C. II, İstanbul 2004, s. 777.

¹⁵ Evliya, Kaşa için Orta Macaristan'da bir şehir ve kale diyor, *EÇS*, C. VII, s. 159.

¹⁶ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. kitap, (Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff neşri), 1. baskı İstanbul 2005, s. 277.

2. Sosyal Hayata Ait Farklı Unsurlar

Evliya'nın dikkatini çeken hususlardan birisi de dükkânların cümlesinde kadınların oturup mallarını satmalarıdır.¹⁷ Ayrıca Osmanlı elçilik heyeti geçerken bütün şehir ve kasabalarda kadınlar yollara dizilmektedir. Kadınların yabancı elçilik heyetlerinin geçişini görmek ve seyretmek merakı İstanbul kadınlarında da vardır.¹⁸ Ancak Evliya'nın "*pençe-i âfîtabe*" "*bânû-peyker*" diye güzelliklerini övdüğü Nemse kızları ve kadınları Osmanlılarla konuşmaya gelmektedirler.¹⁹ Kadınlar ve erkekler birbirinden kaçmadığı gibi elçilik heyetinde bulunan Osmanlı ile kadınları oturup "*ayş u iştret*" ettiğinde kocası bir şey demeyip dışarı çıkıp gitmektedir. Çünkü bütün Avrupa ülkelerinde hüküm kadınlardır.²⁰

¹⁷ "ve ortası vâsi' şâhrâhın yemîn [ü] yesârı sâfi müzeyyen dükkânlardır kim cümlesinde avretler oturup metâ'ların fûrûht ederler", *EÇS*, C.VII, s. 83.

¹⁸ Selanikî Tarihinde anlatıldığına göre 1589-1590 kışında Safevî şehzadesi Haydar Mirza'nın İstanbul'a gelişi sırasında "*cümle İstanbul'un nîsvânı*" da yollara çıkmıştır. Fakat şehzadenin gelişi gecikmiş ve günler kısa olduğundan "*güneş görmeyen a'lâ hatunlar tâ yatsı namazına değin evlerine varamayup, âşinâsı olanların evlerine mihmân olup, nice ehl-i ırz hatunlar yollarda kalup,zenbâre yârânlardan niceleri zevk u safâya vâsıl olup, hatta Sultan Bayezid hamamının içinde beş yüzden artuk nîsvân girip, sabaha dek biz-zârurî*" kalmışlardır. Çok kimsenin hatunıyla aralarına soğukluk girip ayrılmışlardır. Selanikî, "*Ve'lhâsıl azîm seyr ü temâşâ oldu. niçeleri müsâferet kabûl iderüz, içerde avrat oğlan var diyü zen-dostlar acayip doyum oldu*", diyor. Bkz., Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, (971-1003/1563-1595), Haz., Mehmet İpşirli, C. I, İstanbul 1989, s. 218-219.

¹⁹ "Hakkâ ki cümle kızları nâz u na'im ile alaya karşı çıkup gûnâ-gûn pençe-i âfîtabe bânû-peyker Nemse kızları var kim gören benî âdem elbette ta'aşşuk etmesi mukarrerdir ve ekseriyyâ manastırlarında cümle Hazret-i Îsâ için keşişe olmuş kızlar var kim her biri birer bânû-yı zamâneye mânend kızlardır.", "*Ve cümle şehrin dilberânları çadırlarımıza gelüp dîlnüvâzlık ve dildârlıklar eylediler.*", *EÇS*, C.VII, s. 86, 87.

²⁰ "Hattâ erleri ve avretleri birbirlerinden kaçmayup bizim Osmânî ile avretleri bir yerde oturup ayş [u] iştret etdükd kocası bir şey demeyüp kapudan taşra gider, ayb değildir, zîrâ bu kâfiristânın cümlesinde hüküm avretindir.", *EÇS*, C.VII, s. 89.

Evliya Çelebi'nin Viyana'da gördüğü ve teferruatlı olarak anlattığı bir diğer şey de hamamlardır. Tamamı 5 adet hamam vardır. Lakin hamamları Anadolu, Arap ve Acem tarzı gibi değildir. Dört köşeli ve tüm kubbeleri camla kaplıdır. Bu kubbelere kadar hamamın dört yanında taş merdiven ile basamak basamak kubbeye çıkılır her merdiven basamakları enlidir. Suyun sıcak olmasını isteyenler o kadar basamak yükseğe çıkarlar. Bu hamamlarda kurnalar vardır ama Osmanlı hamamlarındaki gibi muslukları yoktur. Hemen soba kazanlarının lüleli çeşmelerinden hamamcılar sıcak suları ardıc gerdeller ile taşıyıp kurnalara korlar ve yanına soğuk su dahi hazır ederler. Kubbe hizasındaki merdivenlerin sıcaklığına tahammül edemeyenler birkaç basamak aşağı inerler biraz daha serin isteyenler ta aşağı kademede yıkanır. Her kademede yıkanan adamların pis suları aşağıdaki adamlara dokunmaz, bir kimse bir başkasını görmeyip rahatlıkla yıkanır. Havaları ve suları güzel aydınlık hamamdır. Ama sıcaklıklarını öyle ayarlamışlar ki bu hamamların içinde dört köşesinde dört adet kubbe gibi camlardan yapılmış sobalar vardır, içinde alev alev yanan ateşleri hamam içinde yıkananlar görürler. Onların altlarında menfezleri vardır. Hamamın altındaki sobalardan alev gidip hamam sıcak olur. Hamamın sıcaklığını ayarlayan tertibatlar yapılmıştır. Bu hamamların hizmetçileri ve tellakları tamamen kocakarılardır. Her biri yaşlı hekim karılardır. Keseyi onlar sürüp şerbetler ve ihtikanlar yaparlar, kırık ve çıkık olan kimselere ilaç yapıp çeşitli hastalıklara yakalananlara bu tellak kadınlar hacamatlar edip türlü türlü şişeler ve yakılar koyup hastalıklarına ilaç ederler.

Hamama giren ihtiyarlar beyaz futa (peştamal) kuşanırlar ama ne kadar dilber çocuklar varsa cümlesi hamama çıplak girip beyaz billura benzeyen tenleri vardır. Vücutları taze pelte gibi tir titrer, yumuşak vücutları vardır. Cümlesi saçlarını tarayıp hamamda zevk u sefa ederler.²¹ Çeşmeler,

²¹ “ammâ bir garîb temâşâdır kim bu hammâma giren keferelerin ihtiyârları beyâz fota kuşanırlar, ammâ ne kadar dilberân-ı sıbyânları var ise cümle uryân hammâma girüp beyâz billûr-misâl tenleri var kim gûyâ vücdları pâlüde-i ter gibi dir dir dîtrerler. Tâ şol mertebe nerm ü râm şahme gibi

havuzlar, fiskiyeler, insan heykelleri ve adem heykellerinin zekerlerinden, kara ve beyaz fillerin hortumlarından, bakır su sığırlarının, eşeklerin ve aslanların ağzından akan sular heykelin hoş karşılanmadığı bir kültürden gelen Evliya Çelebi'nin dikkatini çeken unsurlar arasındadır.²²

3. Yeni İcad ve Makineler

Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde daha önce gezip dolaştığı yerlerde görmediği veya değişik bulduğu şeylerden bahsetmesi normaldir. Onun *acâip ve garâip* olarak nitelendirdiği un değirmenleri, el değirmenleri, çarkları kurularak kendi kendine hareket eden arabalar²³, ilgi çekici saatler²⁴, yarım saatte bir fitilini otomatik olarak kesen şamdanlar²⁵,

yumuşak vücudları vardır. Cümlesi geysû-yı müşkbârların çim-ender-çim mergûle mergûle edüp hammâmda zevk u safâ ederler.”, *EÇS*, C. VII, s. 101.

²² “Çeşmeler ve havz u şâzrevânlar ve selsebil ü fevvâreler gûnâ-gûn mîl-lerden ve taşdan oyulmuş âdem sûretlerinin zekerlerinden ve kara ve beyâz fillerin hortumlarından ve bakır su sığırlarının ağzından ve demir eşeklerin ağzından ve niçe beyâz mermer arslanların ağızlarından ve dahi bir iki ve üç ve yedi başlı tuç ejderhâ sûretlerinin ağızlarından âb-ı hayât sular gıgırup havz-ı azimlere cereyân edüp her havz aşren fe-aşrenden vâsi' havzlar-dan cümle benî âdem suları alup def'-i atşân ederler. Beç kal'asında olan çeşmesâr-ı selsebiller cümle birer gûne hayvânât sûretlerinden cereyân eder.”, *EÇS*, C. VII, s. 101.

²³ “her araba sahrâlarda giderken yüz kantâr yük çeker, on câmus çeviremez arabaları çarhlar çevirüp düz yerde râhat gider, ammâ yokuşa gidemez, enişe serî' giderken arabanın ardında bir bâr-ı sakîl sürüdüp arabalar aşağı ense râhat gider. Ancak araba üzre bir kâfir elinde bir çatal demir uçlu sırığı var, anınla arabayı sağa ve sola çevirir. Araba pek gitsin derse sâ'at gibi arabanın çarhların kurup sür'at üzre gider.”, *EÇS*, C. VII, s. 100.

²⁴ “Ve münebbihli ve mikât ve ay ve günlü ve ebrâclı ve mâhiyyeli ve rûznâmeli asma çalar sâ'atler işlenir. Ve cemî'i ecnâs-ı mahlûkâtın tasvirât-larıyla gûnâ-gûn sâ'at inşâ ederler kim gözleri ve elleri ve ayakları hareket edüp gören âdem ol hayvânları hayâtta zann edüp eyle hareket eder. Anı ise üstâd-ı kâmiller çarhlar ile hareket etdirüp sâ'at etmiştir.”, *EÇS*, C. VII, s. 100.

²⁵ “Bir gûne mûm şam'dânı yaparlar. Nîm sâ'atde bir mûm fitilini kesmeğe şam'dânın içinden bir şekl-i mudhik bir Arab çıkup mûmun fitilin elindeki mîkrâs ile kesüp yine şam'dânın altında pinhân olur.”, *EÇS*, C. VII, s. 100.

kıyma makinesi²⁶, çarklarla çalışan yelpazeler²⁷, kilise orgları, heykeller ve esir zannettiği otomatlar çok alakasını çekmiştir.

Evliya'nın ilgisini çeken şeylerden birisi Avusturya'da gördüğü su değirmenleri olmuştur. Layta nehri kenarında bulunan Anpuruk şehrinde gördüğü değirmen hem un öğüt-mekte hem de üç çeşit un etmektedir. Kimse kalbura ve eleğe yapışmadan un elenmektedir. Has un kral için ayrılmakta geri kalanı değirmen sahibine aittir. Kepeği ise değirmenciye kalmaktadır. Kral aldığı un için para ödemektedir.²⁸ Evliya'nın Viyana'nın varoşlarından biri olan Peşpehil'de gördüğü değirmenlerde de insan eli değmeden üç dört çeşit un elde edilmektedir.²⁹

Un değirmenlerinden başka Evliya abâ, kebe ve çuka ve siyah barut değirmenlerinden bahsetmekte fakat “*garâib*” ve “*benî adem hayretde kalır*” dediği bu işletmeler hakkında teferruatlı bilgi vermemektedir.³⁰ Evliya'nın abâ ve kebe ve çuka değirmeni dediğine bakılırsa Avusturyalıların su gücü ile çalışan tezgâhlar yaptıkları akla gelmektedir.

²⁶ “Dörd ayaklı bir demirden çarhlardır. Kaçan kim et kıymak ve soğan doğramak ve tütün kıymak ve gayri eşyâlar doğramak murâd edinsen hemân bu çarhların sâ'atin kurup ân-ı sâ'atde beş vukıyye tütün ve elli vukıyye eti eyle kıyar kim gûyâ ma'cûn eder.”, *EÇS*, C. VII, s. 100.

²⁷ “Yine demirden çâr pâye üzre çarhları var ve günâ-gün kuş yeleklerinden gûyâ yelpâzeye benzer ba'zı kanat değildir tirşe deriden yâhûd güderiden yelpâzelerdir, hemân mezkûr bisâtun çarhların kurup şiddet-i hârda yanına kosan ol mirvaha döndükçe oda içinde rûzgârdan oturulmayup belki kürk geymek iktizâ eder bir çarhlı musanna' yelpâzedir.”, *EÇS*, C. VII, s. 100.

²⁸ “Ve bunda ağreb ü garâ'ibât acâ'ibâtından çok şeyler vardır, ammâ bir güne turfe su değirmenleri var, hem un öğüdür ve hem üç güne un eler, garîb temâşâdır kim eleğe ve garbula âdem yapışmadan un elenir. Hâs unu kral içündür, mâ'adâsı sâhibinindir, kepeği değirmencilerindir. Lâkin kral bu unu sâhibinden akçesi ile alup zulm etmezler.”, *EÇS*, C. VII, s. 88.

²⁹ “Cümleden biri bu şehir içre cereyân eden niçe yüz musanna' un değirmenleri var. Meselâ bir göz değirmende üç ve dörd güne un peydâ olur. Biri hâs u beyâz ve rakîk, birisi ortaca dakîk, biri dahi kabaca, biri kepek derler, kabaca un elenüp başka başka çıkar. Hâlâ ki değirmen birdir ve âdem yapışmadan dörd güne elekden bu felekde un elenir.”, *EÇS*, C. VII, s. 89.

³⁰ “Ve böyle niçe güne vâcibü's-seyr abâ ve kebe ve çuka ve garâ'ib bârûd-ı siyâh değirmenleri var kim gören benî âdem âlem-i hayretde kalır”, *EÇS*, C. VII, s. 89.

Evliya su gücüyle hareket eden musanna' çarkları, Samakov çekiçleri ve Mevlevî semâzen tasvirler için "*Frenk veled-i zinâlığı şeytanatlar*" diyor.³¹ Veled-i zinâ, kelime olarak gayrimeşru ilişkiden doğan çocuk demektir. Fakat ıstılah anlamı farklıdır; mecaz olarak müfsid ve fitneci anlamına gelirse de ayrıca kimsenin akıl edemediğini akleden, zeki, kurnaz, mucid manâlarına da gelir. Nitekim Evliya bu anlamda kullanmaktadır.

Evliya'nın anlattığı bağda büyük bir havuz vardır. Havuz geceleyin mumlarla aydınlatılmakta; havuzun kenarında bulunan büyükçe kemerden gemiler çıkarak birbiriyle cenk emektedir.³² Aynı havuz içerisinde bir başka gece çıplak insanlar zuhur etmekte kadınlar ve erkekler birbirleriyle oynamakta, bağ sahibi rolündeki insanlar onlar üzerine ağızlarından ateşler saçmaktadır. Oyunlarını bitirdikten sonra hepsi havuz içerisinde gözden kaybolmaktadır.³³

4. Kiliseler

Tenekeli, kalaylı ve sarı pirinçli kubbeleriyle kilise ve manastırlar da Evliya'nın dikkatini çekmiştir. Her birinin

³¹ "Ve ba'zı maksûre ve şâzrevânların önlerinde niçe bin elvân musanna' çarkları ve temâşâgâh Samakov çekiçleri ve Mevlevî semâ'-zen tasvirlerin sular çevirüp niçe bin güne Freng veled-i zinâlığı şeytanatları var.", *EÇS*, C. VII, s. 91.

³² "Bunda bir havz-ı azîm vardır kim içinde ol kadar mâhîler var kim hisâbın ve envâ'nın Hudâ-yı Bîcûn bilir. Gece ile bâğbânlarda bir güne şem'-i kâfûriler var, bu havz kenârında ol şem'-ayı çerâğân etdikde el-azametullâh ol havzın bir köşesinde bir kemer vardır, hemân ol kemer içinde küçük kalyonlar ve kadirgalar zâhir olup bir ceng-i azîm edüp âdemleri topdan ve tûfengden ölüp kimisi deryâda âdemleri gark olup ba'zı gemiler batup gark olur, ba'zısı kalyonlar ve kadirgalar alup içinde benî âdem Ye'cûc u Me'cûc gibi kaynaşup bir arbeye ve bir kızıl kıyâmet ceng olup yine gemiler mezkûr kemerlerden içeri giderler.", *EÇS*, C.VII, s. 92.

³³ "Yine gece ile bir havz kenârına varup bâğbânların üstâd ehl-i vukûfları havuz kenârında yine bir güne alaca mûmlar yakup havz içre ol kadar uryân benî âdem zâhir olup havz içre avret ve oğlan birbirleriyle güleşler edüp günâ-gün fuhşıyyât-ı cimâ'lar edüp ve niçe su mâlikleri şekillerinde âdemler zâhir olup ağızlarından teferrûc eden âdemler üze âteş-feşânlıklar edüp halkı kaçırdırlardı ve kendüler dahi havz içre gâ'ib olurlardı.", *EÇS*, C. VII, s. 92.

içinde birer Mısır hazinesi değer “*sanemler ve avizeler*” vardır. Her kubbe ve çan kulelerinin üzerinde adam boyu kadar altın haç âlemleri göze çarpmaktadır.³⁴ Evliya Çelebi’nin verdiği bilgilere göre Beç Şehrinde 366 adet kilise ve manastır bulunmaktadır. Bu kiliselerin 66’sı büyük manastırdır ki her biri birer kral tarafından yaptırılmıştır. Bu büyük manastırların dışında şehrin içinde ve dışında kalan, 300 adet küçük kilise bulunmaktadır. Bunlardan şehrin tam ortasında olan İstifanı Manastırı (Aziz Stephan Katedrali) Evliya’ya göre Rum, Arap ve Acem’de kısacası bu yeryüzünün yedi iklim kâfiristanında öyle büyük ve öyle bina inşa olunmamıştır ve olunmaz. Bütün kiliselerin en büyüğü olan bu kilisenin tamamı 16 adet yüksek sütunlar üzerinde yüksek kubbeleri vardır. Her biri onar Mısır hazinesine değer bu sütunlar Yemendeki Seb’a şehrinde gelmiştir. Bazı yerleri havernak kemerleri üzerine, ibret verici bukalemun nakışlı yapılardır. Bunlar tamamen altınla işlenmiş acayip ve garaip Frenk işi büyüleyici nakışlardır. Damları harpuşte (balık sırtı gibi) örtülü mavi renkli saf kurşundur, bazı yerleri rengârenk sırçalı kiremit örtülüdür. Altın gibi ışıldayıp pırıltısı insanın gözlerini kamaştırır ve öylece aydınlık bir dağ gibi duran bir Hristiyan mabedidir.³⁵ Kilisenin orgu da Evliya Çelebi’nin ilgisini çeker.

5. Kütüphaneler

Kitaplara; edebiyata, tarihe meraklı olan Evliya Çelebi, Stephan Katedralinin kütüphanesi hakkında geniş bilgi verir. İncil, Tevrat ve Zebur ve Furkân olan kilisenin dolaplarının duvarları ham amber ile sıvalıdır. Bu kütüphanede bütün dünya dillerinden muteber “*nice kere yüz bin*” kitaplar vardır.

³⁴ “Her deyr-i kebîrin kıbâbları tenekeli ve kalaylı ve sarı piringli ve rusâs ile mestûr püt-gede-i ma’ûrlardır kim her birinde birer Mısır hazînesi değer sanemler ve âvîzeler vardır ve her kıbâb ve çanlık kulleleri üzre âdem kaddi kadar altun haç alemleri var kim şa’şa’ası şehre fer verir. Ve sâ’at kulleleri dahi kalaylı demir teneke örtülüdür.”, *EÇS*, C. VII, s. 89.

³⁵ Türkan Polatçı-Harun Tavukçu, “Seyyah-ı âlemin Kaleminden Bir Kentin Kimliği”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, C.V, S.1, (2012), s. 238-240.

“*Bir kitâbhâne-i azîmdir kim vâcibü’s-seyrdir*”. Başka bir diyarda böyle kitâb-ı müstetâb cemiyeti yoktur. Evliya Mısır’daki Sultan Berkuk, Sultan Ferec câmilerinde, İstanbul’daki Ebu’l-feth (Fâtih) câmiinde, Süleymaniye’de ve Bâyezid-i veli ve Yenicâmi kütüphanelerinde de çok kitap olduğunu belirtiyor ancak ona göre Stephan katedralindeki kitaplar daha fazladır. Her lisanın “*kefere hatları musavver*” yani resimli kitaplar, teşrih kitapları, atlas ve minor ve coğrafya ve heyet (astronomi) kitapları çoktur. Evliya bizde “*suret haramdır*” diye bu tasvirli kitaplar yoktur ondan dolayı Beç manastırındaki kitapların çok olduğunu kaydediyor. Baş papazın izniyle Evliya kütüphaneye girip seyr ü temaşa etmiş ve misk ve amber kokusu dimağını muattar etmiştir.³⁶

Evliya ayrıca kitapların bakımına da dikkati çekmekte ve “*kâfir kâfirliğince kelâmullahdır*” diye bütün kitapları haf-tada bir kere silip süpürüp temizlemektedir. Bu iş için 70-80 kişi görevlidir. Evliya kütüphane ile ilgili mukayesesine devam ederek, Mısır İskenderiye’inde Câmî’ul-attârîn denilen bir büyük câmi olduğunu, yüzlerce dükkân, han, hamam, mahzen ve daha nice hayratları olduğu halde câmi harap olduğu gibi kütüphanesinde de yağmurdan nice bin cild muteber kitapların çürüdüğünü, belirtiyor ve kitabullahları yiyen

³⁶ “Ve İncil ve Tevrât ve Zebûr ve Furkân olan dollâbların dîvârları içi cümle amber-i hâm ile sıvalı hücrelerdir kim cemî’i dünyâda her ne kadar elbine-i muhtelif kavm var ise anların lisânları üzre cemî’i musannifin ü mü’ellifinin kitâb-ı mu’teberelerinde niçe kerre yüz bin mücelled kitâblarının başka hüddâm papasları vardır. Bir kitâbhâne-i azîmdir kim vâcibü’s-seyrdir. Bir diyârda böyle kitâb-ı müstetâb cem’iyyeti yokdur. İllâ Mısır’da Sultân Berkuk ve Sultân Ferec câmi’inde ve İslâmbol’da Ebû’l-feth câmi’inde ve Süleymâniyye’de ve Bâyezid-i Velî’de ve Yenicâmi’de dahi hisâbın Allâhu Rabbü’l-âlemîn bilir kitâblar vardır, ammâ bu Beç’de İstifan manastırında kitâb dahi ziyâdedir, zîrâ her lisânın kefer hatları musavver kitâbları ve teşrih kitâbları ve Atlas ve Minor ve coğrafîyye ve Papamonta nâm hey’et kitâbları gâyet çokdur, ammâ bizde “Sûret harâmdır” deyü bu tasvirli kitâblar yokdur. Anıniçün bu Beç manastırında kitâb çokdur. Hele bu hakir başpapasın izniyle bu kitâbhâneye girüp seyr-i temâşâ ettiğimde âlem-i hayretde kalup misk ü amber-i hâm râyihası dimağım mu’attar etdi.”, *ECS*, C.VII, s. 103.

güvelerin, kurdların ve farelerin kitapları yerken seslerini işiten “*ümme-i Muhammed’in ‘Bu kadar Kitâbullâh telef oluyor, buna bir çâre edelim’, demek ihtimâlleri yokdur, zirâ Allah’ın kitaplarına kâfir kadar muhabbetleri yokdur*”, diyor.³⁷

Evliya Çelebi dolaştığı Osmanlı ülkelerindeki gördüğü bazı kütüphanelerden de bahseder. Meselâ İmadiye Emir-ül-hac medresesinin kütüphanesinde on bin kütüb-i nefisesi olduğunu kaydediyor.³⁸ Bitlis Han’ı Abdal Han’ın misafiri olan ve onunla ilgili geniş bilgiler veren Evliya Çelebi, Abdal Han’ın Melek Ahmed Paşa ile yapılan savaşta mağlup olup kaçması üzerine müzayedeye çıkarılan kitapları hakkında etraflıca bilgi vermekte ve Bitlis Han’ının muazzam kütüphanesinde binlerce kitap bulunduğunu belirtmektedir.³⁹ Bu kitaplar arasında Avrupa’da basılmış çeşitli coğrafya kitapları da bulunmaktadır.

Bazı Osmanlı vezirlerinin okuma yazma bilmemesine rağmen bazılarının okumaya ve kitaba meraklı olduğu ma-lumdur. Nitekim medrese kökenli olan Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa Şam Beylerbeyisi iken Evliya Çelebi’nin daha önce kaldığı (1058h.) Şam sarayındaki odayı kütüphane haline getirmiştir.⁴⁰

6. Çiçekler, Ağaçlar ve Kuşlar

Evliya Çelebi, Avusturya’da gördüğü çiçekler, ağaçlar ve kuşlar hakkında da geniş bilgiler verir. Avusturyalılar Kanunî Sultan Süleyman’ın otağının bulunduğu yeri mesirelik

³⁷ EÇS, C. VII, s. 103.

³⁸ “Ve medrese-i Emîrhâc, evkâfî ma‘mûr ve kitâbhâne hazînesinde on bin pâre kütüb-i nefisesi mestûr medrese-i Emîrû'l-Hac’dır.”, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 4. kitap, (Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman neşri), 1. baskı İstanbul 2001, s. 304.

³⁹ Bu konuda geniş bilgi için bkz., Yasemin Beyazıt, “Evliya Çelebi’nin Sunduğu Önemli Bir Portre: Bitlis hanı Abdal Han”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.10, Ağustos 2011, s. 77-79.

⁴⁰ “Ammâ sene 1058 târihinde hakîrin sâkin olduğu hücreyi kitâbhâne etmiş. Bu hücremizde üç yüz hatm-i şerîf tilâvet etmişdik. Hamd-i Hudâ yine varup der [ü] divârda hatlarımız görmek müyesser oldu.”, EÇS, C.IX, s. 276.

bir park haline getirmişler, “*niçe bin güne aslâ birbirlerine benzemez fiskiyye ve havz u şâzrevânlar ve selsebîl ve fevvâreler*” ile süslemişlerdir. Osmanlı elçilik heyetine burası özellikle ziyaret ettirilmiştir. Evliya’ya göre burayı bu şekilde “bağ-ı irem” etmelerinin sebebi Sultan Süleyman’ın 200 bin askerle gelip bu şehri kuşattığı fakat alamadığını hatırlatmak ve kendilerine pay çıkartmak; kendi nâmlarını itibar bulmaktır.⁴¹ Bu “*bâğ-ı hıyâbânın*” içinde bütün sokaklar renk renk başka nakışla tarh olunmuş ve her cadde kuş gözü gibi kıymetli taşlar ile döşenmiş, mermer kaldırımlar yapılmıştır. Her bir tarhındaki tahta denilen tarlalarında öyle çiçekler vardır ki “*Âl-i Osmân diyârında ve Arab u Acem’de ve Leh u Çeh u Maskov diyârlarında*” öyle çiçekler yoktur. Elçilik heyetine 46 çeşit açılmış gül hediye vermişler. Evliya diyor ki, “*gülün hilkatı kırmızı ve beyâz ve sarı olmaktadır*”. Hâlbuki hediye edilen güller arasında yeşil, mavi, al, karışık renkli, ablak, la’l ve haşhaş renginde nice renkli güller vardır ve kokuları çok güzeldir.⁴² Kısacası “*bu bağ-ı iremde*” yeryüzünde bulunan bütün bitki ve çiçeklerden başka Yenidünyâ’dan (Amerika) ve sâ’ir iklimlerden hediye getirdikleri nice yüz bin çeşit renkte farklı çiçekler bulunmaktadır.⁴³ Bahçe içerisine her gelen kral

⁴¹ “Böyle bir serâperde-i serîr-i Süleymân sâhibi Süleymân Hân bu mahalle gelüp iki kerre yüz bin askeriyle üç ay Beç kal’asın döğüp ve kışa kalup ve Beç kal’asın alamayup böyle otağın bıraktı gitdi” deyü kendü nâmları i’tibâr bulmağ için bu kadar hazîne ve mâl-ı Kârûn harc edüp böyle kal’a ve bu güne bâğ-ı cinân yapmışlardır.”, *EÇS*, C. VII, s. 92.

⁴² “Bu bâğ-ı hıyâbânın içinde cemî’i sokakları günâ-gün nakş-ı âhar tarh olunmuşdur ve her şâhrâhı birer güne nakş-ı bûkalemûn kuş gözü gibi hurde zî-kıymet taşlar ile döşenmiş gûyâ Hind fûsûskârîsi gibi ruhâm-ı ibret-nûmûn kaldırım döşelidir. Ve her tarhındaki tahta add olunan tarlalarında birer güne şükûfeler var kim Âl-i Osmân diyârında ve Arab u Acem’de ve Leh u Çeh u Maskov diyârlarında eyle şükûfeler yoktur. Hatta kırk altı güne mutabbak verd-i handân gül hedâyâ getirdiler. Ve gülün hilkatı kırmızı ve beyâz ve sarı olmaktadır, ammâ bu bâğ-ı Merâm’da yeşil ve mâvî ve al ve ebrî ve ablak ve la’lî ve haşhâşî ve niçe güne güller var kim râyiha-i tayyibesi âdemün demâğın mu’attar eder.”, *EÇS*, C. VII, s. 89.

⁴³ “Hulâsa-i kelâm bu rûy-ı arzda olan ezheriyyât ve nebâtât u giyâhât ve şükûfeden mâ’adâ Yenidünyâ’dan ve sâ’ir ekâlîmlerden hedâyâ getirdikleri şükûfe tohumlarından niçe yüz bin güne elvân muğayyire şükûfeler var kim

çeşitli “*tahtânî ve fevkânî*” köşkler, sanatkârâne kasırlar yaptırmışlardır.⁴⁴

Bütün köşe başlarında çeşit çeşit tellerden örölmüş türlü türlü kubbeli küçük şahnişinlerde bülbüller, papağanlar, karatavuklar çeşit çeşit seslerle öten bülbüllerin küçük şahnişin kafesleri vardır. Bahçenin bir tarafında karada ve denizde yaşayan kuşlar ile ceylanlar, yaban eşekleri, sığınlar, karacalar, yağmurcalar, geyikler, Alman ayıları, dağ keçileri, aslan, kaplan, pars, tilki, çakal, kurd gibi yeryüzündeki bütün hayvanlardan başka Amerika’da yaşayan hayvan çeşitleri bulunmaktadır. Sadece fil, gergedan ve zurnapây gibi Afrika ve Asya’da yaşayan hayvanlar yoktur.⁴⁵

7. Evliya Çelebi’nin Tababete Ait Müşahedeleri

Viyana’da Tuna kenarında şahane bir konakta⁴⁶ misafir edilen Evliya Çelebi elçilik heyetinin kaldığı 6 ay boyunca Viyana’nın her yerini gezmek imkânı buldu. Kiliselere bağlı hastaneleri ziyaret etti. Viyanalı hekimlerin ameliyatların seyretti.

Evliya Çelebi, Stephan kilisesinin cerrahbaşısı tarafından yapılan Raba suyu savaşında kulağı yanından bir kurşunla yaralanmış ve kralın akrabası olan bir askerin açık beyin ameliyatına şahit olur: Başı Adana kabağı, burnu Mora patlıcanı gibi şişmiş olan kefereyi dört ayaklı ipekli bir sedir üzerine yatırır. Hekimbaşı cümle kefereleri dışarı çıkarıp yaralıya safran gibi bir su içirip bayıltır. Hizmetkârı hastayı kucağına alınca hekim adamın başının takke kenarı etrafına tasma-kayış bağlar. Bir keskin ustura ile yaralının alnının derisini iki

gören Sübhânu'l-hallâku'l-Bâkî demesi mukarrerdir kim cemî’i dünyânın memdûh şükûfesi bundadır.”, *EÇS*, C. VII, s. 91.

⁴⁴ “Ve bu ravza içre her gelen sâhib-i tab’ krallar gûnâ-gûn tahtânî ve fevkânî kasr-ı âlîler ve kâh-ı nûzhât-eserler ve musanna’ ve murassa’ mutallâ helkârî maksûre maksûre havarnakların her biri birer gûne tarh olunmuşdur.”, *EÇS*, C. VII, s. 91.

⁴⁵ *EÇS*, C. VII, s. 91-92.

⁴⁶ “bu hakîrin Tuna kenârında bir şâhâne müferrah konağım var idi.”, *EÇS*, C. VII, s. 96.

kulaklarına kadar çizip sağ kulağı yanından deriyi biraz yüzünce kafa kemiği bembeyaz görünür. Cerrah hemen şakaktaki ek yerinden kafayı delip bir demir mengene sokup burmaya başlar. O burdukça herifin kellesinin kapağı takke gibi kalkmaya başladı. Kelle dış dış kenet yerlerinden açılır. Evliya beyni ense tarafından görür. Kellenin içi kulaklara kadar sulu kan ve sümük gibi bazı karışık şeylerle doludur. Beynin yanında beş dirhem çakmaklı tüfek kurşunu beyin zarı yanında kırmızı kana bulanmış vaziyettedir. Cerrah Evliya'ya beynin halini gör der. Evliya ileri varıp ağzına ve burnuna mendil koyup mecruhun kellesinin içine bakar. Yaralının beyni kafa içinde tavuk yumurtasından yavrusu henüz çıkmış kuş gibi büzülmüş durmaktadır. Üzerinde bir kalın deriden zarfı yani zarı vardır. Cerrahbaşı ağzına mendil baktığından dolayı Evliya'ya, *“Niçin ağzını ve burnunu kapayıp bakarsın”* dediğinde, o, *“Belki bakarken aksırırım, öksürürüm. Herifin kellesinin içine rüzgâr girmesin diye kapadım”* der. Cerrah, *“Aferin. Sen bu ilimle meşgul olsan kâmil üstad cerrah olurdu”* deyip aceleyle adamın beyni yanındaki kurşunu alıp sarı sünger gibi bir şeyle kurşunun durduğu yerdeki kanları, cehatleri siler ve şarapla temizler. Aceleyle kafayı yerine koydu, sonra tepesinden ve çenesi altından kayışlarla bağlar. O dakika hizmetkârı meydana bir kutu getirir. Kutunun içinde iri karıncalar vardır. Bunlardan birini demir çifteyle alıp herifin kafa derisinin kesilen yerine yaklaştırmış aç karınca bir yerden iki deriyi birden ısırır. O an cerrah karıncayı belinden makasla keser ve karıncanın başı iki deri kenarını ısıra kalır. Aynı şekilde bir kulaktan bir kulağa seksen karıncayı ısırtıp keser. Sonra yarayı merhemler. Evliya yedi gün gelip gidip adamı seyreyledim. Sekizinci günde herif iyileşip biraz hareket etmeye başlar. On beşinci gün kralın huzuruna götürürler.⁴⁷

Evliya, Viyana gezisi sırasında Laslo Kral Manastırı Darüşşifasında incelemeler yaparken birçok cerrahi müdahaleye şahit olur. Bunlardan biri de ahlât-ı faside tanımına uyan

⁴⁷ EÇS, C. VII, s. 108-109.

bir rahatsızlığın tedavisidir. İçme ılıcasında doğal yolla yapılan tedaviye karşın burada cerrahi müdahale ile vücutta bozulan sıvıların boşaltılması sağlanmıştır. Yazarın kendi gözlemlerine yer verdiği anlatısında, Hollanda taraflarından manastıra getirilen tulum gibi şişmiş ve vücudu su toplamış bir adamın tedavisi genişçe anlatılır. Cerrah, adamı hemen dört ayaklı baş tarafı yüksekte kalan bir yatağa yatırır ve üzerindeki kıyafetleri çıkarır. Bir çömlek içinde bulunan sarı renkli ve kibritle kokulu bir çamuru adamın bütün vücuduna sürer. Ağzına ve burnuna ağır kesici içeren “*sabr-ı sukutru suyunu*” sürdükten sonra bir kalıp sabunu ucunu sivrilterek adamın makatına sokar. Bunun dışında topuklarının iç yüzlerinden, iki elinin nabız yerlerinden, kuyruk sokumundan olmak üzere vücudunun beş yerinden derisini deler. Birer karış boyundaki yağlı çıra ağaçlarına kırmızı merhem sürerek bu ağacı deldiği yerlerden söküp çıkarır. Daha sonra bir kâse beyaz şerbet vererek üç saat kadar adamı öyle bırakır. Evliya bu üç saatlik süre sonunda adamın elleri, ayakları ve kuyruk sokumundan açılan deliklerden çok miktarda kırmızı ve sarı balgama benzeyen koyu tutkal gibi bir şeylerin aktığını yazmaktadır. Dördüncü saatte ise adamın makatındaki sabunun düştüğünü söyleyen yazar bağırsakların boşalmasını şaşkınlığını gizleyemeden anlatır.⁴⁸

Evliya Viyana’da sıtma hastalığına hiç rastlanılmamasını şehirde hayvan kesilmemesine bağlar. Hayvanlar kesilmediği için açıkta kan olmadığını ve bu yüzden şehirde sivrisinek, karasinek, yılan, çıyan gibi haşeratin yaşamadığını belirtir. Aslında bu bilgi, dolaylı olarak sıtma hastalığı ile sivrisinek ilişkisinin kurulması anlamına gelir ve bu bakımdan çok önemlidir. Sıtma tarihinde hastalıkla sivrisinek ilişkisinin ilk defa 19. yüzyılda keşfedildiği dikkate alınırsa Evliya’nın yorumunun ne kadar isabetli olduğu ortaya çıkmaktadır.⁴⁹

⁴⁸ EÇS, C. VII, s. 109.

⁴⁹ “Ve bu şehirde aslâ kan olup hayvânât boğazlanmaz. Eğer boğazlanırsa tâ’ûn müstevlî olur. Ve hâlâ tâ’ûn ve sivrisinek ve karasinek ve yılan ve çıyan ve akreb ve ısıtma olmaz”, EÇS, C. VII, s. 102.

Evliya Viyana’da bir cerrah dükkânında otururken bir adam gelip cerraha “*dişim ağrıyor çıkar*” diyerek iskemleye oturur. Cerrah önce ağrıyan diş tesbit eder ve ardından cerrahi bir müdahale ile diş çıkartıp kökünü temizledikten sonra diş yerine takar. Cerrahın büyüleyici sanatını seyreden Evliya’nın aklına kendi dişlerini tedavi ettirmek gelir. Uyvar kallesi altında cirit oynarken Kibleli Mustafa Paşa’nın attığı ciritle üç diş yerinden oynamıştır. Fırsatı değerlendiren Evliya hemen dişlerini cerraha gösterir ve kendi dişlerinin de sağlamlaştırılmasını talep eder. Bunun üzerine cerrah, Evliya’nın diş etlerine kırmızı bir su sürer ve ağzına bir tahta parçası vererek uzun bir süre ısırmasını ister. Sabaha kadar tahta parçasığını ısırarak Evliya’nın dişleri kendi deyimiyle fındık ve ceviz kırarak kadar sağlamlaşır. Diş tedavisiyle ilgili seyahatnamede geçen bu olayda en dikkat çekici husus Evliya’nın dişçilik marifetini edinmenin kişiye dünya malı kazandıracağı tespitidir. O, cerrahın kendisine yüz altın verdiği takdirde mavi ve kırmızı suların nasıl kaynatıldığını öğretebileceği teklifini kabul etmediği için sonradan pişman olur ve cimrilik yaparak büyük bir fırsatı kaçırdığını söyler.⁵⁰

Sonuç

Avusturyalıların Osmanlı elçilik heyetini en iyi şekilde ağırlamaya çalıştıklarını devletlerinin kudret ve ihtişamı konusunda Osmanlıları etkilemeye çalıştıklarını göz önüne alırsak Evliya Çelebi’nin gördüğü yerlerin özel seçilmiş mekânlar olduğu anlaşılır. Ancak her türlü bitki ve çiçeklerin bulunduğu parklar, hayvanat bahçeleri, muazzam kiliseler, saraylar, su gücü ile çalışan makineler, son derece tertipli büyük kütüphaneler Osmanlı heyeti görsün diye yapılmamıştır. Bunlar iktisadî ve kültürel bakımdan gittikçe gelişen Avrupa’nın tezahürüdür.

⁵⁰ Aybars Akkor, *Evliya Çelebi’nin Viyana Seyahati*, Ocak 2014. s.13-16, Bkz. <https://www.academia.edu/7143060>; EÇS, C. VII, s.108-110.

Evliya Çelebi Avrupa'da gördüklerini anlatırken ve Osmanlı ülkelerinde görmediği farklılıkları vurgularken aslında ister istemez iki farklı medeniyetin mukayesesini yapmaktadır. Gittikçe taassuba kayan ve uhrevileşen Osmanlı medeniyeti ile gittikçe dünyevileşen Batı medeniyeti karşılaşmaktadır. Osmanlı medeniyeti bu dünyayı fânî ve muvakkat olarak görmektedir. Bu sebeple bu dünyada kazık çakıp kalmanın yolu yoktur. Viyana'da olduğu gibi İstanbul'da 6-7 katlı saraylar yaptırmak Müslüman inançlarına terstir. Osmanlı yazarları gibi Evliya da Şeddâdî binalar yapılmasını tasvip etmez. Şeddad Kur'anda anlatıldığına göre sapkınlığa düştükleri için helâk edilen kavimlerden biridir. Çok katlı büyük binalar yaptırmışlardır. Dolayısıyla çok katlı binalar ve büyük saraylar yaptırmak Şeddad kavminin yoluna sapmak demektir.

Unutmayalım ki 17. yüzyıl Kadızâdeliler çağıdır ve Köprülü Mehmed Paşa Kadızâdelileri sürgün ederek siyasi kudretlerini kırmışsa da zihniyetlerini toplumda yer etmesini önleyememiştir. Oğlu Fazıl Ahmed Paşa'ya nüfuz etmiş olan ve şehzade Mustafa'nın hocalığına tayin edilen Vanî Mehmed Efendi ile Kadızâdeli zihniyeti sarayda nüfuz kazanmıştır.

Evliya Çelebi kendine güven duygusu yüksek 17. yüzyıl Osmanlı insanını temsil etmektedir. Devlet Sultan İbrahim ve IV. Mehmed'in çocukluk dönemindeki sıkıntıları aşmış Köprülüler çağını yaşamaktadır. Avrupa'da feth olunan kalelerde Evliya fetih salaları okumaktadır. Viyana Osmanlı devlet adamlarının gözünde feth olunması gereken kızıl elma'dır. Viyana sefaretinden dönüşte Evliya Çelebi o sırada sadaret kaymakamı olan Merzifonlu ile görüştü. Merzifonlu ona Viyana'yı almaktan bahsetti. Evliya Çelebi Viyana'nın nasıl alınacağı konusunda mütalaalar ileri sürdü. Seyahatnamesinin sekizinci cildinde Evliya Çelebi bundan bahseder.⁵¹

⁵¹ "...üç yıllık sergüzeşt [ü] serencâmımız bir bir söyledü[p] "Nemse çâsârının Beç kal'asında ne kadar zamân oturdun, ne tarz [u] tavırda ve şekl-i şemâ'ilde ve metânet-i istihkâmı ve ne mertebedir" deyü kâmil iki sâ'at Beç'i ve Prag'ı ve Yanık kal'ası ve Pojon kal'aların sorup..." , *EÇS*, C. VIII, s. 27.

Öyle zannedildiği 1683 yılında gibi Yanıkkale (Raab) kuşatılacakken son anda fikir değiştirilip Viyana üzerine yürünmüş değildir. Viyana'yı almak büyük bir projedir ve Osmanlı devlet adamları için bunu gerçekleştirmek gönülleri tutuşturan bir ülküdür. Bu yüzden Merzifonlu bu tarihi fırsatı yakaladığını düşünmüş ve bunu değerlendirmek istemiştir.

Evliya Peşpehil'de kaldıkları yerin mamûrluğu konusunda sohbet ederken “*İnşâallâh yine bizim için ma'mûr olmuştur. Hudâ yine dest-i İslâm'a müyesser ede*” dediğinde bir “*budalâ*” bir çâşnigîr (aşçı) : “*Allâh bu bâğı ve kal'a-i Beç'i toksan dördde İslâm eline vermeye, zîrâ bu binâları cümle harâb ederler*”, diye cevap veriyor. Evliya meczup dediği bu çâşnigîre kızıyor ve “*Allâh ân-karîbü'z-zamân asker-i İslâmın kudûmiyle bu şehir hâkine kadem basmağı müyesser ede*”⁵², diye cevap veriyor.

Çâşnigîrin 1094 (1683) seferine atfı yaptığını bakılırsa Evliya Çelebi seyahatnamesinin Viyana ve Merzifonlu ile ilgili kısmını Viyana bozgunundan sonra yazmıştır.⁵³ Fakat onun ölüm tarihini kesin olarak tesbit etmek mümkün görünmemektedir. 1684'lerde hayatta olduğu⁵⁴ tahmin olunmakla beraber seyahatnâmenin birçok yerinde 51 yıl seyahat ettiğinden bahseden seyyahın 1640 (1050) yılında Eminönü'nden bir gemiye binerek ilk seyahatine başladığı⁵⁵ göz önüne alınırsa onun 1691'ten sonra ölmüş olması icap eder. Bu durumda o, Viyana bozgununu takip eden “*felâket seneleri*”nin bir kısmını yaşamıştır. Ancak onun gözündeki “*devlet-i ebed*

⁵² EÇS, C. VII, s. 92.

⁵³ Nitekim Evliya, Viyana'yı anlattığı seyahatnamesinin bir yerinde şöyle diyor: “*Ammâ küffâr müneccimleri, "Türk askeri gelir, ammâ Tatar bize imdâd edüp Türk'ü bozar ve Türk vezîrlerin kırıp esir ederiz. Ve bir azîmü's-şân bu kal'a sebebiyle gâ'ib olup Türk'den çok kal'alar alırsız"* deyü papas ve ladika müneccimleri böyle derler.”. EÇS, C.VII, s. 97. Bu satırlar Viyana bozgununun Tatar Hanı Murad Giray'ın ihaneti yüzünden olduğunu Evliya Çelebi'nin bildiğini gösterir.

⁵⁴ M. Cavid Baysun, “Evliya Çelebi'ye Dair Notlar”, *Türkiyat Mecmuası*, C. XII, (1955), s.263.

⁵⁵ EÇS, C. II, s. 8.

müddet” rüyası hâlâ devam etmektedir. Bu yüzden seyahatnamesinde Beç kalasının surları, tabyaları ve savunma tertibatı hakkında çok teferruatlı bilgiler vermektedir.

Unutmayalım ki, Karlofça antlaşması sonunda Macaristan ve Mora gibi yerlerin kaybına rağmen Osmanlı devlet adamları bu durum kabullenmeyeceklerdir. 18. yüzyılda devletin politikası bir müddet daha kaybedilen toprakları geri almak olacaktır. Bunlardan Mora 1715’te geri alınacak, Ruslara kaptırılan Azak kurtarılacak, 1718’de Belgrad kaybedilecekse de 1740’ta tekrar geri alınacaktır. Bu yüzden Viyana bozgunu ve onu takip eden savaşların kaybına rağmen Evliya Çelebi’nin bunları geçici gördüğü muhakkaktır.

Ancak onun Viyana intibalarına bakılacak olursa Osmanlı’nın en büyük rakibi; kâfir ve düşman olan Avusturya’nın ekonomik ve kültürel alanda önemli gelişmeler kaydettiği anlaşılmaktadır. Sanat, teknik, temizlik ve düzen bakımından Evliya Viyana’ya olan hayranlığını gizlememekte, hatta bazı yönlerden Osmanlı ile yaptığı mukayeselerde Viyana’yı üstün görmektedir.⁵⁶

Kaynakça

Açık, Tansu, “Evliyâ Çelebi’de Yunan-Roma Dünyası”. *Çağının Sıradışı Yazarı: Evliyâ Çelebi*, Haz. Nuran Tezcan. İstanbul 2009.

Akkor, Aybars, *Evliya Çelebi’nin Viyana Seyahati*, Ocak 2014.

Baysun, M. Cavid, “Evliya Çelebi’ye Dair Notlar”, *Türkiyat Mecmuası*, C. XII, (1955), s. 257-264.

Beyazıt, Yasemin, “Evliya Çelebi’nin Sunduğu Önemli Bir Portre: Bitlis hanı Abdal Han”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.10 (Ağustos 2011), s. 67-82.

⁵⁶ Faruk Bilici, “Evliya Çelebi ve Viyana”, *Evliya Çelebi Atlası*, İstanbul 2012, s. 433.

Bilici, Faruk, “Evliya Çelebi ve Viyana”, *Evliya Çelebi Atlası*, İstanbul 2012, s. 431-439.

Bruce McGowan, “Âyanlar Çağı, 1699-1812”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1600-1914*, C. II, İstanbul 2004, s. 759-867.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 4. kitap, (Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman neşri) 1. baskı, İstanbul 2001.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 7. kitap, (Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff neşri) 1. baskı, İstanbul 2003.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 9. kitap, (Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff neşri) 1. baskı, İstanbul 2005.

Faroqhi, Suraiya, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1600-1914*, C. II, İstanbul 2004, s. 543-743.

Gisela Prochazka-Eisl, “Evliya Çelebi’nin Viyana Yolculuğunu Tanıtma ve Değerlendirme”, www.academia.edu/1600294

İlgürel, Mücteba, “Evliya Çelebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XI, İstanbul 1995, s. 529-533.

Polatçı, Türkan-Harun Tavukçu, “Seyyah-ı âlemin Kaleminden Bir Kentin Kimliği”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, C.V, S.1, (2012), s. 231-247.

Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C. I, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 1990.

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, (971-1003/1563-1595), Haz. Mehmet İpşirli, C.I, İstanbul 1989, s. 218-219.

Teply, Karl, “Evliya Çelebi in Wien”, *Der Islam*, 52. 1, (1975), s. 125-31.

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011

OSMANLIDA NEZİR UYGULAMALARINA DAİR BİR ÖRNEK: 1812 YILINDA BOSNA-HERSEK'TE KLUÇ KALESİ VE CİVARINDAKİ AHALİNİN NEZRE BAĞLANMASI

*An Example of Nezir Application in Ottoman Empire: The
Application of Nezir (Vow) to the People around Kluc Castle
in Bosnia and Herzegovina in 1812*

Özen Tok*

Özet: Nezre bağlama, Osmanlı idari alanında ahalیه veya şahıslara devletçe tasvip edilmeyen hâl ve hareketlerinin tekrarı hâlinde maddi bir kefaletin devlet hazinesine veya herhangi bir kamu kurumuna bir miktar para ödetilmesi şeklinde ve bir nevi caydırma ve cezalandırma yöntemi olarak uygulanmıştır. Nezir konusu, taşra-merkez ilişkisi çerçevesinde şekillenmiş ve taşradan merkeze iletilerek işlem gören konular arasında yer almıştır. Osmanlılar, toplum düzenini ve kamu otoritesini sağlamayı yalnız güvenlik kuruluşlarına havale etmemişler ve suçu önleme sorumluluğuna halkı da dâhil etme yoluna gitmişlerdir. Bu çerçevede devlet, asayişin sağlanması hususunda ahaliyi nezre bağlamakla hem onlara sorumluluk vermiş ve hem de eşkıyanın ahaliden bir yardım almasını önleme yoluna gitmiştir. Osmanlılar, bir cezalandırma yöntemi olarak nezre kesmeyi; aşiretlerin iskânında, eşkıyalığın önlenmesinde, asayiş ve güvenliğin sağlanmasında, memnu malların denetiminde ve para sisteminin muhafazasında, vergilerin tahsili ile hizmetlerin ifasında, derbentlerin muhafazasında, üretim mekanizmasının denetiminde, şahısların tedibinde, aşiret ve cemaatler arasında arabuluculukta vb. alanlarda olmak üzere toplum düzeninin ve kamu otoritesinin sağlanmasında uygulamışlardır. Bu tebliğde, XIX. yüzyıl başlarında Bosna-Hersek'teki Kluç Kalesi ve çevresinde kamu düzeni ve güvenliğini sağlamaya yönelik olarak nezir uygulamasıyla ilgili başta BOA. D.BŞM.d.07962 numaralı defter olmak üzere bazı arşiv kaynakları çerçevesinde değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nezir Uygulamaları, Bosna-Hersek, Kluç Kalesi, Osmanlı Devleti

Abstract: The nezir (vow) was used in Ottoman Administrative area to make a personel a group pay some money to the treasury for the repetition of a non-approved attitude for the state as a dissuasion or punishment. The nezir was shaped through country-centre relationship and it was presented from country to centre. Ottomans made not

* (Prof. Dr.), Erciyes Üniversitesi, Tarih Bölümü, Kayseri/Türkiye, e-mail: ozen@erciyes.edu.tr

only security institutions but also public be responsible to prevent crime and establish government authority and social order. By the help of the nezir, the state made the people be responsible to establish order, and prevented people's help to the criminals. Ottomans enforced the nezir as a punishment for tribe's housing, prevention of banditry, establishment of public order and security, control of forbidden goods, protection of money system, collection of taxes, protection of mountain passes, inspection of production system, discipline of people, mediation of communities etc. In this report, there will be evaluations of the nezir application around the Kluç castle in Bosnia-Herzegovina in the beginnings of XIX century from some archives, especially the notebook numbered BOA. D.BŞM.d.07962.

Keywords: Nezir Application, Bosnia and Herzegovina, Kluc Castle, Orroman Empire

Giriş

Bu tebliğin amacı yemin, adak, vaat, diyet vb. anlam-lara gelen nezrin, dinî alandan farklı olarak, Osmanlı idari ve mali alandaki uygulamalarına işaret ederek kamusal alanda asayiş sağlama, suç önleme ve bir müeyyide yöntemi olarak nezrin XIX. yüzyıl başlarında Bosna eyaleti Klis sancağına tabi Kluç Nahiyesi ve Kalesi civarında uygulanmasına dair bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin klasik dönem sonrası artan güvenlik ve asayiş problemleri nedeniyle yüz yüze kaldığı meselelerin başında kamu düzenini sağlama ve sürdürme meselesi olmuştur. Kamu düzenini sağlama ve sürdürmede alınan tedbirlerin arasında nezre bağlama da yer almaktadır. Nezre bağ-lama veya nezre kesme belgelerin ifadesiyle “nezre kat”, “nezre rabt” şeklinde ifade edilen uygulama idari, mali ve sosyal yönleriyle dikkat çekici niteliktedir. Bu bağlamda nezre kesmenin, aşiretlerin iskânında, eşkıyalığın önlenmesinde, asayiş ve güvenliğin sağlanmasında, şahısların cezalandırıl-masında, aşiret ve cemaatler arasında arabuluculukta ve sul-hun tesisinde vb. alanlarda uygulama alanı bulduğu görülmektedir.

Nezre kesme, Osmanlı idari alanında ahaliye veya şahıslara devletçe tasvip edilmeyen hâl ve hareketlerinin tekrarı

hâlinde maddi bir kefaletin devlet hazinesine veya herhangi bir kamu kurumuna bir miktar para ödetilmesi şeklinde bir yaptırım, “müeyyide” ve aynı zamanda bir cezalandırma yöntemi olarak uygulanmıştır. Nezir konusu, taşra-merkez ilişkisi çerçevesinde şekillenmiş ve taşradan merkeze iletilerek işlem gören konular arasında yer almıştır.

Merkez-taşra ilişkisi çerçevesinde yürütülen ve öncelikle asayişin sağlanması için alınan önlemler ve oluşturulan kurumların işlevlerini yerine getirmesi boyutunda nezir uygulaması XVII.- XIX. yüzyıllar arasında Osmanlı belgelerine yansıyan yönleriyle üzerinde durulması gereken konular arasında yer almaktadır. Zira Osmanlı merkez otoritesinin önemle üzerinde durduğu konuların başında, kamu güvenliğinin sağlanması hususu gelmiştir. Aynı zamanda nezir konusu sadece belli bir zamana ve belli bir bölgeye münhasır bir uygulama olarak karşımıza çıkmamaktadır.

1-Nezir ve Kefalet Kavramları

a. Nezre Bağlama

Osmanlı’da halk ile devlet arasında karşılıklı bir güven ve dayanışma sağlanmasına dikkat edilmiştir. Halkı bir emanet olarak gören devlet, halkın güvenlik ve huzurunu sağlamayı kendine temel bir görev saymıştır. Bu amaçla Osmanlılar mağdur olanları korumak amacıyla kendilerine özgü bir güvenlik anlayışı sistemini geliştirdikleri gibi, ayrıca güvenliğin sağlanmasını yalnız güvenlik kuruluşlarına havale etmeyip, suçu önleme sorumluluğuna halkı da dâhil etme yoluna gitmişlerdir.¹

Türkçe “adak” kelimesinin Arapça karşılığı olan nezr / nezir (n-z-r) lugatta “insanın yerine getirmeyi kendisine borç kıldığı, vaat ettiği şey” manasına gelmektedir. Kelimenin anlamlarından biri de “uyarıcı ve sakındırıcı mahiyetteki tebliğ

¹ Ahmet Bilgen, “Osmanlı Devleti’nde Güvenlik Anlayışı”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 3, Kırıkkale 2003, s. 29.

ve ilâm”dır.² Nezir eski Arap örf ve âdetlerinden İslamiyet’e geçmiş ve Müslümanlığın esaslarına göre birtakım sınırlandırılmalara uğramıştır. Sami dillerinden olan İbrani-Arami ve kısmen Asuri dillerinde de adamak ve takdis ve tahsis etmek mefhumlarını ifade etmek üzere nezir köküne rastlanmaktadır.³ Nezir, genellikle herhangi bir hususta Allah’ın yardımını temin gayesiyle başvurulmuş dinî bir davranış olarak hemen hemen bütün dinlerde görülmektedir. Bunun yanı sıra nezrin idari, mali, tasavvufi vb. alanlarda farklı anlamları mevcuttur.

Nezre kesmek, bir yer halkının idarece hoş görülme yen hareketlerinin tekerrürünü önlemeye yönelik tatbik olunan ceza anlamında kullanılmıştır. Bu ceza nakdî olabildiği gibi aynî şeklinde de olmuştur. Nezrin bu şekilde kullanılmasında yatan temel yaklaşım ise, toplumun Osmanlı idaresine sadakat ve itaat vaadinde bulunmuş olduklarından, bunun hilafı bir hareketin bu vadin bozulması olarak telakki edilmesinden kaynaklanmış ve böyle bir durumda haklarında ceza tertip edilmesi söz konusu olmuştur.⁴ Nezir akçesi ise nezre kesilen kişi veya halktan ceza olarak tahsili ön görülen para anlamında kullanılmıştır.⁵ Belgelerde geçen para birimi XVII. ve XVIII. yüzyıllar için akçe ve kuruş şeklinde olmuştur. Nezir akçesinin miktarları, tarh ve tahsil edildiği şahıs ve topluluklara göre çeşitlilik arz etmiştir.

² Bu konuyla ilgili olarak daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Özel, “Adak”, *DİA*, C. I, İstanbul 1988, s. 337-340. Ayrıca nezir; “Bir kimse bir şeyi kendi nefesine vacip kılmak, Allah için bir ibadeti uhdesine almak. Bir kimse vacip olmayan şeyi kendi nefsi üzerine vacip kılmak, diyet, şart ve talika mukarin vaat” (Mualim Naci, *Lîgat-ı Nâzi*, İstanbul 1978, s. 895), “Vacip olmak, vucub manasına, korkutmak manasına” (Ahterî Mustafa Efendi, *Ahkerî-i Kebîr*, İstanbul 2010, s. 1072) ve “adama” (Şemseddin Samî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1996, s. 1456) anlamlarında kullanılmaktadır.

³ Johs Pedersen, “Nezir”, *İA*, C. IX, İstanbul 1993, s. 240. Aynı kökten gelen ve uyarıcı anlamı hakkında bilgi için bkz. A.J. Wensinck, “Nezir-Nazır”, *İA*, C. IX, İstanbul 1993, s. 242.

⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, MEB, İstanbul 1993, s. 692.

⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C. II, s. 692.

Bilindiği üzere Arapça asıllı bir kelime olan hüccet; delil, vesika ve senet manalarına gelir. Osmanlı diplomatiğinde hüccet şer'i mahkemeler tarafından verilen, fakat ilamdan farklı olarak, hüküm ihtiva etmeyen; sadece kadı huzurunda iki tarafın anlaşmaya vardıklarına dair kadı efendinin tasdikini ihtiva eden belgedir.⁶ Nezir hüccetlerinin tanzimi nezre muhatap olanların toplumun geniş kesimini ihtiva etmesi, toplum düzeni ve kamu otoritesini ilgilendirmesi durumunda kadı, vali veya merkezden görevlendirilen mübaşirin yer aldığı ve ahalinin önde gelen temsilcilerinden oluşan geniş bir katılımı ile icra ediliş, tescil edilirdi. Muamele, kadı efendinin huzurunda şer'i mecliste yapıldığı gibi kadı efendi tarafından görevlendirilen naipeler tarafından mahallinde idarecilerin huzurunda düzenlenmesi şeklinde olmuştur.

Akit hâline gelen nezrin geçerli olabilmesi için, tarafların mahkemeye başvurarak şahitlerin huzurunda, nezir akitlerine sebep ve konu olan hususların yazıldığı bir hüccet düzenletmeleri gerekmektedir. Eğer sebepleri yerel düzeyde ve devlet merkezini ilgilendirmiyorsa, kaza mahkemesinden verilen bir hüccet, nezri geçerli kılmaya yeterliydi. Ancak "devlet otoritesi" ile yapılan nezir akitlerinde şer'î mahkemede düzenlenen hüccetlerin bir nüshasının, resmî yollarla, devlet merkezine ulaştırılması gerekmekte idi. Bir dizi resmî muameleden geçen bu hüccetler, Başmuhasebe defterlerine kaydedilerek, devlet arşivlerinde muhafaza edilirdi. Gerekli olduğu durumlarda arşivden araştırılarak, mevcut sorun hakkında karar verilirdi. Buradan da anlaşılacağı üzere nezrin geçerlilik kazanabilmesi için muhakkak suretle, tarafların/temsilcilerinin hazır bulunduğu şer'î bir mahkemede; şahitlerin huzurunda, nezrin içeriğini, sebebini, konusunu ve nereye yapıldığını gösterir bir hüccet düzenlenmesi gerekirdi. Denizlerde meydana gelen ve âcilen çözülmesi gereken durumlarda, Kaptan Paşa'nın veya maiyetinin nezaretinde kurulan mahkemeler de, aynen kadı mahkemeleri gibi, nezir akitleri

⁶ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, İstanbul 1994, s. 350.

düzenleyebilmektedirler. Osmanlı Devleti’nde, nezir uygulamasında ana kaide bir şeyi yapmak/yapmamak adına bir yükümlülük altına girmek şeklindeydi. Nezir uygulamaları genellikle, iki taraf arasında yapılan, akit formatında idi. Bunun yanı sıra tek taraflı, bir nevi yemin gibi, beyan türünden nezir örnekleri de bulunmaktadır.⁷

Nezir akçesinin incelenen belgelerden hareketle genel olarak, “cânib-i mirî”ye tahsis edildiği görülmektedir. Bu çerçevede Hazine-i Amire’ye, Matbah-ı Amire’ye, Darphane’ye, İmaretlere, Haremeyn-i Şerifeyn’e, Bostaniyan-ı Hassa Ocağı’na, Asakir-i Mansure Ocağı’na, Hanedan’a mensup Hanım Sultanların Matbahlarına, Valilerin Matbahına, Maden Eminliğine vb. yerlere tahsis edildiği de görülmektedir.

Nezir işlemlerinin taşra-merkez ilişkisi çerçevesinde şekillendiği görülmektedir. Nezir, bir yönüyle taşradan merkeze iletilerek işlem gören konu olması hasebiyle mahallinde tutulan kadı sicillerinden uygulamanın mahallî boyutunu takip etmek mümkündür.

Bosna’da nezir uygulaması ile ilgili rastlanan ilk örnek H. 1093 (M. 1682) yılında Bosna Saray nahiyesinde faili meçhul birkaç maktulün katillerinin ortaya çıkarılamaması üzerine mütesellim ve kadı efendinin bu tür hadiselerin daha sonra yaşanmaması için Bosna Saray nahiyesi ahalisinin birbirine kefil edilmeleri için şehre getirilmeleri ve her kefilden de 2’şer akçe alınması yönündeki teşebbüsleri neticesinde gelişen ve kontrolden çıkan hadiselerden kaynaklanmıştır. Neticede 5 Haziran 1682’de kadı efendinin paralarının yağmalanması ve kendisinin de katli ile sonuçlanan hadiselerin İstanbul’da duyulması üzerine Dergâh-ı âlî kapıcıbaşlarından Silahşör Frenk Mehmed Bey görevlendirilmiştir. Bunun üzerine benzer bir fesadın bir daha tekrarı hâlinde ahalinin devlet hazinesine 40 bin altın vermesi ve müsebbiplerinin haklarından

⁷ Cemal Çetin, “Kamu Düzeninde Alternatif Yöntem: Nezir”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 36, Şubat 2015, s. 292. Ayrıca nezrin uygulama boyutuna dair bkz. Hülya Canbakal, “Vows as Contract in Ottoman Public Life (17th-18th Centuries)”, *Islamic Law and Society*, S. 18, (2011). s. 85-115.

gelinmesi yönünde ahali nezre bağlanmıştı. Ayrıca şehir meydanına da yaşanan bu hadisenin unutulmaması ve ibret olması için nezrin tarihini belirten bir mermer sütun diktirilmişti.⁸

b. Kefalet

Esas olarak kefalet sistemi, bütün devirlerde ve medeniyetlerde var olduğu bilinen, sosyal hayatın devamında, bilhassa ekonomik ve ticari ilişkilerde yaygın olarak başvuru bir yöntemdir. Osmanlılarda kefalet sistemi hukuki bir kurum olarak gerek insanların birbirleriyle münasebetlerinde, gerekse devlet-reaya ilişkilerinde son derece yaygın biçimde uygulanmıştır. Uygulamanın hedefi, esas olarak kamu hizmetlerinin yürütülmesinde ortaya çıkabilecek muhtemel olumsuzlukları bertaraf etmek, kamunun zarara uğramasını önlemek ve toplumsal düzeni bozucu eylemlere fırsat tanımamak idi. Böyle bir durum ortaya çıktığında sorumlu şahısların bulunabilmesini sağlamak, bu mümkün değilse kefillerden tazmin etmek maksadı temel düşünce idi.⁹

⁸ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tablîl ve Metin (1066-1116 / 1656-1704)*, Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, TTK, Ankara 1995, s. 132-133. Silahşör Frenk Mehmed Bey'in 1102 (1690-1691) senesinde Kıbrıs'ın yerli yenicileri ile zeamet ve tımar sahiplerinin valiye kılıç çekerek birkaç ağayı ve alay beylerini öldürmeleri üzerine Kıbrıs'a gönderilmesiyle ön ayak olanlar cezalandırılmış ve ada ahalisi de bir daha böyle bir hadisenin tekrarı durumunda 50 bin altın nezre bağlanmıştı. Ayrıca Bosna'da olduğu gibi Lefkoşe'de de unutulmaması için bir taş diktirmişti. (Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, İstanbul 1993, s. 692).

⁹ Abdullah Saydam, "Kamu Hizmeti Yaptırma ve Suçu Önleme Yöntemi Olarak Osmanlılarda Kefalet Usulü", *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyet*, s. 98-99. Kefalet ile ilgili ayrıca bkz. H. Yunus Apaydın, "Kefalet", *DİA*, C. 25, Ankara 2002, s. 168-177; Abdullah Kahraman, "İslam Hukukunda Şahsa (Nefse) Kefalet Müessesesi ve Türk Ceza Muhakemeleri Hukukundaki Teminatla Salıverme Müessesesi İle Mukayesesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, S. 2, Sivas 1998, s. 301-328; Mehmet Akman, "Bir Ceza Yargılaması Aracı Olarak Kişiye Kefalet: Osmanlı Örneği", *Prof. Dr. Baki Kuru Armağanı*, Türkiye Barolar Birliği Yayını, Ankara 2004, s. 11-16.

Genel güvenliğin sağlanması Osmanlı merkezinin önemle üzerinde durduğu konulardan birisidir. Kent içi güvenlik söz konusu olduğunda bunu sağlamak amacı ile alınan önlemlerden en önemlisi mahallelerde yaşayanların birbirlerine karşılıklı kefil olmalarıdır. Bu kefillik özellikle işlenen suçların failleri bulunmadığı zaman cezanın tüm mahalleden alınması biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bu sayede faili bilinmeyen olayların sayısında bir düşme sağlandığı gibi, daha sonra ceza ödememek amacı ile mahallelinin karanlıkta kalması olası pek çok olayı kadıya kaydettirme cihetine gittikleri görülmektedir.¹⁰

Osmanlılar, suç işlemenin yaygın hâl almasının önlenmesi için kurumsal tedbirler almışlardır. Bu hususta en önemli tedbir sıkı bir mahalle teşkilatıdır. Mahallelerin birbirlerine müteselsil kefil sayılmaları, bu yükümlülüğün karşılığında mahalle ahalisinin içlerinde kötü bildiklerini ihraç etme haklarının varlığı¹¹, bu tür olayların yaygınlaşmasını önleyici nitelikte bir fonksiyon icra etmiştir. Ayrıca mahalle ahalisinin isim isim defterlere kaydedilmesi sebebiyle, bir sabıkasının uzun süre şehirde barınması pek mümkün değildi. Osmanlı şehrindeki toplumun sağlıklı yapısını bozacak kimselerin gruplar teşkil edecek kadar büyük yekûn tutmadıkları da görülmektedir.¹²

İç güvenliğin korunması amacı ile kent ve kasabalarda başvuru kafalet yönteminde bütün mahalleye imamla muhtar kefil oluyor, muhtarlara ayrıca imamlar kefil ediliyordu. Böylelikle mahallede hırsızlık ve benzeri güven bozucu eylemlerin önü alınmak istenmiştir. Suç işlenip de suçlu bulunmazsa o mahalle halkı bütünüyle sorumlu tutulmuştur. Her

¹⁰ Nurcan Abacı, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)*, Ankara 2001, s. 201.

¹¹ Mahalleden ihraç konusunda bkz. Özen Tok, "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2005, S. 18, s.155-173.

¹² Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995, s. 157.

mahallede birbirlerine kefil olanları gösterir defterler sancak veya eyalet sorumlusuna teslim edilirdi.¹³

Özellikle iskân birimlerindeki toplu kefilleme yöntemi bu bakımdan oldukça dikkat çekicidir. Eldeki kayıtlara göre “kefalet-i müteselsile” denilen yöntemle, mahallelinin yahut da köylünün birbirine kefillenmesi usulünün uygulandığını görmekteyiz. Kadı huzurunda gerçekleştirilen işlemle köyün bütün erkekleri gruplar hâlinde getirilerek birbirlerine kefil yapılıyorlardı, sonra da bütün kefillere köyün kethüdası kefil olurdu. Nihayet kethüda ile birlikte o yerleşim birimindeki yetkili din adamı (imam, papaz, haham) herkesin kefilliğini uhdesine almış olurdu. İmamların mahallelerdeki veya köylerdeki Müslümanların, kocabaşların da Hristiyanların kefil olması yönündeki uygulama hemen bütün Osmanlı tarihi boyunca devam etmiştir. Bu durumda devletin muhatabı doğrudan kefaleti üstlenen kişi idi. Kadı bu kefile bağlama işlemini dikkatle şer’iyye sicillerine kaydettirir, böylece kendisinden sonra gelecek kadıların da konuyu rahatlıkla takip etmelerine zemin hazırlardı.¹⁴

Köylülerin yanı sıra devlete ait iş yerlerinde istihdam edilmek üzere muhtelif şehirlerden getirilen marangoz, taşçı ustası, nakkaş, amele, sıvacı, demirci gibi meslek erbabı da işlerini aksatmamaları, işyerini bırakıp kaçmamaları, herhangi bir suç işlememeleri ya da suçu işlediklerinde kolayca ele geçirilebilmeleri için kefile bağlandıkları görülmektedir.¹⁵ Kefillik kurumunun sıradan bir uygulamanın dışında tutulduğunu gösteren en önemli hususiyetlerden biri de, kefaletle karşılaşan suç işlenmesi hâlinde kefil olan kişinin kanun nazarındaki sorumluluğunun oldukça ağır olmasıydı. Bir şahıs şu

¹³ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara 1997, s. 71.

¹⁴ Kemal Çiçek- Abdullah Saydam, “Ferman ile Tebdil-i Mekân: Osmanlı Devleti’nin İskân Siyaseti”, *Kıbrıs’tan Kafkasya’ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyet*, Trabzon 1998, s. 8.

¹⁵ Kemal Çiçek- Abdullah Saydam, a.g.m., s. 9.

veya bu suçu işleyip firar ettiği takdirde, suçluyu bulup yargıya teslim etmek kefilinin de görevi idi. Hatta kefil olan şahıs bu konuda ihmal ederse kendisi, suçlu getirilinceye kadar hapsedilmekteydi.¹⁶

Görevi ve statüsü ne olursa olsun, kanunlar gereğince kefil göstermek zorunda olanlar, kefillerini bildirmezlerse suçlu oldukları gibi kefilli olduğu hâlde bir vesile ile bulunduğu yeri veya görevi terk edenlerin sorumlulukları da kefile ait olmaktaydı. Hatta asayiş problemlerinin önemli ölçülere vardığı zamanlarda, halktan “kefile bağlanmamış kişileri” semtlerine sokmamaları hükûmet tarafından istenmekteydi. Şehirlerdeki bekâr odalarıyla, vakıflara bağlı binalarda kalanların, buraları işletmekle sorumlu olanlar tarafından kadı huzuruna götürülüp kefile bağlanmaları zorunlu idi. Mahallenin sorumlusu olan imamlar ve diğer görevliler bu konuya hassasiyet göstermek ve gelen yabancılardan kefillerini sorarak, gerekirse kadiya meseleyi aktarmakla sorumlu idiler.¹⁷

2. XIX. Yüzyıl Başlarında Bosna Eyaleti’nin İdari Durumu

XIX. yüzyıl başlarında Bosna eyaleti: Bosna-Saray, Travnik, İzvornik, Banjaluka-Banaluka, Hersek, Bihke ve Yenipazar olmak üzere yedi sancaktan ibaret idi. Bosna bir beylik olarak idare edildiği 1463 tarihinden 1550 senesine kadar sancak merkezi Bosna-Saray şehri idi. 1550’de Travnik’e nakledilmiştir. 1583’te Bosna eyalet hâline getirilince eyalet merkezi Banaluka kabul edilmiş, fakat 1684’te tekrar Travnik’e nakledilmiştir. Böylece 1684’ten 1850 senesine kadar Travnik eyalet merkezi olarak kalmıştır. Tanzimat devrinde yapılan teşkilatta ise Bosna Saray şehir merkezi kabul edilmiş ve Avusturya tarafından işgaline kadar (1878), burası vilayet merkezi olarak devam etmiştir.¹⁸

¹⁶ Abdullah Saydam, a.g.m., s. 105.

¹⁷ Abdullah Saydam, a.g.m., s. 106.

¹⁸ Ahmet Cevat Eren, *Mahmud II. Zamanında Bosna-Hersek*, İstanbul 1965, s. 18. Bosna eyaleti için bkz. Feridun Emecen, “Bosna Eyaleti”, *DİA*, C.6, İstanbul 1992, s.296-297. Ayrıca XVIII. Yüzyıl ikinci yarısında Bosna eyaletinde görev

XIX. yüzyıl başlarında, devlet otorite ve nüfuzu Bosna'da kuvvetli değildi. Fakat Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan gibi Balkanların diğer yerlerinde görülen milliyetçilik hareketleri ve istiklal davaları gibi bütün eyaleti isyan ve ihtilale sürükleyecek hadiseler meydana gelmemiştir.¹⁹

Osmanlıların (Kıla-i Hakaniye Kaptanlıkları) namı verdikleri kaptanlar Bosna'ya hâkim bir durumda idiler. Bosna eyaletinde görülen özelliklerin birincisi bu kaptanlıklardır. İlk kaptanlığın 1558'de Gradička'da ve Krupa'nın fethinden sonra ikinci kaptanlığın 1565'te burada, 1591'de Gabela ve 1592'de Bihke'de tesis olunmuştur. Kaptanlıkların adedi XVIII. yüzyılda çoğalmış ve en son kaptanlık da 1802'de Hutova'da tesis edilmiştir. 1829 senesinde Bosna-Saray'da 18, Klis'te 6, Hersek'te 12, İzvornik'te 3 olmak üzere Bosna'da 39 kaptanlık vardı.²⁰

Mustafa Nuri Paşa, Osmanlı Devleti'nin eyaletleri hakkında malumat verirken Bosna eyaleti için “her ne sebepten ise bu eyaletin dirlikleri büyükçe ayrılıp “kaptan” denen soy-lulara bölüştürülmüş olması dolayısı ile tımar ve zeamet sayı-sı, öteki eyaletlere ve genel gelirlere oranla azcadır” şeklinde bir bilgiye yer vermektedir.²¹

Klis sancağında: Ostroviça, Petrovaç, Klyuç, Kupres, Glamoç, İhlevne Dumno; *Bosna-Saray sancağında:* Bihaç, Ostrozaç, Krupa, Novi, Priyedor, Kamengrad, Dubiça, Gradiška, Kozaraç, Banyaluka, Cisir-i Sana, Kobas, Yayçe, Vranduk, Maglay, Doboy, Teşan (Teşne), Yenipazar; *Hersek sancağında:* Ljubuški, Mostar, Poçitely, Viduska, Klyuç, Tre-

yapan valiler için bkz. Mehmet İnbaşı, “Bosna Eyaleti ve İdarecileri (1750-1800), *Abdulkadir Yuvalı Armağanı*, C.2, Kayseri 2015, s. 801-815.

¹⁹ Ahmet Cevat Eren, *a.g.e.*, s. 27.

²⁰ Ahmet Cevat Eren, *a.g.e.*, s. 25.

²¹ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic üil-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C. I-II, Hazırlayan: Neşet Çağatay, TTK, Ankara 1992, s. 138.

binye, Klobuk, Onogošte, Hutova, Kolaşin, Cisir-i Tara; *Zvornik sancağında*: Zvornik, Tuzla, Gradaçac kaptanlıkları mevcut idi.²²

Kaptanlıkların vazifeleri ise ana hatlarıyla şu şekildedeydi: Gece gündüz hudut boylarında düşmanı ve sınırlara hücum eden eşkıyaları kontrol ve takip etmek, bölgeleri çevresindeki yolları emniyet altında bulundurma, kalelere cep-hane ve silah temin etmek ve bunların naklini sağlamaktır. Kaptanlar diğer idari, askeri işlerle de meşgul olurlar ve mahkeme kararlarının infazı, hapishanelerin idaresi, cizye ve haracın toplanması, reayayı erbab-ı tımar ve zeametın haksızlıklarına karşı himaye etmek, müsellim ve mütesellimlik gibi vazifeleri de görebilirlerdi²³. Sınır bölgesinde kaptanlıkların kurulmasına girişilmesi sınır bölgelerinin teşkilat bakımından güçlenmesine olumlu tesir etmiştir.²⁴

3. İbrahim Hilmi Paşa'nın Bosna Valiliği

XIX. yüzyıl başlarında Bosna'da valilik yapan İbrahim Hilmi Paşa, gençliğinde çok zayıf olmasından ötürü Keçiboy-nuzu lakabıyla, yeniçeri ağalığından sadarete geçmesinden ötürü Ağa unvanıyla anılmıştır. 14 Eylül 1806'da sadarete getirilmiştir. Sırp isyanları ve Belgrat'ın elden çıkması, Vah-habi ayaklanması ve Hicaz'ın istilası, 1807 başlarında İngilizlerin de Rusya'nın müttefiki sıfatıyla savaşa iştiraki ve bir İngiliz filosunun 20 Şubat 1807'de İstanbul önlerine gelmesi ve bu badirenin atlatılmasından hemen sonra Nisan 1807'de Rus cephesine hareket etmesi, Nizam-ı Cedid'e karşı patlayan ayaklanma ve III. Selim'in 29 Mayıs 1807'de tahttan indirilmesi kısa süren sadaretinin önemli olayları arasında yer almıştır. 18 Haziran 1807'de sadareten azledilmiştir.²⁵

²² Ahmet Cevat Eren, *a.g.e.*, s. 25.

²³ Ahmet Cevat Eren, *a.g.e.*, s. 26.

²⁴ Adem Hancı, "XVII. Yüzyılda Bosna Eyaletinde Sınır Karakollarının Teşkilatı Hakkında", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi İstanbul 23-28 Eylül 1985, Tebliğler III. Türk Tarihi*, C. 1, İstanbul 1986, s. 268.

²⁵ Kemal Beydilli, "İbrahim Hilmi Paşa (Keçiboy-nuzu Ağa)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. I, YKY, İstanbul 1999, s. 629.

İbrahim Hilmi Paşa 1807’de Selanik, Aralık 1808’de Hersek livası dâhil olmak üzere Bosna valisi olmuştur. Bosna’da beş yıl (1808-1813) valilikte bulunmuştur.²⁶ İbrahim Hilmi Paşa Bosna Eyaleti’nin idaresinde birçok müşkülata karşılaşmıştır.²⁷ Eyalet dâhilindeki mütegalibe, kapitan ve ayanların haksızlıkları, Bosna’daki devlet otorite ve nüfuzunun büsbütün sarsılmasına ve eyalet idaresinin bir misli daha güçleşmesine sebep olmuştur. Bosna ahalisi, İbrahim Paşa’dan hoşnut olmamış, onun birçok yolsuzluklara sebebiyet verdiğine ve bu sebeplerden eyaletin büyük felakete sürüklendiğine dair hükümet merkezine mahzarlar göndermişlerdir.²⁸ Ekim 1813’te azledilerek vezareti kaldırılmış ve Gelibolu’ya nefyedilmiştir. 1816’da vezaretle Kandiye muhafızlığına, 1818’de İçel mutasarrıflığına tayin edilmiştir. Temmuz 1819’da Eğriboz sancağı muhafızlığına, Ağustos 1819’da Hanya muhafızlığına getirilmiştir. Temmuz 1821’de tayin edildiği Adana valiliğinden Mart 1823’te azledilmiş ve vezareti alınarak ikamete memur edildiği İstanköy’e muhtemelen Rum ayaklanmasının sebep olduğu tehlikeler dolayısıyla bir müddet sonra vezaretle muhafız atanmıştır.²⁹

²⁶ İbrahim Hilmi Paşa’nın Selanik mutasarrıflığından Bosna eyaleti valiliğinin tevcihine dair 29 Zilhicce 1222 (27 Şubat 1808) tarihli telhis için bkz. BOA, *HAT* 1359-53419. İbrahim Hilmi Paşa’nın biyografisi için bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî Yahud Tezkiye-i Meşahir-i Osmanîyye*, C. I, İstanbul 1308, s. 154. Sadaret dönemi için bkz. İsmail Hami Danişmend, *İzâhlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. V, İstanbul 1971, s. 69.

²⁷ Vezir İbrahim Hilmi Paşanın güzide 1000 nefer asker tertip ve Sırp asilerini bastırmaya memur edildiği hâlde görevini ifada ağır davrandığından bahisle uyarılmıştı. (BOA, C.AS 857-36698, 29 Cemaziyelahir 1226 / 21 Temmuz 1811).

²⁸ Ahmet Cevat Eren, *a.g.e.*, s. 30.

²⁹ Kemal Beydilli, *a.g.m.*, s. 629-630.

4. Kluç Kalesi ve Civarındaki Ahalinin Nezre Bağlanması

Klis³⁰ sancağında Kluç Kalesi ile birlikte yer alan kale ve hisarlar arasında Klis, Lonçaric, Kamangrad, Vrnograç, Blegay ve Bilay Buniç yer almaktaydı.³¹

Klis sancağına tabi Kluç kalesi ve nahiyesinin nezre bağlanmasıyla ilgili olarak 15 Receb 1227 / 25 Temmuz 1812 tarihinde düzenlenen defterde, nezir muamelesinin yukarıda bahsi geçen Bosna valisi olan eski sadrazam İbrahim Hilmi Paşa'nın buyrulduzu ile gerçekleştirildiği bilgisi yer almaktadır. Buna göre Kluç Kalesi'nin ve ahalilerinin nizamlarının temini ve Prepol'a gönderilmek üzere bu bölgeden istenen 150 nefer askerin temini göreviyle Klis sancağı mutasarrıfı olan Süleyman Paşa'nın teşebbüsü ve buradaki kapudan, ağalar, zabıtlar ve sairlerin katılım ve ittifaklarıyla ahalinin her biri diğeri için sağlam bir kefile kefalet ve nezre bağlandıkları söz konusu kaydın başında şu şekilde belirtilmektedir: "Hâlen eyâlet-i Bosna vâlisi sadr-ı esbak devletlû inâyetlû İbrahim Hilmi Paşa efendimiz hazretlerinin buyruldu-i âlileriyle bi'l-istiklâl me'mûren Kluç-Klis kalesinin ve nahiyesinin ahâlileri nizâmları içün ve müretteb olan askerlerinin ihraçları için Kluç'a teşrif eden Klis sancağı mutasarrıfı atıfetlû Süleyman Paşa hazretlerinin inzimâm-ı reyî ve ma'rifet-i şer'î ve kapudan ve ağavât ve zabitanın ve sair bi'l-cümle ehl-i ırz olan ahâlilerinin ma'rifet ve ittifaklarıyla Prepol'e müretteb olan yüz elli nefer askerlerin ihraç ve Prepol muhafazasına ba'de'l-irsâl sâir bi'l-cümle ahâlilerinin ahadehuma aher için küfelâ-yı kaviyyeye rabt ve nezr-i girâna kat' ve fî-mâba'd cümleleri şer'-i şerîfe ve emr-i ulû'l-emre itaat ve inkıyad etmek ve adem-i itaat ve ruûnet ve huşûnet ve cem'iyet ve

³⁰ Klis için bkz. Nenad Moacanin, "Klis", *DİA*, C.26, Ankara 2006, s. 128. Evliya Çelebi Klis'in Gazi Hüsrev Paşa'nın fethi olduğunu ancak Tekeli Mustafa Paşa'nın

Danilova denilen yerde mağlup olmasıyla Klis Kalesi'nin düşmanın eline geçtiğinden bahseder. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 5. Kitap, YKY, İstanbul 2001, s. 241.

³¹ Adem Hancı, a.g.m., s. 266.

cumhûr eylememek üzere müteahhid olunduklarının defteridir ki ber vech-i atî zikr ve beyân olunur.³²

Defterde kaydı geçen mahallelerde mevcut ahalinin nefer ve hane kayıtları rakam olarak verildikten sonra söz konusu o hanede kimin kime kefil olduğu kaydı verilmektedir. Daha sonra nezir miktarları değişmekle birlikte aynı muhtevada olmak üzere her mahalle veya iki mahalle birlikte olmak üzere mükerreren nezre konu olan hususlar belirtilmektedir.³³

Defterde Kluç Kalesi'nin varoşu ile çevresindeki mahallelerinde meskûn ahalinin nezre bağlandığı ve her birinin kefillerinin kimler oldukları, nefer sayısı ve hane sayısı belirtilmiştir. Kefillerin kimler oldukları, unvanları, akrabalık ilişkileri, kimlerin kimlere kefil oldukları bilgisi yer almaktadır. Nezre konu olan maddi yaptırımın miktarının ne kadar olacağı burada açıkça belirtilmiştir ve “hane” sayısı esas alınarak ve hane başına 100 kuruş olmak üzere varoшта, mahallelerde veya cemaat hâlinde bulunan ahalinin hane sayısına göre, her haneden 100'er kuruş olmak üzere nezre bağlandıkları belirtilmektedir. Ancak hanelere yakından bakıldığında hane sayısının nefer bakımından değişkenlik göstermesine rağmen takdir edilen nezrin miktarında bir değişikliğe gidilmediği görülmektedir. Mesela 1 hane kaydı altında bazen 1 nefer yer alırken bazen nefer sayısı 1 ila 6 nefer arasında çeşitlilik göstermektedir.³⁴

Bu çerçevede kale ahalilerinin her birinin diğeri için kefil oldukları, ahalinin tamamının şer'i hükümlere ve idarecilerin emir ve yasaklarına daha önceden olduğu üzere itaat üzere olmaları istenmektedir ki bunlar: 1- Şer'i ve örfi kanun-

³² BOA, D.B.Ş.M. d. 7962, s. 2.

³³ BOA, D.B.Ş.M. d. 7962, s. 2. Benzer şekilde İbrahim Hilmi Paşa'nın buyrulduğu ile Klis sancağı mutasarrıfı olan Süleyman Paşanın Tirebin Kalesi ve civarındaki ahalinin kefalet ve nezre bağlandığına dair bkz. BOA, DB.Ş.M.d. 41690.

³⁴ BOA, D.B.Ş.M. d. 7962, s. 2-12.

lara itaat etmeleri; 2- Ruûnet ve huşûnetten kaçınmaları (münasebetsizlik ve kabalıkla harekette bulunmamaları); 3- Cemiyet ve cumhur eylememek üzere taahhütte bulunmaları; 4- İçlerinden kim müddeisinin davacı olarak ortaya çıkması durumunda mahkemece veya vali tarafından istenildiğinde buna itaat etmesi; 5- Nihayetinde hakkında verilen hükme razı olması gerektiği şeklindedir.

Eğer kendiliğinden itaat etmeyecek olursa defterde kayıtlı bulunan kefilinin ve kale (veya mahallesi) ahalisin sorumluluğundan bahisle belirtilen hususlara riayet edilmemesi durumunda uygulanacak müeyyideler ise şu şekilde sıralanmaktadır: 1- İtaat etmeyenlerin kefillerine müracaatla şahıs veya şahısların bulunması; 2- Kefillerin şahsı istenilen makama; mahkemeye, valiye, sancak beyine veya zabıtine teslimi talep edilmektedir.

Mahkemeye gelmesi istenen kişinin, itaat etmeyip başka bir yere firar etmesi durumunda ise: 1- Miri için olmak üzere kale ahalisinin veya mahalle ahalisinin defterde tayin ve takdir edilen nezri ödemekle; 2- Yahut firar eden kişinin bütün menkul ve gayrimenkul mallarının müzayede ile satılması istenmektedir.

Yukarıda belirtilen hususlar yani firar eden kişinin malları taahhüt edilen meblağı karşılamayacak olursa, eksik kalan miktarın kefillerce tamamlamaları şartıyla nezri kabul ve söz konusu tespit edilen meblağı ödemeyi taahhüt ettikleri belirtilmektedir.³⁵

Defterde Kale ahalisi yanında mahallelerin kefalete ve nezre bağlanan hane ve nefer sayıları ile her mahallenin toplam nezir miktarları verilerek her bir mahalle için yukarıda bahsedilen mükellefiyetlikler tekrarlanmaktadır. “Cemaat-i Kal’a-i Kluç- Varoş” başlığı altında 10 hane ve 18 nefer kaydı verilmektedir. Bunlar içinde kapudan unvanı da görülmektedir. Kayıтта kale varoşu haricinde mahalleler bazen müstakil

³⁵ BOA, *D.B.Ş.M. d. 7962*, s. 2- 13.

olarak, bazen de iki mahalle birlikte kaydedildiği görülmektedir. Söz konusu defterin sonunda yer alan listede de bütün mahallelerin toplam nefer ve hane sayıları verilerek tarh edilen nezrin miktarının 56.200 kuruş, hane sayısının 562 ve nefer sayısının da 1049 olduğu görülmektedir. Defterin Kluç nahiyesi naibi Derviş Abdullah tarafından kaydedildiği belirtilmektedir.³⁶

Kluç kalesi ve nahiyesinde nezre bağlanan mahallelerin hane ve nefer sayıları ile nezir miktarı aşağıda verilen tabloda gösterilmiştir. Bu tabloya³⁷ göre hane sayısı 8 ilâ 47 arasında değişiklik göstermektedir. Nefer sayıları ise en düşük 15 nefer, en yüksek 101 nefer olarak verilmiştir. Burada hane başına 100 kuruş olmak üzere hesaplamanın yapıldığı görülmektedir.

Tablo: Nezre Tabi Olan Mahalle ve Cemaatler ile Nezir Miktarları			
Mahalle ve Cemaat	Nefer Sayısı	Hane Sayısı	Nezir Miktarı (Kuruş)
Cemaat-i Kal'a-i Varoş	18	10	1000
Mahalle-i Kurbaliç ve Gozliç	28	20	2000
Mahalle-i Gurciç	33	21	2100
Mahalle-i Mehmed Ağiç ve Maniloviç	22	20	2000
Mahalle-i Rinisoviç ve Çasnoviç	24	19	1900
Mahalle-i Haçiç ve Maykiç	24	19	1900
Mahalle-i Hasiç ve Vu-yiç	51	19	1900
Mahalle-i Volagiç	30	21	2100

³⁶ BOA, *D.BŞM. d. 7962*, s. 13.

³⁷ Tabloda yer alan mahalle adlarının okunmasındaki katkılarından dolayı Doç. Dr. Hatice Oruç'a teşekkür ederim.

Mahalle-i Ramiç	33	16	1600
Mahalle-i Vlaçova	29	16	1600
Mahalle-i Dupacan maa Pariçe	45	22	2200
Mahalle-i Valye maa Zaplaçe	43	25	2500
Cemaat-i Kameçka?	40	21	2100
Mahalle-i Virhpole maa Mahallat	81	47	4700
Cemaat-i Sanice Bala ve Zir	101	47	4700
Mahalle-i Hristova maa Zihaviçe	57	28	2800
Mahalle-i Kukaviçe maa Kerimoviç	41	16	1600
Mahalle-i Rakaviç maa Vukova	37	27	2700
Mahalle-i Poliç	24	18	1800
Mahalle-i Karasule	63	40	4000
Mahalle-i Yukarıki Podil	44	18	1800
Mahalle-i Podil-i Zir	27	12	1200
Mahalle-i Bilan	62	23	2300
Cemaat-i Zağraviye maa Mahalle-i (...)	41	12	1200
Mahalle-i Humiç	36	17	1700
Mahalle-i Kıbtıyan	15	8	800
TOPLAM	1049	562	56.200

Sonuç

Osmanlılar, toplum düzenini ve kamu otoritesini sağlamayı yalnız güvenlik kuruluşlarına havale etmemişler ve asayiş sağlamada sorumluluğuna ahaliyi de dâhil etme yoluna gitmişlerdir. Bu çerçevede devlet, asayişin sağlanması hususunda ahaliyi nezre bağlamakla onlara bazı maddi yükümlü-

lükler vermiştir. Burada hedeflenen maddi yaptırımın bir caydırıcı olma boyutu olmuştur. Osmanlı toplumunun çeşitli kesimlerinde yaygın olarak Tanzimat Dönemi'ne kadar uygulama alanı bulan nezrin Bosna eyaletinde de uygulandığı ve temelde güvenliğin sağlanmasında, yöneten ve yönetilen arasındaki ilişkilerin hukuki çerçevede sürdürülmesinde ve herhangi bir aksamaya mahal verilmemesi yönünde fonksiyon icra etmesine matuf olduğu görülmektedir. Kluç Kalesi ve çevresinde uygulamaya konulan nezrin genel asayişini temine, halkın şer'i ve örfi hukuka riayet etmesinin sağlanmasına, merkezin ve mahalli otoritelerin taleplerinin aksatılmadan ifasının teminine yönelik olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

- BOA, C.AS 857-36698.
- BOA, D.BŞM. d. 7962.
- BOA, DBŞM.d. 41690.
- BOA, HAT 1359-53419.

2. Kitap ve Makaleler

- Abacı, Nurcan, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)*, Ankara 2001.
- Ahterî Mustafa Efendi, *Ahkerî-i Kebîr*, İstanbul 2010.
- Akman, Mehmet, "Bir Ceza Yargılaması Aracı Olarak Kişiyeye Kefalet: Osmanlı Örneği", *Prof. Dr. Baki Kuru Armağanı*, Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayını, 2004, s. 11-16.
- Apaydın, H. Yunus, "Kefâlet", *DİA*, C. 25, Ankara 2002, s. 168-177.
- Beydilli, Kemal, "İbrahim Hilmi Paşa (Keçiboynuzu Ağa)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. I, YKY, İstanbul 1999, s. 629-630.
- Bilgen, Ahmet, "Osmanlı Devleti'nde Güvenlik Anlayışı", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 3, Kırıkkale 2003, s. 29-45.

- Canbakal, Hülya “Vows as Contract in Ottoman Public Life (17th-18th Centuries)”, *Islamic Law and Society*, S. 18, (2011), s. 85-115.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara 1997.
- Çetin, Cemal, “Kamu Düzeninde Alternatif Yöntem: Nezir”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, Sayı: 36, Şubat 2015, s. 287-310.
- Çiçek, Kemal - Abdullah Saydam, “Ferman ile Tebdil-i Mekân: Osmanlı Devleti’nin İskân Siyaseti”, *Kıbrıs’tan Kafkasya’ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyet*, Trabzon 1998, s. 1- 42.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116 / 1656-1704)*, Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, TTK, Ankara 1995.
- Emecen, Feridun, “Bosna Eyaleti”, *DİA*, C.6, İstanbul 1992, s.296-297.
- Eren, Ahmet Cevat, *Mahmud II. Zamanında Bosna-Hersek*, İstanbul 1965.
- Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 5. Kitap, YKY, İstanbul 2001.
- Hancıç, Adem, “XVII. Yüzyılda Bosna Eyaletinde Sınır Karakollarının Teşkilatı Hakkında”, *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi İstanbul 23-28 Eylül 1985, Tebliğler III. Türk Tarihi*, C. 1, İstanbul 1986, s. 263-270.
- İnbaşı, Mehmet, “Bosna Eyaleti ve İdarecileri (1750-1800)”, *Abdulkadir Yuvalı Armağanı*, C. 2, Kayseri 2015, s. 801-815.
- Kahraman, Abdullah “İslam Hukukunda Şahsa (Nefse) Kefalet Müessesesi ve Türk Ceza Muhakemeleri Hukukundaki Teminatla Salıverme Müessesesi İle Mukayesesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sayı: 2, Sivas 1998, s. 301-328.

- Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, İstanbul 1994.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşahir-i Osmaniyye*, C. 1, İstanbul 1308.
- Moacanin, Nenad, “Klis”, *DİA*, C. 26, Ankara 2006, s. 128.
- Muallim Naci, *Lûgat-ı Nâci*, İstanbul 1978.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C. I-II, Hazırlayan: Neşet Çağatay, TTK, Ankara 1992.
- Özel, Ahmet, “Adak”, *DİA*, C. I, İstanbul 1988, s. 337-340.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, MEB, İstanbul 1993.
- Pedersen, Johs, “Nezir”, *İA*, C. IX, İstanbul 1993, s. 239-241.
- Saydam, Abdullah, “Kamu Hizmeti Yaptırma ve Suçu Önleme Yöntemi Olarak Osmanlılarda Kefalet Usulü”, *Kıbrıs’tan Kafkasya’ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyet*, Trabzon 1998, s. 98-114.
- Şemseddin Samî, *Kâmûs-ı Türki*, İstanbul 1996.
- Tok, Özen, “Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2005, Sayı:18, s.155-173.
- Wensinck, A.J., “Nezir-Nazır”, *İA*, C. IX, İstanbul 1993, s.242.

UBTAS'IN SARAYBOSNA'DA DÜZENLEDİĞİ
SEMPOZYUMDAN KARELER

